

И.Н. НИКОЛАЕВ-УХХАН

КЭМ
сүолугар

ИЙИНЭЭБИТЭ

Бастакы түһүмэх.

СИЭРКИЛЭ

Хайдах буоллубут, ханна баран иһэбит?...	4
Атыланы...	9
Сүрэхтэнииттэн «сүрэхтэтии».....	19
Төрдүс былаас баар дуо?.....	22
Саха кэнгириэһиттэн санаалар.....	26
Ыһыах туһунан ыатары...	31
Олонхо этиитэ.....	37
Олонхо кубулуйуута.....	39
Сизер-майгы уларыыта.....	43
БАСтың хатыыта, эбэтэр	
Күлүмнүүр баһын хатыыта.....	46
Бар Туом.....	49
Сахарал билиитэ.....	52
Саха майгыта Убарыскай ахтытыгар...	55
Тима хартыыналарын симфония	
курдук истэбин.....	59
Ийэ кылыһах.....	62
Оһуокайдаах олох.....	66
Омук кэрэтин кэрэһитэ.....	69
Бааһынай Баһылай.....	72

Иккис түһүмэх.

ҮТҮӨ САНАА

Олох түгэнэ.....	77
Саҥа миниистир.....	78
Кэлим сылайы...	81
Алтын Симэх.....	85
Кындыл тыйаатыра.....	88
Ыраас тыын иһин.....	91
Малардыраптар.....	92
РОСТО – (ДОСААФ) 80 сыла.....	95
Уус Сүөдэр.....	97
Хотугу Чөлгизрийэ.....	99
Хоту дойду хоһуун дьахталлара.....	101
Ил Түмэн Или түмүө дуо?.....	103
Уххан өйө санаата монкурдаабыт дуу,	
монкурууттаабыт дуу.....	105

Үһүс түһүмэх.

ҮТҮӨ ДЬОН

«Кэнтик – Чолбон». Үйэ чизпэрэ.....	109
Көс түһүлгэ – Бэрдьигэстээххэ.....	115
Тыыннаах муусука тыыннаах.....	117
Тыыннаах музыка абыланнаах ахтылжана..	120
Лэкиэс.....	122
Байбал.....	125
Чээкий ырыалардаах ЧЭЭ БААСКА.....	130
«САТА» сонуннара.....	132
Хаарыан бэстибээл.....	137
Хатылааһаптар хатыламмат	
дьүһүүлэрэ.....	142
Бүлүү улуунун.....	145
Денис Данилов.....	149
Федор Лобанов.....	153
Көтөр дорбооннор.....	156
Алаас ырыаһыта.....	160
Патриотизммыт туруга.....	162
Саха ырыата – саха сүрэхин тэтимэ.....	165
Ырыа норуот духовнай баайа.....	167

Төрдүс түһүмэх.

ЫАЛ

Үс кут таптала.....	171
Ыал тыына.....	174
Ыал сүрэ.....	177

Бэһис түһүмэх.

СЭҔЭН ДЬӨГҮӨР

Уһун Бүөтүр.....	181
Баллах Мэхээлэ.....	184
Дьикти уол этэ.....	185
Ойох айдаана.....	187
Өбүгэлэр эмтэниилэрэ бастакы.....	189
Сахалыы эмтэнии иккис.....	192
Өбүгэлэр эмтэниилэрэ үһүс.....	194

Алтыс түһүмэх.

ҮС ХОЧО

Үс саха + үс хочо+ үс хоро = 9.....	198
Үс Хоро – Дьикти + Дьийбэ + Дьээбэ = 9...203	
Саха + Хоро + Бааһынай = 3.....	207

Уххан.

У89 Кэм суолугар / И.Н. Николаев-Уххан. - Дьокуускай, 2014. - 256 с.
Агентство СІР НБР Саха

УДК 821.512.157-821 Уххан
ББК 84(2Рос=Як)6я44

БАСТАКЫ ТҮҢҮМЭХ

ХАЙДАХ БУОЛЛУБУТ, ХАННА БАРАН ИНЭБИТ?

«СИЭРКИЛЭ» УОННА ГУП «МАСТЕР ТВ»

Мин «Сиэркилэбин» суруйбатафым ыраатта. Бу 1989 с. ыла сағалаабыт анал рубрикам этэ. Маньнык аатынан кинигэм тахсыбыта, маньнык аатынан ГУП «Мастер ТВ»-га анал авторскай биэриллээх этим. Онтубун куорат баайын үллэстингэ ГУП-тары МУП-ка көһөрөбүт диэн ааттаан, мээрийэ радиотын, телевидениетын, ырыынактарын о.д.а. суолталаах тэримтэлэрин былдыаспыттара. Ити 2003 с. ыам ыйыгар этэ. Бырабыгталыстыба бэрэссэдээтэлин 481 №дээх дыһалынан ГУП «Мастер ТВ» уонна «МиксМастер» радиокомпанияны мээрийэттэн былдыаан ылан, Бэчээт Департаменын (Павлова Л.В.) «ведениетыгар» (отнести к ведению) биэрбиттэрэ. Биир күн иһигэр 56 киһи үлэтэ суох хаалбыппыт. Сорохтор «Столица ТВга», сорохтор НВК-ға кирибиттэрэ, уоннаабылар бу дыһал быһыытынан 2003 с. ыам ыйын 26 к., хоһуттан тэриллэхтээх тэрилтэ хаһан үлэлиирин кэтэһэр буолбуппуг. Сылы быһа кэтэспиппит. Үлэһиттэр, Үлэ Инспекциятыгар, арбитражнай суукка тийэ туруорсан тугу да ситиспэтэхтэрэ.

Бэчээт департамена саҥа директор буллахпытына, саҥа устаап онордохпутуна диэн уһатан испитэ. Сыл кэрингэ буолан баран, СР минимуществовын кытта саҥа ГУП «ТК Мастер ТВ» тэрийдибит диэн буолта. **Рыбалко С.Г.** диэн саҥа дириэктэр миэхэ: «Эн былырыын «по собственному желанию» уурайбыккын, бирикээс тахсыбыт, трудовойгун кэлэн ыл», – диэн соһутта. Мин сайабылыанньа суруйбатафым, уурайар санаам суоҕа, бирикээстэрин да булбатылар. Онтон ыла сағаламмыта икки сылтан ордук уһун унньуктаах сууттаһыы. Дьыалам, төһө да үлэ сокуонун кэһии баарын Үлэ Инспекцията, прокуратура бигэргэппитин иһин, куорат суутугар (судьуйалар **Шадрина Л.Е.**, **Оконешникова М.М.**, **Осипова А.А.**) кирирдэ да, тоҕо эрэ мин иискэбин аккаастыырга диэн буолан испитэ. Бу сымыйа тэрилтэлэри тэрийбит Бэчээт Департаменын, госминимуществовын кыттыгастаах эппиэккэ тарда сатаабытым. Дьын буруйдаахтар кинилэр этилэр. Прокуратураҕа, бырабыгталыстыбаҕа тийэ суруйбутум. **Е.А. Борисов** дьоно сурукпун мин сууттаһа сылдыар киһибэр Бэчээт Департаменыгар Павловаҕа быһаартара биэрэллэр. Күлүү gymмыт курдук. Саҥа тэриллибит ГУП «Мастер ТВ» кумааыга эрэ баар фиктивный тэрилтэ буоларын бары билэллэрэ. Урукку оборудуваниеларын, баайдарын-дуолларын саҥа тэриллэр «Алмаз ТВ» уонна «Столица ТВ» үллэстибиттэрэ. Сороҕо ханна тийбитин ким да билбэт.

СР гражданской дьыалаларга Үрдүкү Суута, **Никитина М.Н.** бэрэссэдээтэллээх суута бастаан санаттан көрүүгэ, онтон мин кырдыкпын таһааран, үлэбэр төттөрү киллэрэргэ уураахтыыр. Фиткивнэй, сымыйа тэрилтэни тэрийбит СР Бэчээтин Департамена уонна СР Минимуществовата надзорнай жалоба суруйар. Ону СР ҮС судьуйата **Александрова Р.С.** үнсүүлэрин аккаастаан, мин туһабар ҮС уурааҕын оннунан хаалларар

Хамнаспын кытта моральнайбын **Осипова А.А.** бэрэссэдээтэллээх куорат суута көрөр, тэрийээчилэри, Департамены, госминимуществовын эппиэтинэстэн таһааран куоттаран баран, ханна баара биллибэт, кэлинни сууттарга сылдыббатах, билигин олох да суох, «Мастер ТВ»-га онтон «Алмаз ТВ»-га бииргэ үлэлээбит, Суханов уонна Серкин диэн өрөттөрү кытта Москва диэки күрээбит **Е.Н.Зуева** диэн дириэктирдээх, ГУП ТК «Мастер ТВ» сымыйа тэрилтэҕэ, 108 тыһ. төлүүргэ уулар. Бу суукка Департамент бэрэстэбиитэлэ, юриһа **А.Р.Фадеева** эрэ кыттар. Департамент бэйэтэ анаабыт дириэктэрин көрдөөн булан биэрэр ини.

Күн бүгүн икки суут уурааҕа туола илик. Трудовойбун да ыла иликпин, «Мастер ТВ»-га эмиэ да үлэлиир курдукпун, хамнаспын да кыайан ылар кыафым суох. Суут бириистэбэ хантан тугу булан ыларын билбэккэ олорор. Дьэ, итинник түктэри быһыы, барыта. Билэ-билэ түөкэйдээһин. Мин интэриэспин көмүскүүхтээх Бэчээтим Департамена бэйэбин албынны, түөкэйдии сылдыара, бырабыгталыстыба бэйэтинэн киһиэхэ итинник сыһыана сөөргү. Уонна хантан саламтаҕа эрэл, итэҕэл кэлиэй... Куорат суутун бэркэ илиилэригэр ылбыттар. Суут бириистэптэрэ суут уурааҕын сатаан толорботохторуна салгыы сууттаһарбытыгар тийэр буоллубут быһыылаах. Суукка киһи кырдыгы булара өссө уустугурбут. Бу – дойду үрдүнэн буола турар коррупциялаах быһыы-майгы содула.

ХАЙДАХ БУОЛЛУБУТ, ХАННА БАРАН ИНЭБИТ?

Биһиги республикабыт саламтата сатарыйда. Бэйэ-бэйэлэрин тиниктэһии, самнарсыы, түөкүннээһин, бэрик, ньымаат, үбү сизэһин үгэннээтэ. РФ Счетнай палататын бэрэбиэркэтин түмүгүнэн 3 млрд. 350 мөл. солк. бюджет сокуонун кэһии тахсыбыт, ол иһигэр угаайык (подставной) тэрилтэлэри туһаныы.

Бастагы бирисидиэммит сағанара кэмнэри хаһыаттарга, «Сиеркилэ» кинигэбэр суруйбутум. 2000 сылтан олоҕу «Санаа буолардаах, буолбаттаах» кинигэбэр киллэрбитим. В.А.Штыров төрүт сокуону РФ киэнигэр сөп түбэһиннэриэх, сиртэн хостонор баай промышленноһын атаҕар туруоран баран, Путинна туран биэрэх буолан бирисидиэн буолбута диэн тус бэйэм саныбын.

Тимир суол кэлиитэ, массына суолларың сэргүтүү, ниэп, гаас турбатын тардыы, үс сүрүн энергоисточниктары холбоон, электролинияны соҕуруу тардыы барыта сир баайын сүптү оборорго аһаммыт киинтэн кэлэр оботтоох былаан олоххо киирэн эрэрин кэрэһилиир. Сотору бирисидиэннэн таймаланан бүтэрбит буолуо оноробун...

Мантан төһөнү төттөрү өүтөн ылабыт диэн сыал-сорук биһиги саламтабыт иннигэр турар. Бу үллэһик кэмигэр элбэх үп-харчы, сыаналаах кумааһы, дуоһунас, бэрик-ньымаат хамсаата, хамсыы турар. Саламта, чонуобунньуктар, бу, бүгүңнү дуоһунастарын кыаһын бэйэлэрин тустарыгар күүскэ туһанарга ыһаннилар. Үүнэ-тэһиинэ суох бардылар. Бэрик, ньымаат, былаат, откаат үгэннээтэ. Оннообор бэйэбит дьоммут бэйэлэрин төрөөбүт дойдудуларын харчы онорор эйгэ курдук көрөллөр. Олохтоохтор кыһалзаларын быһаарбыта буолан, харчы көрөн, ону сииллэр. Тыа хаһаайыгыбатыгар көрүллүбүт харчы аһаара аадырыһыгар тийбэккэ араа сөнөрүн Ил Түмэн хонтуруоллуур кэмितिэтэ дакылааттаабыта.

Аһардас нуучча омугун уһулуччу, ураты тутар Москуба бэлиитикэтин олоххо киллэриигэ биһиги дьоммут умса-тэннэ түстүлэр. Арай Татарстан саламтата, депутааттара утары тыл көтөхтүлэр. (Неделя Якутии 10-03-06)

Республика саламтата чопчуламмат национальнай бэлиитикэтэ суох. Төрүт олохтоохтору харыстыыр кэскиллээх хамсааһына суох. Күннээҕи мэрэппэрийээтиэннэн үлүһүйэллэр. Ыһа-арда биллибэт ыйаахтар, ууга суруллубут уураахтар. Бирисидиэммит бырагырааммата олоххо кыайан киирбэт. Киһибит, АЛРОСА-ны биэрэргэ боротукуолу илии баттаан баран, онтун норуоттан кистии сылдьан, бэйэтин өйөтөргө илии баттааһын ыта охсор. Дьэ, «өрүөл» диэтэһин... Хайдах, туох олоххо баран иһэрбитин ыраҕалаабат. Үчүгэй да, үчүгэй үлүгэринэн үлүһүйдүлэр. Кириитикэни тулуйан истибэттэр. Дьиннээх информация, ырытылаах санаа тахсыбат. СМИ үксэ эмиэ үллэһиллэн хонтуруолланар. Тыа сиригэр олох-дьаһах, быһы-майгы көйгөрөн, ом-солоох өртө элбээн иһэр. Киингэ бэйэ бэйэлэрин сизһэллэр. Илин энээр, Бүлүү улуустара диэн арааһы диригээн иһэр.

«...положение в улусах очень тревожное. С ростом пьянства и туеядства растет и преступность, следовательно, увеличивается число осужденных» (предс. ВС РС. Л.Т.Горева. Неделя Якутии 10-03-06). Үлэтэ суох буолуу, аргылааһын, олох таһыма түһүүтэ, тийиммэт буолуу, итэҕэл, эрэл эстиитэ тыа сиригэр ырылхайдык көстөр. Норуот улуурда, най барда, туохха да кыһаммат буолла. Сотору кэминэн хас иккис республика олохтооҕо сууттаммыттар аһааннарыгар кириэ диэн сабаҕалыыллар.

Тойотторбут онтон хаалсыбаттар. Бэйэлэрин иннигэр бэрэбинэ сытарын көрбөт буола харахтарын үүтэ бүөлэммит саламтабыт, мээр Мэхэлчуугу сизэри-аһаары, «корруупсуйаны арыйбыта», бэйэтин «бэрдэ» эмиэ тахсан кэллэ. Итинник буолуохтааҕа, үчэһэлэрэ туолара чугаһаатаҕа. Ту-мууһабы самнаралларыгар хайдах кэбилэммиттэрин бу баардыы өйдүүбүн.

Алтан Харах диэн кимэ биллибэт интернет автор «Якутская власть обналичила бюджет» диэн айдааннаах матырыйаала табыста. Онно хаайыллыбыт мээрийэ чиновниктарын кытта бииргэ бюджет харчытын СР минфинин нөҕө Иван Яныгин диэн түөкүн киһи биир хонуктаах албын фирмаларын нөҕө элбэҕи аһарыттар.

Барыта 126 араас тэрилтэ, ол иһигэр улуустар ФКУ-лара, УКС-тара, араас МУП-тар, ГУП-тар, КБ-лар, ОАО-ар, ЗАО-лар, фондалар эмиэ тыыннаах харчы онотторон ылбыттар, бу түөкүннүү өнөҥү туһаммыттар. 40-ча мөл. сууммалаах нолуоктан куоппуттар. Билигин прокуратура бэрэбиэркэли сылдьар.

Тумсуларын дулбаа соттуналлар. Куорат таһынааһы дулба баранарыгар тийдэ. Ону үтүктэн улуустар баһылыктара, тэрилтэлэр тойотторо сөптөөх дулбаны көрдүүр аакка түспүттэр. «Бил баһыттан сытыйар», «Эстэр ыал ыһаҕа кэһиик буолар», «Суор, суорун хараһын онсубат» диэн саха өһүн хохоннорун ис өйдөбүлэ тийээн кэлэр.

Бу барыта буолбатаһына, үксэ откаат, бэрик, ньымаат, көннөрү уоруу да харчыта буолуон сөп диэн хаһыаттарга сабаҕалыыллар. Ол эрэн ону дакаастыыр ыарахан. Ол наадатыгар хас

суумма хас бырыһыанга тыыннаах харчыга кубулутуллубутун, ханнык дуогабырынан туох үлэ дыһинээхтик оноһуллубутун, төһөтө сымыйатын, ханнык банкекка төһө аһы сиебиттэрин, төһө арыгыны испиттэрин, ханнык табаар атыылаһыллан ханна, кимиэхэ тиксибитин, харчыны кимиэхэ тоҕо биэрбиттэрин о.д. а. барытын бэрэбиэркэлиэхтэрин наада. Аны бу испиэхэк ситэтэ суох дииллэр. Урукку сыллар, сорох тэрилтэлэр толору испиэхэктэрэ прокуратураҥа баар буолуон сөп курдук.

Туох да диэн куотуммуттарын иһин, саатар нолуоктан куотууга түбэһиэхтэрин сөп. Бу быра-быгыталыстыбабыт, үрдүкү саламтабыт көрөр-истэр, хонтуруоллуур тэрилтэлэрэ төһө сатарыйбыт-тарын туоһута. Мээрийэни кытта сирэйдэрэ тэннэһиэх бадахтаах.

Алтан Харах таһаарбыт информацията мээһэ киһи булбат дыалата. Бу үрдүк өһүөлээхтэртэн тахсыбыт дыала. Иһэ истээх, таһа тастаах. Ол эрэн билинни туругунан бу албын фирмала-ры туһаммыт уонна тыыннаах харчыны ылбыт дыон кимнээхтэрэ биллибэт. Кинилэр харчыны түөкэйдээбит суолларын омооно эрэ көһүннэ. Силиэстийэ хайдаҕа быһаарыа. Суукка тийэрэ саарбах. Тоҕо диэтэргит мээрийэ да, бу «обналичка» да дыалата бүтүн Россия, СР иһинэн буола турар, илэ баар көстүү. Ол улуустарга, нэһилиэктэргэ тийэ киирдэ. Киһи куһаҕанга түргэнник үөрөнөр.

МИН ЫЙЫТЫЫЛАРЫМ

Бу, «обналичка» туһунан матырыйааллары ааҕан, үп министириин, прокурор Шпаков эппиэттэрин ааҕан баран, министир А.С.Николаевтан, Ил Түмэн бүддьүөткэ, нолуокка уон-на сыана бэлиитикэтигэр кэмितिэтин бэрэссэдээтэлэ А.С.Уаровтан, Ил Түмэн Бэрэссэдээтэлэ Нь.С.Тимофеевтан бу дыалаҕа санааларын этэллэригэр манньк биир ис хохонноох ыйытык-тары барыларыгар бэлэмнээбитим. Ону хайдах баарынан биэрэбин. Нь.С.Тимофеевы эрэ кыайан таба туппатым, солото суоҕа бэрт эбит. Кэлин кэпсэтиэх буолла.

Манньк ыйытыктары биэрбитим:

Уххан: Бюджет, нолуок кэмितिэтин бэрэссэдээтэлэ буоларгынан, нолуок, бюджет сокуонун, үп-харчы эргирин бэрээдэгин билэр киһи буоларгынан, «Якутская власть обналичили бюджет» диэн интернет сайт иһитиннэритин туох диэн быһаарыан этэй?

Уххан: Прокуратура, (А.Шпаков) маннькка майгынныыр испиһэк кинилэргэ баарын би-линэр, дааталарыгар, сууммаларыгар бэрэбиэркэ барыа диэбитэ (Наше Время хаһыат 10 №-рэ) Ол аата бу матырыйаал чэхчылааҕа көстөн турар. Сиппэтэх буолуон сөп, урукку сыллар, эбии тэрилтэлэр, араас сууммалар эбиллэн биэриэхтэрин сөп дии саныбын. Маны барытын үрдүкү саламта, ол иһигэр Ил Түмэн, инньэ Э.Березкин, баҕар ол да инниттэн, билэн, туһана олоҕбут буолан тахсаллар. Бу тугуй, хайдах сыаналыахха сөбүй?

Уххан: Уопсайынан ыллахха «биир хонуктаах», «угаайык» тэрилтэлэр нөҥүө тыыннаах хар-чыны онорууну, нолуоктан куотууну сокуон хараҕа туох дириий?

Уххан: Биллэн турар, төлөбүрдөр сорохторо фиктивнэй үлэ оноһуллубут дуогабардарыгар олоҕуруттара сэрэйиллэр, этэллэрин курдук бу үксэ, «откаат», бэрик, нымаат, бюджет харчы-тын уоруу буолуон эмиз сөп. Маны эн туох диэн сыаналыгынын?

Уххан: Хас тутуу, өрөмүөн, матырыйаал, араас банкеттар, ас, мал атыылаһааһынын, бюд-жетка көрүллүбүт үбүн 10-30 % тийэ чиновниктар, бу үлэни эбэтэр өгөнү онорбуттарын иһин ылар» бырааптаахтар» диэн суруллубатах сокуон харчылар буолуохтарын сөп дуо?

Уххан: Бу барыта Иван Яныгин эрэ тэрилтэлэрэ дуо? Кини кимий, ханнааҕы киһиний? Үп урукку министр финансов Сергей Яныгин быраата дииллэрэ кырдык дуо? Манньк өгөтүн иһин, «Харчыны тилиннэрээччилэр» төһө % ылалларый? Хаһыакка суруйбуттарынан 50% кытта тий-иэн сөп диэбиттэр.

Уххан: Минфин төһө да элбэх порученияны аһардар, хас эмэ сыллар тухары ревизиялыыр управленията, араас кэтэбиллэрэ-манабыллара уонна нолуок управленията баччаанга диэри ити быһыыны-майгыны билбэккэ олоҕуруттара буолуо диэби ким да итэҕэйбэт дыалата. Минфин, хонтуруолун, ревизиялыыр кэмितिэтэ бэйэтин иһинэн баарын омсолоох өтгө көстөн таһыста буо-лбаат? Ил Түмэн хонтуруоллуур кэмितिэтэ тоҕо маны арыйбатаҕай?

Бу испиэхэккэ киирбит тэрилтэлэр, улуустар баһылыктарын сорохторун кытта кэпсэтэн көрдүм. Кинилэр Минфин туох диэбитин үгүктэ олоҕоллор. Биһиги билбэтэхпит диэн. Маны хайдах сыаналыгынын?

Уххан: Аны, хайдах эрэ бюджет эрэ тэрилтэлэрэ итинник «обналичканнан» дьарыктаналлара бобулларын курдук хаһыакка быһаараллар, «ГУП уонна ГУ» диэни буккуйуман диэн. «Неделя Якутии» диэн хаһыакка. Мин санаабар, нолуоктан куотан түөкүнээбит буоллахтарына кэтэбит-

тэн, бюджет киэнэ буоларыттан тутулуга суох, бары сокуон иннигэр эппиэтиэхтээхтэр буолбатах дуо? Маны хайдах быһаарыан этэй?

Уххан: Биһиги саламтабытыгар утарыта турсуу, бэйэ-бэйэни сиэһин, «сфера влияния» үлэстии уруккуттан баара. Ол ордук Штыров олоруобуттан үгэннээтэ, үүнэ-тэһинэ суох барда. Ити барыта республика хостонор баайын туран биэриини кытта ситимнээх. Тумууһабы самнарыыны санаа. Онтон Михальчук үрдүгэр түһүү, «чымыдаанынан компроматы» хомуйдубут диэн аһаастык суоһурууһаны эрдэттэн иһилибитэ. Ол эрэн биир сиртэн, биир ситимнэнэн табыстылар буолбатах дуо? Үрдүкү салалта көрөр-истэр, хонтуруоллуур тэрилтэлэрэ бу испиэхэккэ бааллар. Кинилэр сокуон быһыытынан эппиэккэ тардыллыахтарын сөп дуо?

Уххан: Дойдубутугар айдаан, иирсэн буола турарын көрөн-истэн, «бүөбөйдээн», ситэрэн-хоторон биэрэр үһүс күүс баарын этэллэр, ол кимнээх буолуой?

Семен Назаров хаһыакка интервьютугар: «Якутия вверхнута полоса непрекращающихся политических скандалов. Еще немного, и объективно только внешнее «хирургическое» вмешательство может остановит эти негативные процессы». (ЯВ. №10). Манна эн туох диэн этэй?

Уххан: Бирисидиэн да, мээр да дуоһунаһа сотору суох буолуо, республика статуһа уларыан бөдөнсүтүүгэ барыахпыт дииллэрэ кырдьык дуо?

Ыйытыктары биэрдэ «Кыым» хаһыат корр. Уххан. 2006с. 3 ый. 10 к.

ЫЙЫТЫЛАРЫМ ХОРУЙДАРА

Министир А.С.Николаев Москубаҥа сылдьан төлөппүнүнэн саба быраҕан, манньык хоруйдаата:

– Мин нууччалыы хаһыаттарга быһаарбытым. Минфин баан курдук үлэлиир. Биһиги 450 тыһ. порученияны сылга аһардабыт. Ити испиэхэккэ уонча киирбит. Хас бырыһыана буоларый? Ити харчылары уорбуттар диэн суох. Биһиги бэрэбиэркэлээһиммитинэн дуогабар оңоһуллан, сөптөөх үлэни, сөптөөх табаары ылбыттар. Аактар, табаардар бааллар.

Яныгин тэрилтэлэрэ хайдахтарын мин билбэппин, ону прокуратуура быһаарыа. Бу тэрилтэлэргэ харчыны ыппыт тэрилтэ нолуоктан куюппут диэн буолбатах, баар харчыны ылар тэрилтэ нолуоктан куюппута буолуо, ону дакаастыахха наада. Салаппаан бакыакка харчыны аҕалан биэрэллэр диэннэрин дакаастыахтарын наада, бюджет тэрилтэлэригэр оннук суох курдук көрөбүн. Хаһыакка суруйалларыгар маны барытын минфин оңоро олорорун курдук таһаарбыттар, бу сымыһа. Биһиги онно туох да сыһыана суохпун, ол иһин сууттаһабыт. Чааһынай тэрилтэлэр нолуоктан куюппуттарын, куюппатахтарын силиэстийэ быһаарыа. Тэрилтэлэр сымыһа үлэҕэ аакта, дөкүмүөн оңорон харчыны ылбыттара дакаастаннабына салайааччылар эппиэттиэхтэрэ.

Барыта откаат, бэрик, ньымаат, уруу харчыта буолуо дииллэрин силиэстийэ дакаастыыр буоллабына, дакаастыа. Ол Иван Яныгиннарын харахтаан көрбөтөх киһим. Кини ЕРКЦ-ны кытта ситимнээбэ көстөр. Конкретнай обналичевание баар буоллабына сыһа буоллаба. Ол эрэн билигин дьыала дакаастана илигинэ ол киһи, бу киһи буруйдаах диир эмиз сыһа буолуо.

Пруговалаах дьалалара атын, ол эрэн кинилэр Яныгин тэрилтэлэрин кытта ыкса сыһыаннара манна эмиз көстөр. Силиэстийэ ЕРКЦ дьыалатынан бу «обналичка» дьыалатыгар табыстаба ди. Ол аата сокуону кэһи өттүгэр туох эрэ баар буолан табыстахтара. Ону быһаарыахтара.

Биһиги силиэстийэ түргэнник барарыгар, ким тугу оңорбутун быһаара охсоругар баҕарабыт. Ити Алтан Харах сайтын кытта тиһэбэр тийэ сууттаһаахпыт. Итинник сымыһанан былааһы холуннарыы сыһа.

А.С.Уаров хас биирдин ыйытыкка чопчулаан буолбакка, сүннүнэн, бүддьүөккэ, нолуокка сыһыаннаах өрүтүн быһаарабын диэтэ:

– Мин маны мээрийэ дьыалаларын кытта сибээстиибин. Яныгин угаайык тэрилтэлэрэ уонна Пругова тэрилтэтэ 5 сыл устата 150-ча мөл. солк. «обналичы» гыммыттар уонна 40-ча мөл. солк. нолуоктан куютуу баар диэн суруйаллар. Прокуратура дьарыктана сылдьар.

Өскөтүн бу барыта кырдьык буоллабына, манна көннөрү үп-харчы махинацията, үбү сыала-соруга суох туттуу эрэ буолбакка, финансовай сокуоннары куруубайдык кэһи, криминал баар. УК ыстатыйаларынан барар дьыалалар. Онтон бу ыстатыйа тахсыбытыгар мин интэриһиргээн, толкуйдаан көрдүм. Прокурор Шпаков бу испиэхэк баарын бигэргэппитэ. Ол эрэн минфини буруйдааһыңа мин сөбүлэспэппин. Мин бүддьүөт кэмитиэтин бэрэссэдээтэлэбин.

Бүгүн бүддьүөтү кылаастарга араарыы диэн саңа сокуон киирэн турар. Ол быһыытынан

харчы хайдах барарый? Туох баар харчыны ылар бүддьүөт тэрилтэлэрэ ханнык да бааңаа счет аһар бырааптара суох. Минфин бүддьүөккэ илии баттааһын (роспись) диэни оңорор, ол аата кинилэр харчыны ханна ороскуоттуулара бүддьүөккэ суруллубут эрэ буоллабына федеральнай казначействога счет аһыллар. Казначейство эмиэ барытын көрөн олорор. Салгыы бу харчытын тэрилтэҕэ ытар. Онтон салгыы ханнык баҕарар схеманы үлэлэтиэххэ сөп. Тутуу, өрөмчөн үлэлэрин ыттаралларыгар араас ньыма элбэх. Харчыны обналичы гыныы, бэрик, откаат ылааһын уо.д.а.

Холобура; Бүддьүөттэн үбүлэнэр ханнык эрэ институт өрөмчөн ытар. Армяннар тэрилтэлэрин булан, дуогабар түһэрсэр. Ороскуота бүддьүөккэ көрүллэ сылдьар. Холобура, ол көрүллүбүтүн быһыытынан минфин 4 мөл. ытар. Армян тэрилтэтэ харчыны манньк счетка ыт диир. Нолуоктан куотарга үгүс элбэх ньыма баар. Онон үлэлиилэр уонна тэрилтэ салайааччытыгар харчы ууран биэрэллэр. Тэрилтэ салайааччыта минфиннэ суруйар, өрөмчөннэ харчы көрүллүбүтэ, барыта бэрэбиэркэлэммитэ, харчыны манньк счетка ытың диэн. Харчы баран хаалар. Ол иһин прокурор Шпаков саамай сөпкө этэр: «... билигин эрдэ түмүктэри оңорумаң, барыта биллиэҕэ» диэн. Суоллара барыта көстө сылдьар, быһаарыахтара. Минфин харчыны түөра ытыһан да баҕарбытын иһин хайдах да ытар кыаҕа суох. Барыта бүддьүөт илии баттааһыныгар суруллубут буолуохтаах. Маны таһынан РФ казначействота кинини хонтуруоллуу олорор.

Тутууга эһин тендер ыттаралаһын урут 200 тыһ. буоллабына барара. Билигин 60 тыһ. тендер барар. Онон өссө буккуур, өссө харчыны буккуйарга кыах элбиир. Эрдэттэн кэпсэтиилээхтэригэр тутуу, өрөмчөн ыттарыахтара, ону эн хайдах да дакаастыыр кыағың суох. Харыларыттан харбаатаххына эрэ.

Бэрик ылыы ыстатыйата УК-ка саамай уустук ыстатыйа дииллэр. Даккаастыыр олус уустук. Харытыттан харбаатаххына биһрдэ дакаастанар.

Холобур губернатор Аяковска бүддьүөт сокуонун кэһиһэ холубунай дьыала тэрийбиттэрэ. Бүгүн, бүддьүөт сокуонун , кылаастааһыны кэстиң да, прокуратура холубунай дьыаланы тэрийэр кыахтаах.

Мин Иван Яныгыны отой билбэппин. Сергей Яныгин диэни билэр этим. Кини миниистир-диһи сылдьан 5 млрд. харчыны республикаттан уоран турар.

Мээрийэ дьыалатын кытта бу дьыаланы эн тэңнээмэ. Кинилэр олох харыларыттан харбатан тураллар. Минфин биһр да чиновнига кинилэр курдук кытай суумкатыгар харчы хаалаан илдьэ сылдьыбытын дакаастыыр кыағың суох. Оннук суох. Шпаков эппитини бэрэбиэркэ бара турар, ол барытын дьэңкэрдиз, кыратык тулуйа түһүң.

Дьэ, күн бүгүн, итинник эппиэттэри ылым. А.С.Уаровка, А.С.Николаевка махтанабын, ыйгытыбар хоруй биэрбиттэрин иһин. Сарсын дьыала хайа өттүнэн эргийэн тахсыа биллибэт. Тохтотон кэбиспэтэхтэринэ салгыытын ааҕаарын.

Кулун тутар 15 к. 2006 с.

Оригинал этого материала

© VipYakutia.ru, 05.03.2006

АТЫЫЛАНЫЫ

Суверенитеты ылыы кэнниттэн 2000 с. диэри, Ельцин – Николаев кэмэ этэ диэххэ. Кэлингитин, Путин – Штыров кэмэ диэххэ. Тутулбут, сойууһу аахтааха, үһүс уларыйыыта буолла. ЯАССР – сувереннай СР – Губернияҕа кубулдуйуу. Күн бүгүн дыиннээхтик сырьевой колонияҕа кубулдуйдубут. Ааптытын эрэ уларыта иликтэр. Николаев кэмигэр «барытын бэйэбитигэр» диэн этэ, сокуоммут бэйэбит туһугар үлэлиирэ. Штыров кэмигэр «барытын бэйэбитигэр» диэн буолбута. Сокуоммутун Россия туһатыгар көннөрүү барда. «Эдиннэйдэр» диэн партия былааска кэлбитэ. Туруору көнө дьаһаллаах империя былааска тутулланньыт. Бастаан туран, конституциябыт РФ конституциятыгар сөп түбэһиннэри диэн ааттаан көннөрүлүннэ. Иккиннэн, сувереннай республика быһыытынан түһэрсит федеративнай дуогабардарбыт тохтоотулар. Үсүнүнэн, РФ уонна СР икки ардыларыгар боломуочуйалары үлэстиигэ түһэрсиллбит сөбүлэһилэр уларыйдылар. Барыта Россия киэинэн буоллулар.

122-с уонна 131-с федеративнай сокуоннары ылыынан СР бэйэтэ быһаарар, дьаһайар кыахтарын сүтөрдэ. Былаас, дьаһайыы, ыйаах, уураах барыта Москваттан кииннэннэ, сүрүннэннэ. Түмүгэр губерния бырааба бырааптанньыт. Алларааттан, ол аата биһиги республикабыттан тахсар инициатива үөһэттэн быһаччы тохтоотулар механизма оҥоһулунна.

Россияҕа сиртэн хостонор баайы хонтуруоллааһын федерацияҕа көһөр. Мань хостооччулар, туһанааччылар – олигархтар структуралара буолар. Кинилэр ситэриилээх былааһы ылан олоролор. Сокуон онорор норуот былааһыгар үгүс депутааттарданньылар.

Сокуоннары көннөрөн, көннөтөрөн баран, аны сирбитин, сирбит баайын, сир баайын дьаһайыыны барытын бэйэлэрин илиилэригэр ыллылар. Билигин олохтоох былаастан, нэһилиэннэһэттэн эн сиргэр кэлэн сир баайын хостууларыгар, лицензия ылаалларыгар көңүл да көрдөөбөт буоллулар. Ол-бу компенсация, төлөбүр да көрүллүбэт.

Конкурс тохтоон, аукциону Роснедра бэйэтэ ытар. АЛРОСА-Ньурбаны тэрийэллэригэр лицензия иһин 10% акцияны улуус олохтоохторугар диэн ылбыттарын курдук, ол билигин суох буолла. Билигин Саха сирин баайын атыылааһын, үлэстии бүтэн эрэр. Ханна илдьэн, хайдах атыылыылара быһаарыллан, ону таһарга тимир суол, нефть, гаас турбата, уоту атыылыырга электролиния тардыта сааланна. Ону мегапроектар диэн ааттаатылар.

СИР

Сири ким бас билэр, ол хаһаайын.

Государство буоларга төрдө сиргэ сытар. Сирдээх буолуохтааххын. Бас билэр сирэ суох государство, суверенитет диэн суох. 2000 с. дылы Ельцин-Николаев сағана сирбит барыта биһиэнэ этэ. Сир баайа эмиэ, сороҕо стратегическай диэн өттө РФ кытта биир бас билии этэ. Сир баайын хостоонунҕа, дьаһайыыга «икки күлүүс» диэн, ол аата иккиэн кыттыһан, сүбэлэһэн, сөбүлэһэн быһаарыыбыт баара. Президенттостоммут алмаас 20% бэйэтэ атыылыыр бырааптааҕа. АЛРОСА акциятын улахан өттө биһиэхэ этэ. Онон республикабыт саламтата республика туһатыгар тугу бағарар онотторор кыахтааҕа. Улуустарга 8% Алроса акцията, Алмазы Анабара 46% акцията, АЛРОСА-Ньурба – 10%, көмүс, чох, нефть, гаас, тимир суол о.д.а. сиртэн хостонор баайдар аакцияларын үгүс өртүн республикабыт бэйэтин илиитигэр тутан олорбута.

Бу балаһыанньа биһиги экономической суверенитетпыт төрдө этэ. Күн бүгүн бу барыта атыланна, республика сиртэн хостонор баайыгар, ону атыылаһан ылан хостуур улахан, кыра хампааньаларга бэйэтин усулуобуйатын этэр, дьаһайар, дьарыйар да кыаһын сүтөрдэ. Үгүс сири, сир баайын саппааһын «стратегическай суолталаах» диэн босхо ыла тураллар. Ол «стратегия» критерия дыиннэн чопчулана да илик буоллар.

РФ бары сирин 2006 с. кадастрынан сыанатын 23,6 трлн солк. диэн быспытара (манна сир баайа ахсаанна кирибэт).

СР 3 мөл. 103 тыһ. кв. км сирбит усулуобунай кадаастарынан сыанатын 4,2 трлн. солк. диэн быспытара. Маны таһынан «саппаас сирдэр» диэннэр бааллар, озор сыаналара биллибэт. 2001 с. биһиги сиргэ уонна сир баайыгар сыһаммытын тосту уларытар Федеральнай сокуоннар ылылаллар. Уонна Москваттан ананан кэлбит прокурордар ыйыларынан, СР сокуоннарын РФ сокуоннарыгар сөп түбэһиннэри ытыллар.

Айдааннаах, хас сүүстэ көннөһүллэр «Закон о недрах», «Сир», «Ойуур», «Уу» кодекстарын саҥа варианнара, «Сири туһаны» саҥа редакцията, «Сири бас билиини тыыры» уо.д.а. сокуоннар тахсыбыттар. Ил Түмэн депутаттара манна үлэлэтилэр, өссө да киирсиэхтэрэ. Бу республика тыын бопшуруостара быһаарыллар кэмигэр ким кимэ, туох туга ырылхайдык көһүннэ.

Ил Түмэннэ икки аҥы хайдыһы үөскээтэ. Партиятыттан тутулуга суох. Судургутук быһаардахха, Саха сирин төрүт олохтоохторун туһатыгар сокуону, баайы, быраабы хааллара сатааччылар уонна промышленнай капиталтан, былаастан, эдинэй партиятан тутулуктаах барытын биэрэ, атыылы сатааччылар диэннэ.

АЛРОСА республиканы барытын бас билэн, ыйыстан бүтэн эрэр. Ситэриилээх былаас, эдинэй партия киниэхэ үлэлиир, норуот былааһын Ил Түмэни бу сырыга өссө эбии баһыйар үксүн ыларга күүскэ турунулар. Бүгүнгү туругунан Саха сирин 99,8% киин бас билиитигэр барда диэн этиэххэ сөп. Ол аата Саха сирэ государственностоох дирибит кураанах тыл буолан табыста. Биһиэхэ «поселениелар» – бөһүлөктөрбит турар сирдэрэ уонна «селхозугодия» – оттууур, мөччирэн сирдэрбит эрэ уруккутааҕар өссө сарбыллан хааллылар. Онтубут барыта 637,2 тыһ. га эрэ буолар (уруккута бу анал сирдэр иэннэрэ 308 352,3 тыһ. га этэ). Ол аата сирбититтэн 0,2% эрэ! Ол сирбит кадастрынан сыаната 8,4 эрэ млрд. солк. буолар.

Атыылаан кэбиспит «Якутуголь» диэн тэрилтэбит 2006 с. выручката 15,43 млрд. солк. этэ. Тэннээн көрүң, тэрилтэ сыл анаардааҕы човун сыаната. Сарбыллыбыт сирдэргэ туох баар буолуой, сир баайа буоллаҕа. Бүлүү төүрт улуунун баһылыктара болдьохторун иннинэ тоҕо бары министр дуоһунаһыгар кэлбиттэрэ буолуой?... Хаалбыт 0,2% сирбит биһиэхэ саамай күндү баайбыт буолла. Атына барыта РФ эрэ бас билиитэ диэн. Оно иккиэн кыттыһан дьаһайы, бас билии, «икки күлүүс» эгин диэннэр тохтоотулар. Биһиги республикабыт саламтата дьаһайар сирэ суох хаалан, 2006 с. бэс ыйыгар муниципальной сирдэри дьаһайыыга кыттаары анал ыйаах таһааран, киин куорат сирдэрин дьаһайар быраабы бэйэтигэр сурунар. Онто 103 тыһ. га эрэ сир. Кини маны 4,3 трлн. солк. сыаналыыр. Ол аата урукку Саха сирин барытын кадастрынан сыанатыгар тэннэһэр. Куоракка сир сыаната күн-түүн үрдээбитинэн барар, өссө да 3-5 төгүл үрдүүр күүтүллэр. Татарстан, Башкортостан курдуктар сирдэрин 18% уонна 12%-рын хаалларыммытара. Кинилэр сирдэрин арендаан, атыылаан сылга 10-ча млрд.солк. бюджеттарыгар киллэринэллэр (онтон олохтоох бюджеттарыгар 3-гыммыт 1-рэ киирбит). Биһиэнэ ааспыт сылга 116 эрэ мөл. солк. Хайдах бэйэлэрин турууласпыттара мантан көстөр. Сир актива барда.

СИР БААЙА

Аны сир баайын актива хайдах барбытын көрүөбүң.

Сир баайыгар саамай сүрүммүт алмаас актива этэ. АЛРОСА контрольный пакета 37%-тан 51% буолан федерацияҕа барда. Алроса сотору кэминэн аһыллыахтаах. Государствоҕа 51% хаалларан баран, аһаастык атыыланыахтаах. Оно биһиги республикабыт өлүүтүн кытта да атыылыыр

инилэр... Республикабыт, улуустар, компания үлэһиттэрин өлүүлэрэ көңүл атыыланыа. АЛРОСА депутааттара ону оноруохтарын сөп. Айдааннаах 69,688 млрд. солк. сыаналаах алмааска имущественнай комплекспыт барда. Онтон 10,5 млрд солк эрэ төттөрү өбүтэн ылары ситистибит. Ол да депутаттарбыт улахан киирсиилэринэн ситиһилиннэ. 10%-наах АЛРОСА-Ньурба 87,25% АЛРОСА-ҕа баар. АЛРОСА-Ньурбаны улахан АЛРОСА-ҕа холбууллара быһаарыллыбыт.

Ньурбалар 10% акцияны ылан баран, кэмигэр дьонно түгэппэтэхтэрэ. Муниципальной тэриллии оччолорго суоҕа. Тута сытан баран, баһылыктара государствоҕа туттаран кэбиспит. Ону приватизацияҕа – атыылааһынна ытан эрдэхтэринэ, Ньурбаттан депутат А.Антонов көрөн айдаан тардан, киирсэннэр, стратегическай баайга киллэттэрэн бакаа хааларбыттар. Ону Штыров быһаччы дьаһалынан эрэ атыыланыхтаах дииллэр. Ньурбалар бу 10% ханна да тийбитин үчүгэйдик билбэттэр. Быыбарга ону төттөрү ылан биэриэхпит, өссө республика өлүүтүн 50% тийэ улаатыннарарыахпыт диэн «лапса бөбөтүн ыйы» сылдыалларын бу көрөн-истэн кэллим. Баһылыктара сотору АЛРОСА диэки үлэһии барыхтаах. Итиччэ үлүгэр улахан дуоһунаска үлэһии олон тоҕо Ньурбаҕа, туох кэпсэтиилээх кэлбитэ буолуой?.. АЛРОСА-Ньурба холбоноругар үлэтэ суох хаалар тойону депутат онорорго, кининнэн өссө биир куолаһы АЛРОСА-ҕа эбэргэ күүстээх үлэ оргуйар. Улуус баһылыга бэйэтин да быыбарынааҕар АЛРОСА туһатыгар күүскэ үлэһии олодор. Ааспыт быыбарга Алябьевка үлэлээбиттэрин курдук. Дивиденнэрэ бюджетка түстэһинэ бюджет дохуотун-ороскуотун охсуһуутугар сүтэн хааларынан 260 эр мөл. солкуобайга сөбүлэһии түһэрибиттэр. Бу 260 мөл. АЛРОСА бэйэтэ көрөн дьаһайар эбит. Ити харчыга 3-4 төгүл сыаналаах оскуолалары туһуттар, сороҕор кыттыспыттар. 100-чэни кыайбат үөрэнээччилээх сиргэ сүүһүнэн мөл-х таас оскуола тутулар эбит. Нэһилиэк сыллааҕы бюджетта 3 мөл. кэринэ. Оскуолаларын ороскуота 6 мөл. тахса. Бу сөбүлэһиилэрэ сотору тохтуур, ол кэччэ хайдах буолаллара биллибэт. 10%-рын Штыровка былдьатан олоролор. «Стратегическай сыалга туттулла сылдьар» диэн ааттыыллар. Маны АЛРОСА аһыллытыгар кыра сыанаҕа атыылаһан ылаллара буолуо. Аны кэлэн акция Ньурбаҕа төһөрө ырахан. АЛМАЗЫ АНАБАРА 2,278 млрд. солк. атыылаан кэбиспиттэрэ. Онтутарын бюджет дефицитыгар ыппыттар.

КӨМҮС актива. Республика 1150 тонна саппаастаах көмүһүн активын 1,2 млрд. \$-га 2003 с. АЛРОСА ИГ-ҕа көннөрү биэрэн кэбиспиттэрэ (переданы на безвозмездной основе – кэтэх тэрилтэҕэ). Кэлин бу тэрилтэ тойоно Выборнов АЛРОСА тойоно буолла. Маны АЛРОСА ИГ 2005 с. «ПОЛЮС» диэн тэрилтэҕэ 285 мөл. \$-га атыылаан кэбиспитэ. Иннэ ынан республика мантан тугу да тииспэтэҕэ! Республика баайын итинник куоттараллар. Барытын кистииллэр. 2005-2007 сс. республика телекоммуникационный активтара атыыланылар. «Горизонт РТ» – 1,49 млрд. солк., «Сахателеком» – 2,295 млрд. солк. Бу харчыны эмиэ бюджет итэҕэһигэр ыппыттар. Элбэх бырааһынныктар, араас мэрэппирийээтийдэр ытыллыбыттар. 2005 с. бюджет итэҕэһэ 12,53 млрд. тийбитэ. Маны сабаарылар атыылаабыттар (онтутарыгар холобунай дьыала тэрилиннэ). «Сахателеком» хаалбыт тобох акцияларын атыылаан, «Дети Азии» ытыаары олоролор. Оттон тыа сирин гаастааһын, АПК атын да тыын бопкуруостары быһаары элбэх бырыһаннаах бааннар кредиттэринэн ытыллыбыттар. Оннук холобур элбэх.

ЧОХ промышленноһа. 2005 с. «ЯКУТУГОЛЬ» сүрүн баһыйар активын 11,58 млрд солк. атыылаабыттар. Сорорун уонна аан дойдуга улахан саппаастаах «ЭЛЬГАУГОЛЬ» сүрүн активын 58,196 млрд солк. атыылаан баран Дьокуускайга дылы тимир суолу тутууга ыттылар!

ТИМИР СУОЛ Россия киэнэ. Ол харчыттан кып-кыра суумманы тыа хаһаайыстыбатыгар, гаастааһынна, атын да кыһалҕаларга көрдөһө сатыыллар. Москваҕа «сахалар, чуқчалар акаарыларын» туһунан күлүү бөбөтө үһү. Баайдарын тастаралларыгар бэйэлэрин харчыларыгар өссө тимир суол туттара сылдыаллар диэн. 22 млрд. солк. сүрүн фондалаах ТИМИР СУОЛ активын республика 2006 с. ыһкытыбыта. Бу Эльганы атыылаабыт 53 млрд. солкуобайга туундараҕа тийэ гаас тардыахпытын, уот линиятын тардыахпытын, эбэтэр, ааһан көрүүлэринэн 30 тыһ. икки хостоох гаас дьизини куоракка, 25 тыһ. дьизини тыа сиригэр тутан кэбиһиэхпитин сөптөөҕө. Биһиги президемиит уонна правительствобут бэрэссэдээтэлэ Россия тимир суолун тутарга харчыны ытыары ордорбуттара.

ГААС. НЫИЭП. Иннэ 1998 с. республика бас билиититтэн нефкэ, гаазка сүрүн активын АЛРОСА «босхо доверительнай управления» диэн ылбыта. Онон нефть, гаас эмиэ АЛРОСА киэнэ. Уопсайынан сир баайын үгүс сүрүн активтарын үксүн АЛРОСА ылла. Штыров АЛРОСА-тан тахсыбыт киһи. Кини ол интэриэһигэр үлэһиир. 2001 с. күһүн Штыров ол акциялары «Саханефтегаһы» онно эбии «Якутгазпром» акцияларын «ЮКОС»-ка М.Ходорковскай диэн баайга атыылаабыта. Республика онтон тугу да тииспэтэҕэ. АЛРОСА онтон 30 мөл. \$ ылбыт да ол ханна тийбитэ биллибэт. Уопсайынан, «Саханефтегаз» сүрүн акциялара кимиэхэ тийбиттэрэ биллибэт. Кэлин «Якутгазпрому» былдьаһы буолар.

Түмүктээн көрдөххө

Бу сүнкэн, аан дойдуга улахан, Саха сириҥ баайын атыылааһынтан бюджетка 6,03 эрэ млрд. солк. кириэн, бюджет итэҕэһин сабыыга барбыт. Бюджет таһынан 131 млрд. 243 мөл. солк бар-быт!!! Төһөтө босхо, дыһыһаах сыанатын кыччатан бэриллибитин ааһан көрбүт суох. 2007 с. саа-лананытыгар республика государствога иһэ 12,454 млрд. солк. этэ. Бу республика бэйэтэ кил-лэрэр дохуотун анаара буолар. Саатар маны саппатахтар. Республикага кириэр, эргийэр харчы кырата бюджетка кириэр. Ол соробун быһаарыыга, дыһаһыыга биһигини кытыннарбат буолан иһэллэр. Манна сүрүн эрэ баайы атыылааһыны киллэрдибит. Атына элбэх, киһи ааһан сиппэт. Нолуогунан байан олохтоохтук дииллэр.

Нолуогунан байыт дойдуга РФ суох

Сир баайын хостоонунтан нолуок ылан сахалар байыаххыт дииллэр. Эдинэйдэр Госдумага 2017 с. дылы Илин Сибииргэ сир баайын хостооччулары нолуоктан босхолообуттара. Неби хосто-онун нолуогуттан республика НДПИ 5% эрэ ылар кыахтаах. Хостуур тэрилтэлэр «Сургутнефте-газ» курдуктар атын сиргэ регистрациялаахтар. Билинни нолуок кодексыгар гаас хостоонунтан НДПИ регионнар тугу да ылбаттар диэн сурулла сылдыар. Чайанда гааһын 2016 с. диэки хос-тохтаахтар. Чох хостоонунтан эмиэ матар кыахтаахпыт. «Мечел» былаанынан «Якутуголы», «Эльгауголы», уонна Соверуу Кузбаһы холбохтоохтар. Регистрацията Кемеровскайга буолуох-таах. Очотугар чохтон ылар нолуокпуттан эмиэ матарбытыгар тийэбит. АЛРОСА-ны кытта Норильскай Никели холбоонун туһунан кэпсэтии бара турар. АЛРОСА 2006 сылга 2,865 млрд. доллары, Норильскай никель 11,65 млрд. доллары атыылаабыт. Ким кылаабынай буоларын, тэрилтэ ханна регистрацияланыахтааһын санаан. Хлопонин + Штыров = Хлопонин. СР РФ дота-циятыттан тутулуга Красноярскай кыраайга холоотоххо 9 төгүл улахан. РФ-га Дагестан кэннит-тэн иккис саамай элбэх дотацияны ылааччылар буоллубут. АЛРОСА-тан Ил Түмэн 10-ча млрд. ылбатага буоллар, олох да «внешний управление» киллэрэргэ сөпсөһө сыһыа этэ. Кинилэрдээбэр биһиги государствога иэспит 2,65 төгүл улахан. Кинилэр экономическай активтарын биһиги кур-дук маассабайдык атыылаабаттар. Ордук киллэрбит дохуоттарын государствога иэстэрин кычча-тарга ыгталлар.

Татарстан, Башкортостан РФ-га донор буола олохтор. Кинилэр нефтэрин, сиртэн хостонор баайдарыгар федеративнай дуогабарынан аахса олохтор. Оннооҕор омуртарын аатын пааспарга киллэрэргэ дуогабарынан илии баттаабыттара. Сана ГЭС-тэри 2015 с. тутан бүтэрэллэрин кэтэһе-бит, кинилэртэн дохуот кириэ ыраах.

Уран хостоонунта 2018 с. толору бордуюксууа биэриэхтээх. НДПИ уранга – 8% . Син харчы кириэн сөп. Маны стратегическай категорияга киллэрдэхтэринэ нолуоктан эмиэ матабыт. Онон республика баайын барытын ыһан-тоһон, атыылаан баран нолуогунан байыахпыт диһин албын. Көстөрүн курдук, республика бюджеты онорор бөдөн тэрилтэлэрин, сириҥ сүтэрдэ. Бюджет таһынан кириэр харчыны үксүн федерация дыһайар. Сирбит баайын бас билэр, хостуур, хоро таһан атыылыыр улахан да кыра да корпорациялар Саха сириҥ баһылаатылар. Биһиги инники-бит кинилэр ытар политикаларыттан быһаччы тутулуктанна.

Республика сүрүн активын атыылаан баран кинилэртэн, (АЛРОСА курдук монстрдартан) тутулуктанна. Биһиги АЛРОСА бас билэр подсобнай хаһаайыстыбатыгар кубулуйдубут. Респу-блика сиригэр, сиртэн хостонор баайыгар бэйэтэ политика ытар кыаһын сүтэрдэ. Республика экономикатын төрдүн сүтэрдэ. Сырьевой холуоннаага, губернияга кубулуйда! Россияттан ыгтыл-лыбыт неокOLONиальной политика түмүгэ итинник. Сахаттан чабылхай уолаттары: Александр Акимовы, Ньургун Тимофеевы, Эрнест Березкины, Василий Филипповы билинни былаас хайдах туораталаан эрэрин көрө сылдыабыт. Акимовы – «сыылкага», Тимофеевы – аны спикер онорбот туһугар, Березкины үлэтэ суох хааллардылар, куоракка кандидатынан турбутугар «памятник таһыгар, бу памятник авторыттан көңүл суох хаартыскага түспүккүн таһаарбыккын» диэн устан кэбистилэр. Эдинэйдэр кандидаттара үгүстэрэ Штыровы кытта куустуһан түспүт хаартыскалара хойуутун сөхтүм. Барыларыгар суругунан бэчээттээх көңүл биэрдэҕэ. Филипповы былаас күүскэ утаран, мэринэн талларбата. Тумусовы, Михальчугу хайдах туорашпыттара элбэх остуоруйа-лаах. НеокOLONиальной политиканы утарааччылар, Саха сириҥ интэриэһин өрө тутуучулар бары былаас быһаарар салаатыттан туоратылларлар. Үөһэттэн күүстээх күһэйи, дыһаһыы баа-рын үрдүнэн, Саха сириҥ туһугар үлэлиир аһыах политиктардаах, депутааттардаах буолан син бэйэ туһун көмүскүүр, харыстыыр сокуоннары ылына сатаатыбыт. Туохтан барытыттан кытаах-таһан, төһөтүн эмэ төттөрү өбүтэн ыла сатааһын барар.

АЛРОСА-га Республика интэриэһин көмүскүүр туһуттан Саха сириҥ төрүт олохтоохторун туһугар ыалдыар депутааттар көмөлөрүнэн хас да сокуон ылылынна. Биһиэхэ Саха сириҥ төрүт олохтоохторун интэриэһин АЛРОСА курдук барытын баһылаан эрэр компаниялартан көмүскүүр

чахчы уопуттаах Зоя Корнилова, Федот Тумусов, Александр Уаров, Филипп Охлопков, Ким-Кимэн, Ньургун Тимофеев, Василий Власов, Анатолий Антонов, Дмитрий Горохов, Борис Бубякин, Семен Березин, Юрий Николаев, Андрей Кривошапкин курдук бэйэлэрин көрдөрбүт чахчы норуот депутааттара наадалар. Кинилэр төрүт олохтоох интэриэһин сокуон быһытынан туруулаһыахтара. Президемиит, премьербит, ону таһынан үгүс депутааттарбыт АЛРОСА-тан тутулуктаах, корпоративнай интэриэстэрин көрөр дьоннор буоллулар. Былаас бу дьону өйүүргэ административнай ресурсатын бары туһана олорор. Эбэтэр бу дьонун олус баайдар, тус интэриэстэрин көрөр баай өйөөччүлөрдээхтэр. Бу быыбарга Ил Түмэнгэ бу хамаанда дьону өссө үгүс миэстэни ыллахтарына барытыгар бүтэһиктээх хотторуу буолар. Кандидаттар сымыыаны, туолбаты, бэрик курдук ону биэриэхпит, маны тутуохпут, гаас тардыахпыт, акциябытын төннөрүүхпүт дииллэрин бу Сунтаарга, Ньурбага сылдьан истэн кэллим. Тьа дьонун ологун уйгуугун таһыма өссө эбии түспүт. Олохтоох былааска, бырабыыталыстыбага итэҕэйии, эрэнии таһыма олох намыһах. Отчуоттарыгар да дьон олох кэлбэт эбит. Аҕыйах киһини мунньан «үчүгэй» сыананы үлэлэригэр туруоруналлар. Үүт харчыта уонна пенсия харчыта, бюджет хамнаһа. Онтон атын туох да суох. Үгүс нэһиликтэр сыллаабы бюджеттара АЛРОСА, энергетика тойотторун биир ыйдаабы хамнастарыгар тэннэспит. Бу тойоттор ыйдаабы дохуоттара 500 тыһ. – 4 мөл. солк. тийэр эбит. Бүтүн улуус бюджета кэтэх бас билэр кэтэх бюджеттаах тойоттор Саха сиригэр элбээтилэр.

Тьа хаһаайыстыбатыгар, онноовор били аатырбыт ыанньыксыт аграрийдар кандидаттара Павел Шарин, тьа сиригэр кредитнэй кооперативтары тарҕатар «респ. информ. консульт. центр» тэрилтэ кыл. специалиһа сыллаабы дохуота 21 мөл. 184 тыһ солк. эбит. Тойотторун киэнэ төһө буолуой? Бырабыыталыстыба бэрэссэдээтэлэ тэриллиилээх хаһаайыстыбалары эрэ өйүүбүт диэн элбэх үбү бу кредитнэй, потребительскай, производственной кооперативтары тэрийиигэ ышпыта. Оннук АПК политикатын олохтообута. Илин энээрдэргэ бу киирбитэ 4-с сыла. Лизинг киирбитэ 10-ча сыл буолла. Техника оттуга быһаарыллыбыта, МТС-тар тэриллибиттэрэ быданнаата. Бүлүү бөлөххө бу бары көрүҥнөр саҥа тэриллэ сатыыллар. Е.А.Борисов энээрдэһини, хайдыһыны, кадр да өттүгүнэн кэлтэйдии өйөөһүнү күүсэ ытта. Бу дириҥтэн иһэр. «Эстэр ыал ынаҕа кэйиик буолар» дииллэрэ кэлиэх мунча дуу... Төрөөбүт дойдубар Түбэй Дьаарханна билигин да КП-нан олоролор. КП үлэһитэ уол 70-ча бороону соҕотоҕун көрөр, иигин-саабын ыраастаан, аһатан, уулатан. Ыйдаабы хамнаһа 1 тыһ. 200 солк.! Атыттара да биир оннук. Үлэ суох. Арыгылааһын бэйэҕэ тийиһини наһаалаабыт. Ыгыаттааҕа аҕыйах оҕо үөрэнэр икки учуутал миэстэтэ, С.А.Зверев музейыгар үс-хас үлэһит миэстэтэ тахсыбыт. Сунтаар улууһа «оптимизациятын» бу үлэ миэстэлэрин сабыттан, Зверевтэрин бөһүлөгүн эһииттэн саҕалаары олоор диэн олохтоохтор куттаналлар. Мантан атын туох да суох. Түбэйгэ, Түбэй Дьаарханна, Шейя саҥа эдэр баһылыктар талыллан, кыттыһан, сүбөлөһөн саҥа программа ылынан үлэлэрин саҕалаан эрэллэр. Уларыыы киририэх курдук. Олохтоохтор баһылыктарын өйүөхтэрин наада.

БЫЫБАРДАР

Ааспыт быыбарга мин Үөһэ Бүлүү-Ньурба быыстарынан Мархатаабы уокурукка Ил Түмэнгэ депутаатка кандидатынан тура сылдыбытым. Алтыа этибит. Сахалар сизэһэн, куоласпыт хайдыбыта, соҕотох нуучча Накыын алмааһы хостуур комбинатын директора Сергей Алябьев кыайбыта. Кини курдук промышленностан элбэх кандидат туран, депутат буолбута. Быйыл Ил Түмэнгэ 61 «генерал», ол аата промышленность араас салааларыттан улахан тойоттор турдулар.

Элбэх хостонор баайдаах Бүлүү улуустарыгар; Ньурбага – «АЛРОСА-Ньурба» тойоно Валерий Колодезников, Сунтаарга – «Ленанефтегазстрой» салайааччыта Игорь Пахомов, Бүлүүгэ – АЛРОСА вице-президеһэ Юрий Дойников, Үөһэ Бүлүүгэ – «Алмазэргиэнбанк» сал. Александр Миронов уо.д.а.

Бу турбүт промышленность, атын да баай структуралар кандидаттара баһыйар үгүстэрэ «эдинэйдэр». Штыров «добро бизрбит» дьону. Кинилэр норуот былааһын бэрэстэбиитэлэ буоларга уонна олохтоохтор ааттарыттан бу промышленнай капитал туһатыгар сокуон ылынарга, Саха сирин салгы атылыгырга, үллэстэргэ күн баалаах дьон. Кинилэр корпоративнай, партийнай интэриэстэрин иһин, үөһэттэн туох дииллэрин иһин «консолидированно» куоластыыллар. Оннук да куоластаан бу үлүгэрдээх Саха сирин баайа төрүт олохтоохторго инмэккэ, олигархтар структураларыгар барда.

Кинилэр 70 депутааттан 3/2, ол аата, «конституционный большинство» ылыахтаахтар. Оччотугар ханнык баҕарар боппуруос туох да утарсыта суох ааһар. Конституцияны да талбыттарынан уларытыахтарын сөп буолар. Көрөргүт курдук РФ национальной проектарга тьа хаһ. киллэрбит курдук эрэри, «эдинэйдэр» ыттар политикаларынан РФ бюджетттан 1% кыайбат үбүлээһини эрэ бу салаага аны олорор. Россияга 1,5 тыһ. тьа сиригэр нэһилиэнньэлээх пуункт эһиннэ.

СР биһиэннэрэ, т/х бюджет 7% тиэртилэр. АПК -ға 4,5 млрд. солк. Саха сиригэр арыгыны атыылааһын сылга 5 млрд. солк. тийдэ. Табаагы атыылаһыны – 1 млрд. солк. Бэйэҕэ тийиини сылга – 500, дэҥгэ, оһолго өлүү – 600, киһи киһини өлөрсүүтэ – 250-300. Сэрии буола турарын курдук. Афганистан сэриитигэр сойуус сылга 1,5 тыһ. саллааты сүтэрэрэ. Онно тэҥнэстибит. Тҕа сирэ сайдарыгар эрэммэттэр.

Системэлээх кризис таннары сатыылаан, төттөрү түһүү салһанан бара турар.

Европа дойдулара, Белоруссия эгин тҕа хаһаайыстыбатыгар бюджеттарын 25%-гар тийэ биэрэллэр. Ол иһин кинилэр тыаларын сирэ сайынна. РФ табаарын улахан аһаара кинилэр киэннэрэ. Ас-танас сыанатын кинилэр «диктуйдуу» ололорлор. Биһиги уйгубут, ырыынакпыт кинилэр ырыынактарыттан тутулуктанна. Хаар ууллуута, чалбах тахсыта, «тоноруллубут» сыана босхо баран үрдүүр күүтүллэр. «Сыана халаана» буолбатар ханнык...

Биһиги аграрнай партиябыт бюджет 10-тан итэҕэһэ суоҕу көрөр сокуону ылыныахха диэн этиилээх. Бу партия лидердара А.Антонов, А.Уаров этиилэрэ. Бу да кыра. 2020 с. дылы республика бюджета үс төгүл улаатара күүтүллэр. Ол аата билинни бюджет 65 млрд. буоллаҕына 200-чэ млрд буолар. 10% = 20-чэ млрд. солк тҕа сиригэр көрүллүүн сөп.

Биһиги «Сирдээхтэрит» (Тумусов) тҕа сиригэр 6 млрд. ситиһиэхпит диэн (фиксированнай) лозуннаахтар этэ. 2020 с. тийээн эмиэ 6 млрд. буоллаҕына олох да эстэр иннит.

Тҕа хаһ. бородуксуйатын госзакуп быһытынан тутан өйөөһүн ырыынак сыанатыттан ырааһынан хаалан иһэр. Кэтэх хаһаайыстыбалары эһэр суолга киридилэр. Кооперацияҕа кү-һэйи ытыллар.

Тҕа сиригэр эдиинэйдэр ытар нацпроектарын политика тҕа төбөтүгэр 156 солк, табаҕа 260 солк эрэ биэрдэ. Үүт сыанатын үрдөһүлэр. Эти туппаттар. Сыана үрдүү турар. Тҕа сирин олоҕо быйыл өссө эбии ыарыра күүтүллэр. Федеральнай киин олохтоох бэйэни салайыны сай-дытыгар барыта 26 эр. мөл. солк. биэрдэ. Ону барыларыгар үллэрдэххэ 620 солк. буолар. Онон «сайдьбатын» чуолкай.

Гаас – Накаас

Депутаатка кандидатака накаас быһытынан гааста киллэрээр диэн сакаастыахха сөп дуо? Депутаатка кандидат гаас киллэриэбим, онон миэхэ куоластаан диэрэ хайдаҕый? Саарбах саадырай. Саарбах сакаас, накаас – накаас. Бастатан туран, депутат буолуо эрэ буолумуо, ик-киһинэн, ол депутаат боломуочуйата буолбатах. Депутаат буоллаҕына туруорсуон сөп.

Киһиэхэ дылы итини туруорсубатахтара буолуо дуо? Туруорсан бөҕө буоллаҕа. Государство программата кытта ылыллан турар. Онон Сунтаары гаастааһын сотору кэминэн 2012 с. диэри суох. Сунтаарга 220 в. линияны тардан ититтинии боппуруоһун быһаары төһө эмэ баар. Ол олоххо кириитэ саһаланна. Үгүс кандидаттар, ситэриилээх былаас, баһылыктар үлэлэрин сы-лын-соругун, улуустар сайдар программаларын сурунан баран хатылы сылдыбаллар.

Үөһэ эпитим курдук, «Саханефтегаһы» Штыров АЛРОСА-ға босхо биэрэр. АЛРОСА-тан ЮКОС-ка, ЮКОС-тан төттөрү АЛРОСА-ға онтон араас бааннарынан эргийэн, ханна тийибитэ бил-либэт. Атыылаабыт харчыларын илдэ Кипргэ куоппуттар эрэ диэн биллэр. Мантан сылтаан буолуо өгөрбүн, АЛРОСА газка, нефкэ боппуруостарын көрөн ололбут Ничипорук, Березкин уурайбыттара. ЮКОС Таалакааны сүтэрээтин кытта «Якутгазпром» сыаната үрдүүр. Былдыа-һыктаах «бырта сыата» буолар.

«Саханефтегаз» 36%-наах СР өлүүтэ «Сахатранснефтегазка» баара биллэр. «Якол» тойо-но Максимов ЮКОС-тан «Саханефтегаз» акциятын төһөтүн эмэ төннөрбүт өнөлөөх дииллэр. Билигин кини састаабыгар «Якутгазпром» ААО, «Ленанефтегаз» ААО, «Ленагаз» ААО, «Са-хагазпроект» ААО, «Витимский НПЗ» ААО, «Якутскгеофизика» ААО уонна «Саханефте-газтрансснаб» ТЭО баар. АЛРОСА интэриэһигэр, кини тухатыгар политика ытааччы үчүгэй үйэтэ үүнэн турар.

АЛРОСА – искэр үөскээбит үөн туох баар ис буотараккын сиэн, таскар тахсан эрэрин кур-дугун өйдөөбөт үгүһүн сөхтүм. Дьонно ону тиэрдибэттэр. СМИ олох атыны тиэрдэр. Тойон саһа-рыан куттанар.

«Саханефтегазка» «Якутгазпром» 24% акцията баар. «Якутгазпром» 75%+1 акциятын Дагестантан кэлбит саарбах структураларга атыылаабыттар. Онон «Якутгазпром» – «Кавказ-Газпром» буолан турар. «Саха...» диэн самалыктаах ааттаах атын дойдулар баайдара бас билэр төриитэлэрэ алыс элбээтэ.

Манна барытыгар «хаһаайынны» сылдыар Ил Түмэн депутаата «Якол», «Илин» АК диэн кэтэх тэрилтэлэрдээх «олохтоох олигарх» Афанасий Максимов буолар. (Кэлэр өттүгэр президент губернатор буоларга баһалааһын суруйаллар. Ааспыкка эмиэ кириситэ.)

Максимов кэтэх «Яколун» «Якутгазпром», «Саханефтегаз» акцияларыгар (государство, тус

кэтэх, корпорация интэриэстэрин) буккуйан-таккийан, туустаан-тумалаан улахан «ас-танас» онгостубута биллэр. «Саханефтегаз» АЛРОСА биир салаатын курдук буоларыгар үлэлэнэр.

Билигин онтуанан Шанхай биржатыгар табыста. Кытайдары кытта кыттыһан, республика ньиэпкэ, гааска проектары уонна саҥа проектары олоххо киллэрэргэ үлэ ыыта сылдьар. Кытайдар Кыһыл Сыырга кэлиэхтэрин сөп. Улаханлык ымсыырбыттар. Сунтаарга, Өлүөхүмэҥ да кэлиэхтэрэ. Максимов хайдах кэпсэтэриттэн буоллаҕа.

А. Максимов 100% гостэрилтэ «Сахатранснефтегаз» тойоно И.Корневтыын анаар анаарга 2006 с. кэтэх бас билэр «Сунтарнефтегаһы» тэрийэллэр, собуруу. Итинник кэтэх тэрилтэ элбэх. Ити дьыл Өлүөхүмэҥ разведкаҕа, хостооһунна лицензия ылан 200-чэ мөл солк. үлэ саҕалыыллар.

Сунтаарга биир, Өлүөхүмэҥ үс инникилээх «перспективный» диэн сири разведкаҕа ылылар. Сыл кэринэ лицензияларын формалайдыахтара, онтон сири үүттээһиннэ киририэхтэрэ. Онтон тугу эмэ буллахтарына, манна саппаас баар диэн госкомиссияҕа дакаасты барыахтара, онтон биирдэ 25 сылга туһаныыга киририэхтэрэ.

Кинилэр билигин аукционнарын бастакы төлөбүрүн 5 мөл. төлөөбүттэр. Сороҕун 400-чэ мөл. төлүүргэ инвестор көрдүүллэр. Инвестор көстөрө буолуо. Кытайдар, французтар, атын омуктар, россиялар даҕаны 75% иһин барытын төлүөхтэрэ. Оччоҕо Максимовтаахха 25% хаалыа. Аукцион төлөбүрө Россияҕа барар.

«Сунтарнефтегаз» ген. дир. И.А.Чикачев. Дир.сэб. предс. К.Е.Иванов. Оттон Игорь Пахомов сэбиэт чилиэнэ. Бу тэрилтэлэрин Дьокуускайга көһөрбүттэр. Ыраас, минустан саҕалыыр, биир да харчы ааһа илик устав эрэ баар, 100 тыһ. солк. уставной хапытааллаах тэрилтэ дииллэр.

«Ленанефтегазстрой» «Сургутнефтегазка» скважиналары үүттүүр. И.Пахомов – бу тэрилтэ салайааччыта. Промышленноска сахалартан тахсан эрэр биир чабылхай киһинэн аабыллар.

Гос. тэрилтэ барыыс ыларга буолбакка, дьон, норуот олоҕо тупсарыгар үлэлиир. Кини барыыһа норуот олоҕо тупсуута буолар. Кэтэх тэрилтэ бэйэтигэр барыыс ылар туһугар. Биллэн турар тыа сириин гаастааһын гос. программанан барара ордук буоллаҕа. Кэтэх тэрилтэ госсаккаһы ылан үлэлиирэ да ханна барыай. Ол эрэн, дьон, норуот кыһалҕатынан туһанан, кини ыра-баҕа санаатынан быыбарга сүүлүктээн, туга-ханныга быһаарылла илик, түн хааһах дьыаланан дьону түөкэйдиир табыллыбат.

«Сунтарнефтегаз» аукционун да харчытын ситэ төлүү илик кэтэх тэрилтэ туох кыахтааһын, хаһан картаҕа уруһуйдаммыт туга да биллибэт сиртэн Сунтаарга гаас киллэриэһин, онно туох төрүттэр, кыахтар баалларын, гаастааһын гос. программатын, нац. проегы кытта хайдах алтыһарын барытын, бас билээччилэр Максимов, Корнев, үлэтин тэрийээччилэр Чикачев, Иванов быһааран бириэхтэрин сөптөөҕө. Ону билигин быһаарар кыахтара суох. Суогу хантан ылан быһаарыахтарай. Кинилэрин быыбарга ытан баран, бэйэлэрэ тоҕо эрэ кыттыспаттар. К.Е.Иванов С.М.Березин кандидатуратын өйүүр эбит.

Сунтаарга «гаас – накаас» буолан олороллор. «Сунтарнефтегаз – накаас» Сунтаарга быыбарга кыттар. Биэс сылынан дуу, уон сылынан дуу, хаһан дуу улууһу гаастыах курдук буолар... Максимовтаах Корнев атын улуустарга быыбарга кытта сылдьаллар. Онно эмиэ гаас, нефть бөҕөтө кирирдэ буолуохтаах...

Оҥо да суох Газпром дир. сэб. предс. президентнэ кандидат Медведев Мирнэйгэ кэлэ сылдьан, Чайанда гааһын хостуурга үлэни саҕалыырга соруудахтаата. Үс сыл эрдэлиир курдук буолла. Биһиэннэрэ Газпром нөҕүө гаастааһынна нацпроегынан Сунтаары, атын да трубопровод таһынааҕы улуустары гаастааһыны түргэттиэхтэрин сөп курдук.

Ньурбалар Липпэлээхтэн Ньурбаҕа диэри газопровод тардытын улуус баһылыга В.Прокопьев туруорсан, Газпром гаастааһынна дуоҕабарыгар бу сылга киллэттэрээри кыһалла сылдьаллар.

Сунтаарга оннооҕор буолуох, оччолорго-хаччаларга Саха сириин ньиэбин, гааһын барытын дьаһайар, алмааһы хостооһуну да, кырыылааһыны да баһылаабыт тойоттордоно, депутааттана да сылдыбышпыт баара дии. Тугу оноруох, тугуох буолбуттары ама умуннахтарай. Гаас кирибэтэҕэ, нефть хостоммотоҕо, оннооҕор оттор брикет да кыаллыбатаҕа. Алмааһы кырыылааһын Сунтаарга саҕаланан баран тохтообута. Улуус баһылыга алмааһын армяннарга «олордон биэрэн», дьыала бөҕө тэриллэн, кинини Мирнэйгэ куоттарбытара баара.

Арай кэлин стадион тутуллубута. Ол государство, Президент программатын быһыытынан, депутатаа накааһынан буолбатах. Онно А.К.Акимов дойдутун туһугар кыһаллыбыт буолуон сөп. Ол эрэн туундараҕа да стадион тутабат диэн быһаарытара буоллар, эппиэттээх дуоһунастаах киһи быһыытынан онно да туттарга кыһалан-мүһэллэн кини үлэлэһиэ этэ.

Сунтаардарга э/энергиянан, онтон син биир госпрограмманан гаас киририэхтээх. Ол энергия икки көрүнэ кириитэ хайа да өттүнэн үчүгэй буолаары турар. Арай сыана үрдүөхтээх. Сотору РФ ВТО-ҕа кирирдэбинэ аан дойду сыанатын тутуһуохтаах. Оччотугар государство эрэ тыа сиригэр чэлчэтиини оноруон сөп. Кэтэх тэрилтэлэр ону онорботтор. Ол чуолкай.

Ил Түмэн депутатаа диэн кимий, тугуй?

Уопсайынан Ил Түмэн туюх боломуочуйалардаабы?

Сүннүгүнэн үс боломуочуя:

Бастакыта, сокуону айыы, көннөрүү, ылыныы. Эппитим курдук, РФ СР икки ардыгар сыһыан тосту уларыһан, элбэх сана сокуоннары ылыныы барда. Урукку дуогабардар оннуларыгар РФ сана сокуоннара киридилэр. СР сокуоннара уларыһарын ирдииллэр. Прокурорунан хонтуруоллатан, суутунан ирдииллэр.

Төрүт Сокуонна, РФ ГД, ФС кытта биригэ үлэлээһин. Республика баайын, бас билиитин тыһыры, атыгылааһын, үллэри, сөптөөхтүк туһаныны, дыһайыны сокуон быһыытынан оноруу.

Ил Түмэн үлэтэ, суолтата, быһаарар оруола спикер этиитинэн саналыы сокуонунан сыһыанна сөп түбэһиннэрэн элбэхтик уларыйда. Кини этиитинэн, тэрээһининэн элбэх сана сокуоннары айдылар. Үлэтэ-хамнаһа төрдүттэн уларыйда. Ил Түмэн бу үс боломуочуйатын кэнэтиигэ, СР интэриэһин бу баһылаан эрэр корпорациялартан, компаниялартан көмүскэнэр, харыстанар сокуоннары айыыга, ылыныыга элбэх тэрээһин үлэ ытытылланна. Олохтоох дыһаныны кытта үлэлиир сана отдел кытта баар буолла.

Бэйэбит ситэрииллэх былааспыт утаран, ылыллыахтаах сокуоннар ылыллыбатахтара да элбэх. Манна өссө элбэх үлэ күүтэр. Холобур, АЛРОСА компанияттан СР интэриэһин көрүүгэ сана сокуоннар ылыллыллар. Ол көмөгүнэн бюджетка 10 млрд солк АЛРОСА-тан кириэрин ситистибит.

Госбюджет эмиэ сокуон. РФ уонна СР икки ардыларыгар, госбылаас олохтоох дыһаны уоргаттарын икки ардыгар бас билии уонна ону дыһайы боломуочуйалара уларыһыларынан, бюджеты толоруу көрүннэрэ эмиэ тосту уларыһан, бюджеты таһыыга тосту уларытылары киллэрдилэр, ол сабаланыыта эрэ.

Бэйэни салайыны уоргаттарын, быыбардар сокуоннарын ылыныы, СР онорон таһаарар күүстэрин 2020 с. дылы сайдытын программатын, СР тыа хаһ. 2007-2011 сс. диэри сайдар программатын курдуктары дүүллэһии, ылыныы, РФ ГД ылыллар «Закон о недрах» курдук сиртэн хостонор баайдаах регионна улахан охсуулаах сокуоннарга ыга кирисии, республика интэриэһин көрөн, биригэ үлэлэһии о.д.а. Быһата, күннээҕи, кэскиллээх олох олохтор сокуоммутун көрөр-истэр, айар. Ол сокуоннарынан биһиги инникибит, кэскилбит быһаарыллар.

Иккиһэ, бэрэстэбиитэлискэй боломуочуя. Олохпут кыһалдыаах өрүттэригэр правительство үлэтин Парламенна истии, дүүллэһии, правительственной чаастары, төгүрүк остуоллары ытыы, общественны кытта санаа атастаһыы. Холобур, Ил Түмэн урут буола илик СР госбюджетин туолуутун отчуотун ааспыт сыл ыам ыйыгар профсоюз, общественноһы ынҕыран туран парламенскай истиини ыппыта, парламент улуустарынан сылдыан истиигэ о.д.а. Быыбардааччы накааһын толоруу механизмата (кэлэр өттүгэр партиялар накаастарын), депутааты төттөрү ынҕыры механизмата онорулла илик. Спикер бу сокуону онорууну сабалаабыта.

Үсүһэ, хонтуруолунай. Сокуоннар туолууларын, государство үбүн, харчытын, бас билиитин ороскуоттааһыны хонтуруоллааһын. Бюджет иһинэн эрэ буолбакка, бюджет таһынан республикаҕа кириэр, инвестиционнай, правительство фондаларын эмиэ хонтуруоллуур сорок турар. Коррупцияны утары охсуһуу сокуона ылыллыахтаах. Атын регионнарга ылыммыттар.

Урут улуус барыта депутааттаах буолара. Икки палаталаах Ил Түмэннээх этибит. Онтон быыбардааччытын ахсаанынан көрүү кирибитэ. Саха ахсаана аһыйаабыта. Быйылгы талыллар Ил Түмэн аһаара ол 35 эрэ улуустартан талыллар. Ону даһаны быыбардааччы ахсаанынан хааччахтаан, сорох 2, сорох хоту 3-4 улуус холбоһон биер депутааты талар. Кэлэр быыбартан ол барыта тохтуур, барыта партиянан талыы буолар. Быйыл ону-маны бары туттарыах, булан биэриэх буолбут депутааттартан кэлэр быыбарга ыйытарын суох буолуоҕа. Сокуону айар былааска төрүт олохтоохтор, улууһунан интэриэстэр хотторор балаһыанньабыт үөскээн иһэр.

Ол аата биһиги чакхы Саха сириг төрүт олохтоохторун интэриэстэрин көрөр партияны талыахтаахпыт. Оннук партия биһиэхэ баар дуо? Бары эдинэй самалыктара дуу...

Улуустан депутааты бүтэһик талыыбыт. Ил Түмэннэ спикер ким буоларыттан эмиэ улахан тутулуктаныа. Президент, премьер диэки аһардастыы кэтэһин таттара сылдыбат, депутатскай корпус патриот-лидера наада. Саха сириг туһун кирисии кытаанаҕа күүтэр.

Төрүт сокуону төрдүттэн көннөттөрүүнү, устаапка кубулутууну, республика үрдүк дуоһунастаахтарын суукка да биэрэн туран онотторуохтарын сөп. Онно Саха сириг туһун кыһаллар уопуттаах политик, бэйэлэрин көрдөрбүт бигэ дыону таларбыт ордук буолуо этэ.

Саха туһа санаанан салайтаран, хоту собуруу дэспэксэ холбоһон, илин-арҕаа дэспэксэ или түмэн, үөрэ-дьүөрэ буолуоҕун, сүүс сүбэни сүрүннээн, өркөн өй күүһүнэн өлбөт-сүппэт туһугар сомоҕолоһуоҕун!

Уххан. 22.02.08

**Жители эвенкийского села Сюльдюкар обратились
к вице-президенту АК «АЛРОСА» «как к отцу родному»**

ИА SakhaNews. Выросшие за последние годы многократно доходы представителей высшего менеджмента АК «АЛРОСА» лишили покоя многих простых якутян. Судя по откликам, приходящим на портал из Мирного, сведения о доходах кандидатов в народные депутаты республики – вице-президентов компании стали в последнее время главной темой жителей алмазного края. При бедственном положении одних стремительно растущие доходы других работников компании являются отражением обострившихся социальным проблем внутри коллектива некогда благополучной в социальном плане АК «АЛРОСА».

Можно представить, какое потрясение испытали и жители единственного в Мирнинском районе небольшого эвенкийского села Сюльдюкар, узнав, сколько зарабатывают главные управленцы компании. Ведь, если в компании так дела хороши, то почему в селе, где проживают коренные жители алмазной земли, нет денег даже на обыкновенную водовозку?! Компания отчитывается о своей многогранной благотворительности, а под боком располагается село, за состояние которого богатым алмазникам должно быть просто стыдно.

В отличие от чеховского Ваньки Жукова, жители села Сюльдюкар написали не на «деревню дедушке», а вице-президенту АК «АЛРОСА» Ивану Демьянову, но письмо, правда, направили не лично ему, а в редакцию «Моей гасеты в Мирном». Текст его приводится без изменений.

**От жителей села Сюльдюкар Мирнинского района –
депутату Мирнинского районного совета по Совхозному округу №12,
председателю Ассамблеи народов Республики Саха (Якутия),
вице-президенту АК «АЛРОСА»
И.К. ДЕМЬЯНОВУ**

Уважаемый Иван Кириллович!

Вы являетесь депутатом Мирнинского районного совета по нашему Совхозному округу №12 и председателем Ассамблеи народов Республики Саха (Якутия), а это по нашему разумению Отец всех народов Республики Саха (Якутия). Скорее всего, с этими обязанностями Вы справляетесь хорошо. Это даже заметил Президент России В.В. Путин, который совсем недавно наградил Вас в Кремле орденом Дружбы. Это мы видели по телевизору и искренне радовались за Вас.

Мы с 2005 года считаемся самостоятельным муниципальным образованием с собственным бюджетом в 3 миллиона рублей в год. Других источников доходов у нас нет. А вопросов, требующих безотлагательного решения, накопилось много. Самые главные из них – это строительство нового совмещенного национального эвенкийского культурно-образовательного центра, чистая питьевая вода, транспортное сообщение с городом Мирным.

Общеизвестно, что село Сюльдюкар – это единственный населенный пункт в Мирнинском районе, который не имеет круглогодичного транспортного сообщения с городом Мирным. А исторически в селе Сюльдюкар в настоящее время проживают исконные, коренные жители современного Мирнинского района (бывшего Садынского). Давно требует замены и единственный автомобиль-водовоз (1975 года выпуска).

Из декларации о доходах, опубликованных избирательной комиссией по выборам депутатов Государственного Собрания (Ил Тумэн) Республики Саха (Якутия) мы узнали правду о размерах реальной заработной платы руководства АК «АЛРОСА». К примеру, доход 1-го вице-президента, исполнительного директора Дойникова Ю.А. и вице-президента Потрубейко В.А. составляют 24 миллиона и 40 миллионов рублей в год. В месяц получается от 2 до 3,4 миллионов рублей.

Поскольку Вы, Иван Кириллович, являетесь одним из старейших вице-президентов и занимаете свою должность с 1995 года, то и Ваша заработная плата должна быть не меньше этих цифр. Для нас, выживающих в основном за счет пенсий наших стариков, поскольку в нашем селе уже давно нет работы в отделении совхоза «Новый» АК «АЛРОСА», такие заработные платы кажутся нереальными. Рабочие отделения совхоза «Новый», работая от зари до зари, и за 20 лет не зарабатывают Вашу месячную заработную плату в размере 2 миллионов рублей.

К нашему великому сожалению, руководство АК «АЛРОСА» уже давно отвернулось от нужд нашего Садынского национального эвенкийского наслега. Особенно сильно нас унижает насаждаемое руководством АК «АЛРОСА» мнение о якобы неспособности эвенков к труду вообще и к промышленному в частности. Чего греха таить – напрямую обзываете иждивенцами, пьяница-

ми и круглогодично пропадающими в тайге в погоне за дичью. У Мирнинского района тоже много не выпросишь. А до Якутска далеко.

В такой почти безвыходной ситуации мы, жители Садынского национального эвенкийского наслега (село Сюльдюкар), исконные, коренные жители земель Мирнинского района, представители малочисленной народности эвенков, просим Вас, Иван Кириллович, ежегодно, начиная с 2007 года, перечислять двухмесячную заработную плату в размере 4 млн. рублей в бюджет Садынского национального эвенкийского наслега (село Сюльдюкар). Мы со своей стороны обязуемся эти деньги направлять на приобретение в первую очередь нового автомобиля-водовозки, а далее на обустройство внутрипоселковых дорог и обеспечение жителей села Сюльдюкар чистой питьевой водой.

Уважаемый Иван Кириллович! Мы обращаемся к Вам, как к последней надежде, как к отцу родному. Не откажите в нашей просьбе и покажите личный пример своим очень высокооплачиваемым коллегам, перечислив двухмесячную заработную плату в размере 4 млн. рублей в бюджет Садынского национального эвенкийского наслега (село Сюльдюкар). Ведь кому-то надо возродить добрую российскую традицию меценатства Саввы Морозова и других.

С уважением и надеждой, жители села Сюльдюкар (26 подписей)».

ШТЫРОВ РЕСПУБЛИКА БААЙЫН-ДУОЛУН, СИРИН-УОТУН ЫҢАН БҮТЭРДЭ

Аны төрүт сокуонун, бырааптарын тihэвэр тийэ ситэри симэлитэргэ ылсыыта салҕанна.

Штыров республика бүтэник бырааптарын туран биэрэргэ үлэтин үһүс түһүмэтин саҕалыыр-га НВК саламтатын уларытта. НВК, СМИ нөнүө күүстээх пропаганда, дьон өйүн-санаатын бук-куйуу, суверенитет туһунан өйдөбүлү уларытарга, кинилэр федеральной күүстэргэ «хайдах курдук турууласпыттарын, саамай сөптөөх суолу» тутуспуттарын быһааран, норуоту итэҕэтэргэ ылыста. Билигин биир эрэ утарыан кыахтаах суол баар. Ол норуот, дойдум дьылҕата, кэлэр кэскилэ диэн туруулаһыан сөптөөх санаата.

Бу соторутаабыта Штыров, Борисов хас да күнү быһа телевизорунан хайдах курдук үчүгэй олоххо кэлбиппитин, республика инники кэскилэ сырдыгын быһаарбыттара. Штыров этиилэ-рин кырдьыгы токурутууга уорбалаан, депутат А.Максимов суукка биэрбитэ. Онуоха эбии биир биэрийгэ бэйэтэ ыалдыгытаабыта. Утарар санаалаах киһи НВК-га тахсыбытыттан улаханлык уордайбыттар.

Ил Түмэннэ төрүт сокуону көннөрүүгэ үлэ саҕаламмыта ыраатта. Бу, билигин соннонор көн-нөрүүлэри ааспыт Ил Түмэннэ, спикэр Ньургун Тимофеевы Москвага үс төгүл ыныран ылыннара сатаабыттара. Киһилэрэ буолуммтата, түмүгэр күүскэ кэйилибитэ.

В.Басыгысов онно сөбүлэхэргэ сөптөөх киһи уонна итини барытын сыһаа онорого сөбүлэхэр буолан спикер буолбута сэрэйиллэр. Үгүс депутаттар «единэй» санаалаахтар.

Хаһыаттар, сурунааллар, атын да биллэрэр-иһитиннэрэр эйгэлэр үлэлэрин контуруоллааһын өссө күүһүрүү. Штыров – Борисов государственной СМИ таһынан кэтэх хаһыаттары, сурунаалла-ры үксүн бас билэн ололорлор.

Саха кэнгиригэ Егор Жирков, Саха общественной киинэ И.Шамаев күүскэ киирсэр кыахтара суохтар, ити былааска тонхойбут, сөһүргэстээбит, тутулуктамыт дьоннор. Сөбүн көрөн аатыгар «араампа» эрэ саха туһугар диэн «үүннээх-тэһиннээх үлэни» ытыахтара. Буоһулааччылар биллэллэр.

Тыа сиригэр дыһыннээх информация тийибэт. Дьон ол төрүт сокуонна «көннөрүүлэр» дьайы-лара туохха тиэрдиэн да билбэт. Сэрэйбитин да иһин тугунан утарыан, хайдах бу быһыыга-май-гыга дьайыан кыайан тобулбат.

Үөрэхтээх, билиилээх кииннэ ололор интэлегиянсыйэ бары үлэлэриттэн, хамнастарыттан, дуоһунастарыттан тутуллаллар.

Оппозиция суоһун кэриэтэ. Арай коммунистар эрэ этинэ сатыыллар. Түмсүү, биир тылга кирири суох. Бары былаас уларыдаһына кесте охсон «тойон буолаары», туохха эмэ тиһинээри «кэтэһэн кирийэ, өйдөөхтүк нымийэ» сылдыаллар.

СҮРЭХТЭНИИТТЭН «СҮРЭХТЭТИИ»

(Саркаахтаах сатыыра)

Бирисидиэн В.А.Штыров иккис болдьоххо олорор сүрэхтэниитин телевизорынан толору көрдөрдүлөр. Мин көрдүм. Ол көрө олорон элбэх санаа киридэ. Онтон сатыырбынан сатыыралан быктарыхпын бафардым. Бэйэм санаабын этэр төрүт сокуонунан көрүллүбүт быраабым, ону ким бобоу буоллабай дии санаан туран. Быыбарга эмиэ кыттааччыбын. Дуома да буоллар сурук-анал-ысыпын.

Көрө олордоххо көтөн кэлэр санаалар диэххэ. Мунгура суох элбэх үп бу тэрээһингэ кутуллубута көстөр. Быыбар буолбакка элбэх үп экэниэмийэлэммит буолуохтаах.

Сүрэхтэниини икки чааска араарыахха. Аһааһыннаах үһүс чааһын биһиги билбэппит. Бастакытынан, өрөгөйдөөх өттө, иккиһэ, саататыылаах өттө диэн.

Бастакытыгар тойон-хотун, ыңгырыылаах ыалдьыт кэлэ сатаабыт. Киэһэ күөстээх киһи мээһэ алтыспат ойууттара кытта олороллоро көстөр. Олонхо тахсан эрэринэн ойууннааһыны судаарыстыба таһымыгар билинээри гыммыттар дуу дии санаатым.

Дьон киһини сиэн түһэрэр курдук хайгыырга үөрэммит да эбит. Урукку бирисидиэммитин Николаевы хайгы да сатаабыттар. Кинитэ суох сатаан олоруо суохпутун курдук быһыы-майгы баара. Ол эрэн Николаев кытаанах киһи этэ. Кириитикэни, үөһүүнү да тулуйан истэрэ. Хайгыылларыгар кини киэлитэ туолбатаҕа. Кини бэйэтин таһымыгар ситэ үлэлээбэтэх, ситэ туппатах, кыабын ситэ туһамматах майгы баара көстөр.

Тыл этээччилэр бары нуучча уонна бааһынай буолан биэрдилэр. Сахалыы көрүнгээх хостуур промышленность киһитэ, үлэ геройа Тарас Десяткин, музей директора Егор Шишигин уонна Тамалыкаан нэх. баһылыга З.И.Федорова этилэр.

Бу күһүн, Ыстыырап АЛРОСА-ны биэрэн илии баттаан баран, бэйэтин өйөтөн илии баттааһыны тэрийбиттэрэ. Ол түмүгүн дарбатан, үлүннэрэн таһааран, нэһилиэнньэ 90-тан тахса бырыһыан эйигин өйүүр, быыбар буолан эйиэхэ куоластаабыттарын кэриэтэ, «эн саҕалаан ис, биһиги ситэриэхпит» диэн буолла. Хайҕабыл, ньымааттыыр, сөп түбэхэр этиилэри уус-уран литератураҕа туспа жанр быһыытынан киллэрэн, сыаналаан, сорох-сорох чунуобунньуктары суруйааччы чилиэнигэр ылаттыахха да баар эбит. Эбэтэр туспа үһүс сойуус тэрийиэххэ. Ити мин хайҕабыл чааһыгар дьобурум кинилэргэ ыраабынан тийибэтин билинэр буолан этэбин. Сылтан сыл аайы харыыта суох хайҕабыл, ньымааттаһан ньылбаарыты, аллараа сыһаах, бэрт буола, сөп түбэхэ охсуу сайыһынан сайдан иһэр. Туспа хайысха, майгы, сир буолла. Култуура да диэххэ сөп. Сорохтор ол сайдыыттан хаалан, култуурунайа суохтар быһыылаах...

Былыр эмирдэри, султааннары хоһоонунан хоһуйан куоталаһар майгыларыгар тийиэн эрэбит быһыылаах. Суоҕу баар, баары суох курдук эргитэн, эгэлитэн аҕалан, «кырдык даҕаны!» диэххэр дылы ньылбаардан этэбэлээн этии уонна ону барытын хайҕабылга иэвэн таһаары урдук маастарыстыбатын элбэхтик көрөбүн.

Итини сатаабат буолан, тылым-өһүм тылбытыллар, суруйуум -этиим тахсыбат буолан «хара сонку кэтэн», хара сору булбут эбиппин чопчу уонна дьэңкэ өйдөөтүм. Ыстыырап болдьобун иннинэ «төрдүс былаас» – бэчээт туһунан суруйбутум тахсыбатаҕа. Хайҕаабытым буоллар тахсыа этэ... Чиновниктар хайҕабыл урдук таһымын сиппиттэр, оннук дьон үлэлиир, бочуоттанар эбит. Ону чаһылхайдык уустаан-ураннаан көрдөрдүлөр.

Бу нууччалыы барбыт политической испэктээкил искусство урдук таһыма буолбатах дуо?

Ыстыырап сирэйин-харабын одуулаатым. Хайҕабылы сөбүлүүр эбит. Астынан манньыйбыт мичээр мөссүөнэ сотору-сотору уруһуйданан кэлэр. Ама ким сөбүлүү суоҕай, ол баа буолбат. Уонна баран киһи ороһуйа көрөрө диэн, итинник мынаһына суох ньымаат хайҕабылы сөбүлүүрүгэр, итэҕэйэригэр сытар.

Ыстыырап бэйэтин этиитин усталаах туоратыгар биир көстүү харахпар кэлэн ыйанан турда. Ол, сүмэһинэ супту оборуллубут, урусхал буолбут, иччитэхсийбит Сахам сирин айылҕата. Кини этэр этиитэ, саһарар саһата ону ыңгырар эбит.

Тимир суолу аҕалабын, аһаран Амыарыкаҕа тийиэрдэбин, Арассыыйаны кытта быһа сылдьыһар суоллары тутан, Магадаанҕа, Камчааткаҕа тийиэрдэбин, алмааһы, көмүһү, гааһы (салы), ниеби (сир ньоҕорун), чоҕу, хорволдьуну, никэли (чангы), алтаны (дьэһи), полимеры (тимир болуо буккадаһык таастары), о.д.а хостооһуну күүһүрдэбин. Ону курдары тигиээн атыылааһыны уонунан төгүл улаатыннарар, үрүҥ харчытын Арассыыйа ыан сииригэр биэрэбин, эһигини алдьаммыт хоруута аттыгар олордубун, улахан иһит салааһыннаах, биһиэхэ да тиксэр малааһыннаах буолуо диэн эһит этитэ мээхэ тийдэ.

Алта Гээһи тутан, алта байҕалы оноробун, ирбэт тонгу идьэҕэй курдук идьиритэ тэпсэн, үнтүрүтэ үктээн, уунан чаалытан ириэрэбин, хотугу булууһу уулларан, Сир Сибиэт сингнии́тин оноробун диэбитигэр, отут да олонхо абааһыта кээпэрэтиип тэрийээн, маннык быһыыны кыйаһа суоҕун, онтон кини ордон тахсыбытын өйдөөтүм.

Ааспыт кэмнэр диэки хайыһан туран, Адыаччы гээһин экологтар айдааран тохтоппуттара баара, абаккалааҕа эбитин аҕынна. Дьэ, экологтар-мукологтар муоскут тостор кэмэ кэлбит быһыылаах. Харыылаах хастааһыннаах, хоруулаах хостооһуннаах, ыстыыр туһугар ытырыылаах этии кэнниттэн саала ытыс тыаһынан ньиргийэ олордо. Арааһа Сир Сибиэт сингнэрин сөбүлүүр быһыылаахтар...

Атын этиилэр «субъект, регион» дии-дии, ону бигэргэтэн аллараа сыһаах буолар эбиттэр.

Харахпар кэлэ турар ол кестүүнү үүрэ сатаатым да, сүппэтэ. Алдьатыы далааһына киэңиттэн, сиир-алдьатар, хостуур-хоро таһар туһугар өргөстөөхтүк туруммуттара күүһүн илэ-көрөн итэҕэйдим. Ол туһугар төһөлөөх да үбү кутуохтарын билбэттэр эбит. Сиэмэх да ойуун сиир-алдьатар туһугар кыырыта-таныйыта итинник идэмдирдээх буолуон сатаан санаабатым.

Саамай диктитэ, саалааҕа кэлбит дьон бүтүннүү, тойоттору, артыыстары кытта бииргэ оонньоон үөрэ-көтө олордубар. Бу чакчы табыллыбыт испэктээкил курдук. Хас биирдии алдьатыылаах майгы этилиннэ да ытыс тыаһа хабылла түһэр.

Тойон Кудрин Саха сирэ Арассыыйаа донор буолуохтаах (хаанньытын сушту оборудуохпут, ыанар ынах гыныахпыт) уонна ону ситиһиэхпит диэн быһаччы эттэ. Үөрэн өлө сыстылар. Ол дуонарыстыбааҕа туохпут толук ууруллара биллэр эбээт...

Өлүү суола хаһан баҕарар, абынан-хомуһунунан илгийэн ынгыра-угуйа турар буолар үһү. Олох суола буоллабына кыһалданан кыһайа, дьэбир хараһынан көрөн турар буолар үһү. Өлүү, саха омук омук быһыытынан эстэр суолун абылана саала иһигэр мустубут дьон кутун-сүрүн куудьуйа тилийэ көтө сырытта. Ол онтон үөрбүт сирэй-харах хайдаһын көрдүм. Ханан да өрүһүлтэ суох курдук... Бу сүрэхтэнии дьонно тийиһитэ «үчүгэи баҕаран үлүгэргэ тийиһи» буолла.

Чакчы талааннаах режиссер туруоруута. Сүрэхтэнии нөҥүө дыксинии үөскээбитин дьонно тизэртэ.

М.Е.Николаев тыл эттэ, лаппа кырдыа тамнаабыт. Хаалларбыт нэһилиэнньиктэрин хайҕаата. Тыгын буолар бэйэтэ Лөгөй оруолун толордо. Мин бэйэм кэннибиттэн нууччаны олордубут муударайым кырдыгын булла диэх курудук эттэ.

«Эт ааккын – этиэм кимнин!», «Истина – в имени твоём!» диэн баар. Киһи аатыттан ханна да барбат. Сахаларга ыстыыр диэн балта атаҕа. Киһи миилэтигэр тутуһан турар бөҕөтүн көмөтүнэн ыстыыр. «Ыстыыр – тыһар санаабыт, ыстык үөһүгэр Ыстыырап» диэн суруйбуттаабым.

375 сыл анараа өттүгэр уобуллубут саха сириҥ ыстаан бүтэрэллэрэ биэс сыл хаалла. Онтон ыйысталлара сүүрбэччэ эрэ сыл буолуо. Маннык ыстыыр тэтиминэн бардахпытына ЮНЕСКО эппит 50 сыл болдьоҕор тийэрбит саарбах.

Рим империята «Хлеба и зрелищ!» диэн үөгүлүү, сиэри таһынан оонньоу-көрүлүү олорон эстибитэ. Тоҕо эрэ ону эмиэ санаан кэллим.

Туруорааччы режиссеры хайҕаатым. Хайалара эбитэ буолла? «Сахалар эстэн бүттүгүт» – диэн санааны тиздэн сыалын-соругун ситистэ. Ыстыырап ыстаан бүтэрэн эрэрин өйдөөгүбүт. Сүллүгэһинэн саайар курдук кэтэх өйдөбүллээх туруоруу. Чакчы талааннаах туруоруу. Бэйэтин дьиннээх санаатын, искусство нөҥүө «сахалар эһиги инники кэскилгит эстэр суолга киirdэ» диэн санааны эттэ. Бу ситиһии, Чаҕылхай туруоруу!

Ол туохтан кестөрүй?

«Сахалар кус хоролорго суураллан бүттүгүт» диэн домноох этии, олус чараастык, утумнаахтык уонна сизрдээхтик саҕаланна. Өрөгөйдөөх концерт титульнай нүөмэрэ, аан аһыта эбээннэр үнкүүлэринэн саҕаланна. Онтон комиксаа майгынныыр олонхо барда. Онтон аҕабыттар тахсан саха тыһын ыйыстан кэбистилэр. Онтон араас омуктар тахсан, «биһиги эһигини маннык симэлитизхпит» – диэн сахалыттан саҕалаан нууччалыга тиздэн симэлитэн кэбистилэр. Көрөн, истэн тулуйан олоруохха туох да ааттаах майгы.

Бүтэһигэр Иван Степанов «Сахам сирэ барахсан» диэн ырыаны толоруута, аан ийэ дойдуттан, сахатыттан арахсан, килиэ муус ортогугар соҕотоун хаалан, сахатын сириҥ ахтыбыт тулааһа

дорвоон дуораһыйыта буолан, этим сааһын атытан киирдэ. Хайдах эрэ сахалар эстэн баран, сулустар быыстарыттан туойалларын курдук иһилиннэ. Туруорааччы режиссер онгорор да буолар эбит! Озуруктаах, таайтарыылаах этии күүһүн көрбүт дьон куттарынан-сүрдэринэн ылынан, сөх-төхтөрө-махтайдахтара да буолуо.

«Ыстаабыккын эрэнимэ, ыйыстыбыккын эрэн», – диэн эмиэ баар этэ...

2007 с. 01 ы. 28 к.

(Кыымҥа» таһаартан аккаастаннылар. Ол оннугар «Кыым» кыл. редактора Владимир Степанов бу бэйэтин үлэһитэ суруйбут сатиратын таһаарбакка гынан баран, мин санаабын сот-тук онгостон «Кыым» 4-с №-гэр «Тыабыт, уубут – барылара биһиэнэ» диэн хаһыат «Сүрүн санаатыгар»:

– «...тыл этиилэртэн дьон биир түгэни улаханлык сөбүлээбэтэх..., бүтэһик хааммытын сууту оборон ылаары гыммыттар диэн өссө өһүргэммиттэр..., омнуолаабыттар..., Кудрин Саха сириг хаанын иһиэм диэн эппэтэҕэ чуолкай...» диэн «быһаары-эппиэт» суруйан, «сөп түбэһиннэрэр» сүрүн санаатын бооччойбут.

Дуонар диэн тыл суолтатын билбэккэ суруйбут акаарыны өйдөтөр курдук иэҕэн...

Дьон суругун хаһыакка таһаарбакка эрэри, ол суруктар идиэйэлэрин, сүрүн санааларын суйдаан ылан бэйэлэрин ааттарынан таһаарар «эрэдээктэрдэр», хаһыаччыттар, бу түктэри, түөкүн майгыларын идэ онгостор буоллулар. «Кыым» сөп түбэһэр туһугар көңүл санааны күөм-чүлүүр буолан иһэрэ, ыстатыйабын таһаарбакка эрэри, онон сиэттэрэн «сүрүн санаа» онгостол-лоро кэлэтэр.

2007 с. 02. 03 к.

Р: Бу ыстатыйа интернетка тахсыбытын кэнниттэн миигин «Кыымтан» уураттылар.

ТӨРДҮС БЫЛААС БААР ДУО?

(Аһаҕас кэпсэтиигэ ынгырыы сиэринэн)

*Кэмнэ, кэрдиигэ тиириллэн,
сахам омугун дьылбатын
ытык суруга ыйаммыт,
добун долоҕойго, өспөт өйгө
өлбөт сүбэтин өйдөбүлэ
иңэриллибит ...*

*Бүгүңнү бүгүрү сахаҕа
Бүтэр уһук кэлбитини,
бүтэй оңоһуулаах, бүлгүрү тутуулаах,
Ыраахтаабылаах сиртэн ыйыллыбыт
ыйылыннары баайылаах
Ыстырап ыйааҕа ыйаммыт...*

Бирисидиэммит В.А. Штыров болдьоҕо бүттэ. Кэлэр болдьоҕо кини хаалар үһү, Путин «эйигиттэн ордук хандытаат суох, сайабылыанньабын суруй» диэбит үһү диэн суруйаллар. Бу республика баһылыга ким буолар боппуруоһун туһунан. «Үһү» да «үһү»...

Штыров бэйэтэ Ил Түмэннэргэ: – Путин кими туруорар да ол иһин «...как миленькие проголосуете...» диирин быктараллар. Уруккута эбитэ буоллар кэм да эрдэттэн хайдах олоххо олорон кэллибит, тугу ситистибит, тугу сыыстыбыт, төһөнү ыһыгынныбыт, төһөнү эбиннибит, ким бириэстээн буолар, бырабыыталыстыба уларыйар дуо диэн ырытыһы, киэн кэпсэти, быыбарга бэлэмнэни барыахтааҕа...

ССРС ыһылларыгар, РФ иһигэр баар регионнартан Саха сирэ бэйэни дьаһаныыга, ырынакка кириигэ саамай үчүгэй балаһыанньалаах, кыахтаах этэ, бары өттүнэн.

Саха сирэ сиртэн хостонор баайынан аан дойдуга кылаастаах дойдуга киирсэр. Ол биллэн турар бастакынан алмааспыт. Бүддьүөппүт 75% этэ буоллаҕа. Суверенитет кэнниттэн маны политика оностон, балаачча туһаммыппыт.

Николаев саҕана элбэх политической, экономической, социальной, культуураҕа көңүл баара. Кумааһыга да буоллар, приватизация ытан, акциялары таһааран, тэрилтэлэр дьыалаҕа тэриллиилэрин көрүнүн уларытан, ырынак экономикатыгар киирэргэ төрүт олохтоммута. Ол эрэн тыа сиригэр оттуур сири, даача сири туһаныыга биэрииттэн, квартира приватизациятыттан ырааппатахпыт.

Бу көңүлбүтүн, бырааппытын кэмигэр толору туһаныыга, бэйэни салайыныыны киллэрэ охсон, муниципальнай тэриллиилэри, норуоту кытта үллэстэн, төрүт олохтоох сиригэр-уотугар инэрбэтэхпит. Самоуправлениеҕа Россияҕа саамай кэнникиннэн, хойутаан киирбиппит. Киирэ-битигэр инэриэхтээх көңүлбүт көрүннүк көндөйү көхсө эрэ хаалбыта. Билигин ону хаҕдан отунан толорон, чуучала оноробут. Ис дьинэ, ис хоһооно, баайа-дуола, бырааба, көңүлэ суох бэйэни салайыныы...

Штыров саҕана бу экономической политикабыт кыайтаран, алмаастан ыларбыт аһаарыттан аһыйаабыта. Ханнак политиканы талбыппыт? Биһиги иннибитигэр сиртэн хостонор баайы туһаныттан Саха сири туһатыгар рента ылыы боппуруоһа турара.

Ил Түмэн икки палататын тохтогон, биир «толоругас» палатаны хаалларан, урут түһэрсиллибит дуоғабардары Россия туһатыгар көннөрүү, СР төрүт сокуонун РФ төрүт сокуонугар сөп түбэһиннэрииттэн саҕа үйэ сатаҕай үлэтэ саҕаламмыта.

Сокуон, быраап уонна болномуочуа өттүнэн тирэҕэ суох онорон баран, барытын төттөрү ылыы, былдьааһын, атыылааһын барбыта. Атыылананы уонна бэйэҕэ барыһа суох атыылааһын. Ол барыта Россияттан соннонор диэн буолбута. СР уонна РФ икки ардыгар сир баайын бас билии,

хостооһун, туһаны, тиийини боппууостара хайдах быһаарылларыттан инники кэскилбит тутукуттаммыта. СР сиртэн хостонор баайын хонтуруоллууругар олох кыра, «баһаарынай уонна санигаарынай» хонтуруоллар тобохторо хаалбыта. Маны барытын Штыров Россия былааһын кытта «сөп түбэһиннэрэн» онорбута. Элбэх уордьан, мэтээл, аат-суол тиксибитэ. Ыра баҕа санаабытын ырыынакка ыган, ыччат кэлэр кэскилин ыстаана суох хаалларбытын иһин Россия биир туйгун менеджерэ аатырбыта.

Саха сирин олохтоохторо тымныыны кытта охсуһарбытыгар олохпут үтүөтэ, күүспүт-уохпут баранар. Саха сирэ электроэнергияны, гааһы, неби, чоҕу, атын омук сирдэригэр атыылыырга тийэ онорор буолла. Ол эрэн олохтоохтор онтон туһаналларын иһин төлөбүрдэрэ эбии улааттар, улаатан иһэр, үгүстэр олох да туһамматтар. Ол баар, айылҕаны айгыратан, сиртэн хостонулар баайбыт биһиэхэ өнөтө. Туркмен-баши олохтоохторулар энергияны төлөтөрбөт үһү диэни истэ-истэ, сымыа остуоруа курдук саныыбыт. Татарстан, Башкорстан сиртэн хостонор баайдарыттан төһөнү туһамыттарын киһи ымсыыра эрэ истэр.

Республика баайын-дуолун, көңүлүн туран биэри тактикагыгар: Россия барытын ылар буолла, тугу да кынар кыахпыт суох, суукка бизрэн ону туруорсабыт, маны киирсэбит диэн норуот хараҕар «оонньуу» саҕаламмыта.

Стратегиятыгар: Аан дойду Азия Тиэхэй акыйаанын регионугар Сибиир, Дальнай Восток сиртэн хостонор баайын атыылаан, Россия хааһынатын ханаттар, энергетическэй, транспортнай политикагыгар киллэриллибиппит. Саха сириттэн тийээн ыларга тимири суола, супту оборорго гаас, ниеп турбалара, электролиния тутуулары тэтимнээхтик саҕаламмытара, салҕаммытара. Мантан тиийинэр дохуоппутунан инники кэхтибэт кэскилбит түстэниэ диэн буолбута. Штыров көмүгэр, урукку бырааптарын, көңүлүн күүрүлүү күнүс көрөн олодохторуна, бэйэтин үрдүкү былааһын «сөп түбэһэн биэрэр» кыһамныытынан былдьаппыт норуот политикаттан олох тэйбитэ, кэлэйбитэ.

Партияларбыт, общественной хамсааһынарбыт, айар сойуустарбыт быыбарга эрэ тиллэн кэлэр ыарыылаахтара ити көстөр. Анааһын буолбутугар олох да сагалара иһилибэт. Бигэ туруктаах хамсааһын да баара көстүбэт.

Айар сойуустар, ордук суруйааччылар, идеологияҕа чугас буолаллара. Ол сойуустар сойбуттара ыраатта. Суруйааччылар омуктарын иннин туруулаһар сагалара сүттэ. Тыһытыйыбыт, хоротуйубут холобурунан, табыллыбатах олохтоох дьахталлар ытааһыннара-сончоһуннара, эр киһи куһаҕана аныгы үйэ уус-уран чулуу айымныытын быһыытынан сыаналанар буолла. Онтон атынын сизкис уонна абааһы аралдьытар. Култуурабут шоуга кубулуйда. Ким да туохха да кыһаммат.

Иһитиннэрэр биллэрэр эйгэҕэ барыта үүт-тураан олох. Буолар буолбутун кэннэ иһитиннэри-биллэри, барыта үчүгэйн туһунан. Тиис-уос бараммыт, куолас иһилибэт, СМИ сибигинэйэр эр. Дьонно тиэрдиллэр олох кырдыга оннук. Дьынэ атын. Норуот эмиэ най барда. Барыта бүттэ, дьэ, хайдах буолан иһэр, утаран да туһа суох, ким да сагарбат дэһэллэр. Эмиэ да атын регионнарга холоотоххо олохпут таһыма ордук курдук диэн буолар.

Штыров олоор көмүгэр иһитиннэрэр-биллэрэр эйгэҕэ (ИБЭ – СМИ), улугуруу диэбиккэ дылы, дьиннээх улугуруу барда. ИБЭ бүтүннүү былаастан быһаччы тутулуктанна. Государственной да кэтэх бас билии да өттүнэн. Кэтэх бас билиилээх хаһыат да арадьыйа да, сурунаал да буоллун, барыта былаастан тутулуктаах. Былаас дьоно баайдар, кинилэр хаһыаттаналлар тойдонолор. Биһиэхэ бэчээт тутулуга суох төрдүс былаас быһыытынан туох да саганы, баар кырдыгы этэр суолтата сүттэ. Хоруусуйа, атыыланы, бэрт буолааһын, сөп түбэһии, билсии-көссүү барытын быһаарар.

Штыров бу болдьоххо олорбутун тухары Саха сирин баайын-дуолун, көңүлүн сокуон да, бас билии да өттүнэн төрүттэрин, акылаатын барытын туран биэрдэ. Суверенитеттана сылдыбыт көмүһиттэн 90 кыраадыс туора эргилиннибит. Бары эйгэҕэ барытыгар. Дьэ, ол саамай сөптөөх суолу тутустубут диэн буолар. Иннибитигэр туох баара билибэт, хараҕы саба баанан баран, «улахан убай» кэнниттэн тук курдук батыһы...

АЛРОСА-ны бизрэн, илии баттаан бүтэн баран, бизрбэтэх буолан, уопускаҕа сылдыар аатыран, бэйэтин өйөтөн илии баттааһынын ыттарга турбута да баар. Бу холобур миигин улахан кэлэппитэ. Итинник сирэйэ-хараҕа суох дьону албынныыр, сениир быһыы-майгы тугу оноруо суоҕай! Саха сирэ сырьены хоро таһан атыылыыр холоонньаҕа кубулуйда. Таас чоҕу, руданы атын да сир баайын таһарга тимири суол, гаас, ниеп турбатын тардыы, электролинияны тардыы, ГЭС-тэри эбии оноруу, буортулаах собуоттары тутуу о.д.а. барыта сиртэн хостонор баайы супту оборуу политиката. Аны сиртэн хостонор баайдаах сирдэри бас билиилэригэр биэри иһигэр, диригэр киирэн бара турар.

Холобур: бастаан АЛРОСА-тан киирэр нолуогу былдьаспыттара, онтон акциятын, онтон

баайын-дуолун, онтон сирийн-уотун... Норуот сиртэн хостонор баайын политикатыгар кыттыспат буолла. Ол аата былаас уонна норуот икки арда муннарар ыраахха кубулуйда. Бу муннарыны, бу туманы төрдүс былаас, Бэчээт, дьайырдан, тыалырдан, ырааһырдан, бэйэ-бэйэни кытта утарыта көрсөн олорон өйдөһүү туругар тигэрдэн, ыстаан, ситимнээн биэриэхтээбэ. Биһиги ИБЭ-бит улугуруу, сөп түбэхэ сатааһын, бэрт буолуу туманыгар харааччы мунан хаалла.

Россиябыт Азия, Чуумпу акыйаан дойдуларын, ордук кытайы кытта куомуннаһытыгар Дальнай Востогу, Сибирии туран биэриэхтээх. Сүүһүнэн мөлүйүөн кытай олоро, үлэлии кэлиэхтээх. Биһиги биир да мөлүйүөн кытай кэллэбинэ омук быһыытынан симэлийэ суураллыахпыт. Ханнык да олонхо бырагырааммата быһына суоҕа.

Омукпут, дойдубут инники дьылзатыгар түһээн да баттаппатах олохпут кэлэн иһэр. Ону билэр буолан урукку бириэдиэммит Николаев «Үс хочо» резервациятын тутарга этии киллэрэ сырытта. А.Томтосов 40 сылынан саха суох буолуо диэн хаһыакка эппитэ дириллэр. ЮНЕСКО эмиэ оччо кэминэн саха тыла өлөр диэн испиэхэккэ киллэрбитэ. Былаас, бэчээт тоҕо бу туһунан тугу да сангарбат? Төрүт олохтоох омуктар бу уларыһыларга хайдах буолабыт, хайдах тыыннаах хаалабыт дуу, дьүһүн кубулуйан, устунан умуллар уһукпут кэлэр дуу... Былааспыт хайдах олоххо тийэрдэрин, ханна сирдээн иһэрин тоҕо чуолкайдик, чопчулаан, чакчылаан сангарбатыт?

Партиялар, общественной хамсааһыннар туһунан эттэххэ, Эдинэйдэр эбэтэр, «биир сомоҕо ньыгыллар» Путин олорор кэмигэр былааһы барытын түмэн, россиянин сырайдаан, РФ регионнарын «биир сомоҕо ньыгыл» онорорго үлэлээтилэр. Ол түмүктэрэ биһиги республикабытыгар хайдах көстөрүн ити үөһэ эттим. Бу партия бэйэтин кэмин империя хабааннаах, великорусская шовинизм тыыннаах сыалын-соругун сүннүһүн ситистэ. Итэҕэстэрин оһорунарга «национальной бырагырааммалар» киллэрилиниллэр. Норуот эмиэ тулуйар уонна кэтэхэр эрэлэ үөскээтэ.

Путин бириэдиэннээн бүтэн да баран, сүрүн быһаарар оруолу ыһыктыам суоҕа диэн «уоскутар». Дьэ, ол онно бэлэмнээн «Справедливая Россия» диэн санга партияны тэрийэр. Тойоттор, «сөп түбэхээчилэр», бюджеттан тутулуктаах олохтоохтор партиялара буолуоҕа.

Аныгы сизмэх үйэбэ, сиртэн хостонор баайынан эрэ тыыннаах хаалар кыахтаах биһиги республикабыт төрүт олохтоохторугар, экологтар партиялара уонна ханан эмэ туһалыан сөп аграрниктар партиялара баар дии саныбын. Ордук экология боппуруоһунан агардас айылҕа эрэ буолбакка, духуобунас, култуура, киһи, омук, төрүт олохтоох экологиятын киллэрэн кэнэтэн биэрэн, аан дойду таһымынан киирсэн туһаны аҕалыахпытын сөп дии саныбын.

Аныгы үйэбэ сурунаал, хаһыат, ТВ, радио таһынан интернет информацияны ылыыга, тигэрдигэ оруола күн-түүн улаатан иһэр. Аһыйах сылынан кини сүрүн буолуо.

«Ытаабат оҕону эмсэхтээбэттэр...»

Хайдах туох буолабыт?

Бу буоллун-хааллын сыһыаннаах
бутуур ытыыр кэмнэ,
Бу, мэлэкэ-тэлэкэ майгылаах
мэлдьэх мээһэ тутулга,
Бу атыыланар албын
анаах-мунаах турукка
Хайдах, туох буолабыт,
хайа айан суолун тутабат,
Хайа харам хараан
хаһаас сүбэтин булабыт?

Мөһүллэ-этиллэ, мөрөйдөнөр
мөлтөх мөкү түгэннэргэ
Мөһүлгэ мөккүөрэ мөһүрээтэ,
көлүөнэ өлүөрэ көһүрээтэ.
Ким кимэ, туох туга
туокката-суолтата тутахсыйда,
Тулаайах-илэйэх санааҕа
тус туһа эрэ туругурда.
Дойдулаах, төрүт олохтоох
дьоһун суолтата түстэ,
Омук уратыта, дыктитэ
уталыйбакка эмиэ бүктэ.

Хаһыыраp харчылаах харалтата,
үөгүлүүр үптээх салалтата
Баһылыыр көһүлүүр балыыра,
баламат бардам сабардама.
Эппитинг эппиэтэ иһилибэт,
санарбытын да тиһилибэт
Үөһээ көнө былааска
үөтөн тийбэккин ол ыраахха.
Бэйэбин бэйэнг дьаһанаргар
бэрсибиттэрэ кыракатын,
Санаабын сайа салайынаргар
сатамныта суоҕа эбитин.

Түүлээн-тордоон сиэрилэр
Түүтэх сокуону суруйаллар,
Барытын баһылаан бараннар,
балыырдаах олоҕу түстүүлэр.
Бири биэс гынар оннугар
биртэн сэттэтин ылаллар.
Олохпун оннук дөһө дөһөлэр
онон-манан олуйаллар, ыгаллар.
Оһорунар, эмтэнэр кыах бизэrbэккэ
сүһүрдэн, сэтэритэн иһэллэр.

Бу буоллун-хааллын сыһыаннаах
бутуур-ытыыр кэмнэ,
Бу, мэлэкэ-тэлэкэ майгылаах
мэлдьэх мээнэ тутулга,
Бу атыыланар албын
аңаах-мунчаах турукка
Хайдах, туох буолабыт
хайа айан суолун тутабыт,
Хайа харам хараан
хаһаас сүбэтин булабыт?

(Бу ыстатыйаны «Кыым», «Ил Түмэн» хаһыаттарга биэрэн көрдүм, таһаарбатылар).

7-11-2006.

САХА КЭНГИРИЭНИТТЭН САНААЛАР

Саха кэнгириэһин (?), Саха норуотун кэнгириэһин (?), Саха омугун конгресһин (?!?!), Россияны кытта холбонуллубуспут (воссоединения?), Россия састаабыгар кирибиппит (вхождения?) 375 сылын, Саха сириг норуота суверенитет декларациятын биллэрэн, бэйэтин государственной сагалыы тэриммитэ 17 сылын, (онтон төттөрү ыһыктыбыта 6-с сылын) туолар күннэригэр, бырааһынныкка тоҕоһуннардылар.

Ылбыты ыһыктыы, тупсугу туурдары 6-с сылын ким да бэлиэтиргэ туруммат. Ол эрэн олохтот тутулун туһаайыта бу сылларга тосту уларыйда. Бу кэмнэ кэнгириэс ыңгырыллыахтаах этэ. 15 сылы быһа кырата үстэ мунньахтаабыт буолуохтаах этилэр, устааптарын да быһыытын. Тугу гына нымийэн сыһыттары биллибэт.

Ыһыктары ыһыктан баран, «бырааһыннык-кэнгириэс» ытарга үөһэттэн быһаарбыттар. Онно сөптөөх дьон бэрт ыксалынан, киэн дүүлгэ таһаарбакка тэрийбиттэр, саната суох истэн «сөбүлэһэн иһиэхтэрэ», тизргэн иһиттэн ыраатыахтара суоҕа диэбит дьоннорун ыңгырыттар. Төрүт олохтоох саха омугун аатыттан туох да суолтата суох быһаарылары бэлэмнээбиттэр. Сахалар ахсааммыт элбээн, кэнгириэс чилиэнинэн 58 киһини талыахтаахпыт диэн эрдэттэн урукку састааптарыгар эбии «бэйэ дьонун» бэлэмнээбиттэр. Урукку састаабы барытын тохтотон баран, сана састаабы талыллыахтаах этэ. Аһыах Чомчоевтаах, Шамаевтаах У.Винокуровалаах, Филип Охлопков курдук саха туһугар туруулаһар дьоннору, эбиигэ баһарбакка буолан туран, киллэрдилэр.

Тэрис, Дапсы, Багдарыын Сүлбэ, Мандар, Тумусов курдуктар кэнгириэскэ суохтар, тыл эп-тэтилэр.

В.Н.Иванов кэмигэр кыайан эппиэттээбэт буолбутун дьэңкэтик көрдөрдө, үгүс делегаты да кэлэттэ. Саатар уу сукураай кураанах дакылаатын саха омук кэнгириэһигэр, саха тылын, тизргэнин туһунан боочойбутун нууччалыы ааһан, дьону утутан кэбистэ. Үгүс дэлэгэт, ыңгырылаах бу мунньахха ситэ сылдыбата. Көһнөрү ыңгырылаахтар эбиллэн, саала анаара буолар буолбат мунньахтаата.

Үөһэ бырабыталыстыба, Ил түмэн, нуучча аҕабыта, нуучча общинаатын хотуна, кэли ыалдьыттар, мэлдьи бырааһыннык президиумнарын киэргэллэрэ буолар дьон тахсан олордолор. Улахан анаардара аһыллытыгар олон баран сүппүттэрэ.

Быһата, саха омугун аатыттан сангар «хармааннай кэнгириэһи» ааспыт да сырыыга тэрийбиттэрэ. Бу да сырыыга тэрийэр наадата тирээн кэллэҕэ.

Ол барыта ХНТ-га (ООН) төрүт олохтоохтор бырааптарын көмүскүүр декларация бу балаһан ыйыгар ылыллыбытыттан уонна ону Россия утарытыттан сибээстээх.

Мин ыңгырыллыбатарбын да бара сырыттым, көрдүм, иһиттим, дьону кытта кэпсэттим.

Уларыта тутуу сылларыттан суверенитет декларациятын биллэриэххэ диэри, онтон салгыы саха омугун көңүлгэ санаатын, тутулуга суох туспа национальной государстваах буолуутун, общественной түмсүүлэр, араас общественност, демократическай, национальнай, экологическай хамсааһыннар илээбиттэрэ-саҕалаабыттары. Норуот бэйэтин санаатын общественной тэрээһиннэр нөҕүө эппитэ.

Норуот талбыт бириэдиэнэ, икки палаталаах Ил Түмэнэ, бырабыталыстыбата Саха сувереннай республикатын онкулун онорбута. Үйэ чиэппэригэр тийэ былааннары ылыммыта.

Бу кэмнэргэ «Саха кэскилэ» «Саха омуга», «Саха тыла», саха итэҕэлигэр «Кут-сүр», «Оһуохай», «Саха сириг суруйааччыта», «Саха алаас», «Ыал», «Ытык сир», «Саха сирэ-21 үйэ», онтон да үгүс саха ааттаах общественност, араас тэрээһиннэр, партиялар, хамсааһыннар саха олохун бары салааларын, эйгэлэрин хабаан, күүскэ үлэлээбиттэрэ.

Кинилэр этиилэрэ, идиэйэлэрэ оскуола национальной программатыгар, култуура, духуобунас эйгэтигэр, тыа сириг олоһор, промышленностка, экономикаҕа, быраап-сокуон эйгэтигэр, саха омук үгэскэ олоһубут олохун майгытыгар кирибиттэрэ.

Саха омук тыына бөөргөөбүтэ, дьоһууна (достоинства), бэйэтин омугунан, дойдутунан киэн туттуута үрдээбитэ. Сахалы санаа-толкуй, аан дойдуну анаары, үчүгэй-куһаҕаны араары биллэ-көстө сайдыбыта.

Саха норуотун аатыттан, биһиги государственноспыт хайдах буолуохтааҕа, ону ситиһэргэ ханнык боппуруостары туруоруохтаахпыт аһаҕастык этиллибиттэрэ.

Төрүт олохтоох омуктар бэйэлэрин сирдэригэр - уоттарыгар, сиртэн хостонор баайдарын иһин төлөбүрдэрин, социальнай, политической, экономической бырааптарын СР төрүт сокуонугар киллэттэрэргэ үлэлэспиттэрэ.

Ол курдук оччотооһу конституция, федерацияны кытта сыһыаннаһыга ылынылбыт дуогабардар көмөлөрүнэн республика атаҕар бигэтик турбута.

Государстволаах буолуу психологията сайдыбыта. Россия састаабыгар баар, урукку ССРС-ка биир тутулга олохтоох омуктарбыт бэйэлэрин государственностарын хайдах онгостуммуттарын, тугу сыыспыттарын, таппыттарын эмиэ көрбүппүт.

Саҥа үйэҕэ киирэн баран. РФ государственностугар элбэх улартыылар бардылар. Бастатан туран, чуолаан суверенитеты биллэрэн, биһиги курдук национальнай государственносто тэриммиттэргэ.

Ол курдук РФ иһинэн баар субъектар конституцияларын, РФ конституциятыгар сөп түбэһиннэри. РФ уонна СР икки ардыларыгар түһэрсиллибит дуогабардар, сөбүлэһиилэр улартыыллыбыттара, салҕаммататара.

Ол түмүгэр биһиги республикабыт олохтоохторун бэйэлэрин сирдэригэр уоттарыгар, социальнай, экономической, политической бырааптарыттан элбэх сокуоннар Россия саҥа тутулун туһатыгар улартылыннылар.

Сокуон быраап өттүнэн билинни биһиги турукпут хайдаҕа итинтэн көстөр.

Онно төрүт олохтоохтор, саха норуотун суолтата хайдаҕа эмиэ көстөр.

Аан дойдуга, Россияҕа улахан улартыылар буола тураллар. Экономическай сыһыаннаһыларга кыраныссалар суураллыылара, глобализация, инвестиция, энергетическай кризис, мегапроекттар олоххо кириилэрэ, нанотехнология о.д.а

Оннооһор Айылҕабыт отуора оннуттан хамсаабыт курдук буолла. Кэлим сыллыы, уу суттар, халааннар, салгын киртийиитэ, уот баһаардара, сир хамсааһына, көтөр-сүүрэр ыарыылара туруута уо.д.а.

Онно суураллан, сүтэн-симэлийэн хаалбат туһугар, саха омуга харысхаллаахтык, кэскилин онгостон олохтоох ныматын, майгытын, сүбэтин-сүргэтин бэйэтэ булуохтаах. Онно омугун санаатын түмэр, туруорсар бырабыыталыстыбаттан тутулуга суох тэрээһиннээх булуохтаах.

Биһиги Россия састаабыгар хайдах кирибиппит, ону хайдах билинэрибит омук инники кэскилин быһаарынытыгар төрүт уонна төрүөт буолар боппуруостар. Историяны хоһуттан, саҥалыы, баһылааччы туһатыгар изээн суруйан, онно олобуран, омуктар дьылбаларын быһаарыахха сөп. Оннук да буолбута.

Ыраахтааҕылаах Россия империята элбэх сири бэйэтигэр күүс өттүнэн холбонноҕо. Америка да, атын да империялар бары колонизация майгытынан империя буоллаҕа. Ол аата төрүт олохтоох омуктар көнүллэрин былдыан, кинилэр сирдэрин-уоттарын бэйэлэригэр холбоон, баһылаахтара-көһүлээтэхтэрэ, бэйэлэрин сууттарын-сокуоннарын киллэрдэхтэрэ.

ССРС эрдэспитинэ «колонизация Якутии», ол аата күүс өттүнэн холбоонун өйдөбүлүн биэрэр термини туттан кэлибиппит. Ааспыт үйэ 50-с сылларыгар диэри.

Онтон «Добровольное вхождение в состав России» диэн термини киллэрбиттэрэ. Урукку дьиннээх историяны токурутуу барбыта.

Суверенитеты биллэри саҥана бу термин эмиэ улартыыта. «Воссоединение» буолбута. Онтубут сыһыа «вхождение» буолла. Российскай Федерация диэммит сыһыа Россия диэннэ көстө. Федеративнай дуогабардар салҕамматалар, СР конституциятын РФ конституциятыгар сөп түбэһиннэри барбыта. Билигин 7 сыл анарааҕытааҕар олох чынгха атын сыһыаннаһылар үөскээтилэр.

Дьэ, манна төрүт олохтоох бэйэтин бэйэтэ дьаһанар бырааптара, кини сиригэр-уотугар,

айылбатыгар, хостонор баайыгар, политической, экономической, культурнай о.д.а. атын быраап-тара төттөрү түстүлэр.

ООН (ХНТ) төрүт олохтоохтор бырааптарын декларациятын 22 сүл устата аан дойду бары государстволарын кытта дүүлүлээн, ырытан, сөсөһүннэрэн, сөбүлэһиннэрэн баран ылынна. Аан дойду төрүт олохтоохторо бэйэлэрин төрүт көнүллэрин , бары бырааптарын көмүскэнэллэригэр, туруорсалларыгар сүдү суолталаах дөкүмүөн ылылынна. Маны төрүт олохтоох саха омугун кэнгириэһэ улахан үөрүүнэн, аңардас манна анаан бырааһыннык тэрийиэн сөптөөбө.

Кэнгириэс – общественнай тэрилтэ. Кини төрүт олохтоох саха омугун аатыттан (правитель-свотын аатыттан буолбатах) бу правительствотыгар, Ил Түмэнигэр, бирисидиэнигэр ХНТ тийэ бэйэтин бырааптарын туруорсар кыахтаах сахалар соботох общественнай тэрээһиммит. Кэнгириэ-спит нөҥүө омукупт култуурунай, экономическэй, политическэй, сиргэ-уокка быраапытын, дой-дубут баайыттан тиһиниһит, бэл арахсыы боппуруостарыгар тийэ туруорсуохпутун сөптөөх.

Аан дойду омуктара правительственнойа суох кэнгириэстэрин нөҥүө бэйэлэрин правитель-стволара быһаарбат, быһаарар кыага суох боппуруостарын норуоттарын аатыттан туруорсаллар. Биһиэнэ бырабытталыстыба бэйэтэ тэрийбит бэйэтин хармааннай кэнгириэһэ буолбута. Ол да иһин бу үлүгүрдээх дойдубутун туран биэрии кэмигэр биирдэ да мунньахтаабата, үлэлээбэтэ.

Суверенитеты туран биэрии кэнниттэн сахалыы санаа, дойдулаабысыйы барыта тохтоото. Сир байдаах территорияларбытын туран биэрдилэр. Төрүт олохтоохтор онно саната суох хаал-лылар.

Бүлүү бөлөх баһылыктара төһөлөөх сирдэрин туран биэрэн баран, бары куустуспутунан бол-дохторун иннинэ миниистир, миниистири солб. дуоһунастарыгар кэлбиттэрин олохтоохтор билбэттэр. Чып кистэлэнг. Кэнгириэстэрин чилиэннэрэ бары администрация, эбэтэр онно сөп түбэһэр култуура үлэһитэ буолар. Обществоннай, төрүт олохтоохтор бырааптарын туруорсар атын тэрээһиннэрэ суох. Ким да туохха да кыһаммат. Барытыгар сөп түбэһэ сатааһын. Бэйэ туһун эрэ көрүү.

Интелигиэнсийэ диэн суох буолла. Дынг дойдутун, омугун дьылбатыгар, кэскилигэр кыһал-лар киһи сүттэ, саста, хорвойдо, сорожо хам баттана, ханан да санаатын этинэр кыабын сүтэрдэ.

Интелигиэнсийэ оруола сүппүтүн М.Е.Николаев бэйэтин этиитигэр тоһоҕолоон бэлиэтээтэ.

Уопсайынан да кини төрөөбүт дойдутун, Саха сириг, саха омугун иннигэр тирээбит кыһалба-ларын туһунан үчүгүйдик этиннэ. Биир сылга 5 млрд сууммалаах арыгыни испипит. Сыл аңар-даабыт 3,5 млрд. солк. тийбит диэн буолла. 6 мөл. нэһилиэнньэлээх Францияга сылга 500-чэ киһи бэйэтигэр тийинэр эбит буоллаһына, биһиэнэ оччоҕо тийбит...

Этилибит кыһалбалары хайдах быһаарабыт диэннэ бары да оччу этиилэрэ суох. Арай Чом-чоевтаах бэл кэнгириэс түмүктүүр дөкүмүөннэрин бырайыагын эрдэттэн онорон аҕалбыттара. Мин сирбэр ол тахсыбыта. Аляска моделин тутууохха диэн Чомчоев этиитэ сэнээрилиһнэ.

Кэнгириэһи кыһалбаны этинэргэ «механизм» курдук өйдөөһүн баар. Ньургун Тимофеев, Егор Жирков, Тумарча, Анатолий Чемчоев, Диана Николаева, Филип Охлопков, Иван Шамаев олох-тоох, кыһамнылаах этиилэрин киллэрдилэр...

Афанасий Мигалкин кэнгириэс түмүктүүр дөкүмүөннэрин аахта. Киһи тулуйан да истибэт кураанах тылларын кумалаата. Түмүгэр кэлин хоһуттан мунньахтыырга, киирбит этиилэри үөрэ-тэн баран, кэнгириэс инники дьылбатын саҕа састаапка биэрэргэ диэн буолла.

Кэнгириэһи хоһуттан талан, санаттан ытыаһын диэн сөптөөх этиилэр киирдилэр. Ону эмиэ сана састаап быһаардын диэн буолла.

Саҕа «саха кэнгириэһин» Егор Жирков баһылыыра буолуо диэн баар. Бу проправительствен-най, проединэй бэйэлэрин дуоһунастарынан аналларынан үлэһи сылдыар састаап саха омугун аатыттан бэйэлэргэ бэйэлэригэр этиниэхтэрин саарбахтыыбын. Арааһа ыһыллаллара буолуо очо-робун. Саҕа кэнгириэһи киһили тэрийэн, боппуруостарын, үйэ чиэспэрдээх да буолбатар, 5 сыл-лаах көрүк бырайыактарын кизг дүүлгэ таһааран, саатар үс сылга биирдэ мунньах тэрийэллэрэ табыллыһы. 5 сылынан туох-ханнык буоларбытын ким да билбэт.

Быһа барыллаан:

Егор Жирков – предс.

А.Акимов солб.

А.Борисов солб.

М.Мучин солб.

М.Санников солб.

Президиум чилиэннэрэ:

В.Иванов

М.Николаев

Е.Михайлова

Нь.Тимофеев

В. Дарбасов

Василий Иванов

Афанасий Осипов

Надежда Толбонова

Николай Лугинов

Иван Шамаев

Анатолий Чемчоев

буолуох курдуктар. Манна 4 кэмтитиэти М.Санников, М.Мучин, А.Борисов, А.Акимов сала-йыахтара үһү.

Кэнгириэһи тэрийээччилэр 21 үйэ бастагы чиеппэригэр саха норуотун сайдар тосхолун «Тиэргэн» бырайыагын баллырын онорбуттар, кэнгириэс дьүүлүгэр таһаарбыттара. Бу кэнгириэһи тэрийээччилэр суруктара улаханньык кириитикэлэннэ, ылыныллыбата...

Ааспыт кэнгириэскэ кэм да национальной государственность боппуруоһа, онно төрүт олохтоох саха норуотун миэстэтэ, суолтата турбут эбит буоллаҕына, бүгүн бырайыак аата да этэринин «тиэргэн боппуруоһа».

Былааска сөп түбөһэри, тугу баҕарар тиэргэн иһигэр муннаран, саха омугун аатыттан хааһылаахха сөп дии санаммыттара көстөн турар. Дьон итини барытын өйдүүр эрэри, бары тутунар, куттанар буолбуттар эбит.

Тимир суол кэлиитэ, мегапроекттар олоххо кириилэрэ, элбэх кэлиин дьон мустуута, ГЭС-тэр, собуоттар тутуллуулара – барыта төрүт олохтоохтор олохторугар содуллаахтык дьайара биллэр суол. Олох олоруу онкула, майгы-сигили, сыһыан барыта уларыыа. Тиэргэммит иһэ хайдахтуох буолара онтон тутулуктаныа. Онно биһиги туох бэлэмнээхпитий?

Бу сабардаан иһэр дьайаантан көмүскэнэр, харыстанар туохтаахпытый? Сирбит баайын супту обороллоруттан тийһинэрбит, тиксэрбит төһөнүй? Аңардас нолуок эрэ дуо? Оннук нолуогунан ханнык сир баайдаах омук чэчирээбитэй? Итини барытын ырытан, анааран, чинчийэн, билгэлээн оноһуллубут бырагыраамма бу кэнгириэскэ дьүүллэһилиэхтээҕэ. Ол суох.

Билинги баар тургунаан, биһиги сирбит баайа, төрүт олохтоохтор баайдык-тоттук олороллорун мэктиэлээбэтин билэбит. Билинги сокуоннар, дуогабардар да ону мэктиэлээбэттэр. Билинги саламта да ону мэктиэлээбэт. Барыта бара турар. Ол мэктиэни төрүт олохтоохтор, бэйэбит бырааптарбытын туһанан, сирбит, дойдубут баайын политикагыгар кыттан оноруктаахпыт. Төрүт олохтоох омук, саха омуга бэйэтин аатыттан туруорсар, киирсэр тэрилтэтэ бу Саха омугун конгресса буолуохтаах этэ.

Өскөтүн бу конгресс итинник тыын кыһалҕалаах боппуруостары туруорсан, олоххо киллэрингэ үлэлэспэт буоллаҕына, кэнгириэс аатынан саха омук инники дьылбатын атылааһын буолуо.

2007 сыл балаҕан ыйын 13 к. ХНТ Генеральной Ассамблеята бэйэтин 61-с сессиятыгар бу декларацияны ылынаахха сөбүн бигэргэттэ (одобрила). Декларацияны 143 государство өйөөтө, 4 государство – АХШ, Канада, Саҥа Зеландия уонна Австрия утардылар. 11 государство, ол иһигэр РФ декларацияны өйүүртэн туттунулар. Бу декларация 22 сыл устата унньуктаахтык дьүүллэһиллэн баран ылыныллыбыта. Төрүт олохтоохтор декларацияларыгар киһи быраабын уонна төрүт көңүлүн, омук быһыытынан уратыларын, политической, экономической, социальной, культурнай бырааптарын харыстыырга тийэс көрүллүбүтэ.

Декларацияҕа этиллэринэн, ХНТ чилиэнэ буолар государстволар бэйэлэрин сирдэригэр баар төрүт олохтоохтор, бэйэлэрин сирдэригэр-уоттарыгар бырааптар кэһиллэрин, колонизация түмүгэр история сиэртибэтэ буолалларын эппиттэр.

Декларацияны утарааччылар төрүт олохтоохторго элбэх быраабы биэрдэхпитинэ биһиги киһилэр сирдэригэр-уоттарыгар, сиртэн хостонор баайдарын дьаһайар бырааппыт кыччыа, территориябыт, тутулуга суох буолуубут алларыйыа, мөлтүө диэн куттаналлар эбит.

РФ бу декларацияны өйүүртэн тоҕо тутунна?

РФ тас дьыалаларга министриин солбуйааччы Александр Яковенко эппитинэн Россия министестволарыттан, чуолаан, РФ регионнарын министестволоруттан утарыы киирбититтэн диэн быһаарар.

Сүннүүнэн төрүт олохтоохтор бэйэлэрин бэйэлэрэ дьаһанылары (право на самоопределение) 3-с ыстатыйаны уонна төрүт олохтоохтор бэйэлэрин олорор сирдэригэр, территорияларыгар, сиртэн хостонор уонна айылҕатын баайыгар төлөбүр (компенсация) ылар бырааптарын 26-27-с ыстатыйалары, РФ сокуонун утары этэр диэн, декларация икки хос стандарты туһаны курдук көстөр диэбиттэр. (Ити декүмүөннэр мин сайтпар бааллар, онно көрүн).

РФ декларация уларытылары киллэрэргэ үлэлэһиэхпит, ол наадатыгар Регионнар сайдыыларын министестволарын иһинэн Россия регионнарыгар күүстээх үлэни ытарга соруудаабыттар. Ол сорууда туоларыгар бу «бырааһынньык-кэнгириэс» суһаллык тэриллибит.

Бу утарбыттарын регионнар «сөптөөх үлэ» ытан, суурайан кэбиһэри соруналлара көстөр. Онно биһиги министирбит Афанасий Мигалкин «сөп түбэһиннэрэр» үлэтин биир түмүгэ бу кэнгириэс. Саха төрүт олохтоох омугун аатыттан этинэ, отчуоттуу охсорго, төрүт олохтоохтор бырааптарын наадыбаппытын, Россия быһаарынытын кытта бииргэбитин бигэргэтэ охсорго кыһаммыта-мүһэммитэ сүр үлүгэр.

Көмүскэлэ, харысхала суох, кэскиллээх былаана суох омук, норуот инникитэ кэрэгэй.

Саха омугун иккис конгрессын саҥа састааба, кэнгириэһи хопуттан тэрийэн, ыллыктаах санааны ылынан, өйү-толкуйу, сүбэни-соргуну түмэн, саха норуотун инники сайдытыгар эркээйи буолар көмүскэллээх көрүүлэри СР, РФ бырабыыталыстыбатын, сокуону онорор уоргаттарын

иннигэр туруоруун наада. ХНТ декларациятын төһө да РФ утарбытын иһин, ылыллыбытынан аабыллар. Кэнгириэс бу докумуоннары үчүгэйдик үөрэтэн, туһанан үлэлээтэбинэ эрэ табыллар.

Балабан ыйын 29 к. 2007 с.

Баанька (2012-11-09 02:26)

Манньк хаамынан сотору РФ-тан араһыахпыт, дойдуну ыһар кутталланыахпыт, бэрт сотору хата хас сүл бииргэ эйэлээхтик олоһбут нууччаларбытын саапакка ыга баттаан ээр буолуохпут(!), оттон ол быһыгар «атын» тас күцүстэр күөдүйэн кэлэн, «дьыаланы быһаарарга» «көмөлөһүөхтэрэ» АХШ дуу, Кытай дуу илиитигэр сыһыа киһирэн ээрбитин көрөн ээр хаалыахпыт. (ООН) дьону норуоту «көмүскүүр» атыыланара (продажность) дакаастаммыта, кэнники буолбут быһылааннартан, кини эмиэ АХШ биһир улахан «оружие» – указката» буолар. Онон туюх да иһин биһиги бары биһир РОССИЯ олохтоохторобут (саатар мин бэйэбин инник сананабын). Төһө да утардар, баһар атаһастанар дойдуну (РФ) истэр киниэхэ сүгүрүйэр тус суол ол дьиннээх ПАТРИОТИЗМ диһ саныыбын. Билиңи национальнай ыйытык дойдуну үрдүнэн уустук кэмнэригэр «тыас таһаарар» барыһа соубун үрдүнэн өссө кутталлаах диһ саныыбын. Онон убаастабыллаах Уххан, кытаат, улахан айдаан ээр тахсыбатын, барыта эйэ-дэмнээхтик баран истин.

Саха из Германии (2009-12-07 18:54)

Уххан, кытаат!

Арчы Уола – Рустам Каженкин (2007-12-07 16:19)

Бэрт сөптөөх ырытыы. Хомойуох да иннигэр, манньк тыл-өс дьонно-сэргэбэ, тыа сиригэр хайдах тийиэ... уопсайынан да тийиэрэ биллибэт. Санааны түһэрэр табыллыбат. Тыас таһаарыахха.

Око999 (2007-10-12 00:15)

Сахалы көңүл тыыннаах Уххан Сирэ туругурдун! Көрүн, истин, бу Дойдуга ыалдьыттаан, сонундунун суруйун, көрбүккүтүн кэпсээн, истибиккитин ийин.

Титт (2007-10-01 12:42)

Уххан тэҕил, эбэрдэ!

Бу билиңи саха тылыгар атын сайдыылаах омуктарга курдук, дьону убаастаан туһулаан этэр тыл суоһуттан «тэҕил» диэн тылы туттан суруйабын. Якт.ру «Кому за» форумугар Саха кэнкириэһигэр этиилэрдэ киллэрин диэн топик баар этэ, онно баттаспакка хаалбытым, бэйэм санааларбын этээри сылдьан. Сүрүн этиилэрим манньктар:

1. Дьону убаастаан туһулуур тылы саха тыл чөрөхтээхтэрэ булан, күннээҕи олохпутугар, сурукпутугар-бичикпитигэр туттарбытын курдук киллэрэллэрэ буоллар, култуурабыт син сайдыбыт бэлиэтэ буолуо этэ диһ саныыбын;

2. Саха эр дьонно өбүгэлэрин үгэстэрин умнубаттарын туһугар, кыра эрдэхтэриттэн кыайыһа, хоһуун буола улааталларын олохтуур туһугар, кырдыаһас булчуттар салайааччылаах ыччат тэрилтэтэ олохтонуохтаах, онно оһолор тыаһа сылдьарга, бултуур бары ньымаларга, ыарахаттары туоруурга кыра саастарынан үһүйүллүөхтөөхтөр. Хаартан, тымныыттан, ыраахтан уод.а. айылҕа кыһалбатыттан чабыйбат, хоодуот буола улаатыахтаахтар. Өбүгэлэрин, саастаах дьону, ытыктыыр гына итиллиэхтээхтэр.

3. Шамаев И.И. холобурунан ыччаты чөрөттии хайысхата наука саамай инники күөнүгэр туһуланыахтаах. Сүрүннээн теоретическай физика, химия, биология, кибернетика алтыһар хайысхаларынан.

Ньукулай уола (2007-10-01 10:33)

Кэнгириэһи сахалы ырытыы буолуохтааһар, көннөрү кэпсээһин да суоһун кэриэтэ. Хата, бу Уххан бэйэтин санаатын эппитэ кумах куйаарга күөл курдук көһүннэ.

ЫҢЫАХ ТУҢУНАН ЫАТАРЫЫ

Ыһыах. Орто дойдуга омок буолбут аатыгар сокуонунан көрүлүбүт национальнай бырааһынньыкпыт. Дьининэн, ыһыах – итэҕэлбит «бырааһынньыга» – Ытык Той. Арҕаһыттан тэһиннээх, көхсүттэн көтөстөөх Айыы Хаан аймаҕа, Күн Өркөн ууһа дэнэн баччаанга тийэн кэллэспит. Тоҕо арҕаспыттан тэһиннэммиппитий, тоҕо көхсүбүтүттэн көтөстөммүспүтүй, тоҕо Айыы Хаан аймахтарабытый, тоҕо Күн Өркөн уустарабытый? Бу тоҕолор хоруйдара биһиги киммитин, туохпутун, итэҕэлбит ис дьинин, сизэрбит-туоммут түгэхтээх, халбаннаабат өйдөбүллэрин (каноннарын) барытын быһаарар. Бу биһиги омок ыһыахтынан уратылаах аан дойдуну анаарыбыт, үчүгэйи-куһаҕаны араарыбыт, итэҕэспитин толорунар итэҕэлбит.

Айыы дьоно, Айыы киһитэ, Айыы суола, Айыы быһыы, Айыы санаа – барыта Айыы үөрэ-бэр баар. Ону мэлдьһэн да төһөнү мэлдьһиэхпитий, хаанга баары. Дьин кырдык – хаанга буоллаҕа. Ол дьин кырдыкпыт үгэспитигэр, үгэскэ олоҕурбут итэҕэлбитигэр сылдьар. Үгэс – итэҕэл үрдүүр өрөгөйө, кут-сүр күүс-сэниэ ылар, арчыланар, алгыһынан итиллэр кэмэ Ытык Той – Ыһыах. Күн таңара сиргэ саамай чугаһыыр кэмэ. Бэс ыйын 21 к., былыр-былыргыттан аан дойду үрдүнэн бу күн, күнгэ сүгүрүйээччилэр Ытык күннэрэ. Бу күнү ханнык да траур, үбүлүй, сирдээҥи тойон дьаһала тохтотор, көһөрөр кыаҕа суох. Бу күн саха омугун сокуонунан көрүлүбүт национальнай бырааһынньыга. Бу эрэ күн сахалыы саҕа, ырыа-тойук, көр-нар, сахалыы ас-таҕас, күрэх-түһүлгэ, оһуохай-олонхо, сизэр-туом силигэ ситэ сиридийэр, омок тыһына ырылыччы көстөр Ытык күнэ – ыһыах буолар. Ыһыах – саха ааттаах киһимсийэр киһи туттуута, дьонумсуйар дьонууна, үрдүүр өрөгөйө. Ыһыахха кутун туттарбатах, сүрэ сүүдүйбэтэх саха, сахаттан тэйэн эрэр өтө көстөр.

Түг былыргыттан күннэ, уокка сүгүрүйбүт омукарбыт. Итэҕэл төрдө буолар итэҕэл. Үрдүк Айыт Айыыларга, сирдээҥи иччилэргэ сүгүрүйүү күн бүгүнгэ диэри төһө эмэ чөлүнэн баччаанга диэри тийэн кэлбитэ, биһиги, кырдыҕас омок ыһыахтынан тыһыннаахпыт туоһута. Үгэс омукар баһылыр аныгы итэҕэллэргэ көһөн, атын анаарылаах, үчүгэйи-куһаҕаны араарылаах омукарга кубулуйбуттара. Тылларын-өстөрүн, сизэрдэрин-туомнарын умнубуттара, элбэх омок суураллан симэлийбитэ.

Уруулуу түүр омукар үгүстэрэ билигин ислам буолан олоролор. Ол эрэн биһиги язычниктар этибит, таңараҕа итэҕэйэрбит дэһэллэр. Оннооҕор нууччалар эмиэ язычниктарбыт этэ дииллэр. Элбэх кинигэлэри суруйдулар. Омукар историялара буккуллубута, төрүтү-ууһу умнуу, итэҕэлгэ буккуллуу хара баһаам. Оннооҕор биһиги, сахалар, Омоҕой, Эллэй, Улуу Хоро, Тыгын сағанна-быттан киммитин-туохпутун буккуйабыт. Тыгын аҕатын аата Дойдууһа Дархан диэн. Тоҕо Дойдууһа буолбута? Ааспыкка ахтан аһарбытым курдук үөһээ Намана, Сиинэ, Ботомоойу, Кэппэндээҥи бастарыгар Дойду Ууһа диэн төрүттэрбит, өбүгэлэрбит түһүргэннэрэ баар. Онтон түспүспүт. Бу үчүгөйдик чинчийиллэ илик дойду. Онно аакка-суолга кирибит, ортотуттан күн тахсар Дойду Ууһа диэн өбүгэлэрбит түһүргэннэрэ баар. Дойду Ходуһа диэн ортотуттан күн ойон тахсар көнө сирэ, куду хайалар, онно олох оһууһа хоһуллубут олонхо дойдута. Сахалар төрүт дойдубут киһиэ – онно, дойду сирэ – онно. Дойду Ууһа Дархан – онтон.

Суверенитет биллэри сағанна ыһыахтар сөргүтүлүн, Айыы сизэринэн торумнанан, сыл ханнык айыыга саха итэҕэлинэн сөп түбэһэринэн көрөн ытыллар буолбуттара. Ыһыахтар утумнара олохсуйбута. Сэбиэскэй кэмнэ, итэҕэли баардылаабаат кэмнэ, сүннүүнэн Сунтаарга ыһыах бүтүлээх хаалбыта, үгэһин, утумун, эйгэтин сүтэрбэтэҕэ. Ол да Кыыл Уола – Сэргэй Сибирэп ыһыах кутун тэһипититтэн. Сэбиэскэй кэм коммунизм итэҕэлиттэн атыны билиммэт этэ. Хомуньуһубут, нууччатыйбыт улуустар ыһыах үгэһин төрүкү умнубуттара. Ыһыахтары күлээнкэҕэ, дьарбанкаҕа, спартакиадаҕа, ким эрэ үбүлүйүгэр кубулуппуттара. Сизэр-туом оннугар тойоттор тыл этэн чоргуйаллара, дьон киһилэргэ сүгүрүйэрэ. Ыһыах майгыта кытта нууччатыйбыта,

нууччалыгы ыһыабы ыытар буолбуттара. Билигин да оннук баар. Ыһыах нууччатыйыта, шоуга, ырыынакка кубулуйуута саха кутун салыппыта.

Дьэ, ити иһин, култуураба, олонхоҕо, ыһыахха, итэҕэлгэ киириэм иннэ, Үс Хорону, Үс Саханы, Бааһынайы, Маргынаалы анааран суруйан испитим. Бааһынайым тахса илик, син биир ханан эмэ тахсыаба. Онно култуурабыт билинни туруга ырытыллыбыта.

Ыһыабы суруйаары Илин, Бүлүү энээрдэр ыһыахтарын сиэрдэрин-туомнарын көрөн-истэн кэллим. Барыта 7 сиэри-туому көрдүм-иһиттим. Олору ааттарын ааттатаалаабакка эрэ кылгастык ырытыам.

Үгэс. Утум. Эйгэ. Иччилэр. Айыылар. Күн. Уот. Тойон сэргэ, Аар баҕах. Уһаайах. Холумтан. Сиэр. Туом. Сэлэ. Чэчир. Салама. Сүгүрүйүү. Алгыс. Оһуохай. Олонхо. Көр-нар. Күүлэй. Оон-нуу. Ырыа. Тойук. Хорчуоппа. Сылгы. Кымыс. Танас-сап. Үнүкүү. о.д.а. ыһыах көтөҕүллэн турар төһүү баҕаналара, өһүөлөрүнэн – ытык өйдөбүллэр буолаллар. Хамсатар күүһэ – Көх. Балартан туга эмэ итэҕэс-быһаас буоллабына, ыһыах табыллыбат. Бу туһунан элбэхтик суруллубута, үөрэтиллибитэ эрэри хотуну-собурууну, айыыны абааһыны да араарбат дьон ыһыах тэрийээччилэринэн, алгысчыттарынан буолалларын көрөн, истэн сөрү диэн сөхтүм, буолар да эбит дии санаатым. Илэ көрбөтөбүм буоллар итэҕэйиэ суох эбиппин. Олохсуйбут, үгэс буолбут итэҕэл халбаннаабат өйдөбүллэрин (каноннарын) кэһии ыһыахтарга тахсарын, таннары домнонуу буола турарын, сиэри-туому сыһа оноро туралларын, иччилэрин, айыыларын буккуйалларын, эбэтэр барытын шоуга, күлээнкэҕэ кубулута сатыылларын көрөр-истэр сүөргү, хомолтолоох, кэлэйи-лээх да буолар буоллаба. Саамай киһи дыксинэрэ, үгүс дьон ону өйдөөбөтө, өйдөөбүтүн да иһин баардыылаабата буолар. Билинни кырдыаҕастарбыт да урукку, абааһыны-айыыны итэҕэйбэт ком-мунист итэҕэллээх көлүөнэлэр.

Үгүс сиргэ ыһыах сценарийа, тыла-өһө, сиэрэ-туома ырытыыга, сыанабылга турбат эбит. Ким көстөрүнөн, хайдах барарынан. Тэрийээччилэр, баһылыктар ыһыах сиэригэр-туомугар сүрүн болгомтону уурбаттар эбит. Бу култуурабыт, духобунаспыт министиэристибэтин үлэтин биир омсолоох өрүтэ диэн быһаччы этиэххэ наада.

Ыһыах куорат, дэриэбинэ иһигэр, стадионҥа, кулуупка ытыллара төрүкү сыһа. Ыһыах ыһар сир туспа, анал буолуохтаах. Билигин үгүс улуустарга, нэһилиэктэргэ ол баар буолла. Дьокуускай куорат ыһыахтыыр сирдэммитэ, ол сыл аайы саҕардыллан, туссарыллан иһэрэ, онно анаан үп-харчы көрүллэрэ үчүгэй, кэскиллээх быһыы. Майалар ыһыахтыыр анал Ураһалаах алаастара бэртээхэй. Аммалар улуустарын ыһыабын уочаратынан араас нэһилиэккэ түмсэн, онно күүһү түмэн тутуу ыытан бэркэ дьаһаналлар. Бүлүү, Үөһэ Бүлүү, атын үгүс улуустар, нэһилиэктэр стадионнарыгар ыһыахтыыллар, ол олох мөлтөх, табыллыбат быһыы, уонча сыллаабыта ол туһунан эмиэ суруйан турабын. Ньурба, Сунтаар пааркаларыгар ыыталлар. Кэм да айылҕа-лаах. Сунтаар паарката ордук, табыгастаах, өссө кэнгээн, тупсан иһиэх кэриннээх. Ыһыахтыыр сири талыы бастыыр улахан суолталаах. Табыллыа эрэ табыллымыа эрэ. Бары өттүнэн көрөн, сыаналаан, билгэлээн талаллар. Табыллыбат буоллабына көһөрөллөр.

Дьон олорор сирэ (трибуна) хайа диэки хайыһан турарыттан алгыстар хайысхалара сыһа-хал-ты барар эбит. Ол хайдабы? Биллэрин курдук, алгыстаах илин халлаан аһаас. Айыыларбыт хайысхалара – хотугулуу илинтэн собуруулуу илинтэ тиийэр. 90 кыраадыс. Алгыс ханна да буоллун, дьэ иһигэр да тур, илин хайысхага туһуланар. Ити мөккүөрэ суох биллэр суол. Арҕаа диэки – өлүү төрдүгэр хайыһан алҕааһын, төттөрү домнонууга тэннээх. Сиэр-туом толорооччулар арҕааттан илин киирэн, илин диэки хайыһан алгыс, сиэр-туом онороллор. Хайдах илинтэн арҕаа киириэххиний?.. Дьэ, киирэллэр эбит, арҕаа диэки хайыһан туран сиэр-туом онорор, алгыыр эбиттэр. Икки улахан ыһыахха оннук буолла. Биир эмэ хотуну-собурууну араарар киһи көстүбэ-тэрин сөҕөбүн. Ол эрэн сыһаларын сүрүн төрүөтүнэн дьон олорор сирэ арҕаа тулар буоллабы-на, дьон, тойотторун диэки хайыһа үөрэнэн хаалбыттар эбит. Онон арҕаа өттүгэр дьону олодор сыһа быһыыны үөскэтэр эбит. Илин өттүн бүлээбэккин. Хоту, собуруу энээрдэринэн олодор табыгастаах. Итинник улахан аһыы буолар алҕаһы баҕас билэллэрэ буолуо дии санаабытым. Илини-арҕааны араарбат киһини сахалар тийиммэт, киһи аахсыбат да киһитигэр холууллара... Ыһыахтыыр сири тутарга, хайысха, тутуу сүрүн тускулун биэрэр, барыта хайысхаттан тутулук-таах.

Ыһыах аһыллытын сиэрэ-туома төһө табыллара, хайдах барара сүрүн суолталаах. Кэ-линни кэмгэ син суолталыыр буолан эрэллэр. Ис хоһоонугар буккуллуу элбэх. Икки сиргэ «үһү» диэн «алгыылыларын» иһиттим. Ол тугуй? Ол, алгысчыт, кэһиэр ыытааччы оруолун ылар эбит.

«Дьэ былыр-былыргыттан сахалар диэн омуктар бааллара үһү, Эллэй диэн киһилээхтэрэ үһү, алгыс онороллоро үһү, манньк, оннук дииллэрэ үһү, манньк гыналлара үһү...» – диэн кэһиир курдук хабааннаахтык быһыыланаллар. Фольклору үтүктэн, ордук быйыл олонхоттон

быһа тардан артыыстаан көрдөрүү курдук. Арҕаа хайыһы, «Үһү алгыс» билбэттэн, сатаабаттан, ньүдү-балай буолууттан тахсар. Култуура үлэһиттэрэ билиэхтэрин да сөптөөҥө. Нэһиликтэр, улуустар баһылыктара хайдах ыһаагы ытталара сиэргэн-туомтан тутулуктааһын бигэтик өйдөөн, болҕомто биэрэн, дьолуннаахтык сыһыаннаһахтаахтар.

Быйыл улуустарга «Олонхо ыһааһын ытыгын» диэн дьаһал барбыт. Дьэ, олонхону ханан, хайдах киллэрэбит диэн толкуй бөҕөтүгэр түспүттэр. Сиэргэ-туомна, ыһаах аһыллытыгар абааһылары илэ сүүрдэ сылдыааччылар, нэһиликтэр парааттарыгар абааһы буолан киирбиттэр кытта бааллар. Испэктээкил режиссердэрэ испэктээкил майгылаах шоу туруора сатаабыттар, сорохтор көннөрү олонхоһуту олордон баран, олонхо кэпсэлин оонньоон көрдөрдүлэр. Биһиэ-нэ барыта өмүрө саһарбытын курдук. Элбэх семинардар, конференциялар буолбуттара. Олор практической көрдөрүүтэ, үөрэтиитэ, ырытыгыта, дьүүлэһиитэ суох буолаллар. Учуонайдарбыт дэнээччилэр хойгур дакылааттарынан бүтээччи. Идэлээх дьону мунньан, эдэрдэри үөрөппэттэр, уһуяаннар аҕыйахтар.

Ыһаах култуурата ураты, дириҥ өйдөбүллээх, үгэһи, итэҕэли кытта ыкса ситимнээх. Дьылын кээмэйэ ыһаахтан ыһаахха диэри. Ыһаахха, ыһаахтан ураты үрдүк таһымга туар ханнык да мэрэппэрийээтиэйэ, үбүлүөй, спортка күрэхтэһиитэ суох. Ыһаах оонньоуларыгар, кини далааһыныгар эрэ киириэхтэрин сөп. Илин энээргэ ыһаагы спартакиада, үбүлүөй тыыннаан ытыааччылар. Ыһаах тыһаа, көҥө суох буолааччы.

Ыһаах – Ытык Той (священный национальный праздник). Ыһаах сиэринэн-туомунан үспүкүлээсыйэлээһин, шоуга, харчылаах оонньоуга, төлөбүрдээх көргө-нарга кубулутуу кэлиннэи кэмгэ олустаата. Ыһаах көрө-нара, үнкүүтэ, күрэхтэһиитэ төлөбүрэ суох буолуохтаах. Биһиги култуурабыт министиэристибэтэ бүтүн норуот маассабыт култууратын, ыһаах, саһа дьыл, маай, дьахтар күнүн курдук норуот бүтүтүүн сынньанар, үөрэр-көтөр бырааһынныктарын төлөбүрдээх ырыынакка кубулутта. Сыаналара өссө үрдээн биэрэр. Саамай кырата 500 солк. суох саһа дьылга эн ханнык да кулуупка куоракка киирэр кыаһын суох. Киһи барыта миниистир Андрей Борисов курдук уонча сиртэн хамнастанар үлэтэ суох. Аны ыһаахтарга кытта төлөбүрдээх үнкүүлэр, концерттар буолаллар. Туох да сиэргэ баппат быһыы. Ама ыһаахпытыгар төлөбүрэ суох көрү-нары тэрийэр кыахпыт суох дуо? Инсэ, обот. Дьон ытык өйдөбүлүнэн сүүлүктэһин. Ити харчы кимнээххэ киирэрэ бэркэ биллэр.

Сурахтаах Сунтаарга

Холобур, Сунтаар быйылгы ыһааһар үнкүүлэрин Бартыһаан кулуубун тиэргэнигэр 100, 200 солк. киллэрэн ыттылар. Атын сынньалан киирнэрэ эмиэ төлөбүрдээх ыттылар. Ыһаах түһүлгэтигэр пааркаҕа оһуохай уонна байаанга күрэхтэһээччилэр эрэ хааллылар. Иннэ гынан ыһаах дьонун тарватан, ыһан кэбистилэр. Онтулара оһуохайга эмиэ оһуста. Аны кэлэргэ-барарга ырааҕа. Урут дьону атын сиргэ тарҕаппакка, пааркаҕа барытын тэрийэн ытталлара. Миэстэ элбэх, саһа үнкүүлүүр түһүлгэни тутуохха да сөптөөҥө. Барыта ыһаах дьонун харчытын суймуурдуур инсэлээх санаа итинник онорор.

Сунтаар аатырбыт хорчуоптата респотребнадзордар бобууларынан аһа-үөлэ быстар мөлтөх. Сыаналара да үрдүгэ бэрт. Бизэс тоорохой буспут эттэрэ «шашлык» диэн ааттанан, 100 солк. тахса. 100 грамм баар эрэ суох эрэ. Иккитэ ылан сизэн көрөн баран аккаастаным. Истэрин миинэ, бырпах кыра баара эмиэ мөлтөх. Сунтаар хорчуоптата манньк ньүдүрээбитин үйбэр бастакы көрүүм. Тойоттор бэйэлэрэ туспа аһы сылдыар буолан, боростой ыһаах дьонугар кыһаммататтар. Сунтаар уопсайынан атын улуустарга холоотоххо сыаната үрдээбит. Хоту улуустар сыаналарыгар тэҥнэһэригэр тийибит. Дохуоттара таһыччы улаатта дииллэрин эмиэ истибэтим. Мирнэй дьайыта дииллэр. Кымыһы, үтэһэлээх эти көрбөтүбүт. Кымыһы бобооччулар Ньурба надзордара дииллэр, хата, ньурбалар кымыс аһалан атыылаабыттарын сураһын эрэ истэн хааллыбыт. Аһаҕас сиргэ астааһыны Россияттан бобуллубут диитилэр. Ыһаахпыт аһын кыайан дьаһаммат турукка тийэ тутулуктамыппыт өтө көһүннэ.

Сунтаар килбэйэр киинигэр «Мария» диэн кэтэх маһаһын күннэри-түүннэри арыгыны атыылы турда. Төһө эмэ эрдэттэн арыгы атыытын боппуттарын үрдүнэн. Иккис күнүгэр арыгы атыытын күүстэринэн нэһиэлэ тохтоппуттарын эттилэр. Ол үрдүнэн биибэни көңүл атыылы турда. Дьэ, кыайтарбатах «Маарыйа» буолан биэрдэ. Сунтаар саламтата хаста да сууттаһан, «Маарыйаҕа» кыайтарбыттар дииллэр. Мирнэй диэкиттэн кэлбит «Мария» Сунтаардар арыгылыыр ойбонноругар кубулуйбута ырааппытын сөбүлээбэт үгүс эбит эрэри, кыайан боччуйбатахтар. Улуу Арасыйа арыгыны атыылыыр сокуона олохтоох дьаһалта да, республика да ханнык да дьаһалыгар бас бэриммэтин чаһылхайдык туоһулаата.

Бу респотребнадзордарбыт Дьокуускайтан Сунтаарга тийэ кыайарды бары «Чайнодары»

сабан кэбиспиттэр. «Маарыйаны» кинилэр кыайбаттар үһү (кымыһы кыайаллар эбит). Айан дьоно аччыктаан, бэркэ эрэйдэннэ.

Суол ситэ илик. Сорох сиргэ буорун сана кута сылдыаллар. Бу күһүн суол аһыллытын бэлиэтээн бөө буолбуттара, үтүөлээх аат, уордьан, мэтээл үллэстэн үллэҥнэспиттэрэ. Быйыл да, эһиил да суолу өссө төгүл «бүтэрэн», хос-хос бырааһынныктыыһыктар, эбии мэтээл бэчээттиһиктэр. Самыыр түстэ да идэйдийиһик этэ. Хата, халлаан туран биэрдэ. Паромнар үлэлии сатаа-тылар. Марха үрэжин парома барыларыттан сыаналаах. Настырыанналарыттан көрөн сыаналара үларыйа сылдыар эбит. Сунтаар, Ньурба аннынан Бүлүүнү 130 с., туораан кэлбиппит. Марха кэтэх парома бастаан 160 с. диэтилэр. Онтон 200 с. диэтилэр. Чиекпин аҕалын диэбиппэр 240 с. диэтилэр. Өссө төһө баҕарар үрдэтэ туруох чинчилээхтэр. Онтон чиек охсор массынабыт «аһылыга бүтэн хаалбыт», оһон түһүн диэн буолла. Нэһиилэ эриһэн, илиинэн «чиек» дуома суруттаран табыстыбыт.

Уопсайынан арыгы атылыыр кэтэх маҕаһыннаах, кэтэх паромнаах буоллаххына туохха да кыайтарбат, кимиэхэ да бэриммэт эбиккин. Кыра үрэхтэргэ пантоннары туруорбуттара олус үчүгэй эбит. Киһи барыта бу пантоннар салгы туруохтара дуо диэн ыйыталаһар. Абыраллаах тэрил эбит.

Сунтаар ыһыаһын аһыллыта, сизэрэ-туома тэннээҕэ суох. Ааттаах-суоллаах алгысчыт Н.Е.Тимофеев албаата. 500-600-чэ үнкүүһүттэх. Ыһтааччы Сайа, тыл-өс мааны.

Сибирэп «Алгыс түстэниитин» бэркэ туруорбуттар. Сизэргэ-туомна аналлаах үнкүү буоллаҕа. «Оһуорун» үнкүүтүн тарҕатан кэбиспиттэр дии санаатым. Биир оһуор көстүү табыллыбата курдук. Баҕар наһаа инники олобуппуттан буолуо. 2000 с. Сибирэп ыһыаһар ордук табыллан тахсыбыта. Туох да диэбит иһин, хас биирдии хамсаныылара сахалыы астык хамсаныылаах, киһи сүрэжин минньитэр, хараһын манньытар кэрэ көстүүнү тэнитэр үнкүүлэр. «Оһуору» ханна баҕарар туруораллар. Мэлдьи санаттан көрөбүн, балар хайдах туруорбуттар диэн Сунтаардарга тэҥни оһорор буолуһун. Манна таһас-сап дьүөрэлэһиитэ оһуор сүрүн өһүн оонһуутун биэрэр, ону таба тутууну, сатаан мандарын аттарыһыны эрэйэр, үнкүүнү туруорааччы А.Ермолаевка махтал.

Алгыс түмүгэр саламалар сүүрэн тахсыылара астык, алгыс чахчы тийибитин ситэрэн-симээн кэрэһилээтэ. Мэлдьи буоларын курдук ыһыах аһыллыта табылынна, үчүгэйтэн, астыныыттан атыны истибэтим. Ыһыах сүрүн үчүгэй сыанабылын, көх күүрээнин ыһыах аһыллыта биэрдэ.

Оттон спартакиада аһыллыта уонна сабыллыта туспа кэпсээн.

Сунтаарга, тутуу улахан ыксалынан барбыт. Харчы кыайан түспэккэ харгыстаата дииллэр. Кэлин уһукка биэрдэ харчы хамсаабыт. Улахан тутуулар дьалхааннарыгар кыра сиппэтэх-хоппотх элбэх. Кизргэтии мөлтөх. Саатар киһи уулуссаларын өрөмүөннээбэтэхтэр. Сунтаар сийин бэлиэтэ буолбут сэргэлэрин сирэйин сопотохтор, харааран аҕай турар, илиилэрэ тийбэтэх. «Олонхо» дьэиэтэ тутуллубут, тас көстүү тугу быһаарый, үлэтин ис хоһооно көрдөрүү турдаҕа. Куоракка аҕыс айдаанынан «Арчы» дьэиэтэ тутулан баран, ис хоһооно кулууп буолан турара баар дии.

Стелла диэн кимэ-туга биллибэт, көннөрү «нуучча-саха довордохуут» диэн быһаарыллар 14 хас миэтэрэ үрдүктээх алтан бүрүөһүннээх туохха да майгыннаабат сыаналаах тутуу баар. Элбэх киһиттэн ыйытан көрдүм да, ким да бу диэн чопчу быһаарбата. Сорох «хомус» диир, сорох «илии тутуспуттар» диир, сорох «эр киһи сэбигэр» холуур. Ортотугар болчуохалаах икки тимир алла-раатынан «сир шара» кыбыллыбыт быһыылаах, үөһэ өттүнэн аламаас таас кыбыллыбыт. Уопсайынан алмаас тиэмэтэ Сунтаарга кыайа-хото баһылаабыт. Мин измин-дыаамын кыайан булан тойоннооботум. Тутуспут дьонтон ыйыппыппын: – «Эһиги өйдөөбөт да, сыаналаабат да дьыла-лаһыт, искусствоведтар билиэхтэрэ, сыаналаахтара» – диэн буолла. Республикабытыгар аһаар илии тарбаһар аабыллар искусствовед баар буолуохтаах, кинилэргэ эрэ анаатахтара буолуо оччоҕо... Баҕар, сэкириэтинэй, кэлин хаһан эрэ эмискэ өйдөнөн кэлэр өйдөбүллээх тутуу буолуо...

Спартакиада аһыллытын да, сабыллытын да көрөн баран, өйдөөбөтүм өссө эбилиннэ. Сорох-сорох түгүннэрэ тириим таһынан киирдэ. С. Потапов туруорууларын көрөн баран урут сурьбутум таһа илик. Онно кинини маргинальнай өйдөөх-санаалаах эффектант, спектаклларыгар китч (куһаҕаны хостооһун) майгытын тутуһар, соруйан тиэрэтин-сүөргүтүн булан көрүүнэн соһутар-өмүрдэр, абстракциялыыр, аба-кадобра онорон таһаарар режиссер-шоумен диэбитим. Ол санаабар өссө эбии итэҕэйдим. Космополит-маргинал олонхоһут, сахсырҕаны дуу, кумаары дуу дыгыһаппытынан ыйыстан кэбиһэр, онто куолайыгар дыгыһаабытынан киирэн тойук буолан тахсар. Ханнык эрэ мултифильмга дуу, омок оҕо киинэтигэр дуу итинниги көрөн турабын. Дыгыһаппытынан ыйыстан кэбиһэллэрин. Хаос, сир дойду айыллыта, паровоз тыаһа, мохсоҕол алмаас тааһы көтөҕөн таһаарар, онтон сиргэ мүлчү тутан кэбиһэр, (Сунтаар Соколинайын диэки быһылаах), ол дэлби тэбиититтэн сир-дойду олоһун булла бадахтаах. Халлаанна кииттэр дуу, дельфиннэр дуу көтөн табыстылар, Аал Луук мас, Аан Алахчын, пластикавай сылгы ортотунан аһаардаммытыттан бухатыыр оһону хостуулар. Ол олонхо оҕото бухатыыр буолар.

Орто дойдү олово туругуар. Били космополит олонхоһут кыыс сырайын мааскатын аһан баран бэлэспииэтинэн тыкаарда турар. Таах сылдыбатах быһыылаах, спартакиада сабыллытыгар бэрт элбэх бэлэспииэттээх ово сүүрдэ сылдыара. Ону били «сэбиримизнэй олонхоһуппут оволо-ро» сылдыаллар дэһэллэр.

Ыһыах уонна спартакиада сабыллыта бииргэ буолла. Сабыллытыгар, күөл кытытыгар даача көстөр. Даача тэлгэһитигэр, олбуору үрдүнэн уоруйахтар киирэн үүнээйилэрин уораллар. Күөллэригэр биир браконьер киирэн хомус быһыттан кустары ыгыалыр. Сценарийы суруйбут Сайаны кытта режиссер Потапов ол күөл таһыгар дыһнээхтик озорор ыалга сылдьан, чаайдарын иһэн баран, толкуйдаан таһаарбыт сценарийдара диэн телевизорга кэпсээбиттэрэ. Кырдык, аныгы үйэбэ Сунтаарга да, үүнээйилэрин уоран, күһү да ытан эрдэхтэрэ. Дьээттэн биир сүрүбэлдээбит көрүннээх киһи тахсан, сыһаабырды-сыһаабырды мас хайыттааба буолар, онтон хараба суох кыһы сизэтан таһааран ыскамыайкаба озордоллор. Онтон иэмэ-дьаама биллибэт, өйдөмөт самсааһыннар, сыбааһыннар, нууччалы-сахалы текст аабылар сажаланаллар. Джиптээх дьоннор, хараба суох кыыспытын биир уол кэлэн эрисибитигэр, кыыспыт харахтанан кэллэ, чэмэлийи бөбөгө, үөрүү-көтүү...Оһуохай, сээдьэ аһаардаах оһуохайынан түмүктэни. Сабыллы баһас олох мөлтөх.

Тыһынчанан үңкүүһүт оһону кытыннарбыттар. Туох эрэ мааскалаахтар бааллар, онтулара түһэн төкүнүйэ сылдыаллар. Сор хааннарын сордообуттар быһыылаах, ыйынан бэлэмнэммит сурахтаахтара. Дьокуускай куораттан С. Котаков диэн үңкүүһүтү ыһыран туруортарбыттар үһү. Кытайдар, корейдар массовой шоу-туруорууларыгар, былаабы, араас өһнөөх үңкүүһүттэри хамсатан эффектээх көстүүнү биэрэллэрин үтүктэ сатаабыттар быһыылаах. Олох сатамматах, табыллыбатах шоу буолла. Маассабай көстүүлээх, хамсаны табыллыбата, сатаан туруорбатылар. Маннька А.Борисов маастар буолара. Бэйэтэ баар диэбиттэрэ, кыттыспатах баһайыта дуу. Киһи үксэ сөбүлээбэтэх да, өйдөбөтөх да. Шоулуур сирдэрин эрдэ уунан ыстара да түһүөхтэрин сөптөөбө, быыл бөбөгө оргуйан озорор. Аны икки ыт баар, анал орууллаахтар быһыылаах, түһүлгэ икки өттүнэн үңкүүһүттэри кытта сүүрүү-көтүү бөбө. Түбэһиэх ыт стадионна кириэн табыллыбат, барыта бүөлээх. Босхо кими да аһардыбаттар, харабыл-манабыл хаамы аайы. Потапов анаан киллэрбит буоллабына көнүлэ дии санаатым, төһө да аһыырбаатарбын.

Диринг өйдөбүллээх, сирдээх-туомнаах, айы санаалаах айы дьоно этибит буоллаба, биһиги, сахалар. Оннообор отуу туттаахха сирдээх, оллоон хайыскалаах. Бу үлүгэрдээх тутуу, стадион аһыллыта сахалы ис хоһоонноох, олохсуйбут сизри- туому кэспэккэ, өйдөбүллэри тэспибэккэ, өйдөнөр ис хоһоонноон оһоһуллуон сөптөөбө. Аан дойдуну сабардаабыт шоу култуура тыһа Сунтаарга тийдэ. Сахалыбыт уурайан эрдэбэ.

Уопсай тэрээһин, ордук ыһыах тэрээһинин урукку тыһа, көбө бэрт буолан ити өйдөмөт туруоруулар дьон санаатын түһэрбэтилер. Ыһыах тыһа баһыйда. Мэнэбэ сылдыарбар спартакиада тыһа ыһабы баһыйан кэспитэ.

Манньк улахан туруоруулар, сценарийдар идеялара, өйдөбүллэрэ бары өттүнэн көрөн, күүскэ ырытыллыахтаах, дьүүлэниэхтээх этилер буоллаба.

Ыһыахха, ордук алгысчыт, алгыһын хайдах көтөбөрө, кимиэхэ, туохха хайыһара, хайысхата, хайдах туттара-хаптара, тугу хайдах көрдөһөрө, битиһитэрин хамсаныылара, саһата, ырыата, тойуга, туох кэнниттэн туох кэлэр бэрээдэгэ о.д.а. барыта сыаналанар. Табыллыбыт алгыска тиксээри, олоххо табыллыны, сатаныны, дьолу-соргуну баһаран дьон ыһыахха кэлэр, сизргэ-туомна хайаан да сылдыар. Ыһыах сизригэр- туомугар сылдыбакка, алгыска тииспэккэ, аһардас күүлэйигэр сылдьан баран ыһыахтаатым диер сыһа.

Ыһыах кутун инэринэ сылдыар алгысчыттар, ыһыах куттаах тэрийээччилэр, кырдыаһастар баар буолаллар. Саһа дьылга быйыл туох ханнык ыһабы ханна, хайдах ытарын ороскуота аабыллан, харчыта көрүллэн бэлэм буолуохтаах. Кыһын ыһыах көбүн иити барар. Ол аата ыһыах түһунан, кини суолтатын кэспэти, таһаһы-сабы, иһити-хомуоһу бэлэмнээһин, ырыаба-тойукка, үңкүүгэ, оһуохайга, олонхоһо, сизргэ-туомна, тутууга бэлэмнэни, ыһыах барылын, тосхолун дьүүлэһи барыахтаах. Хас биирдии киһи бу мин ыһабым диэн дойдутун ыһабын сыаналыахтаах, хас биирдии киһи ыһыахха кыттыһахтаах, оччоһо биирдэ көх баар буолар. Туораттан көрө-истэ, уопсай алгыска, көргө-нарга, оонһууга кыттыһаһа суох курдук сылдыы суох буолуохтаах. Ыһыах көбө үгүс улуустарга мөлтөх. Ыһыахтара аһыйах хонук хаалбытын кэннэ саба тутан, тэрийэ хайы сатыы сылдыар буолаллар, онтон туох үчүгэй тэрээһинэ тахсыай, төһө күттүөннээх көх үөскүй.

Дьокуускайтан чугас биир нэһилиэккэ сырыттым. Ыһыахтыр сирдэрэ туох да бэртээхэй. Киэргэти бөбө, кыһана сатаабыттар. Сизрдэрэ-туомнара, самодеятельность кэнсизэрин көрүү курдук, «үһү алгыс», оонһоон көрдөрүү. Хайдах эрэ, кимнээх эрэ, хаһан эрэ ыһыахтаабыттарын түһунан хобдох кэспэл иһиллэн аһар. Тыл-өс мөлтөх, олонхоттон этиилэр быһа тардан ыла-

ыла кыайан самсаабатахтар, ситимнээбэтэхтэр. Тойоттор тахсан, нууччалыы-сахалыы буккуйан сангарыы бөбө. Тута күрэхтэһии буолла, оһуохай 3-5 мүнүүтэ этиллэн иһэн, тохтоото. Аһааһын кэнниттэн күнүс 2-3 ч. тарбаһан хааллылар. Үнкүүлэрэ кулуупка, спортаалга түүн төлөбүрдээх буолар диэтилэр. Ыһыах көбө ыһылыннаҕа ол.

Ыһыах бары тэрээһинэ ыһыахтыыр сиргэ, дьон көбүн ыспакка биир сиргэ, хонор буоллахха хоно сытан ыгтыллыахтаах. Биир сиргэ оһуохай түһүлгэтэ, иккискэ үнкүү, үһүскэ оонньуу – ол курдук арааран эргиччи барыахтаах. Оччоҕо дьон эргиччи кэрийэ сылдьан киириэхтээх. Ыһыах оонньуута, көрө-нара босхо буолуохтаах. Алгысчыкка, ынҕырылаах ырыаһыттарга, үнкүүһүт-тэргэ, тэрийээччилэргэ, ытааччыларга төлөнүөхтээх. Ыһыахха харчы өлөрө сатаан, барытын ыһыахха кэлбит киһиэхэ төлөбүрдээх онорон, ыһыах майгытын алдьаттылар. Ыһыах аһыллыта, сабыллыта, ат сүүрдүүтэ, ырыа-тойук, күрэхтэһиини көрүү барыта төлөбүрдөннөһүнэ иэдэйэбит дии. Арыгы бобуллара сөп. Араас сүүлүктэр дьону албынныыр оонньууларын киллэримиэххэ наада. Атын омук аһа-танаһа, мала-сала, ырыата-муусуката, саната-инэтэ ыһыах күн тохтуохтаах. Барыта ыраас сахалыы барыахтаах.

Дьокуускай оһуокайын түһүлгэтин кытыыга таһааран кэбиспитэ куорат ыһыаҕын сүрүн итэҕэһэ буолар. Оһуокай – ыһыах тыына буоллаҕа дии. Ону хабахха тыыннарыы туох аанһа буолсу. Оһуохай тыына көрдөрбүтүнэн, тэрээһин мөлтөвүттэн салыйыах курдук. Сунтаар быйылгы оһуохайа урукку Сибирэп ыһыаҕар ханан да тийбэтэ. Төһө эмэ республика үгүс этээччитэ кэлбитин үрдүнэн. Биричиинэтэ биир – ыһыах дьонун ыһан кэбистилэр. Бачча улахан ыһыах оһуохайын күрөбэр улахан бириистэрэ кыра матаһыкыл эрэ. Массыына да буолуон сөптөөҕө.

Түмүктээн эттэххэ, ыһыахтарбыт тэрээһиннэрэ уопсайынан тупсан, сайдан иһэр курдук. Ол эрэри, ырыынак «купи-продай» диэн куту-сүрү ыгар ыар тыына ыһыах тыынын эмиэ ыкпыт. Ытык өйдөбүллээх, алгыска тиксэр баар-суох Ытык Тойбутун – ыһыаҕы ырыынакка, маргынаалларга, глобалистарга тэбистэrimиэҕин. Саха баарын тухары ыһыах сахалыытынан хаалара сөп диэн санаалаахпын.

ОЛОНХО ЭТИТИИТЭ

Клавдия Ильинична Максимова – Сайына 1989 с. бэйэни салайыны, чэбдигирдини, сайыннарыны хайысхатыгар бэйэтин тус кыһалбатыттан кэлбитэ. Киһи бэйэтин хам баттана сылдыбыт ис кыахтарын бэйэтин туһугар аһан туһанан, онно атын дьонго көмөлөһөр кыахтааһын билбитэ. Онтон ыла, киһи бэйэтин кыаһын билэн, билинэн, дьалкытан таһааран, тус кыһалбатын, сатамматах, табыллыбатах өрүттэрин кыайарыгар үөрэтэргэ уһуяан тэриммитэ. Ситиһиллээхтик үлэлэбитэ, үлэтин түмүктэрэ көстөн барбыта.

1997 с. Дьоккуускай куорат култууратын салаатын иһинэн духуобунаска үлэлиир анал киин буолбута. Сайына уһуяаныгар барыта биэс тыһынчаттан тахса киһи сылдьан, бэйэтин ис кыаһын туһанарга уһуллубута. Онтон сорохторо бэйэлэриттэн соһуйуохтарыгар дылы тосту уларыттылар. Уларыттыта олоҕу көрүүлэрэ, үчүгэйи, куһаҕаны сыаналааһыннара, чугас дьонноругар, бар дьонго, омуктарыгар сыһыаннара. Сахалара уһуктан сахатыйан барбыттар да үгүстэр. 70-чалаах эмээхситтэр шпагат биэрэллэрин, бары күргүмүнэн өстүкүлэннэн хаамалларын, ыллыыр, туойар, үнкүүлүүр, иистэнэр буолбуттарын, олохторун ис хогоонун тупсарыммыттары, дьүһүннүүн-бодолуун уларыттылары, бэйэ киэннэрин өрө тардыммыттары, арыгыттан akkaастаммыттары, табахтарын бырахпыттары,

доруобуйаларын көннөрүнэн чөл олохтоммуттары элбэти мин да илэ көрбүтүм.

Сайына уһуяанын сүрүн тосхоллорунан

1. Бэйэни салайыны
2. Бэйэни чэбдигирдини
3. Бэйэни сайыннары

диэн этиэххэ сөп. Бу куурустары ааспыттар салгыы, бэйэлэрин ис кыахтарын дьобурдарын, талааннарын салгыы дьалкытан таһаарарга, сатаан туһанарга үөрөнөллөр.

Кимиэхэ туох баарынан, удьуордара уһуктан, араас хайысхага уһуйуллаллар.

Тус бэйэни чэбдигирдэн, сайыннарынан, бэйэни салайынар буолан бардахтарына куту кытта үлэ саҕаланар. Уһуяан сүннүнэн киһи кутугар-сүрүгэр, кини ис дьингэр, ис кэрэтигэр, ис кыаһар киһи сүрүн, тыһын бөһөргөтөргө, уһатарга туһайыылаахтык үлэлиир.

Саха төрүт билиилэригэр, бэйэни сөргүтүнэр, ис кыаһын таһаарынар, туһанар ньымаларыгар олобуран, киһи бэйэтин бэйэтэ оностунарын ситиһэр.

Салайыныга киһи бэйэтин өйүн-санаатын, кутун –сүрүн сааһыланар үлэтэ киирэр.

Чэбдигирнигэ – чэгиэн-чэбдик, чэнчис-чэбэр, чөл буолуу, сатаан тыһыны, аһааһын, хамсаһыны, ыраастаһыны үлэтэ киирэр.

Сайыннарыга – саха итэҕэлэ, сирэ-туома, майгыта-сигилитэ, билиитэ, онтон сиэттэрэн, бэйэ ис кыаһын таһаарыы, бэйэни билии, өтө көрүү (интуиция) билини киирэр.

– Бу үс суол сөптөөхүн ааспыт сыллар бигэргэттилэр, Ону үлэм түмүктэрэ көрдөрөллөр, уһуяанга сылдыбыттар, доруобуйалара, майгылара-сигилилэрэ, дьэ-кэргэннэригэр, тапталга сыһыаннара тупсара көһүннэ. Олоҕу сыаналааһын, көрүү уларыа, киһи бэйэтин бэйэтэ сагаттан арыйара баар, – диэн Клавдия Ильинична астына кэспир. Киһиэхэ сырдыкка, кэрэбэ, чэгиэн, чэбдик, чөл олоххо тардыһытын уһугуннарабын диир.

Киһи бэйэтин бэйэтэ хам баттаан, хараңага сылдыбытын билэн, хараңаттан сырдыкка тахсытын харыстыыр, суолталыыр буолар.

Сураһын истэ-истэ, үгүстэр, Сайына уһуяанын судургу дьобуру, талааны эрэ арыйарга туһуламмыт үөрэх курдук өйдүүлэр. Ол сыһа. Уһуяанга бастатан туран киһиэхэ тирэх би-

линии биэрэллэр. Кини бэйэтин бэйэтэ сатаан иһиллэнэр, истэр, толкуйун хамсатар буоларын ситиһии. Үлэ-хамнас, дьиз-кэргэн күннээҕи түбүгэр баттатан, үп-харчы, үөрэх сырсытыгар баттатан, билинҕи дьон олох толкуйдаабат буолла. Комплекс, стереотип, социальной гипноз, хам хааччактаный. Ону өһүлүнүү – улахан ситиһии.

50-60 саастарыгар тийээн баран, саныыр санаабытын сатаан сахалыы сайа этэр кыахпыт суох диэн билинэр дьон хайдах бэйэлэрин сатаан салайыныахтарай?! Бу дьон санааларын сатаан сахалыы сайа этэр буолалларын бастаан ситиһиэххэ, дьону үтүктэн, дьон туох дииринэн олоруу омсотун өйдөөтөхтөрүнэ бэйэ кэрингинэн, бэйэ таһымнан эппиэт кэлэр. Оччоҕо киһи бэйэтин убаастыыр, ытыктыыр буолар. Боруобаланан, холонон көрөн, аһыллан, арыллан истэҕин аайы, ийии-куойуу, айар дьобуур уһуктуута кэлэр.

Бүгүн олонхоҕо кириити туһунан кэпсэтиэхпит.

Сайыына 1999 с. олонхо эйгэтигэр кириитин саҥалаабыта. Оччолорго кини үөрэтии олонхо, уонна ийэ олонхо, ол аата үөрэнэн ааҕан, нойосуустаан олонхолооччулар (артыыстар курдук) уонна ийэ олонхохуттар (этиттэрэн олонхолооччулар) диэн баалларын билбитим уонна этиттэри эйгэтигэр үлэлииргэ быһаарыммытым диэн этэр.

– Бастаан 30 киһи дьарыктаммыта, олортон икки киһиэхэ олонхо тыла киирэр этэ. Сорох киһиэхэ удьуорунан олонхохута (урукку олоҕор) чугас, сороҕо ыраах баарын, сороххо олох да кэлбэтин билэн, көрбүөччүтү кытта куту ынгыран ылан, анаан кэпсэтэн, быһаарсан үлэлиир буолбутум диир.

Сороххо суругунан, сорох туругар киирэн, олонхохутун ынгыран, тутта ханнык олонхо төһөтө киирэринэн олонхолоон барар буолбуттар. Онтон бэйэлэрэ эбии дьарыгыран бу олонхолорун кэнэттэр кэнэтэн тупсаран испиттэр. Сороххо ырыа, үгүкүү о.д.а дьобура уһуктубут.

Барыта 50-ча киһи олонхоҕо дьарыктаммыт. Олортон уонча киһи этиттэрэн, олонхолоохтунна чугаһабыт. Бу уһуяаны ааспыт тирэх билини ылбыт көннөрү дьиз хаһаайкалара, ырыаттан-тойуктан ыраах дьон, сорохторо сахалыы саҥа санаран эрэр куорат сахалара. Уһуяанна дорвоончо, хомуска, ырыаҕа, тойукка дьарыгы, айар-тутар майгыны өрө туталлар. Кимиэхэ туох-ханнык тахсарынан ону сайыннарыы, куту кытта дьарыктаныы барар.

Мин уруккуттан билэбин, «Көмүлүөккэ» ким 10-ча мүнүүтэ, ким 1-2 чаас этиттэрэн олонхолууларын. **Антонина Суханова** этиттэрэн олонхо суруйбутун, ол олонхото бэчээккэ бэлэмнэнэн баран, кыайан тахса илигин. Киһи итэҕэйиэ суоҕун курдук түмүктэр бааллар. **Елена Дьячкова** олонхотун эмиэ истибитим. **Наталья Винокурова, Варвара Капитанова, Аида Платонова, Екатерина Заболоцкая, Татьяна Эверстова, Гурий Герасимов, Марина Ушницкая** у.д.а билигин этиттэрэн, бэйэлэрин таһымнарынан хоп курдук олонхолуулар. Сорохторун, Тумус Мэхээлэлин бу соторутааҕыта баран эмиэ иһиттибит, ырытыстыбыт. Кыра, орто, улахан таһымнаах, ким төһө баайылыах олонхохуттааҕынан тахсар эбит. Тыл үөрэҕэ суох, ырыаһыт, тойуксут буолбатах көннөрү дьонно тыл-өс этиттэрэн кириитэ тутта истэ олодоххо сөхтөрөр. Иэтэр-иэппэт майгы баар. Ардыгар олох хааһахтан хостуур курдук киирэн барар эбит. Гурий Герасимов остуруйа-олонхотугар ураты майгы баарын көрдөрдө.

Олонхо тиллэр суола бу уһуяанна баар эбит диэн санааҕа кэллибит. Атын ханна да манньк удьуор утумунан үлэ баара биллэбэт. Үөрэтэ, үтүктэ сатыллар да барыта «артыыстааһын». Ол туһунан, олонхоҕо сыһыан да туһунан, удьуор утумунан көрдөөһүн бытан анал уһуяанарда тэрийиэҕин диэн «Олонхо кубулуйуута» диэн Кыым 2006 с. от ыйын 13 к. 27-гэр ыстатыһа суруйан турабын. Онно санаабын аһаастык эппитим.

Бастатан туран, көрбүөччүнү кытта уһуяанна сөп түбэхэр, сүннүнэн уол оҕону (киһини) талыы ирдэнэр. Иккиһинэн, тирэх билини биэриити, үсүһүнэн, дьобуру дьалкытан таһаарыы, төрдүһүнэн, этиттэригэр кириити, бэсиһинэн, бэйэтин бэйэтэ дьарыктыыр кыаҕы биэриити. Мантан олонхону этиттэрэн, тутта хоһуйан таһаарар оҕолор тахсыахтарын сөп.

Түмүктээн эттэххэ, **Сайыына уһуяаныгар** киннэнэн анал бырагыраамманан оҕолору да, улахан дьону да талан, сыымайдаан, удьуор олонхо утумун салгыахха сөп, ол онно олонхо ассоциацията үлэтин былааныгар киллэрэн, үбүлээһинин көрөн, күүстээх хамсааһыны ытыан наада эбит. Бу уһуяанна ырыаҕа, тойукка, олонхоҕо туспа суоллаах-иистээх дьону эбии түмэн кытыннарыахха. Тутта хоһуйуу, хаалан эрэр тойук майгыта сөргүтүллөн сөп. Туспа эйгэ үөскүүр. Үгэс олохсуйуоҕа.

Сайыына уһуяанын бэйэлэрин таһымнарыттан көрөн сөбүлүүр, сөбүлээбэт, хайҕыыр, хайҕаабат бар буолуон сөп. Ол эрэн кини олонхо арыллар биир уратылаах күлүүһүн тутта сылдьар. Атын баарын билбэтим.

К.И.Максимова-Сайыына төрүт уус, удьуор, айылҕаттан бэриллилээх киһи. Кини саха былыргыттан ичээн, көрбүөччү ныматын туһанар, уонунан сыллаах үлэтин түмүгэ, бу хайысха кэскиллээх буолуоҕун туһулуур.

ОЛОНХО КУБУЛУЙУУТА

*Күдэңнэ көтөр көбцөх бабалар,
Күл-көмөр санаа күдэригэ,
Күдээринэ көйгүөр күчүркэлэ,
Күлүңкээр тыл күөдүйүцүтэ.*

*Кубулбат олонхо кудьуйуута
Ис дыңа суох ииспэрэй,
Тас көстүлээх татым өй,
Күппүлүч барар күцгэн күчүрэн.*

*Сахаттан салыйбыт салааһын
Матан, бүтэн эрэгэ малааһын,
Маргынаал, бааһынай баһылааһын,
Манньытан, манньалаан ылааһын.*

Быйыл күһүн 74 дойдуттан, Иордания принцессата Басма Бинт Талал баһылыктаах дойдулар икки ардыларынаабы жури дьүүлүгэр, харыстабыл ахсааныгар киририэхтээх шедеврдарга 107 бырайыак кирибит. Олоргон 43-һэ ааспыт. Ол иһигэр олонхо бырайыага. Биһиэхэ олонхо ассоциациятын 1999 с. бастагы бириэсидиэн М.Е.Николаев салайбыта. СР ЮНЕСКО-ға сопредседэтэлэ Е.А.Сидорова олонхону бу дьүүлгэ киллэриин бары хара үлэтин тэрийбитэ, онорбута. ГЧИ бырайыагы онорон киллэрбитин кэннэ РФ үгүс үрдүк өһүөлээхтэрин өйөбүллээх илии баттааһыннарын М.Е.Николаев тус бэйэтинэн сылдыан ситиспитэ. Бу икки киһи үтүөтэ сыаналаммакка, умнулунна бадахтаах.

ЮНЕСКО материалнайа суох киһи аймах култуураға сыаннастара суураллан, сүтэн, өлөн, симэлийэн иһэллэриттэн ыксаан, 2003 с. харыстыырга аналлаах Конвенция ылыммыта. Быһата «кыһыл кинигэ» олохтообута. Харчы көрбүтэ. 2001, 2003, 2005 сс. манньк испиэхэктээһин буолла. Бу үһүс, бүтэһик испиэхэк.

Олонхо. Ол+он+хо. «Олох оноһуутун хоһуй» дииллэр. Инньэ гынан, аан дойду материалнайа суох сүтэр кутталламмыт сиздэрэй сыаннастарын ахсааныгар, эпостартан биһиги олонхобут, **Филиппин арылары Марао норуотун даранген** диэн эпостарын кытта кирирдэ.

ЮНЕСКО, олонхону «кыһыл кинигэ» киллэрбит. Өлөн эрэри өрүһүйэргэ харчы көрбүт. Тылбытын өлөн ээр тыллар ахсааннарыгар бу ЮНЕСКО эмиэ киллэрбитэ. Итэбэлбитин олох да өлөн бүппүтүнэн, 100% бырабысылаабынайдарынан аахпыттара быданнаата.

Тыл , Итэбэл, Олонхо – бу омукупут ис дынэ, ис чинэ, айыллытын төрдө, бу – көхсүттэн көнтөстөөх, арҕаһыттан тэһиннээх Айыы хаан аймаһын, Күн өркөн ууһун борон ураанхайын омук буолар, айыы киһитэ аатырар төрүтэ. Тыла, итэбэлэ, олонхото өллөһүнэ саха омук омук быһыытынан өлөр. Өлөн эрэбит диэбиттэригэр үөрүү бөҕө. Өлүүттэн ас таһаарынаары «остуоллааһын» үлүгэрэ үрдүбүтүгэр үлүгүнэйдэ. Бырааһынньык курдук.

Олонхо тыһын сәбиэскэй кэм быспыта. Билигин олонхобут тыһыннаах диирбит сыһа буолуо. Үтүктүү, үөрэтии олонхо уонна чинчийи ханан эмэ баар. **Олонхону тыһынныр эйгэтэ да, утума да, үгэһэ да билигин суох.** Олонхо– омукупут уратылаах үрдүк тыһа. Ол уһун тыһа кылгаабыт.

Туох ааттаах олонхо күүрэнэ буолла, мамынката дуу, малааһына дуу диэн болҕойон көрбүтүм, «олонхо» диэн ааттаах ботуччу харчы чөмөбүн тула «олонхо быраастара» мустан мунньах бөҕөтө буола турар эбит. Дыйаагынас туруораллар быһыылаах. Бары «олонхо шоу-бырайыага» диэн бакыаттаахтар, харчы сүгэргэ кууллаахтар. Бакыаттарын биэрэллэр уонна куулларыгар

харчы хаалыылар эбит. Түргэнник да кыаллыах дыала чаардаан сыппыт эбит дии санаатым. Ити үлүгэр харчынан «искуустубаннай дыаханна» онороннор, олонхону тилиннэриэхпит дэһэллэр. Эссе олонхо саха буолара наадата суох, нуучча, дыопуон, кытай, туурак, ангылычаан, испаан, ньиэмэс о.д.а аан дойду омугун араас тылынан тыыннанан, нууччаны кытта нуучча, дыопуону кытта дыопуон буолуо диэн этэллэр эбит. Интернационалынай олонхону, өлөн эрэр саха олонхотун иһиттэн хостуу сылдыаллар эбит, бу дыонун. Кута-сүрэ, баҕар тыына да суох буоллун, күлүгэ, омооно, бодото баар буолла да сөп диэн буолбут. Харчы бүтгөр диэри «шоулаан» да тулуһуохпут дииллэр эбит. Архыпка 160 олонхо сыккырыр тыынын күлүгэ сытар диэн «мэлдьи мичээр, куруук мааны» дыоннор эппиттэрэ. Ол тула абына-табына, саарбахтаабыт уонна саараабыт дыон санныһан тураахтыыллар эбит...

ЮНЕСКО 10 сылга олонхону «реанимациялыыр» сыалга 2 мөл \$ көрбүт. Биһиги бэйэбит оччоттон итэҕэһэ суоҕу көрүөхтээхпит. Холбоон 4 мөл. \$. Бирисидиэн, бырабытталыстыба олонхо хаартытын илиилэригэр туттулар. **А.К.Акимов** быһаччы үлэни илиир-саҕалыыр буолла.

Чизски майгылар

Саха литературата, поэзията, чинчийиитэ, искуустубата, тыйаатыра, муусуката, култуура тэрилтэлэрэ, үөрэтири, наука – быһата, духуобунай эйгэ барыта турунна. Духуобунаас эйгэтигэр национальнай бырагыраама оһоһуллан эрэр курдук.

Бопуруос хайдах уонна туох хайысханан саҕаланан эрэр диэннэ сытар. Орт уота оту-маһы араарбакка сириини, сиир иһин сэтэрээн, аһыыр иһин абыланан манньк күдээринэ күүрээн оргуйда. Үлэлэрэ дыон үтүөтүн умнууттан саҕаланна. Сүүс да бырагыраама ылынныннар. Ахсаанынан кыайбаккын, кытай буола иликпит.

Кыайар суолбут кэннибитигэр, тэпсэн ааспыппытыгар сытар. Ол үгэһи, ньыманы тилиннэрибит, эйгэни олоҕурдуубут. Онно култуура, оскуола национальнай бырагыраамаларын онорон испипит. **Сэһэн түмсүүнү, Айыы итэҕэлин киинин** тэрийэргэ холоммуспут. Саҕалааһын баара дии. Удьуор утумун, ыал тиһигин үөрэтэн, билгэни, танханы билэн, иччини, айыыны арааран сиэргэ-туомна сыстыахча буолан испипит баара...

Духуобунай эйгэһэ, төрүт үгэс култуураҕа төннөр буоллахха, оскуолаҕа чаастарбытын урукку курдук **8 ч. төннүөбүн.** Штаттары урукку онугар түһэрэн, эбии үп-харчы көрөн, олонхо утумун сыдыаанын көрдүөбүн. «Удьуор көтүспэт» диэн уос домоҕун батыһабын. Үлүбэйи, күппүлэи шоу, мэрэппэрийэтиэй майгылаах ис дынгэ, ис хоһооно суох үлэлэри, сымыа чинчийиэлэри, бырайыактары тохтотуобун.. Бырайыактааччылары, үөрэтэччилэри, уһууааччылары сымайдыабын. Чопчулаан, хайысхалаан, тымырдаан-сыдыаннаан үлэлиэбин. Тыыннаах, өлбүт, өлөн эрэр, күлүк-сүлүк, үтүктэи майгылары, атыыры-тыһыны, саханы-хорону араара үөрэниэбин. Омукпут тыынын уһагыаххытын баҕарар буоллаххытына бэйэбитин албынанымыабын.

Бэйэбит олонхобут сахалыы бэчээттэнэн ситэ тахса да, туруорулла да иликтэринэ, тоҕо ити олонхону нууччалыы, дыопуоннуу, ангылычаанныы о.д.а чизски омук тылынан туруора, таһаара сатылларынын өйдөөбөппүн. Ону тылбаастаахха наада, харчы бөҕө кутан таһаартарыахха наада. Бу олонхобут, Уйбаан, Маарыйа диэн ааттаах **суруйааччылар суруктара буолбатах** ээ. Саха омук өйүгэр санаатыгар, этигэр-хааныгар инмит ытык өйдөөллээх **этиттэриилээх майгы** эбээт. **Удьуорунан утумнуур, хаанынан бэриллэр, кини инники айанын суола – үгэс! Үгэс эрэ! Кини үгэскэ олоҕурбут Айыыбыт итэҕэлин курдук. Олонхоҕо – Айыы итэҕэлин ис хоһооно баар. Айыы итэҕэлин өйдөөбөт, ылыммат киһи олонхону өйдүүрүгэр да, ылынарыгар да, үөрэтэригэр да итэҕэйиэххэ сатамат! Барыта сымыа, албын, үтүктэи төрүттээх, кимиэхэ эрэ сөп түбэһэ сатыыр – шоу буолар.**

Биһиги төрөөбүт тылбытыгар, төрүт итэҕэлбитигэр, олонхобутугар кэммитэн кэмигэр күүрээннээх хамсааһыннары онорон кэлбиппит. 90-с сыллартан ис-дынгнээх үлэ саҕаланан иһэн тохтоото. Ол барыта үрдүк саламтабыт, саха кута-сүрэ туохтан-кимтэн тутулуктаабын өйдөөбөтүтэн, баһылааччы дууһатыгар ымманыарыттан, онно сөп буоларга ыттар бэлиитикэтиттэн тутулуктамыта. Хоролуу, бааһынайды барааһын.

Бэлиитикэттэн тутулуга суох итиллэр, сахалыы сайдар үгэспит суох буолбут. Үөһэ туох диэтиллэр да, ону үтүктүү. Сыл-хонук аастабын айыы сахалыыбыт кэбирээн, суураллан иһэр. Бу кэмнэ олонхонон саха кутун бөһөргөтүүгэ, ис күүһүн таһаарыга, үгэспитин, итэҕэлбитин сөргүтүүгэ, олохсутуга кыах бэриллибитин өйдүөхтээхпит. Атылааһынга буолбатах.

Сурах таһымыгар холобур баар. Мааман төбөтүн көрдөрөн, аан дойдуга аатыран, республикаҕа 20 эрэ тыһ. \$ кирибит. Кириин төлөбүрүн 50 \$ көрдөрбүттэр. Хас эмэ мөлүйүөн киһи көрбүт. Үс мөлүйүөн киһи көрбүт буоллаһына 150 мөл. \$ кирибит буолуон сөптөөҕө. Олонхоҕо 4 мөл. көрүллүбүтүн санаан. Ол мөлүйүөннэр ханна тийбиттэрин, ким хармааныгар кирибитин ким

да билбэт. Мааман муоһун кыырпаһын, мааман түүтүн атыылаан, бэркэ туһамыттар дииллэр. Салгыы барар бырайыактарын дыопуоннар уонна французтар 50-нуу % үллэстибиттэр, сахаларга тииһиннэрбэтэхтэр диэн сир-буор аннынан кэпсэтии бөҕө тарҕанна. Төһөтө сымыйатын, төһөтө кырдыгын айбыт таһара билэн эрдэҕэ... Ити мааман төбөтүн манна «коммерсааннар» ким баҕалаахха атыылы сатыы сылдыбыттарын көрөн, биир биолог бырабыталыстыба атыылаһарыгар сыыттаабыт, онтулара харчыта суох буола бастаадыан, манна күүлэйди кэлэ сылдыар француз кинигиттэн харчы иһээн ылан атыыласпыттар диэн үһүктүүллэр. Олонхо бырайыага маннык «үһү» буолуо суоҕа дуо?...

Олонхо эпос майгытын сүтэрэр суолун тутумуоҕун. 10 сылга 10 хайысхалаах бырагыраам-малар оноһулла охсубуттар. Туох барыта саҕаланыйтыгар сытар. Олонхону ааһа араас чиэски майгыларынан дыахтары симиир курдук симээн кэбистэхпитинэ кыаллыа суоҕа.

Олонхо дыахтар (тыһы) эйгэ буолбатах. Олонхо, айар (атыыр) эйгэ.

Былыыр-былыргыттан саха олоҕор олонхо биир тулхадыйбат суоллаах этэ, ол – олонхо эр киһи майгыта! Ырыа – дыахтар, тойук – эр киһи майгыта буоларын курдук. Ол дыахтарга таһара айар майгыттан матарбытын курдук. Киһи айыллыбыты төрөтөр. Эр киһи төрөөбөт. Биология да өттүнэн сатамат. Иккиэннэригэр маппыт аһаар баар. Баһар, хаһан эрэ дыахтар оҕо уллуругун айан онорор буоллаһына этиттэрэн олонхолуоҕа... Эр киһилии куттаах дыахталлар баар буолааччылар.

Олонхо – таһара тардыта (тяга), олонхо ситимэ – айыы быата. Дьинин көрдүүр буоллаххытына атыны булуоххут суоҕа. **Айыы сиэриттэн, айыы майгытыттан тэйдигит да, сымыйа, албын, үтүктээһи үрдүгэр түһүөххүт.** Шоулаан баран көрбүккүт, күүтэн уостарыны барыта сүтэн хаалыаҕа...

Олонхо **тойук майгытынан** толоруллар. Олонхо тойугун майгыта – **таба тайанар айан майгыта, суол хайытан тахсыы.** Нойосуустааһын, өйгө үөрэтии манна суох. Тута айан, дойдохтоон түһүү (импровизация). Ырыа майгытынан үтүктэн, өйгө үөрэтэн толоруохха син. Ол үтүктүү таһыма.

Бэҕэһээ били аатырдар олонхо фестиваалын тэлэбиисэргэ көрдөрдүлэр. 90%-на кыыс оҕо. Ханна да бар – оннук. Эр киһи, бухатыыр тойугун кыыс оҕо көнөкөтөн ыллыы сатыы турара көрүөххэ, истиэххэ чиэски. Билигин эр дьон дыахтар оруолун толорон, кэбилэнэр сүөргү майгылара элбээбитин курдук. Тойук тыһыттыда. Тэрийээччилэр, салайааччылар, үөрэтээччилэр, «уһууааччылар» бары дыахталлар. Олор бэйэлэрин майгыларыттан тахсыбаттара өйдөнөр. Хайыахтарай. Кус хоролуу барылаах искусственной кыыс-дыахтар олонхолоро тахсыахтара. Хороһор сэргизхтэрэ. Ол сахалыы буолбат. Дьинигэн ыллыах-туойуох уол оҕо элбэх буоллаҕа. Онтон атыны этэр кыах суох. Итэҕэйбэт буоллаххытына тула өттүгүтүн көрүнүгэ ээ.

Чаччы, дьиннээх сахалыы олонхо үгэһин тилиннэрэргэ биир суол баар. Ол киһи хаан дыонутгар (геныгар), удьуор талааныгар эрэни. Төрдү-ууһу, утумнааһыны үөрэтии. Кэбиһиилээх окко инньэни көрдөөһүн үлэтэ барыахтаах. Олонхо – айыллыы. Киһи баар эбэтэр суох. Таһара биэриитэ билэр. 77 акадыамыйыҕа үөрэтэн ону ситиспэкиин. Олонхоһуттар удьуордарын ырытан, олор сыдьааннарын көрдөөн, талан чопчу анаан уһуйуоҕун. Бииргэ эмэ булгу таба тайаһахпыт. Биир баар буоллаһына биэс баар буолуо. Ол тирэх, төрүт буолар. Урут оройуоттарга 30-40, 80-90-нуу олонхоһут баара биллэр. Олортон син биир биирэ эмэ айылҕалаах, таһараттан тардылаах буолар.

Олонхо үс мутугар үс дойду киирэр. Орто дойду таһыма. Баар, буола турар олох таһыма. **Үөһээ, аллараа дойдулар, этиттэриилээх, үөтүүлээх таһымнар.** Били этэр урукку 80-90 олонхоһуппугуттан 1-2-тэ эрэ ити этиттэриилээх, үөтүүлээх таһымынан олонхолуура. Ол иэстэбиллээх буолара. Оҕолорун, урууларын тоҕо туойаллара, сулумах, соҕотох хаалаллара о.д.а.

Сэбиэскэй кэмнэ «иччилээх ырыаһыттар» диэннэр бааллара. Олор олохторун санаан да көрүн...

Орто дойду таһыма олонхо орто дойду сигиэтинэн сылдыар. «Коллективной», «группанан» олонхолор баар этилэр дииллэр. Бааллара, оҕонньоттор чопчу араараллара, бу орто дойду тойуга, бу үөһээ дойду, бу аллараа дойду тойуга диэн. Олонхоһуттар муһуннахтарына ким хайа дойду ырыатын-тойугун ордук толорорунан көрөн үллэстэн олонхолууллара үһү диэни истэrim. Ол киһи ол тойугу толорбута диэн кэпсээччилэр. Ити барыта олохсуйбут утумнаах үгэстэр, ньымалар этилэр. Билигин оннооҕор тойук хаалла. Тойугун кыайбакка хайдах олонхолуоххунуй?

Ол иһин уон сыллаах олонхо бырагырааматыгар **үгэһи сөргүтэн, эйгэни үөскэтэн, утуму салҕааһынна үп-харчы көрүллүөхтээх.** Шоунан үлүһүйүү тохтуохтаах. Бэйэбит испитигэр үлэ барыахтаах. **Хайысхаларынан көрөн, биирдиилээн хайысхаларга дьобурдаах дьонго уһууааннары тэрийтэлиэххэ.** «Субуотунньуктаан» кыаллыбат үлэ.

Холобур олонхо муусукатын, «Чолбон», «Ай-Тал», «Чороон», «Дапсы» бөлөхтөр Тумус

салалтатынан мустан онгорор кыахтаахтар. Кинилэр муусукаҕа уһууаан буолуохтарын сөп. Ол курдук тагаска-сапка, тылга- өскө, үгкүүтүгэр, хамсанытыгар-имсэниитигэр, өйдөбүллэригэр о.д.а. араас хайысханан үлэ барыахтаах. Сахалыы доржоону, куолаһырыны эмиэ туруоруохха сөп. **Олонхо анал сэхэн сүбэтинэн үлэ ис хоһооно сүрүннэниэхтээх.** Чиновниктарынан, тойотто-рунан буолбатах. Тойоттор үбүлээһин өттүн быһаарыахтаахтар.

Салгын кут салыһыан иннинэ, кут аһаҕас кэмигэр эр киһи олонхотун кэмэ этэ, олонхо сахалыы майгылааҕа. **Сэбиэскэй кэмтэн олонхо эпос таһымыттан көһөрүллэн, фольклор таһымыгар түспүтэ.** Өссө кэлин нууччатыйы, бааһынайдааһын көмөтүнэн сахаттан тэйбитэ. **Самодельность** таһымнаммыта. Тылын-өһүн өйдөөн ылынар да киһи ахсааннаммыта. Атын итэҕэллэр, атын таңаралар атыны «этиитэрэллэрэ».

Ыллыыр-туойар, хоһооннуур ньыма эмиэ үлэрийбыта. Сурук элбээн, тутта айан, дьүһүйээн түһүү хаалбыта. Суруллубуттан үөрэтэн, **өйгө ааҕан, үтүктэр ньыма сайдыбыта.** Саха үгэһиттэн **тэйини барбыта**, ааһа баран үгэһи **хаалынньан** быһыытынан аахпыттара. Итэҕэл, сизэр-туом тыллара **тылдьыттартан быраҕыллыбыттар.** Олонхо умнуллубута. Хоһоонно, ырыаҕа-тойукка сахалыы **ньыма, истиил сүпшүтэ.** Саңарар, доржооннуур да **ньымабыт уларыйда.**

90-с с. сахалыы барылаах хоһооннуур ньыманы, истиили «**Турук поэзията**» диэн ырыта сылдыбытым, сэнээрилибэттэ, хата элбэхтик үөһүллүбүтүм. Мин онно сахалыы уонна хоро-луу барылаах олонхоло, алгыстар, кыырыылар поэзиялара уратылары туоххатын көрбүтүм. Тылыгар-өһүгэр, олуктара таңыллытыгар, түһүмнэр, түһүмэхтэр түһэн иһиилэрэ сааһыланы-тыгар, ситимнэниитигэр, онкулугар, барааныгар, туруутугар. Биллэн турар, анаарыта биридэрэ төрөөбүт (тыһы), иккиһэ айбыт (атыыр) туругуттан, эбэтэр буккаас буолара.

Билинни олоххо сахалыы **айбыттан олонхо – өлбүт майгы.** Оннооҕор тойук тыына сүттэ. Ол барыта сахалыы хоһууунан, дойдохтоон түһүүнэн сахалыы дьарыктаныы майгыта быраҕыллы-бытыттан. Атын түөрүйэ, атын ньымаларга, атын омук сыанабылларыгар, атын анаарыларга көспүшпүт (көһөрбүттэрэ). Нууччаны үтүктүү сыанаҕа турбута. Билинни үөрэх барыта хоролуу. Нууччалыы барыта ананар.

Киһи хаан дьонотугар, удьуор талааныгар, бэрилиитигэр эрэнэн, төрдү-ууһу көрүүнү сөр-гүтэн, «суверенитет кэминээҕи» үлэбитин сылытан (наһаа сойо илик буолуохтаах) олонхо хааһы-тын астаахпытына киһи сиир аһа тахсыан сөп. Дьиннээх сахалыы эр киһи олонхотун үгэһин үөскэтиэҕин.

Дьиннээх олонхо киһи уйулҕатын хам тутан, бэйэтин кытта сизэтин илдэ барар, өйгө санааҕа бүтүннүү инэр, кутугар-сүрүгэр тийэр.

Өйү-санааны албынныахха сөп. Оттон куту-сүрү хаһан да албынныан суоҕа. Эппитим курдук, хоролуу быһыы – **өйгө-санааҕа туһуланар, сахалыы быһыы – кукка-сүргэ туһуланар.** Дьиннээх олонхо – кут-сүр оонньуута. Төһө да билигин кыыс-дьахтар барыта «олонхоһут, олонхо специа-лиһа» аатырдар, эр киһини дьахтарынан солбуйар кыаллыбат.

Дьүһүн кубулуйумтуо, санаа уларыымтыа.

Билигин олонхо ханнаһый диэбиппэр, бары ЮНЕСКО көрбүт харчытын ыйаллар. Олонхо диэн харчы чөмөҕө идэмирдээх инсэни төрөтө сытар. Харчы – билинни кэм, ырыынак таңарата.

– Хайа бу, Уххан, хайдах буоллун, бэҕэһээннэ диэри «олонхо – таңара бэлэҕэ, таңара биэ-риитэ» диэн чоргуйарын дии, таңара бэлэҕэ буолбакка бу тугуй? – дии-дии харчыларын диэки эрэллээхтик, итэҕэйэрдии, мин диэки итэҕэйбэтэхтии көрбөхтүүлэр. Дьэ, онон олонхо диэн – харчы эбит!

Билигин олонхону үөрэтээччилэр, чинчийээччилэр диэннэр бааллар. Балар үс түүннээх күн олонхо туһунан суруллубуту устан, сүһэн ылыллыбыты, үтүктүллүбүтү кэпсиэхтэрэ. Олонголоон көрдөр эрэ диэтэххэ мэлийэбин, ытыскын соттобун. Онон бу олонхону үөрэтээччилэр үллэстэр харчылары эбит.

Олонхо туһунан иһитиннэрии, биллэрии, шоулаан көрдөрүү, омук дойдуларын кэрийи – бу дьиннээх олонхо буолбатах. Бу олонхо тиэмэтигэр үспүкүлээссийэ. Олонхо үрдүгэр олонхо туһу-нан «үһү кэпсэл» ыттыта – «баһырҕас быта баска ыттыта» диэн буолар. Олоххо, тапталга, үөрэххэ, иитиигэ, суоһу айыыга үгэһэ суох майгыны этэллэр, ол үспүкүлээссийэ, бэйэни да дьону да албыннааһын. Үгэскэ кубулуйдаһына биридэ этиэххэ.

Үгэһэ суох тыл суох. Үгэһэ суох итэҕэл суох. Үгэһэ суох – олонхо суох!

Үгэһи олоҕурдуохха, утуму салгыахха, эйгэни үөскэтиэххэ!

Бэс ыйын 6 к. 2006 с.

(Редакция санаата ааптар Уххан санаатын кытта сөп түбэспэт).

СИЭР-МАЙГЫ УЛАРЫЙЫТА

Айыы сиэрэ. Сиэр. Сахалар айыы дьоно буолан, айыы сиэрин тутуһаллара. Сүннүнэн тутуһаллар даҕаны, тыа сиригэр.

Айыы хаан аймаҕа айыллыбыт сиэрин үгэскэ олоҕурдан, итэҕэл онгостон, сиэрин туомун толорон, этэр тылын домноон кэллэҕэ. Ол барыта сахалыы, омук быһыытынан уратылаах майгыны биэрэр. Ол сиэр-майгы дэнэр. Сахалыы сиэрдээх, сахалыы майгылаах дииллэр. Ол аата сахалыы итэҕэл ис дынин тутуһар, сахалыы санаалаах, толкуйдаах, быһыылаах-таһаалаах, дьүүһүнээх-бодолоох буолар.

Айыы сиэрэ майгыга-сигилигэ, быһыыга-таһааҕа, туттууга-хаптыыга, өй-санаа хаамытыгар төрүт, төрүүт буолар.

Майгы ханнык сиэри тутуһаргыттан тутулуктаах. «Моральный кодекс строителя коммунизма» диэн сиэри тутуһан, 70-ча сыл олоҕуспут. Бу коммунизм итэҕэлигэр иитиллэн, онон айан-тутан, үчүгэи-куһаҕаны сыаналаан, арааран кэлбиппит. Ону барытын коммунистическай идеология диэн ааттыыллара. Оттон билигин ханнык идеология биһиги сиэрбитин-майгыбытын иитэрий? Бу диэн этиэххэ уустук. Ол барыта, биһигини баһылааччы Россия, онно сөп түбэһээччи республикабыт идеологията иэмэ-дьаама биллибэттэ. Ити олоҕурубатах тутул ыарыыта буолар. Билигин Россия туохха дьулуһара, тугу ыраланара, ол туһугар государство баһылыр былааһын күүһүн туһанара омооно көстөр буолла.

ССРС, РСФСР, РФ, Россия. Билигин РФ-тан Россия империятыгар көһө сатааһын кэмэ. Биһигини национальнай республика таһымьттан, уобалас, губерния таһымыгар салгыы таннары түһүү күүтэр. Ол кэнниттэн резервацияҕа олоруу... Ити идэмирдээх Россия идеологията ырылхайдык көстөр, аһаастык этиллэр. Ол иһин **М.Е.Николаев** билинниттэн резервацияҕа олоруу «**Үс Хочо**» бырайыагын онгортон олоххо киллэрэ сатыыр.

Биһиги республикабыт **омук уратылаах тыһын харыстыыр** программалара тохтообуттара. Россия быстыбат сорҕото, холуонньата буоларга сөп түбэһэр, Россия «сөп» диэбит программалара эрэ билигин олоххо киирэллэр. Саха сирин национальнай республика быһыытынан буолбакка, элбэх сир баайдаах регион (холуонньа) быһыытынан көрүү, ол баайын барытын Россия бас билиитэ оноруу, төрүт олохтоохтору ол баайтан матарыы уонна сокуон өттүнэн хайа да хайысхаҕа өрө көрбөт кыныы бара турар. Үксэ, сүннэ оннук оноһулунна. Сокуоннар сурулуннулар. Биһиги республикабыт саламтата барытын туран биэрдэ. Уонна хантан омук уратылаах тыһын идеологията кэлиэй?! Сирбит баайын политикатыгар төрүт олохтоохтор кыттыспатахпытын кэриэтэ....

Саха Республикатын национальнай идеологията диэн өйдөбүл, Россия национальнай политикатыгар утары турар, көнүллэммит, бобуулаах өйдөбүлгэ кубулуйда. Бэйэтин быраабын, көнүлүн туруорсааччы Россия кыр өстөөҕө буолар, Россия сизиргэр сөп түбэспэт быһыы-майгы дэнэр буолла. Барытыгар сөп түбэһии, үөһэттэн оноһуллубут, көнүллэммит программаларга үлэлээһин барар.

Духобунай эйгэҕэ, сир баайыгар курдук ымпыктаан-чымпыктаан сокуоннар, быраабылалар суруллубаттар эрэри, Россия православнай, имперскэй нууччатымсыгар идеологията биһиэхэ сокуон күүһэ күүстээх дииллэр. Омук уратыта самалык, экзотика таһымыгар түстэр түһэн иһэр.

Духобунай да, материальнай да эйгэҕэ Саха сирин аатын сүгэр саха төрүт олохтоох омугун национальнай идеята, идеологията сууралынна.

Култуурабыт дьылбата

Ырынак биһиги олохпугар бэйэтин сокуоннарын соннуур. Үөрэххэ, доруобуйа харыстабылыгар, наукаҕа, култуураҕа, искусствоҕа, литератуураҕа ырынак киириитигэр биһиги төһө бэлэмнээх этибитий? Улахан уларыыһылар тахсыахтаахтара, нуучча стандарта киириэхтээҕэ, элбэх киһи үлэтэ суох хаалыахтааҕа, тэрилтэлэр сабыллыахтаахтара, ол оннугар ырынакка эппиэттир сана тэрээһиннэр ытыллыахтаахтара эрдэттэн биллэр этэ.

Култуура уонна наука эйгэтин үлэһиттэрэ инники хайдах дьаһанан олоруохтаахтарын быһаарар кэмнэр кэлбиттэрэ ыраатта. Уһуннук дьүүллэхэр, ырытыһар бириэмэлэрэ да суох курдук. Бэйэбит сайайааччыларбыт омуктары уратытын көмүскэхэр саналара иһилибэт. Шоунан иирдилэр, ис дьиннэх үлэни умуннулар. Дьаалыларынан усталлар. Барыта үөһэттэн туох соннонорунан.

Үөһэттэн соннонор баһылыр култуура, итэбэл да, үөрэхтээһин да тугу диирин үүт-маас үтүктэн, тук курдук толорон истэхпитинэ, омук быһытынан эстэргэ барабыт. Ол чуолкай. Боростуой холобур. Манна олорор кэли омуктар (нуучча, украинец, белорус, армян, кытай, киргиз, татаар о.д.а) бары туспа ханна эрэ кинилэр тустарын көмүскүүр государственнай тэриллииһэх ийэ сирдээхтэр, омуктары култууратын, итэбэлин, тылын-өһүн сүннүн тутан олорор дойдулаахтар, дьонноохтор-сэргэлээхтэр. Кинилэр омуктарыгар суураллыы суоһаабат. Дойдулаах дьон биһиги, кинилэр култуураларыгар суураллабыт. Ол олохтоох омук быһытынан көмүскэлэ суохтан.

Оттон биһиги сахалар туспутугар, хотугу сир төрүт олохтоохторун туһа диэн атын уобаластар, республикалар, омуктара кыһаныхтара дуо? Бэйэтин улаханьгар суурайа сатыыр баһылыр омук, биһиги омук быһытынан тыыннаах хаалар суолбутун ыйан, онорон биэриэ дуо? Суох, өссө төгүл суох. Олорон биэриэ суохтаахпыт. Бары барыта, баай дуол, быраап, былаас киин диэки химиэллээхтик көһө турарын, киинтэн тутулуктаныы күүһүрэн иһэрин билэ олорон купутун-сүрбүтүн, тыыммытын, төрүт култуурабытын, үгэспитин, сирэбитин, тылбытын-өспүтүн харыстыыр сүбэтэ төхтүрүйэн туран булуһуоһун. **Култуурабыт дьылҕата – омукпут дьылҕата.**

Саатар **култуурабыт көңүлүн /автономиятын/ хаалларыахтаахпыт.** Ити туһунан элбэхтик этиллибитэ эрэри, күн бүгүн быһаччы дьайыыны, толорууну ирдир кэмнэр кэлилэр.

Билигин урут тэриллибит араас култуура тэрилтэлэрин, хайысхаларын бөлөхтүү түмэн, ыган, санга тэрилтэлэри тэрийи баран эрэр. Маны сүрүннүүр санааҕа ким, туох туһа баһылаахтааһый? Ити туһунан ааспыт «Сиркилэлэрбэр» эмиэ суруйбутум.

Быһанар суол – үгэс култуура

Духовнай эйгэ, култуура киһи кутугар-сүрүгэр, өйүгэр-санаатыгар, тыһыгар уйаланар. Айылыгыбыт көңүлүн туран биэрэр сатамнат. Бу эйгэ төрүтүнэн үгэс култуурабыт буолар. Республикабытыгар идэлээх култуура сайдарыгар нуучча, саха театрдары, опера, балет театрдары, музыка үрдүк оскуолата, үөрэх тэрилтэлэрэ, араас кулууптар, кииннэр элбэхтэр.

Норуот уус-уран айымньытынан, омук общиналары түмүүнэн, самодеятельнай коллективтарынан, араас фестивааллары, күөн күрөстэри, концертары ытыгынан Кулаковскай аатынан култуура киинэ дьарыктанан кэллэ. Ырынак култуураҕа «дьиикэйдик» өтөн кириитигэр култуура ис туруга үптэн-харчыттан быһаччы тутулуктанна.

Маны сүрүннүүргэ, омук үгэс култууратын, ол аата, омук тыһынын харыстыргы, көмүскүүргэ государство быһаччы көмүскэлэ, харыстабыла, өйөбүлэ наада буолла. Төрүт, үгэс култуураны сайыннарабыт диэн ааттаан ис хоһооно, барыла, торума, сүннэ, ньымата суох үлэлээччилэр, бюджет харчытыгар олорооччулар элбэхтэр. Олору сэргүтэр, сөхсүтэр наада. Норуот айымньытын дьикээт сабыллыаһыттан үгэс култуураҕа болгомто намыраата. Култуурабыт сүннүн маассабай, көрүннүк, самалык, кирии култуура, шоу төттөрү ылар куттала үөскээтэ. Ити култуурабыт, духуобунаспыт министиэриститэтэ дирин ис хоһооно суохтук үлэлиириттэн тахсар.

Култуура ырыынагар үгэс култуура көстүүлээх атыга барар эрэ өтгө табаар быһытынан тахсыылаах буолуон сөп. Табаар буолан атыга турбатар да, омукпут дьин ис тыһынын, ис хоһоонун биэрэр, түгэхтээх, төрүттээх улаҕалаах уурумньутун харыстааһынна, көлүөнэттэн көлүөнэҕэ тиирдигэ култуура министиэриститэтэ государство институтун быһытынан мэктиэ буолуохтаах. Үп-харчы көрүүхтээх, күннээжинэн буолбакка кэскиллээхтик былааннаан үлэлиэхтээх.

Биһиги бэйэбит төрүт, үгэс култуурабытын ситэ билбэтэхпит, үөрөспэтэхпит, ырыппатахпыт, чинчийбэтэхпит, туһаҕа таһаарбатахпыт хара баһаам. Манна олох ситэ тытыллыбатах эйгэ сытар. **Манна омук уратылаах, үйэлээх тыһа сытар.** Кэлэр көлүөнэҕэ ону ыстаан, үөрэтэн, ситимнээн биэрбэтэхпитинэ, барытын ыһа-тоҕо, атыллы сырыттаахпытына, омукпут кэскилигэр омсуолаах онкулу охсуохпут.

Омук бэйэтин тыһынын харыстанарыгар суолта биэриэхтээх, харчыны харыстыа суохтаах. Ырынакка бэйэтэ бэйэтин дьаһанар, хааччынар кыахтаах маассабай уонна государство өйөбүлүнэн эрэ тыһаах хаалар үгэс култуура эйгэлэрин арааран толкуйдаахтык торумнуоһха, былааннаахтык барыллыахха, олохтоохтук онкул охсуохха.

Айыы сиригэр-майгытыгар иитээччи – төрүт үгэс култуура. Духуобунаспыт эмиэ онтон. Ардаангы кута-сүрэ суох култуура биһиги ис турукпутун, купут-сүрбүт чөлүн ыһар. Атын сыаннастары, атыннык үчүгэи-куһаҕаны араарар анаарыыны соннуур. Сир-майгы сатарыйы-

та онтон. Ыччат куһаған дьаллыкка, кыдыкка ылларыта, өйдөүлэ тиэрэ уларыһыта – онтон. Арыгы, табаах, наркотик, содурдааһын, түөкүн, албын быһыы, суобас суураллыгыта барыта кирири култуура дьайаана. Урут да, хойут да биһиги атын омуктартан ылбыт, ыла турар куһаған дьаллыктарбыт, кыдыктарбыт, омсолоох быһыыбыт-майгыбыт, кэрээнэ суох буолуубут сутуйуутун тохтотор, ону сыымайдыр, сыаналыыр үөрэхпит тугуй? Ол Айыы сиэригэр үөрэтэр Айыы үөрэҕэ – төрүт култуурабыт буолар.

Туохха барытыгар төрүт уонна төрүөт буолар **омук аҕа-ийэ өйдөбүллэрэ**, атыны ылынар-га, үчүгэин-куһағанын араарарга сөптөөх хайысханы биэрэллэр. Бу бэйэбит аан дойдуну анаарыбыт (мировоззрение), олох олорорго, киһи буоларга тирэнэр тирэх, хайысха, өйөбүл буолар. Омукпут анаарыыта төрүт култууратыгар, айыы үөрэҕэр баар. Бу биһиги төрүт (базовый) үөрэхпит. Төрүтэ, төрүөтэ суох киһини кирири култуура кэбирэхтик хотор, атын сыаннастарга илдьэр. Сизэрэ-майгыта алдыанар Кытай, корей, нуучча, европеец, африканец майгытынан, сиэринэн үөрэнэн саха буолбаккын. Кини да курдук буолбаккын. Маргынаал буолабын...

Сайдыыны, цивилизацияны биһиги **бэйэбит сиэрбитинэн сиידэлээн** ылыныахтаахпыт. Маргынаал ону туох баарынан ылынар, тоҕо диэтэргин бэйэтигэр суох. Ол иһин биһиги маргынаал буолуо суохтаахпыт. **Маргынаал буолуу – омук быһыытынан симэлийиингэр тийэр кыраныыс-сан.** Аан дойду үс гыммыт биирэ төрдө-ууһа, кимэ-туга биллибэт маргынаал. Олор кута-сүрэ суох култуураларын биһиги «сайдыы» дии-дии ылынабыт.

Саха сиригэр араас секталар эбии элбии тураллар. Үгүстэрэ олохсуйдулар, дьиэлэннилэр-уоттаннылар, элбэх төрүт олохтоох кутун-сүрүн куудьуйдулар. Улуустарга, нэһиликтэргэ элбээтилэр. Баһылыктар онно кыһамматтар. Култуура да үлэһиттэрэ ону аахайбаттар. Уопсайынан духуобунаска үлэлибит дии-диилэр, мэрэппэрийээтиэйэ, шоу ыышпыта буолаллар. **Духуобунаска үлэ – киһи кутугар-сүрүгэр үлэ** буоллаҕа. **Сэргэ-майгыга туһуламмыт дьаныардаах, унньуктаах иитэр-үөрэтэр, уһуйар-такайар үлэ.** Саамай үчүгэйэ онтубут барыта бэйэбитигэр баар. Бу – **бэйэни билии, бэйэни салайыныы.**

Уулусса, тэлэбиисэр, киинэ, кэрийбэх кэли дьон, эбэтэр ханна эрэ арҕаа, атын олоһунан олоор дьон, секталар өйдөбүлүнэн бэйэни билинии, атыны сыаналааһын **айыы киһитин киэбиттэн тахсыыга тиэрдэр.** Култуура түмүктэрэ манна көстөллөр. Саханы консервативнай омук дииллэр. Ол үчүгэй, кырдыаһас омук быһыытынан үгэстэрин, айыы киһитин сиэрин кэм да майгытыгар-сигилиитигэр илдьэ сырыттаҕа. Онтубутун харыстаан, онон бөҕөргөөн, аныгы олох сиэригэр сөп түбэһиннэрэ дьүөрэлээн биэрэн иһии култуураҕа, духуобунаска үлэлээчилэр, үөрэтээчилэр, иитээчилэр, харайааччылар соруктара.

Төрдө-ууһа, туох да туокката, суолтата суох, харчы өлөрөр туһугар ытыллар шоу хабааннаах тэрээһиннэр үксэтиилэр. Онугу анаан-минээн ытытар шоуменнар, режиссердар, продюссердар баар буолдулар. Бу аһаһас ырыынак. Ким тугу баһарар, хайдах баһарар дьаабыланыан сөп. Ким да ону кыһаммат. Ааптардар бырааптара тутуһуллубат, айымньыта, үтүктүллүбүтэ, уоруллубута биллибэт, бас-баттах барыы. Тыл-өс баламат, уу-хааһы, саламаат. Ыччат ону ымыы онгостор. Тыа сирдэригэр култуура үлэтэ көйгөтүлүннэ. Олохтоох бэйэни салайыныыга тыа сирдэригэр култуура үлэтэ-хамнаһа хайдах буолуохтааҕа салгынна ыйанна.

Сизэр-майгы уларыһыта дьаалатынан бардабына, республикабыт саламтата, былааһа бу уларыһылары өтө көрөн, олохтоох омук сирэйдээх кэскиллээх үлэни ыыппат буоллабына, тастан кириигэ сотору кэминэн хотторуохпутун сөп.

Итэҕэл, тыл, төрүт култуура, олонхобут, оһуохайбыт, ыһыахпыт, олох араас эйгэтигэр омукпут уратылаах тэрээһиннэрэ, иэйэр куппут илэ сахалыыта барыта – омукпут тыына (духуобунаспыт). Куппут туурата – култуурабыт. Бу эйгэҕэ ис дьиннээх үлэ наада.

БАСТЫҢ ХАТЫЫТА, эбэтэр Күлүмнүүр баһын хатыыта

«Полуковрка выхлацивает суть»
нуучча бэргэн этиитэ

Кини уһуйулар. Улуу уһаарыллар. Чулуу чочуллуулаах. Чулуу өллөбүнэ улуу буолар. Бастын батыһылаах. Оттон бастын хатыыта – өлүү!

Быстыам быатыгар, саха тыйаатырын таһыгар олоробун. «Бастын хатыыта» диэн Харысхал суруйуутугар «ким эрэ баһын хатарбыттарын» туһунан испэктээкил буолар диэбиттэригэр, килиэп ыла таарыйа биллэриилэрин баран көрдүм. Бастаан, саха киһитин сиэринэн «ким эрэ баһын хатарбыт буоллахтарына дэтэктиип буолуохтаах» диэн санаа киирэ сырытта. Аатын наһаа муодарҕаатым. «Бастын хатыыта» диэн тугуй дуу, кимий дуу диэн өйдөбүлү, араастаан бары эргитэн өйдүү сатаатым. Бэйэм кыайан ыстаан ыйыстыбакка, дьонтон ыйыталаһан эмиэ көрдүм. Күлүмнүүр туһунан диэтилэр. Остуруобускай суруйуутугар «Ыстаал хайдах хатарыллы-бытай» диэбит курдук биһиги бастын киһибит Күлүмнүүр П.Корчагин курдук буспутун-хаппы-тын туһунан бааһынайды этии буолуо дэһэллэр, сорохторо... Сорохтор «...тын хатыыта» диэн быһаарыыга охтоллор.

Бастын хатыыта диэн афишаларыгар суруйбуттар.

«БАС» диэн улаханыйтан, онно «тын» диэни кыраттан сыһыаран туох эрэ сана тылы үөскөппиттэр.

БАС+тын буоллабына «первый, лучший, глава, головной хатыыта» буолар. Сатамныта суох. БАС-тын+хатыыта. Тын хатыытын кытта ситимнээн БАС диэбит буоллахтарына «первый, лучший тын хатыыта» буолар дуо? Дьэ муокасы быһаарыы буолаары гынна... А.С.Борисов айымньыларыгар икки-саары икки ардынан иэрэн-сааран быһаарыылар, муокасы өйдөбүллэр мэлдьи бааллар. Ол кини бэйэтин ис дьыҥа оннук. Кини оннукка оонньуур. Дьону саарбахха илдьэн, муннаран, «сиэтэлиир» идэлээх. Бу да сырыыга үчүгэи баһаран оноро сатаабыттара Черномырдинны «хотели как лучше, получилось как всегда» буолбут быһыылаах.

«Нууччалыыны туруору тылбаастаамаҥ, саха тылын сыһырдымаҥ» диэн ити Дапсылаах этэн энэлийэ да сатыыллар. Тонг эккэ эппит курдук...

Тын хатыыта диэн айылҕаҕа баар. Сарсыарда эбэтэр киһэ хараҥа сырдык тэҥнэһэн ылар кэмин **ым-тым, ын-тын** кэмэ дириллэр. Онтон бу тэҥнэһиини сырдык эбэтэр хараҥа хотон барар кэмин **Тын хатыыта** дириллэр. Ол аата тыһааһын хотуута. Хатааһына, хатылааһына хотуута. Бу хотуу сырдык өттүгэр салгыы баран истэбинэ **сарааһын** саһаланаар. Халлаан сарыыта, сарыал тыган барыыта. Хараҥа хотуута салгыы барарын **им сүтүүтэ диибит**, онтон хараҥа халыйар.

Хараҥа – халыйар, сырдык – сарыыр. Саһарҕа оонньуур, сарыал кыһар о.д.а. салгыы бара турар өйдөбүллэргэ иитиллэн, олоххо туттан, дьүһүйэн да кэллэхпит.

Хатыыта – дөлүһүн угун хатыыта, туох эрэ инчэйэн баран хатыыта, тын хатыыта. Ыстаал хаппат, хатарыллар. Киһи майгытын-сигилитин олох ханнык эмэ күүрээһинэ кэмигэр «буһан-хатан» таһыста диэххэ сөп. Интир сабы хатыахха, өтүүнү өрүөххэ сөп.

Бастын киһини хайдах хатарыахха сөбүй? «Баскын хатарыам!» диэн суоһурҕаны, сааны баар. Быһата өлөрүөм диэн. Бастын киһи өйдөбүлэ инчэбэй ыстаан курдук хайдах хатыаҕай, эбэтэр ыстаал курдук хайдах хатарыллыаҕай? Харысхал саха тылын харыстыырын оннугар урус-халлаабыт.

Үһү кэпсээн быһыытынан Харысхал бу сценарийын «**Кыым сабыллыыта**» диэн ааттаабыт, ону А.С.Борисов «баһын хатарбыт» диэн этэллэр. Ити оонньуулаа буолар кэмэ оруобуна «**Кыым**» ханыат 85 сыла туолуута саха театрыгар бэлиэтэнэр кэмэ этэ... Сөп да түбэһиэхтээҕэ хаалаах-таабыт...

«Ыстаал хайдах хатарыллыбытын» курдук испэктээкили Чаалбаанап диэн үөлээннээхпинэн баран көрдүбүт...

«Бастын хатыгта...» «окошканан посмотрилаабыт» курдук баайса сылдьар бааһынайды бары. Итинник тыл сахага туттуллубат. Ким эмэ өйдөөн да билбэтим. Саха театра хайдах бааһынайдыр буолтун *туһунан «Ил Түмэн» хайыат 2006 с. атырдьах ыйын 11 к. 31-с ньүөмэ-ригэр «Саха – хоро – бааһынай»* диэн ыстатыйабыр суруйан турабын, ону булан аабын, оччоҕо бу да аат үөскээн тахсыбыта олохтообун өйдүүххүт.

– Далааһыннаах общественной политической диэйэтэл Күлүмнүүр кэскилэ суох бытовой олобун драмата уонна Саха омугун кэскилэ.

– Саха норуотун көңүлэ уонна Манчаары түөкүн көңүлэ. Кинилэр бэйэлэрин кэмнэригэр уонна билинни кэмнэ суолталара.

– Саха бастагы интеллигенцията сахалыны нууччатытыга оруола, нуучча былааһын иннигэр кулуттуйууну тэрийбиттэр, киллэрбиттэр уонна онтон босхолоно сатаабыттар кимнээхтэрий о.д.а. темалары устудьуоннарга ырыттар биэриэххэ сөп эбит диэн санатыалы олордум.

– Бастагы уонна бастын Саха интеллигенцията диэни көрдөрө сатааһын дуо? Кырдык барыларын кэриэтэ былаас «бастарын хатартаабыта», история кинилэр тустарынан өйдөбүлү «мумификациялаабыта». Харысхаллаах Саабыс ону хайыыларый?

Урут, Харысхал «**Эргиллиэм хайаан да**» диэнин көрөн баран бу туруоруу саатар 90-с сыллар сааланыларыгар турбата буоллар бэйэтин «исторической суолтатын» оонньоу да эбит диэн кэспитипитин өйдүүбүн. Туох барыта кэмнээх-кэрдиилээх. Били «хаһан эрэ автобуска сахалы да саһарар кутталлаах этэ...» дииллэригэр дылы.

Манчаарыны бэлиэтээһиннэ 100-тэн тахса мөлүһөөн үп көрүллүбүт үһү. Аата-суола Күлүмнүүрдээһэр уон бүк үйэтитиллэн, ытыктанан турар. Күлүмнүүрү бэлиэтиэхтэрэ 3-4 хонук иннинэ ыйаах таһааран бэрт сэмэйдик бэлиэтээбиттэр. Клиорина, Доосо Күлүмнүүр олобун ис дьинин дөкүмөннөргө олобуран сырдаппыттар. Харысхал онтон быһыта тытан, архыыптан хоро-таһа хомуйан, Күлүмнүүр 140 с. бэлиэтиргэ **күннүктүүрүэ** сөп түбэһиннэрэн сценарий суруйбутун, А.Саабыс «бастынын хатарбыт» уонна **көрүннүктүүрүэ** онорбут. Руслан Тараховская диэн эдэр артыыс уолу хаттык туттубут.

Дөкүмөннө баар чахчылары исторической документальной жанр ситиминэн таһан, чункугун суох гынаары хааттыскалары көмүүтэргэ инсталляция ситиминэн ситэрэн, сыанаа тыктаран көрдөрөн, «саһаны киллэрдибит» диэни иһиттим. Бу дьыала иннэ 60-с сылларга арбаа кирибитэ. «Хаптаһын» – көмүүтэргэ оһоһуллубут бэлэм доһууол, куолас, фонограмма эстрадаа кириэн, ырыаһыттар айахтарын эрэ хамсатан «ыллыыларын» курдук, аны театрга хартыынаттан, хааттыскааттан, ойууттан монтажтамыт сценографиялаах инсценировкалары, иллюстрациялары, артыыстар эрдэ саһаран магнитофонна устан баран көннөрү айахтарын эрэ хамсата сылдьар оонньоуларын көрөбүт буолуо. Барыта ис дьинэ суох шоу майгы үйэтэ кэлэн турдаа дии...

Күлүмнүүр олобун аныгы кэмтэн, кини ирдэбиллэригэр сөп түбэһиннэрэн үтүктэн көрдөрүү. Кини аагынан баа санааа, нууччатытыны, ньымааттаһыны сайыннарыны көрдөрөллөрүн курдук санаа эмиэ кириэтиир. Ис күүһү көрдөрбөт иһитиннэри, көрдөрүү буолла. Киинэ да, испэктээкил да буолбатах. Доржооно да өнгө да мөлтөх, ньулук-ньалык курдук саһа-инэ.

А.Борисов: «Олонхо тыйаатырын оноробун, ол диэки баран иһэбит», – диэн бу соторутаабыта эмиэ саһарбыта. Ол, сахатыйы диэки хамсааһын тыһа баара тыйаатырга көстүбэт.

«Бастын хатыгтын» исторической драма, испэктээкил диэхпин тылым барбат. Инсталляция, Иллюстрация, Эклектика, Эффект-монтаж-испэктээкил буккааһа. Жанр быһытынан чопчу өйдөбүлэ суох.

Испэктээкил диэн уустук-уруннык уобарастаан, быһаарылаах буолуохтааа өйдөнөр. Түрмөҕө сытар Күлүмнүүр өйө-санаата уонна надзирателлэр нөҥүө былаас өйө-санаата утарсыылара, сөпсөспөт өрүттэрэ – конфликт быһаарыллыта туох түмүктээх буолан табыста?

Хаайыга сытар киһи санаата. Самсааһыннан киһи өйүттэн-санаатыттан логической сибээстэрэ суох. Быста-быста салһанар. Күлүмнүүр олобун түгэннэрин самсы сатаабыттар драматургия сокуонугар сөп түбэспэт. Уобарас сүннүнэн көстүбэт.

Күлүмнүүр курдук исторической личность тус олобун, ойбууттан арахсытын, эдэр кыһы таптааһынын исторической трагедия кэмин, саха туһа санаа самнар эбэтэр сайдар өргөһүн кытта тэннэ туруоруу Күлүмнүүрү «түһэрэр», историзмы мөлтөтөр. Манна Күлүмнүүр бытовой олоһо турбат эбээ! Аны биһи сүрүн суолу умнуу баар, событыларбыт буола турар кэмнэрин күүрээнэ, тыһа хайдах этэй? Ол тыһа тиллэн ситэ көстүбэтэ

Драматической искусство сүрүн сыала хас биридии персонаж уобараһын айыга сытар. Мин көрдөхпүнэ персонажтарга куттуун-сүрдүүн кыттыһы суох, ойбоһуттан аһан биэри курдук. Кэпсэти тыла. Бааһынайды саһа. Артыыстар оонньоуларыгар актерской искусство мөлтөөбүтүн туһулуур. Арай, Кырбаһаапкын атыһыты оонньообут Герасим Васильевка аһара

түгүүлэх да буоллар оонньуу көһүннэ. Эдэр артыыс Илья Стручков оонньуур кыра персонааһын уобараһын чабылхайдык арыяталаата.

Олох сүмэлээх майгыларын булан, бэйэ туһун диэки эргитэн туһаныы, кэм ирдэбилгэр сөп түбэхэ охсуу, ис-хоһоону суох оноруу, ол онугар «икки саары икки ардыгар» илдьэн кэбиһии, саха домноох майгылара кэһилиитигэр, суураллыгыга тизэрдэр.

Дьининэн ырыта сорунар киһи ырытыһыан, мөккүһүн сөп буолуо эбитэ буолуо. Ону баара комплементарнай, хайҕабыл хампаанньаттан атын биһиэхэ суох буолбута ыраатта. Кириитикэни тулуйан да истибэттэр. Хайҕаныахтарын эрэ баҕараллар. Тоҕо биһиэхэ искусство, литература, култуура, духуобунас, тыйаатыр эйгэтигэр ырытыһыы, кириитикэ имиччи эһиннэ? Туох ааттаах улугуруута бүрүүкээтэ?

Күлүмнүүр диэн ким этэй? Күлүмнүүргэ улуу Өксөкүлээх бэргэһэтин устан чугаһыыр киһитэ этэ. Оннук үөрэхтээх, сайдыылаах, саха туһа суолталаах, ытыктанар киһи. Уол оҕо сылдьан Странден, Юрасов, Сипович, Подбельская о.д.а үөрэхтээх сыылынайдарга уһуйуллан, бэйэтэ күүскэ дьарыктанан эрдэ сайдар, Чернышевскаяы көмүскэһиигэ кыттар, сир боппуруоһунан, бурдук ыһыгынан, эмтээһининэн дьарыктанан, саха сайдарын туһугар 14-15 саастаабыттан өйүн тутан туруммут киһи. 19 саастааҕар бэйэни салайыныыга «О положении инородческих якутов» суруйан ыраахтааҕы кыһыл көмүс мэтээлин ылар.

Саха бастакы айымньылаах холобурун «Түөкүн Манчаарыны» суруйан сахаҕа **литератураны** төрүттүүр. 1840 с. сыылынайдар төрүттээбит «Литература, музыка общества» диэн баара. Онно сахалары киллэрбэт этилэр. Ону ыраахтааҕы цензорыгар туруорсан саха киирэрин ситиһэр уонна **аан бастакынан тылбааһы** олохтуур. Чеховы, Горькайы тылбаастыыр. Сахалар бэйэлэрэ драмкуруһуктанан, испэктээкил туруоралларын эмиэ көңүл ылан ситиһэн, **саха бастакы тыйаатырын** төрдүн онорор. **Сахаҕа бастакынан Охлопков – Наара суох «Бэрт киһи Боотур Бэргэн»** диэн олонхотун сыанаҕа туруорар. («Хотугу сулус» З.Тюнгюрядов).

Бэчээккэ «Положение об издательском деле, о положении музейного, публичного, библиотечного дела» о.д.а. нэһилиэктэр олохторугар, түүллээх дьыалатыгар тийэ төрдүн онорор. Музейнай дьыаланан ситимнээн, Саха сириг **научнайдык үөрэтиини** саҕалыыр уо.д.а. Саханы сайыннарыыга, култуураны киллэрингэ төрүт буолар майгылары онорор, олохтуур. Күн бүгүн биһиги бастакыларынан, төрүттээччилэринэн атын ааттары билинэбит. Сэбиэскэй история токурутуулары кеннөрөр кэм кэлбэтэ буолуо дуо, ама?

1905 с. «Саха сойуһун» тэрийэн, госдумаҕа сахалартан депутатствоны туруорсар, уо.д.а. саха омук бу орто дойдуга бэйэтин дьаһанар тутуллаах, үөрэхтээх, сайдыылаах буоларыгар олохун анаабыта.

Кини мөккүөрдээх уонна мөңгөөннээх олохун историческай драма быһыытынан театрга, кинэҕэ уустаан-ураннаан көрдөрүү, аатын өлбөөдүйбэт гына үйэтитии сорууга турар. Оттон кини сахаҕа аан бастаан суруйбут, «Түөкүн Манчаарыта» кинигэлэргэ тахсыбыта, саха бастакы испэктээкилэ буолан, сыанаҕа турбута, сахалыы бастакы хаһыат аата буолан тахсыбыта, кэлин киинэ буолбута ыраатта...

Барытыгар бастакы. Бастакыны батыспытара. Бастакыны балыйбытара. Бастыҥы баттаабытара. Оннооҕор билигин «баһын хатараллар». **Ыраахтааҕы да, сэбиэскэй да былаас кэмигэр кыларыан турар кырдыгы өрө туһут, бэйэтин кэмигэр саха омугун суобаһа буолбут киһи билиннэ дылы кырдыга тахса илик.**

Күлүмнүүр саха бастакы уонна бастыҥ үөрэхтээх интеллигенциятын чулуу бэрэстэбиитэлэ **кырдьык, көңүл уонна кэскил** диэни өрө туһут саха улуу байаана этэ.

Күлүмнүүр аата үйэлэргэ күлүмүрдүөхтүн!

БАР ТУОМ

(Тihэх атаары)

Киһи бу орто дойдуга уларсык кэлэр. Хаһан эрэ орто дойдуга олоһун бүтэр уһуга тириир. Айыы киһитэ, буор куттаах борон ураанхай айбыттарын дьүүлүгэр төннөр, атын дойдуга аттанар түгэнэ тийиэн кэлэр.

Саха туспа айыы итэҕэллээх, тыллаах-өстөөх, өйдөбүллээх кырдыаһас омук быһыытынан, бу орто дойдуга Ахтар Айыыһыт арыаллаах, Эдьээн Иэйиэхсит энээрдээх кэлиэбиттэн барыар диэри олохсуйбут, үгэс буолбут сиэри-туому тутуһара. Тihэх айан эмиэ бэйэтэ туспа сирдээх-туомнаах, өспөт өйдөбүллэрдээх.

Түг былыр өлбүтү саха майгытынан уматаллара, араҥаска да көмөллөрө. Кэлин хоролуу майгы баһыйан, хороонно хорооптаан кистиир буолбуттара. Баһылыыр омук нуучча итэҕэлэ биһиэхэ хото киириэбиттэн, хомуньуус итэҕэлэ буккуйуобуттан сахалар, төрүүлэригэр да өлөллөрүгэр да ханнык итэҕэл үгэһин тутуһалларын сиһилии билбэт буолбуттара. Ордук куораттарга.

Дьокуускайга итэҕэллэринэн арахсан, былыр-былыргыттан татаардар (*ислам*), дьэбириэйдэр (*иудаизм*), нууччалар (*православнайдар*) көмүллэр сирдэрэ диэн тус-туһунан баар. Буолумуна, көмүү үгэһин майгыта, сиэрэ-туома, өйдөбүллэрэ тус-туһунан буоллаҕа. Сахалар нууччалары кытта буккуһа көмүллэбит.

Оттон биһиэхэ соторутаанна диэри сахалыы сиэринэн тihэх атаары тутуһулара эбээт.

Миэхэ Дьокуускай к. «Ритуальные услуги» ИП директора Михаил Иннокентьевич Иванов кэлэн, сахалары сахалыы сиэринэн, майгынан көмүүнү сайыннарыахпын, онно идэтийиэхпин баҕарабын, атын омуктар бары бэйэлэрин сирдэрин тутуһаллар, сүбэлээ диэн кэлэ сырытта.

Куоракка өлбүтү харайыыга сыһыаннаах 12 тэрилтэ баарыттан, сахалартан кини соботох. Дьарыктаммыта 10-ча сыл буолла.

Хайа баҕарар омука өлбүтү көмүү сиэрэ-туома ураты суолталаах буолар. Олох олоруу атын туругар көһүү курдук өлүүнү ылыныы сахаларга былыр-былыргыттан баар. Айыы сиэринэн олоһор киһи өлөртөн куттаммат. Былыргы үгэһи өбүгэ кэриэһин курдук өйдөөн туран, билингни көмүү үгэстэрин сыһыа киллэрэн иһиэххэ сөп буоллаҕа.

Ол эрэн түг былыргы сиэри-туому хостоон, сөргүтэн киллэри аныгы үйэҕэ табыла суох, ол иһин кэлинни олохсуйбут, сахатыйбыт сиэринэн манньк буолуон сөп диэн, этии быһыытынан киллэрэбин.

Өлүү да араастаах. Өлүү төрдүн сахалар 44 ааҕаллар, ол иһигэр хотугу өлүү төрдүн үс төгүл тобуһ – 27 дииллэр. Ону ырыта барбаппыт. Абааһылары аахпаппыт. Киһи олоҕо үөнээ айыылартан бэриллэбит күүс көмөгүнэн, уһуннаах-кылгастаах, кэмнээх-кэрдиилээх буолар. Сиппэтэх олох, наһаа уһуннук олоруу омсолоох өрүттэрдээх буолар.

Туох-ханнык олоһубутун, хайдах өлбүтүн, туох идэлээгин сиргэ-туомна уратылары киллэрэр.

Атаары тылын-өһүн, сиэрин хайысхатын быһаарарга анаан, судургутан, өлүүнү түөрт көрүнгө араарыахха сөп.

Бастатан туран, айыы сааһын (70) ситэн, айыы сиэринэн олонор, киһилии өлбүт киһини атын олоххо атаары майгытын сиэринэн көмүллэр.

Иккиһинэн, оҕолор. Сиппэтэх айыы. Курутуйуулаах.

Үсүһүнэн, айыы сааһын сиппэккэ быстахха, быһымахха эрдэлээбит дьон. Кутурҕаннаах, курутуйуулаах. Туолбатах айыы майгыта. Дирин кутурҕаннаах, кута хамсаабыт Айыы дьиэтигэр анал сиргэ-туомна сылдыһан наада. Куту иддьэ барыан сөп.

Төрдүһүнэн, куһаҕаннык өлбүт дьон. (*Бэйэлэригэр тиийиммиттэр, киһи өлөрбүт дьоно, киһи тыыныгар турбут дьон эһин*). Балары туспа атын майгылаахтык харайаллар. Үөр буолуон сөп. Көмүскэни, харыстаныы, майгылаах. Анал сиргэ-туомна сылдыһаллар. Кут араары, үөрү үтэйи эмиэ анал сир-туом.

Ойууттары, удааттары, идэлээх дьону көмүч сизэр-туома уустук, ону бэйэлэрэ билэллэр. Өлбүтү харайыы үгэһин этнографтар, историктар чинчийбиттэрэ, фольклористар хомуйбут матырыйааллара үгүс. Г.В.Ксенофонов, С.И.Боло, И.Д.Новгородов, И.В.Константинов, А.И.Го-голев, Р.И.Брагина, Л.А.Афанасьев, Тумус Мэхээлэ о.д.а үлэлэрэ, суруйуулара элбэҥи кэпсир. Оҕонньоттор да кэпсээннэрэ элбэх.

Дьокуускай к. анал сир бизэрэн Бар Туом дьыэтин туттарыахха. Манна анал киибэсчит-тэри, иин хаһааччылары, аһылыгы тэрийээччилэри, анал маҕаһынаан, үңүбүн, эргии-рин тутар мастарыскайдаан, сизэр-туом толорооччулары үлээ ылан, үөрэтэн, киһини морган ылан тигэх атаарытынгар тийэ харайар, анал сахалыы сизэрдээх сулууспаны тэрийиэххэ сөп. М.И.Иванов маны тэрийэргэ ылсар. Оччотугар биһиги сахалар айыы итэ-эллинэн өлбүттэри харайар майгыбыт олохсуйуо этэ.

Өлбүтү анараа дойдуга атаарыы, харайан бүтэһиктээх олохсуйуу буллариы бары сизэр-туома өлбүттээхтэри харыстыырга, өлбүт кута аналлаах сиригэр эрэйд суох айанныыры-гар туһуланар.

Бу омук – омук буоларыгар, кини минигэр, сизэрдээх буолуутугар (духуобунаһыгар) туһаттан атыны аҕалыа суоҕа диһибин.

Киибэс. Өлбүтү киибэсчиттэр эбэтэр саастаах дьону сууйаллар. Былыр сууйалларыгар оҕус хабаһын кэтэллэрэ үһү. Билигин перчатка арааһа элбэх. Киибэсчиттэринэн оҕото-уруута суох дьон буолаллар. Иини ким баҕарар хаһар, эбэһэт төлөбүрдээх буолар. Хоруобун – ийэ маһын, тэ-биэһин – аҕа маһын идэтибит дьонго үксүн бэлэмнэттэрэллэр. Бэс эбэтэр тиит буолар. Көөбүлү-нэн сыттык бэлэмнииллэр.

Таһаһа. Бэйэлэрэ эрдэттэн бэлэмнэммит өлүһнүк таһастаах буолаллар. Урут ыраах айан-ныырга анаан сонун, бэргэһэтин энтин кэтэрдэллэрэ. Туттар малыттан-салыттан, өйүлөөн угалла-ра. Билигин көстүүм эрэ кэтэрдэр буолтар. Манна элбэх ымпык-чымпык баар, ону тутуһар дьон тутуһар. Атаһын таһаһа маһан буолуохтаах диэн баара. Таһаһын сороһун уоттууллар. Кыһыл көмүһү, сыаналаах таһы көмөттөр.

Арчы. Өлбүттээх дьон дьыэлэригэр кытыан уматан буруо, сыт таһаараллар. Этин эппит маһын, талаһы булаллар. Бар Туому ытааччы арчылыыр, сирин-туомун толорор. Көмүү кэнниттэн дьон дьыэ таһыгар уот оттон, кытыан уматан арчыланаллар, талаһынан көхсүлэрин «арчы, арчы, арчы» дии-дии охсоллор. Киирэр аанга кыра уот оҕото оттон баран, үрдүнэн атыллаан аһаллар. Этин эппит маһын эмиз уматаллар да, талах онугар арчылыырга да тутталлар.

Аһылыга. Саха аска өһө суох. Чараас алаады, атын ас арааһа. Уокка ас бизэрттэр. Былыр «көһсүө түлэһ ас» диэн хоолдуга сүөһүнү өлөрөн баран, аһаһыны тэрийэллэрэ үһү. Билигин хоолдуганы туттубаттар да, оччолоох араас аһылыгы тэрийэллэр. Өлбүт хомойботун курдук. Көмүү кэнниттэн атаарыы аһалыгар аймахтара-уруулара, атастара-довотторо мустан аһыыллар. Тигэх малааһын – поминка дииллэр.

Үс хонук. Өлбүтү үһүс хонугун киһэтигэр түүн үөһэ буолуон иннинэ аҕа саастаах дьон хо-руобар угаллар. Кута дьыһнээхтик араһыстаһына өлбүт мэнэ тахсар. Өлбүт кута бу үс күн устата атыгар сылдьар. Дьон тугу саһаралларын, тугу гыналларын барытын көрө-истэ сылдьар. Ол иһин мэнээк тыһаабаттар-ууһаабаттар. Киирбит дьону аһатан, кэпсэтэн ыталлар.

Тоҕус хонук. Кэриим. Өлбүт кута аймахтарын урууларын, чугаһынааһылары кэрийэр. Тоҕус хонугун дьыэлэригэр бэлиэтииллэр. Өлбүккэ анаан ас тэрийэллэр. Барыта тэн ахсаан. Үчүгэйдик ахталлар, саныыллар. Көмүгэр таһа сылдьаллар.

40 хонук. Орто дойдуга кэриимэ бүтэр. Быралыйыы бараана диэн, бу орто дойдуттан араһсар аһылыга, куту атаарыы. Көмүгэр таһа сылдьаллар.

Көмөр сир. Төрөөбүт буор сымнаҕас буолар. Былыр-былыргыттан өлбүтү үрдүк хотоол сиргэ, халдыайыларга, түмүл арыһлар кытыыларыгар, мырааннар үрдэллэригэр, эһилэригэр көмөл-лөрө. Үрдүк сир буора, сылаас, сымнаҕас буоларыттан. Уонна Күн Айыы аймаҕа өлөн да баран күнү көрсө, күнү көрө сыт диэн өйдөбүлтэн буоллаҕа. Арай куһаһаннык өлбүт дьону, ойууттары, удааттары күн көрбөт, мэнээк киһи сылдыһыт сиригэр тыа быһыһыгар энтин көмөллөрө.

Өлбүт эрдэттэн үлэспит сиригэр көмөллөр, эбэтэр урууларын таһыгар. Саҥа сиргэ көмүү аһыы. Саҥа сиргэ төрдө-ууһа суох, эбэтэр кэлиин омук киһитин көмөн «суол астараллар». Кы-рыһы алдыаталларыгар, хаан, үүт таммалаталлар. Туспа сизэрдээх-туомнаах буолар.

Көмүү. Урут чычаас буолара үһү. 1м 80 см. – 2 м. кэрингэ гыналлар. Сорохтор ирбэт тонго киллэрэллэр. Дьыэттэн атаһынан бастатан таһаараллар. Хоруобунан бороһугун охсоллор. Иингэ күн оройугар 12 ч. кэллэр. Күн намтаан барытыгар түөртүүргэ диэри харайаллар. Иин таһы-гар анал туорай маска хорообу уураллар. Тигэх тыл этэллэр. Бырастыылаһаллар. Бүтэһик аһы-лык уураллар. Тэн ахсаан куһуок. Аһа ытыыр табыллыбат. Хоруобу түөрт сиринэн хараһа-

лыяллар, ситэри охсубаттар. Бынан хорубу түһэрэллэр. Тэбиэхчит, ким баһарар кириэн сөп. Сахалар күн эргиринэн эргийэллэр, ытыс буор быраһаллар. Чугас дьоно бастыыр. Көмөн ортолоон иһэн, атаһа маһы туруораллар. Сиртэн икки миэтэрэ буоларын курдук. Буорун томточчу куталлар, таптайан кэбиһэллэр. Туттубут малларын чөмөхтүүлэр, ас тобобун уураллар. Кириэс, былаах туруораллар. Ситэри сааллыбат. Дьиэтигэр аттанар аһылыкка баралларыгар, дьиэҕэ киирэллэригэр арчыланаллар. Сүннүнэн кытыан, кии туттуллар.

Хайысхата. Сахаҕа, кини итэҕэлин да быһытынан, хайысха суолтата тутуу буолар. Өйдөбүллэри төрүттүүр, сизэри-туому сирдири. Иини арбааттан илин хайысхалаан хаһаллар, уңуобун ааннаах буоллабына илин аанныылар. Өлбүтү төбөтүн арбаа, атаһын илин хайыһыннараллар. Ол эрэн сир оҥоһуутун хайысхатынан халдыайыны батыһыннара, өрүс, үрэх үрдүгэр кини сүүрүгүн хайысхатынан эмиэ көмөллөр. Ол айаныгар табыгастаах буоллун диэн санааттан буолуо оҕоробун.

Бар Туом (*өлбүтү атаарыы сизэр-туома*) толорулларыгар түөрт хайысха тыла-өһө, хайысхаларга кимнээх олороллоруттан, кут төрдүн хайысхатыттан тутулукутанар.

Ахсаан. Бар туомҕа барытыгар тэн тыһы ахсаан туттуллар. Ордуктаах эр ахсаан туттуллубат. Ол ордуктаах ахсаан сэтэрийиини, сайдан элбээн иһиини, тэн ахсаан бүтүүнү, тохтоһуну, түмүктээһини кэрэһэлиирэ саха итэҕэлигэр кирибититтэн. Оннооҕор көмүүгэ сылдьар дьон ахсаана тэн буоларын тутуһаллара.

Бар Туом (барыы туомун) дьиэтэ. Киһи барыта сизэри-туому билэр, тутуһар буолбатах. Ол эрэн баһа баар. Олох ирдири. Манна идэтийи наада. Сотору кытай ааннаатаһына, аны олохпут кытай майгытыгар көһүө дириллэр. Бэйэбит туохха да бэлэмэ суох, баарбытын мэлдьэһэ олохтохтуна оннук да буолуон сөп.

Бар Туом дьиэтин тутарга киһи уңуобун былыр-былыргыттан кэлбит майгытыгар олобуруоһа дирибин. Онно таларга кыах элбэх. Киһи уңуобун – өлбүттээҕи дьиэтин маһынан тутуу алта көрүнгө баарын билэбин. Киһи уңуобун тутуубут биһиги олохтор дьиэбитин тутуубут киэбин баһынан иһэр кэригнээх.

1. Чардаат көрүнгө
2. Балаһан көрүнгө
3. Ампаар көрүнгө
4. Алта муннуктаах баһаарына киэптээх
5. Элбэх муннуктаах чардаат сарайдаах, тэн кириэстээх.
6. Абыс кырылаах, чочуобунна майгылаах, тэн кириэстээх.

Тэн кириэс – САХ – күн таһара бэлиэтэ. Бу түн былыргыттан сахаларга баар өйдөбүл. Сах үйэтэ, Сах таһара, сах сиэтин, сах билэр... у.д.а.

Сах – күн таһаралаах омул, САХ-а, сахабын дэммитэ саарбаһа суох. Тэн кириэһи сахалар биллигин да харысхал бэлиэтин быһытынан, түн былыргы таһарабын харыһыйдын диэн тутта сылдьабыт. Онон саха кириэһэ тэн буолар. Үгүстэр өйдөөбөккө православие кириэһин туруораллар.

Бар Туом дьиэтэ хайдах буолуохтааҕа биллэр, киэбэ-майгыта баар.

Манна сулуоспа хайдах барыахтааһый?

Үлэһиттэри Айыы дьэтин кытта (Тэрис киэнэ), «Кут-сүр» кыһаны кытта кыттыһан талан, үөрэтэн, бииргэ үлэлиэххэ.

Сулуоспа туох өгөнү оҕорор кыахтааһын ырытан, анал бизнес-былаан оҕоруохха. Манна эпитим курдук моргтан саһалаан, уңуобун, эргирин, мэнэтин, сэргэтин, күрүөтүн, кириэһин оҕорон тутууга тийэ ылыахха сөп. Сүннүнэн Бар Туом дьиэтигэр тинэх атаарыыны тэрийи, көмүү сизэр-туома буолуон сөп. Тиийиммэт-түгэммэт, быстыбыт-ойдубут саха дьонун харайыыны государство эбии көмөтүнэн киллэриэххэ сөп.

Кириэстэр, сизэр-туом ытааччылар анал таһастаах, чопчу бигэргэтиллибит эбээһинэстээх, хаһаастаах буолуохтаахтар. Быһата туспа, анал тэрилтэ буолар.

Бар-туомҕа ханнык сизэр-туом оҥоһуллара, туох ханнык тыл этиллэрэ сүннүнэн барыта биллэр. Элбэх мөккүөрү күөртүүр наадата суох. Бырайыак оҕорон, кредит, сир ылан үлэлиэххэ эр. Улуустарга эмиэ тэрийиэххэ наада.

Кыластык эттэххэ итинник. Манна, биллэн турар, тэрэһинигэр, мээрийэ, анал тэрилтэлэр өттүлэриттэн көмө-өйбүл эрэйиллэр. Киһи диэн киһи, киһилии харалыахтаах. Өлөртөн куоппут суох.

САХАРАЛ БИЛИИТЭ

Мумусов Михаил Сысоевич – Тумус Мэхээлэ. Саха рок муусукатын аҕата, быһата саха ВИА-ра сайдыларыгар, сахалыы добууолга олорууларыгар, ырыалара тойуктара сахалыы барааннаныларыгар тугунан да сотуллубат кылааты киллэрбит киһи.

Кэлинни сылларга элбэҥи дьон көрүүтүгэр-истиитигэр таһаарда. **Чорооннорго** – «Сыттыкка сытар санаа», **Чолбоннорго** – «Көстүүлэр», «Бый анныгар санаа», **Айталларга** – «Тайҕа уоттара», «Санаалар», **Дансыларга** – «Сарыал тыына», «Таах саҥа», «Сүүрээн» диэн саха муусукатын, ырыатын-тойугун чулуу альбомнарын. Маны таһынан кини тылларыгар, муусукатыгар **Байбал**, **Анатолий Бурнашов**, **Василий Еремеев**, **Бүөккэ Бөтүрүөп**, **Алексей Егоров**, **Саарын**, **Сиэн Тиитэп** курдук саха эстрадатын чабылхай артыыстара ыллыыллар. САТ-гар «**Ойуун түүлэ**» инспектээкили туруорууга үлэлэспитэ. «**Табык**» этничэскэй рок фестивалын 1989 с. төрүттээн, иилээн-саҕалаан илдьэ сылдьар.

Тумус Мэхээлэ Чап уустарыттан удьуордаах. Саха сиэрин, майгытын куолутун билэр, бу олоххо тобулун, табылын булан сэнэргиир, туохха барытыгар бигэ сахалыы көрүүлээх, истиилээх, быһаарыылаах.

Кэлинни кэмнэ, абыйах сыл иһигэр Саха төрүт билиитин үөрэҥин сурукка хаалларарга дьаһыардаахтык үлэлээтэ, элбэх кинигэни таһаартаата:

1. «Хотугу тутул» – *бырааттарыныын. (П.Тараҕай, И.Сулус, В.Майаһа)*
2. «Билгэ үөрэҕэ» – *бырааттарыныын.*
3. «Удьуор үөрэҕэ»
4. «Ыал Бии Билиитэ» – *кыттыгас*
5. «Ыал – олох төрдө» – *кыттыгас*
6. «Сабарай ахсаана» – *Бааһынай Баһылайдыын*
7. «Саха отуор сабарай» – *Бааһынай Баһылайдыын*
8. «Саас» – *хоһооннорун кинигэтэ*
9. «Читай и насмехайся» – *бырааттарыныын.*
10. «Словарь сакральных понятий» – *икки томнаах, бырааттарыныын.*

Барыта түүн былыргыттан силистээх-мутуктаах саха омук төрүт Билиитин уонна Үөрэҥин эйгэтигэр. Наукаттан, оңоһуу күүс хоро билииттэн уратылаах умнуллан эрэр тутум билии ситимин салбаата.

Бүгүн саҥа нууччалыы тылынан тахсыбыт «Словарь сакральных понятий» (Сахарал билиитэ) туһунан сэнэргиир.

Бу кинигэ «Читай и насмехайся» диэн кинигэ салгытын курдук. Манна тылы уонна өйдөбүлү 12 араас өттүнэн көрөн ырытыы, быһаарыы баар.

1. Аныгы тылдьыттарга киирбит быһаарыыта
2. Сахарал билиитэ
3. Бу өйдөбүл хантан үөскээбитэ, туохха, кимизэхэ баара.
4. Өйдөбүл аан бастаан сурукка түспүт (ур уунуутугар) быһаарыыта
5. Ийэ бичиккэ хайдаҕа
6. Сахалыы саҥарыллыыта (транскрипцията)

7. Нууччалыг сангарыллыгта
8. Сахалыгтан көнө тылбааһа
9. Билигнэ олоххо туттуллуута
10. Тыл уонна өйдөбүл холбостоһуна хайдах буолара
11. Тыһы, атыыр өйдөбүлгэ араһыта
12. Иитилээх имин тобуруота (+ -), геофизиката.

Тугуй бу, Сахарал Билиитэ диэн?

Тумус ону хайдах быһаарарын эһиэхэ тизэрдэ холонобун:

Бу саха төрүт, уус төрдүттэн тардылаах билиитэ. Саха төрүт билиитэ, үөрэбэ, майгыта **хаараллыахтаах**, көрүлүөхтээх-истиллиэхтээх. Бу эр киһи, ыал аҕатын Ытык Билиитэ. Кини дыа-рыгырыахтаах.

Билии икки аҕы арахсар. **Атыыр билии, Тыһы билии** диэннэ. Эр – **Сах** (начало), тыһы – **Саҕа** (начал). **Сах-Саҕа** (Начало Начал). Ити хараллыта. Сах – саха, **араллаах** – ареаллаах. Тайаан, тарҕанан сытар сирдээх, туттуллар, сайдар, кэхтэр, суураллар эйгэлээх. Сахалы майгы ис өттүттэн **арыллар күлүүстээх** буолар. Бу арылыннаһына саха билиитин бас билэр түбэтигэр, эйгэтигэр **тарҕатыы** буолуохтаах.

Сахарал билиитин илдьэ сылдьааччылар биһиги эрэ хааллыбыт, бу орто дойдуга. Ол саха бэрдэ, үтүөтэ буолбатах. Ол таһара дыаһала, үтүөтэ. Биһиги төрөөн түспүт дьолбут буолар. Ону биһиги билбэппит.

Күн сиригэр **икки ии-саҕа** баар. Атыыр, тыһы араһыта. (+) уонна (-), саха – хоро. Ити араһыта саҕар майгы эр киһиэхэ – сахаҕа тиксикит. Хоро таһан ылар майгы – хороҕо ол аата тыһыта. Ити таһара ыйааҕа. Ол аата билиитит (+) **тобуруолаах Сахарал билиитэ уонна (-) тобуруолаах Хоро билиитэ** диэннэ араһар. Бу икки билии аалсан, утарсан, **атаан-мөнүүн** буолан олох бытыспат ситимин онороллор. Атаан-мөнүүн ыйааҕа – таһара ыйааҕа. Олонхоҕо «Атаан-наах-мөнүүннээх Аан Ийэ дойду» диэн этиллэр. (Борьба противоположностей.) Бу киһиһигэ хотуулаах суох буолуохтаах. Уһуга суох бара турар олох мөккүрө. Өскө иккиттэн биридэрэ үстэн **иккиттэн таһынан** хотон, суох гынар өттүгэр бардаһына киһи аймах эстиитэ саҕаланар.

Билигин бу хайдаһый? Билигин хоро көрүүтэ (-) саханы хам баттаата. Аан дойду үрдүнэн хоро майгы баһылаата. Бу аан дойду (материя, материализм) эттик – **ӨС, тыһы хоро дэнэр. Оттон Өһүк – тыл (язык, идеализм), саха – атыыр дэнэр.** Язычество бастагы итэҕэл этэ.

Өс-ук. Эттик иһигэр тыыннаах майгы угуллуута. Тыыннаах тыыммат өйдөбүлэ. **Кут – тыыннаах майгы. Иччи – тыһына суох эйгэ.**

Айбыттан кэлбит эр киһи итэҕэлин баттаан, иудаизм, ислам, буддизм, христианство диэн **тыһы тобуруолаах итэҕэллэр** сир үрдүн баһылаатылар, хотугу Өһүк итэҕэлин суох (вне закона) онордулар.

Ийэ-тыһы имсэлээх олох, хоро-тыһы билии, үөрэх, эргизэн-урбаан, аты-кутуу харыта ахсаана суох тарҕанна. Античнай тутуллаах демократия, онно сөп түбэхэр былаас хааннаах хабаланы тутан олоһор. Онон былааспыт, тутулбут, имсэбит таһара ыйааһын утары. Ити төттөрү төлкөлөнүү диэн буолар. Түөрэх түгнэстиитэ.

Орто дойду хотугу энээрин мустахха 200-чэ мөл. кэринэ атыыр имсэлээх киһи хаалла. 6 млрд кэринэ тыһы имсэлээх ону утары турар. Уу сиртэн икки төгүл улаханан курдук, ааһа барыы, баһыйы икки эрэ төгүл улаатыахтааҕа. **Этэн хараҕа таһыччы кэлтэйдэбитэ** көстөн турар. Аан дойдуну дыахтар аймах баһылыыр **тыһы имнээх олох кэллэ.** Былыргылар: «...аан дойдуну кус хоро бүтүннүү баһылаатаһына, бэстилиэнэй тыһыынча кэлиэбэ...», – диэбиттэр. Ол кэлэригэр атыыр имсэни орто дойдуттан таһаратыгар төттөрү үүрүөхтээхтэр. «Непорочное зачатие». Бэйэлэрин күлүктэрин бэйэлэрэ уктунан төрөтүөхтэрэ. Клон. Клонирование. Амазония дойдута. Тыһылы-хоролуу олох майгыта ол диэки айанныыр, онно баҕарар, ыраланар курдук. Судный день. Сир-Сибирь эстиитин, ону аҕала сатыыр курдук майгы баһылаата. Тыһы айылгыта оннук. (-) көбүрэтэр, (+) эбэр аналлаах. Оҕону төрөтөрүгэр ийэ бэйэтиттэн көбүрэтэр. Хоро – харайар уонна хорооннуур, (хоронит). **Хоро тыһы – бу сирдээҕи майгы, Ийэ сир. Саха атыыр – таһара халлаан сиргэ угуута.** Бу олоххо сирдээҕи хаһан баҕарар чугас, халлааннааһы ыраах, ол иһин хоро хотор. Сирдээҕи майгы таһара майгытын сиргэ хотор буолан, **Хотун** дэнэр. Бу судургу айылҕа ыйааҕа. Ол иһин биһиги олохпут бу курдук.

Тыһын уһуннаах, кылгастаах. Киһи аймахха **тыһын уһатыта** диэн баар. Өлөртөн куоппут суох. Өлүү кэлэр кэмигэр кэлэрэ ордук. **Эстэр – дөбөн, түргэн, үөскүүр – ыарахан, уһун.** Киһи аймахха ити ыйытык турар.

Онно саха билиитэ туох диир?

Тумус «**Читай и насмехайся**» кинигэтин тылын-өһүн сөбүлээбэтэх, ылымматах элбэх. Бы-

дьяр дииллэр. Киһи сэбэ (гениталии) саха атыыр итэҕэлигэр, уопсайынан **язычествоҥа ытыкта-
нар, үгэр-сүктэр өйдөбүллээх** этэ буоллааҕа. Кэлинни **тыһы итэҕэл «срамота божья»** диэбитэ. Нуучча үөхсэр тылыгар язычествоны үөбүүлэрэ барыта маат-куут буолан киирбитэ. **Айыллыы төрдө барыта онтон, өйдөбүллэр айыллыылара, үөскээн барыылара эмиэ онтон.**

– Язычествоҥа тыл – халбаннаабат сокуон. Сахараал тыла, өйдөбүлэ итинник, ону уларытар, ханалытар, муннарар табыллыбат. Атын сиртэн кэлбит киһи баара эмиэ биллибэт. Өхүргэнэр, ылыммат, өйдөөбөт, барытын «срамота, маат-куут» курдук ылынар майгы эһиэхэ баар буоллаҕына, ол эһиҥи бэйэҕит билинҥи олоххут өйдөбүлүн кыһалҕата буолар диэн Тумус быһаарар.

Бу Сахарал билиитин олоххо сэргэбилэ, туһата туох буолуой?

Көһнөрү долбуур бөбө, өйдөөбөт дьон тылга күлэр эмэгэтэ буолуо дуу, олоххо ис дьыңар киирэн, иңэн, өй сабыдылаах буолуо дуу? Кэмэ кэрдиитэ, быһыыта- майгыта тобоостобуна саха өйдөбүлэ сабыллар кыым буолуо дии саныыбын. **Сахаралы кус хоро билиитин кытта тэңнэ, сэргэ туруоруу** наадата тирээн кэллэ. Икки билии саңаттан тыһылаан, атыырдаан, **анал-ларынан араарыллыахтаахтар.**

Икки арда атыахтаах. Оччоҕо бэйэ-бэйэҕэ тардыһыы күчүһүрэр. Ол күс олох иитээйигэ (заряда) буолар. Аттаҕына биирдэ атаан-мөңчүн чөскүр. Итии, сабыллыы (кыым) биэрэргэ. Сахарал билиигэ **сабыллыыны чөскөтүөбэ.** Таңара майгыта чөһэ, өрө тутуллуохтаах, сирдээҕи майгы аллараа сылдыахтаах, ол кэһилиннэбинэ түңнэстибит түөрэх буолар. Маны көһнөрөргө **сахарал билиитэ өй саҕар.** Биһиги сахарал билиитигэр махталлаах буолуохтаахпыт. Өй-билии туонатыгар бу сахарал билиитэ саҕар уот буоларыгар саарбахтаабаппын

Тумус Мэхээлэ ситиминэн Хотугу Тутул, Ылал, Удьуор, Ахсаан, Билгэ, Тэтим, Добуһуол, Сахарал билиитин чөрөхтэрин кэмэ кэлиэхтээх. Ол хаһана биллибэт. Өрт уота умайда да мынаһына суох холоруктуу ытыйан барар. Дэлэҕэ да «өрт уота сиирин курдук» диэхтэрэ дуо. Өй-санаа уларыыыта эмиэ оннук уларыа барардаах буолааччы. Өрт уота кыра кыым сабыллыытыттан барар. Киһи эмиэ быыкаа уллуруктан чөскүр. Таңара биһигини эстэр- быстар кэмнэ саңа олобу сахтыннар диэн саха тылын саһаҕа гыннан хаалларбыта үһү... Саха омук саңа олоҕо сах сахаралыттан сабыллыаҕа.

Бу кинигэ саха эр дьонугар, ыал аҕатыгар аналлаах. Дьахтар, оҕо аймах ааҕара наадата суох. 500 эрэ устуука табыста. Кинигэни Тумустан бэйэтиттэн булуоххутун сөп.

САХА МАЙГЫТА УБААРЫСКАЙ АХТЫЫТЫГАР

...Бу мин күн анныгар олоѳум майгыта!

Кини быһыытыгар эн булуон суоѳа биир да киһини аатырдыах улахан суолу, булуллубут саҥа дойдуну, саҥа дьону. Бу мин ыйаахпар суоѳа. Бу туһуттан бэйэм туһун бүтэрэн, тылбын биэрбит хуолубунан төһө эмэ тылы Дьоккуускай сирин дьонун туһунан этиэм...

...Саха олорор майгытын хуолутунан бары дьонтон атын, санаата майгыта хас үйэ устатыгар аҕыйах уларыһылаах, хуолута көҥүлэ ураты...

... хаһан эмэ бу сүрүк Сахалы ааѳар киһиэхэ түбэстэбинэ, мин түктэри эппит туох эмэ тылбын хоһууга уурумуоѳун, оол туһуттан; Саха тылынан суруллубут сүрүк сир дойду үөскүѳүттэн бу маннайгыта...

Убаарыскай.

Саха бастакы айымньылаах суругун суруйбут А.Я. Уваровскай (1800-1867 сс.) ахтар кэммитэн ыла икки үйэ кэринэ ааста. Бу икки үйэ устата саха олоѳун тугула хаста да төрдүттэн уларыйда. Икки үйэ анараа өттүгэр биһиги хайдах этибитий, билигин хайдахпытый?

Оччотооѳу саха олоѳо, майгыта-сигилитэ кини ахтыытыгар сотуллубат бастакы кэрэһит буолан хаалан хаалбытын ааѳабын. Ааѳабын уонна билинни «сайдьылаах» саха сиэрин, майгытын-сигилитин кытта тэннибин. Үгэс майгыларбыт кирири майгыларга төһө суураллыбыттарын ыраҕалаан көрөбүн. Оччотооѳу сиэр-майгы хайдахтаах курдук ырааһын, киһилиитин, тытыллыбатах тыйыс-кэрэ айылҕалыын дьүөрэлэһэн олоруу майгыта саха уратылаах ис дьинэ буоларын бу ахтыы туоһулуур.

Убаарыскай бэйэтэ этэринэн «саха олорор майгытын хуолутун уһуннук суруйуоѳун, суругун киэбэ буйбут. «Сахалар олорор сирдэрэ кэмэ суоѳун, тыалара бараммат күндү түүлээѳинэн, уулара ааттаах үтүө балыгынан баайдарын, итиитэ, тымныыта кэмэ суох күүстээѳин, ото-маһа үүнэр күүһэ холобура суоѳун барытын бичигилии суруйдаѳына хас да халын кинигэ буолуоѳун» этэр.

Аѳата исправник, нуучча, ийэтэ – саха. Кини төрөөбүт Эдьигээннин сирин үтүөтэ эгэлгэтэ суоѳун этэр. Хотугу дьон хайдах эрэйдээхтик олороллорун, 200-түү көстөн тахса сири эргийэ хаар байѳалы кэһэн сылдьан бултууларын, балыктыылларын кэпсиир. Билинни техника да үйэтигэр 2-3 тыһ. км. сири эргийэ сылдьан бултуур дьон баара буолуо диэбэппин. Оччолорго булт, балык сүрүн дьарык буолан, олох сүрүн майгытын биэрэрин этэр.

Эдьигээн, бэрт аптааѳынан аатырбыт Өгрөпөнө диэн дьон итэѳэлигэр киирбит дьахтар эппит тыла «**айыы дойдутуттан этиллибит курдук иһиллэрэ**» диир. Айыыбыт итэѳэлэ оччолорго сыанабыл, айыы сиэринэн барарын этэр. Төрөөбүт дойду буора эмтээх буоларын, «**чүнкүйэр күммэр ууга буккуйан иһиэм**» диэн биир хабах буору Эдьигээнтэн араѳарыгар илдэ барбытын кэпсиир.

5 саастааѳар Киллэмнэ кэлэн баран, бу дойду сир кэрэтин сөѳөн суруйбутун киһи хараѳар көрөн кэлэр уонна билинни Киллэми кытта хоһуур майгы үөскүүр. Онтон сирбит-уоппут хайдах буолбута, хайдах буолан иһиэхпит омооно көстөр.

– **Дьэ хайдах эбитий оччолорго, Киллэм?**

– Мин харахпар аһыллыбыта, көстөн ордук туоралаах, хас да көс усталаах күөх унаар бэйэлээх уу үрдүн курдук тэн ыраас хонуу. Эһин диэн дьүһүннээх, аахсыыта суох элбэх отун төбөтө күөх биэтэр саһархай торѳону тэлгэппит курдук буолан көстүбүтэ. Онно-манна хойуу титирик биэтэр хатын ойдор уус киһи илиитинэн олорпугун курдук үүнэн тураллар. Хонуу хара ортотунан хара сыырдаах киэн үрэх ыраас кумаѳын устун кирэ суох сүүрүктээх уу элбэччийэ турара. Бу үрэх уңуоргу өтө үрдүк хойуу аһылыктаах охсуллар отунан үүнэн турара. Бу сирдэргэ сүүһүнэн аахсыылаах дьон оту охсо турар хатыырдар күн уотуттан үрүн көмүс курдук килэбэччийэ турбуттара. Хонуу киэбин устатыгар аахсыыта суох сылгы ынах сүөһү туохтан да куттанымына көҥүл дьаарбайан, аһыы сылдьалара.

Бу хонууга уоннуу, биэстии үрүн буор сыбахтаах Саха дьиэлэрэ, биэтэр килбэбир маҕан моҕол ураһа дьиэлэрэ суруллубут курдук көстөллөрө. Балаҕаттар сүлүүдэ биэтэр таас түннүктэрэ ыраахтан күндү таас курдук күн уотуттан кылабачыйа тураллара. Уһугар, бу хонуу үрдүк томторугар биһиги дьиэбит үрдүк булгуннах курдук томтоолон турбута.

Бу барыта кыттыһан мин харахпар тылынан этиллибэт үчүгэинэн, уһуга суох киэнинэн көстүбүтэ.

— Бу сир күөллэрэ сайын устата эгин кус уһунан, учугас ойдоро, тыалара куобаһынан, ула-рынан, бочугураһынан, хабыйахаанынан толору буолара. Саас буус устуута, күһүн, бу бары көтөр оҕотун көтүтэн баран төттөрү ичигэс сирдэргэ көтөрүн саабына, хаас, кус, куба, туруйа, кыталык игин ааттаах кыра көтөр саңатыттан киһи утуйарыттан аһара.

Дьэ, хайдах эбитий? Остуоруйа, олонхо дойдута кэпсэнэр дии. Билинни Киллэмнэ киирэн туран бу хартыһынаны ойуулаан көрүн ээт. Туох ханнык санаа кэлэр эбит...

Киллэмнэ кэлэн аҕата өлөр. Кини олохтоох сахалары кытта ыкса билсэр. «*Бу сахалар ми-игин төрүөбүттэрин курдук таптаабыттара, мин кинилэри сүрэхпинэн таптаабытым. Оол гурдук киннэри таптаан мин киннэр тылларыгар ситэ чөрэммитим, олорор олохторун, санаа-ларын майгытын ситэ билбитим, олоңхолорун, ырыаларын, таабырыңнарын, былыргы сурах тылларын баҕаран, таптаан истэrim, ыһыахтарыгар, урууларын, курумнарыгар, дьоннорун муннахтарыгар баҕабынан сылдьарым, сайын ойнуур ойнууларыгар кыттыһарым. Инньэ гынан бэйэм даҕаны кинилэр идэлэригэр ситэ чөрэммитим: быһыйбынан даҕаны, чэмчэкэбинэн даҕаны ханнык да бөдөчөн Сахаттан хаалбатым. Саха да, үрэр да саанан ытарбынан ааттаах баа-рым, халан аты миинэн, киэң хонуу киэбинэн тыал курдук сылдьарбын хайҕалга уураллара, ат бэлиэтинэн күчүңүн, аллаабын, эрин албаһа суох билэrim, ынах сүөһүңү көрөөт, үтүөтүң, куһаҕанын чинчитэ суох билэrim. Манньык бары кыра суолу анһа ахтарбыттан эр киһитээбэр буолуох, бары Саха эмээхсинэ, эдэр йахтара, оҕото мийигин киһи итэҕэийэ суобун курдук тап-тыыллара. Оол гурдук Сахага таптатан, итэҕэлигэр киирэн баран, мин киннэр санааларыт-тан туораны оңоруохпун түктэриңи баара, бу суолга дьобурдаабым да, баҕалаабым да буоллар.*

Ийэтин, саха дьахтарын туһунан бу курдук этэр:

— *Ийэм суругу билбэтэ, санаатынан бэрт көрсөү баара, өйүн бэрдэ холобура суоҕа: кини барытын ахтара түөртээх сааһыттан, соччоттон сэттэ уона туолуобар диэри тугу исти-битин хаһан да умнубатаҕа, хайа таңара күнэ хайа күн буоларын санаамаһа эрэн этэрэ, хайа бойободо тойон сүөс сыл урут хас сыл олобуттун албаһа суохтук кэпсиирэ, төһө да элбэх харчы аахсыта түмүктэнэрин, биэтэр үллэһиллэрин санаат, албаһа суохтук этэрэ. Оол гурдук өйүттэн туох былыргы өрдөөбү суолу умнубут дьон киниэхэ кэлэн мөккүңнэрин сүөрэллэрэ.*

Дьон былыргыттан олонхотун, ырыаларын, таабырынын барытын кини билэрэ, йахтар иистэнэр үлэтэ, былыргы тойон таңнар таңаһын кырыйыыта, тигиитэ туох да кини илиитин уһуттан тахсыбата. Бэрд таңараһыт баара, өлбүт күнүгэр диэри биир да сымыһа тылы эпсэтэҕэ, биир эмэ аччык киһи кини дьиэтиттэн тотумуна эрэ кини дьиэтиттэн тахсыбата, дьадыангы дьонно көмө буоларыттан кини дьиэтигэр биир мөһөөк харчы бүтүн турбат баара, дьыл улахан таңарата кэлэр көмигэр аһынан толору хоспохторун аңардара хаалара. Бу туһуттан кини үтүө сүрэхтээх, килбэбир кирдыктээх хотунунан аабыллара. Иэс биэрбит киһи киниэхэ иэһин ах-тыаһын саатара, кинини туох эмэ үчүгэй суолунан, биэтэр үлэтинэн үөрпүт киһи бэйэтин оол күн дьоллообунан аабынара. Ийэм мин санаабын салайара таңараны таптыырга, ыраахтааһыны ыткытырга, дьадыангыны харайарга, сымнаҕас санааҕа, киһини атаҕастаабакка биир тылынан оол үтүө майгыга. Мин ийэбин холобура суох таптыырбыттан бэйэм да төрөөбүт майгыбыттан бу, кини эппит тылларын биирдэрин да түһэрминэ истэrim.

— **Дьэ хайдарый, манньык үтүө майгыбыт билигин төһө уларыйда?**

Ийэтэ, кини 14 саастааҕар өлөр. Икки төгүрүк сыл ийэтэ ыалдыбытыгар уола хайдах ха-райбыта бу баар:

— *...бу сылпытын устатыгар биир да түңү хаһан даҕаны биир да киһиэхэ кинини көрөрү, харайары итэҕэйбэтэҕим: эми бээрэри, аһынан аһатары, тэллэххэ эргитэри барытын бэйэм илибинэн гынарым, кини аттыгар олонор эрэн утуйарым, улахан аңарын утуйумуна суру-йар сирбэр (үлэбэр) барарым. Тоҕус түңүнээх күңү өлүбүн иннинэ, мин ханна да тахсымына, утуйумуна да эрэн кинини оҕообутум.*

Ийэтэ кэриэһин этэригэр: «*... мин санаам майгытын хуолутун эн толору билэҕин; мин май-гыбыттан эн тахсыма. Бу майгы, төһө да сор буулаатаһына, эн сүрэххин чөрдүөҕэ. Умнума киһиэхэ үккүңүн, сүбэҕинэн, эрэйгинэн көмө буоларгын; киһи оннук буолуох тустаах».*

— **Дьэ, итинник элбэҕи, хаһан өлөрүн, уола тугу гынахтааһын, ханна барыахтааһын, кэлэр олоҕун майгытын кытта этэн баран, уолун илиитигэр өлөр.**

«Кини сыппыт майгытыгар биир дафаны өлөн эрэр киһи быһыыта суоҕа, сырайыгар биир да сураһын кубулуйбатаҕа, кини өлбүтэ сылайбыт киһи чычас нурайытыттан атына суох баара. Оол гыннан мунньустубут түөрд уонча киһиттэн биир да киһини, биир да оҕону куттаабатаҕа. Бу дьон төһө да куттанымна эрэн көрбүттэрэ кини үөрүү күлүм гыммыт майгытын, хайтах айыыта суох киһи, тыыннаах иччитэ ыалдьан өлөр этиттэн тахсарын саабына, үрдүк айыы дойдутун сырдык сиригэр бэлэмнэммит олобун көрөн үөрбүтүн курдук. Оннук баара кин өлбүт майгыта!»

Айыы киһитин анараа дойдуга аттанар майгытын түгэнэ итинник эбитэ...

Саха дьахтарын майгытын маннык диир:

– Саха йахтарыгар үчүгэй сырайдаах элбэх. Киннэр эр киһитээбэр сэбэрдэр. Киэргэниини, симэби бары йахтар хуолутунан бэрккэ таптыыллар. Эр киһини баҕардыах майгыттан оңоруу киннэри да матарбатах. Бу майгыларын хайдах да кистиэхтэрин баҕардаллар, киннэргэ кэлбит киһи сотору бэлиэтиэбэ. Эрдэриттэн ордук атын киһини таптыыр санааларын үөтүк кистишлэр; хайбал тылы, түс ааты бэйэлэригэр тохтооллорун аакка уураллар. Бу гэннэ киннэри куһаҕан кирдээх суоллаах, чэпчэки санаалаах йахтар ууһугар кытыарыахха түктэри.

Түс майгылаах йахтар биир тылынан эрин баһа. Эрэ сүөһүтүн, үбүн, хамначчытын барытын киниэхэ туттарар. Кини бары дьизэ салайыытын тутар, эрэ таһырдьатаабы үлэни, оттуур, мастыыр, сыгылыыр үлэни салайар, биэтэр булду бултуур, атыыны атыылыыр. Оол гүрдүк сытыы йахтар сүүрбэ, отут сүөһүтүнэн дьизиттэн толору кытыйаны оңорор; аас тийбэт тутуу киниэхэ хаһан да кыттыспат. Маннык Саха йахтарын ыраах улахан аңарын майгыта.

– Саха уңуобун үрдүгүнэн орто, оол да гыннар томуруон дьонунан ааттаныах тустаах. Сырайдарын быһыыта хаптаҕайдыы, муннулара сэб улахан, харахтара саһархай, биэтэр хара, астара хара көнө, хойуу, бытык хаһан да үүммэт, эттэрин өңүн хара да, үрүн да диэхтэн түктэри, дьүһүннэрэ сылга үстэ-түөртэ уларыыар...

– Кими да гытта сэриллэхимнэ сымнабас олохторун майгытыттан киннэр хоһуун эрэтэринэн ааттаныахтарыгар түктэри; оол да гыннар сымсабай, сытыы хамнаныларыттан, эйбэс тылларыттан майгыларыттан киннэр сир үрдүгэр үтүө дьон биһин ууһугар кытарыллыах тустаахтар. Онтон эбии киниэхэ бу хайбал тиксэр; Саха бары бэрд көрсүө дьон. Киннэр киһини кытта кэпсэтээт сотору билэллэр, бу кэпсэппит киһилэрин санаатын, майгытын көрсүөтүн, үрдүк тыл күчүн эрэиэ суох өйдүллэр, тыл маңнайгы олобуттан кэпсэтиллиэх суолу тоһууа таайаллар, абыйах кубулубаттаах Нучча көстүөбэ арыттаах тыа Сахатын түөкэйдиих.

– Төлөбүрэ суох ас цөл арай Сахаҕа баар. Манна Саха үтүө сүрүбэ күлүгэ суох көстөр. Саха балаҕаныгар киир; кини туох аһа баарынан эйигин күндүлүөбэ; уон да хонукка олоҕор, бир да ый олоҕор; мэлдьи тот буолуоң бэйэң дафаны, атың дафаны. Бу иһин кини тугу эмэ төлөбүр көрдүөбүн сааттан ордук улахан айыыга уулар. Кини этэр: «аһы цөлү таңара биэрэр, бары киһи аһатын диэн; мизэх баар, киниэхэ суох; бу туһуттан мин таңара биэрбиттэн бэрсизэх тустаахпын». Саха балаҕаныгар ыарый: бары кэргэн уларыһа эн тулабар буолуоҕа, бары кыһалбаҕан күчүэ тириэриэһинэн толоруоҕа.

– Саха сирдүттэргэ кирдик хайбал бэриллиэх тустаах, бу хас атыллы аайы көрсөр бэрд эрэи биир да куһаҕан уордаах хааннарын көрдөрүмнэ тулуйалларын иһин, соботох барбах эрэйдэрин аңардарыгар да тийбэт хамнас иһин.

– Кырдыабас оҕоньордорун бэркэ ытыктыыллар: кинилэр сүбэлэриттэн тахсыбаттар, киннэри атаҕастыыры, хоргутунналары буруйга, айыыга уураллар.

– Саха баайын сүөһүтүн элбэбинэн ааҕар; бу туһуттан сүөһүңү цөскэтэр кини маңнайгы санаата, маңнайгы баҕата. Бу санаатын дьоллоохтук ситэн баран кини атын ээби, харчыны мунньар. Арыгыга, табаахха бэрд баалаахтар.

– Саха кыһалҕаны кытаатан уйара холобура суох; икки, үс күңү аһаамна эрэн күчүмэбэй үлэни үлэлиирэ киниэхэ барбах. Саха өһүөмнүч санаатын кимнэбэр дафаны чэпчэкитик умнар, атаҕастаабыт киһи буруйун билинэн баһын эрэ биэрдэр.

– Саха кинэстэрэ былыргы хуолуларынан уоруйабы тутуат мунньах ортотугар таһырынан буруйдууллар. Бутаһыллыыт киһи өлүөбэр диэри хара суоллаах киһи аатыттан тахсыбат: кинини кэрэһиккэ ылбаттар, дьон сүбэлэһэр мунньаҕар кини тылын ылбаттар, кинини кинэскэ да, старсынаҕа да талбаттар. Бу саха хуолута эмиэ көрдөрөр **УОРУУ КИНИ ИДЭТЭ БУОЛБАТАҕЫН**. Уоруйах киһи буруйданарыттан ордук өлүөбүн устатыгар диэри үтүө киһи аатынан ааттаммат.

– Уус эрэ буолуобун баҕарбыт Саха илиититтэн туох да тахсыбат: бииргэ көмүс ууһа, алтан ууһа, тимир ууһа, мас ууһа. Кини сааны да абырахтыаҕа, муоһу да быһыаҕа; баҕардар эрэ,

үтцө ыарахан атыылаах сэби көрөн олорон, кини абыяхтык чөрэнээт соол курдугу оңоруоҕа. Саа маһын оңоро, муос тараабы дьөлө быһан ойуулуура уустук үрдүнэн бэрд.

– Бэлиэтэниэх тустаах: оҕус тириититтэн оңоһуллубут иһиттэрэ, уон да сылы мэлдьи убаҕас аһынан туолан турдахтарына сытыйары билбэттэр. Ат хоңхоҕобун тириититтэн тикпит саары диэн этэртэс ууну иңэриэхтээбэр, түөрд, биэс күнү мэлдьи ууну да кэһэн сырыт-таххына, атаххын быыкаан да сиигитиэбэ суоҕа.

– Оңорбут тимир быһахтара убугар диэри өбүллэр. Манан хамыйабы, кытыйаны хаһан оңороллор. Оннук сымнаҕас аата, уйан тимири хорҕолдьун курдук кыһар төһө да биитин сыппатамна.

– Саха үрэр саанан ытара бэрд мэргэн.

– Атыыны атылыырга кини дьобурдаах да, бэрд да баҕалаах.

– Сылгы, ынах сүөһү ыалдьарын эмтиир Сахаҕа барбах. Киннэр хатылаабат гана эмтииллэр ыарыыны, ис ыалдьарын игин, бааһы, ымынахтаах ыалдьаллары, харах ыарыыларын. Уңуох тостубутун, ханнык сиргэ да буоллар, киннэр биллибэт гына эмтииллэрэ холобура суох.

– Бэлиэтэниэх тустаах: балаҕаннарын аана мэлдьи илин диэкки хайыспыт буолар, оол туһугар, сарсын эрдэ туран тахсалларын саабына тахсар күнү көрүөхтэрин, киниэхэ үңүөхтэрин тосхоллоох буоллун диэн. Бу майгылар биллэрэ: киннэр сүрэхтэнэ иликтэринэ былыр күңүс үңэр дьоннор бааллара.

Буус устар ыйтан сайыңы балаҕаннарыгар киирэн, окко кириэхтэригэр диэри икки ый киннэр уйгул кэмнэрэ. (Тыла-өһө уларытыллыбакка бэрилиннэ).

Убаарыскай ахтыгытыгар, саха танаһын сабын, киэргэлин, иһитин-хомуоһун, ыһыабын, оон-һуутун-көрүн, дьылэниитин (уруутун) о.д.а. суруйар.

Убаарыскай бэйэтин үтө майгытынан саха быры дьонугар таптаппыт кини. Ыраахтааҕы суолун оноро Саха сирин илин арҕаа өттүн илин кэрийбитэ. Элбэх айаны айаннаабыта, сору-муну, эрэйи билбитэ, өлүүнү көрсүбүтэ, хаайылла да сылдыбыта. Үтө майгыта, ыраас сүрөбэ, айы санаата кинини киһилин быһыы-майгы үтө холобурун быһыытынан күн бүгүн биһигини үөрэтэр, сөхтөрөр.

Убаарыскай, бу саха омук суругунан бастагы ахтыгытыгар Бөтөрбүүрк куораттан арахсарын санаан сүрэбин кытта кэпсэтэр:

«... мин сүрэҕим куччугуй сааһыттан сорунан, алдьархайынан баттаммытыттан бачча-аңа диэри сынньана илик ду... **Барахсан сүрэҕим!** Оччоҕо эн босхотук тэбэриң эмиэ астыаҕа, эн эмиэ ыгыллыаң. Тоҕо эн киэң уйулгуну таптыыр буола айыллыбытыңый? Тоҕо эн долгуйабыңый соботох үрдүк оңоруулаах айыыттан? Арай оол туһугар дуо: соботох миигин эрэйдиң туһугар?»

Оңоруу! Эн да буруйдааххын: ирбэт буус ортотугар миигин айан баран эн тоҕо миэхэ долгуйбат тымныы сүрэҕи биэрбэтэңий? Оччоҕо мин төрүөбүт сирим учугас тулатыгар оннобу дьон майгытынан куччугуйунан дьоллонон олорум этэ...»

А.Я. Уваровскай саха баарын тухары мэнэ өйдөбүлү хаалларбыт киһибит буолар. Мин кини ахтыгыттан саха майгытыгар сыһыаннаабын ылан, дьон аахтын, бүгүнгү бэйэтин майгытыгар холоон көрөн, туох эмэ туһалаах сүбэни ыллың диэн бэчээттэтим. Убаарыскай ахтылары ылан аабын, оҕолоргутугар аахтарын, бэйэбитин, омуккутун билэргит эбиллиэ.

(Саха омук санаата буолар, ураанхай аймах улуута түүлүр ууһугар
Күнтэйэр Түмээс Ууска аныбын. Сэтинньи 7 к. 2004 с. Уххан)

*Ый нууралын сырдыгынан
Ыра санаатын симээбит
Ымы ылгын ыйаахтаах,
Сулустар сүһүмнэринэн
Сотуллубаттык суруллубут
Сойбот суон сурахтаах,
Этиттэриилээх этигэн көстүчү
Эриэн холустаҕа эһэри эңсэн,
Этэр-тыынар өң тыллаах,
Дириң долоһой дьыңыттан
Дьиктини кэрэни булаттыыр
Сорсуннаах сонордьут өйдөөх,
Ис чиң ис хоһоонуттан
Иһирэҕи истиҥи ирдиир
Иэйэр имэң куттаах,
Кыларыйбат кырааска уруһуйдаах,
Кистэлэңнээх киистэ бичиктээх,
Суураллыбат соһо суруктаах,
Күн тэйэринэн күлүм уулаах,
Күн дэлэйинэн күлэр уулаах,
Күндэйэ диэн дойдулаах
Күнтэйэр Түмээс Ус доһорбор
Айбыттан анаарыылаах
Айыы Хаан айхалын аныбын!
Уһулуччуларга анаммыт,
Улуу сахтан ууруллубут
Урааңхай уруйун уунабын!*

«ТИМА ХАРТЫНАЛАРЫН СИМФОНΙΑ КУРДУК ИСТЭБИН...»

– *диэн Россия, Саха народнай артыыһа Иван Степанов, доһорун народнай художник Тимофей Степанов айымньыларын түһүһүнэн этэр.*

Иван 1962 с. Художественнай училищеҕа үөрэнэ кэлэригэр Тимофей иккис курс студена эбитэ үһү. Биир хоско олонор, биир иһиттэн аһаан олоһорбуптут, оччолортон ыла мин кинини үчү-гэйдик билэбин диир.

У: Эн бэйэң худуһунуһук үөрэхтээх, доһоро киһи, Тимофей үлэтин хайдах сыаналыгыҥ, кини хайдах айарай?

И.С.: Тима 4 саастаабыттан аахпыт киһи. Детдом оҕото. Төрдө Сунтаар. Буолаары буолан 5-6 сааһыттан олонхону ааһар. Ону өйүгэр, хараһар онорон көрө улааттаҕа. Оҕо эрдэбинэ киниэхэ олонхо киирбит эбит, кутугар -сүрүгэр уйаламмыт. Этэргэ дылы, олоһу олонхоһон көрө улааппыт. Аны эмиэ ол саҕаттан уруһуйдуур этим диирэ. Бу мин санаабар Үрдүк айыылар анаан бэлэмнээбит киһилэрэ. Анабыллаах айылгылаах курдуга. Эдэр сааһыттан бу орто дойдуга, айыы хаан аймаҕа үс дойдуну кытта ситимин өйдөбүллэрин барытын онорон, тутан-айан хаалларарга сыал-сорук ылынан, олоһун тухары үлэлээбит, чахчы айымньылаахтык үлэлээбит киһи диибин мин.

*Саха сабыллар сабын
Сатаан аҕаан таһаарбыт
Сатабылгын сөбөбүн,
Күн күлүмүрдэс утабын
Уран уруһуйга угуйбут
Уобарастаргар умсабын,
Өң-тала өркөннөөбүн
Өстөн өһүккэ тиййэр
Өйдөбүллээгин сомсобун.*

У: Киһи быһыытынан хайдах сыаналыан этэй?

И.С.: Киһи быһыытынан наһаа сэмэй, боростуой, кыбыстанньан, киһиттэн ордо сатаабат киһи этэ. Сүдүтэ сэмэйигэр көстөрө. Кирэ суох, ыраас айыы киһитэ. Кини олобун бырагыраамматын чопчу билэрэ, тугу гынарын, тугу гыныахтаабын, туохха үлэлиэхтээгин барытын билэрэ. Өссө, кини суох буолтун кэннэ саныыбын ээ, кини орто дойдуга оноруохтаабын барытын онгортон, өлөн баран ханна тийиэн, хайдах олоруохтааҕар тийиэ, ол дойдулар анаарыларын айымньытыгар киллэрэн онгортон көрбүт киһи диэн.

Бүтэһик серията «Библия» этэ. Суорун эмиэ тиһэх үлэтэ «Библия» этэ. Олонхоҕо үлэлээбит дьоннор. Дьэ, бэйэн санаан көр; кини айымньылар, орто дойду олобун дириг өйдөбүллэрин барытын; аллараа, үөһэ этитиһэлэх, үөтүүлэх эйгэлэри барытын хабаан, олонхо, ойуун, уус, саха олобун, саха үөтүүлэх санаатын нөнгү айан-дьүһүйэн хаалларда дии. Киһи сөбөр-махтайар, ситэн өйдөөбөт, анааран сэрэйэр айымньылар.

– Да, да, именно сүдү айымньылар! Көннөрү уруһуй буолбатахтар. Мин кини хартыыналарын симфонияны истэр курдук ис турукпунан истэбин. Олонхотун тойугун кылыһахтара дьүрүһүйэн иһиллэр курдуктар, тылын-өһүн энсилгэнэ ыраахтан дуораһыйан иһиллэргэ дылы. Улуу симфония! Харах көннөрү хартыына курдук көрөрө диэн атын. Кини хартыыналарын көрө сылдьар оҕотуттан оҕонньоругар тийиэ бары куттарыгар-сүрдэригэр, дириг өйдөрүгэр-санааларыгар, ис туруктарыгар тийиэ ыттаран көрөллөрүн элбэхтик бэлиэтии көрбүтүм. Бары айымньы диһиллэр эбээт. Туох эрэ сибэтиэйгэ, тыытыллыбат эйгэҕэ киирбит курдук буолааччылар, өйдөөн көрөөрүн эрэ. Кини хартыыналар туспа ураты энергетикалаахтар.

*Үөрэр-дьүөрэ үчүгэй талыы,
Сыымай-дьикти сыбыы сыһыарыы
Талбата талыытын таайабын.
Холуур-холбуу хомоҕой уруһуй,
Суулуу сото солун суруйуу
Суолун-иһин анаарабын.
Кустук өңүн талыытынан
Киистэ кылларын ытаппыт
Кистэлэңнэриң домноох.
Куруһуба дьэрэкээн өңнөрүң
Куолутун, сэхэнин кулукута
Куттан-сүртэн тутулуктаах.
Холуста хонуутугар хонуктуур
Хомоҕой хоһуйууң хоһоонун
Хоһото хомуһуннаах.*

У: Төһө өйдүүлэрэ буолуо дии саныыгын?

И.С.: Ким туга сайдыбытынан, кутун-сүрүн ис туруга хайдагынан истэн эрдэҕэ. Ким харагынан көрөн, ким кулгаагынан, сүрэҕинэн-дууһатынан истэн инэринэр буоллаҕа. Онто уйулҕа-тыгар тийиэр, биллэр. Хаанга баары уһугуннарар. Кэлинни сылларга сахалыыбыт син төнүннэҕэ дии. Сахалар бу диэн тутта өйдөөбөтөхтөрүн иһин, ис күүстэринэн, түгэхтэринэн бу биһиэнэ диэн ылыналлар, кэрэхсиһиллэр. Дьэ, ол иһин Тимофей Степанов хартыыналарыгар биһиги детсад саҕаттан үөрэниэхтээхпит, иитилиэхтээхпит. Бары үөрэх, иити бырагырааммаларыгар, кинигэлэригэр киириэхтээх, биһиги сахалар, үөрэхтээхпит эбит дириг буоллахпытына. Мин санаабар орто дойду дьонун, иэҕэйэр икки атахтаағы, иннинэн сирэйдээҕи барытын кэрэхсэтэр, үөрэтэр-иитэр хартыыналар. Билигин биһиги өйдөөбөппүт, кини суолтатын. Кэмэ кэлэн иһиэҕэ. Аттыгар сылдьар чугас билсэр-көрсөр дьоно да кини дыһа ис туругун ситэ өйдөөбөтөх буолуохтарын сөбө. Олох үөһэттэн ананан, айыллан кэлбит киһи этэ. Билигин кини, бу икки Уйбааннар тугу-тугу

кэпсэтэллэр диэн мүчүннүү-мүчүннүү, булгу истэн олорор буолуохтаах диэн, хайдах эрэ мин саныыбын. Ону харахпар көрөр курдукпун. Кини миэхэ өрүү тыыннаах.

Олоңхону оһуордаан,
 Остуоруйаны оломноон,
 Ойууну ойуулаан,
 Айыылары дыһһүйэн,
 Иччилэри илэтитэн,
 Уһуу уруһһуйдаан,
 Абааһылары арааттаан,
 Анааларынан туруортаан,
 Айбыт-туппут айымньыгар
 Сурах буолбут
 суон суолтабытын
 сураа суруккар тиспиккин,
 Урааңхай саха
 Уратылаах улуутун
 Уруһһуйгар эппиккин.
 Үөдөн түгэбиттэн
 Үрүң күңнэ тиийэ
 Үс дойду ҫтүөтүң
 Үрүңүң-харатын ситэңҕин,
 Үрүң холустаң хонуутугар
 Үңэ-сүктэ түмүккүң.
 Өспөт үйэлэр
 Өлүкскэлээх өрүкүлэрин
 Өйдөбүллэрин өһүлэн,
 Өң-дыһһүлгэн талатынан
 Өлбөт-сүппэт тыыннаан
 Өйдөбүнньүк хаалларбыккын!

У: Бу олонхо суолталаныытын, саҥа музей үлэлээһинин, кини хартыыналара туспа дьиэлэ-ниитин барытын баттаһан, онно олорон үлэлии сылдьыбыта буоллар ньи...

И.С.: Этимэ даһаны, эн онороргун онордун, орто дойдутаабы бырагырааммаһын ситэрдin, далбараңар эйигинэ да суох сылдьыахтара, суохтатаахтара суоһа диэбит курдук үөһээнгилэр илдьэ бардахтара. Кини олоһун тухары олох куһаңан усулуобуйаһа, ыт уйатын курдук кыра мастарыскайга үлэлээбитэ. Бэйэтин харыстаммакка «на износ» үлэлээбитэ. Ити киэн, үчүгэй дыбарыаска кини үлэлээбэтэ. Үлэтигэр туох да наһаа бэриниилээх, бэрээдэктээх этэ. Сахаһа кини курдук анал үөрэһи ааспыт реставратор идэлээх киһибит суох быһыылаах. Реставратор быһыы-тынан суолун-иһин эмиэ хаалларда. Кини сүрүн үлэтэ буоллаһа. Уруһһуйдуурун хоббим диирэ. Атын биир идэлээхтэртэн кини ордуга диэн реставратор идэлээһэр сытар. Былыргы худоһун-

ньуктар уруһуйдуур ньымаларын, кырааскаларын састаабын, хайдах тутталларын барытын ым-пыгар-чымпыгар тийэ үөрөппит, ону туһаммыт киһи буоллаҕа.

Кини билиитин таһыма дэгиттэр бэрдэ. Кини библиотекатын курдук библиотекалаах киһи биһиэхэ баарын билбэтим. Эдэр эрдэбиттэн анаан-минээн Ленинградка үөрэнэр сылларыгар стипендиятын сыһыгар хомуйбута. Уруһуйдуур хас биирдии деталларын, таһаһын-сабын, сэбин-сэбиргэлин ымпыгын-чымпыгын туһунан диригинник билэрэ. Ньургун Боотур Олонхо операҕа анаан эскизтэри онорбута, онто билигин ханна баара биллэ илик. Тимофей саха олонхотун, ойуунун, ууһун уруһуй театрын онорон бүтэрэн барда. Олонхо ис хоһоонун хаалларда. Оннук үһүлүччү киһи!

*Мэңэ ойуу суруккар
Кииммит кимэ кэпсэнэр,
Хааммыт хантана этиллэр,
Этигэн көстүчү айыыгар
Быстыбат ситим биллэр,
Өйдөбүл тыына тиллэр!*

У: Ойууларын эрдэ көрөбүн диэччигэ суох дуо?

И.С.: Инньэ диирин истибэтэҕим. Ыйыппатабым даһаны. Кини өгнөөх түүлээҕин туһунан билэбин. Элбэхтик ол туһунан сэлэргэстэхпит дии. Этэбин дии олох кыра сааһыттан, ойуун эт-тэтэрин, иитиллэрин курдук олонхоһут, ойуун, уус идэтигэр үһүүллүбүт курдук киһи. Кини ону аһыллан кэпсээн бардаһына киһи сөүрө. Аны хартыыналара бары үөһэттэн анааран олонорон суруллубут курдуктар. Кини үөһэттэн, үрдүктэн көрүүлээх киһи этэ. Бу кэлин хартыыналарын үчүгэйдик бэйэтэ быһааран кэпсиир буолбута. Саҥа хартыына суруйдаһына ыңыран көрдөрөөччү.

У: Кини дьоллоох киһи этэ дуо?

И.С.: Бу орто дойдуга тугу оноруохтаабын, тугу ситиһиэхтээҕин толорбут, ситэрбит айар үлэһит быһыытынан толору дьоллоох этэ. Тус оловор эмиэ дьолун булбута. Сааһырыар диэри соҕотох сылдыбыта. Нинаһын холбоспуттара 20-чэ сыла буолла быһыылаах. Нинаны эмиэ киһиэхэ айылҕата анаан тиксэрбит курдук. Тима ону-маны тэрийии, булуу-талыы, кэпсэтии-ыпсарыы өттүгэр мөлтөх этэ, ону Нината ситэрэн-хоторон биэрбитэ. Ити билигин галереятын туттаран, киирэрэ буолан эрэр. Бу киһитэ кини буолан итини барытын ситэр-хотор. Кыһа Айта эмиэ биир оннук. Манна биһиги саламтабыт биллэ-көстө көмөлөһөн, сиппэтэбин ситэрэн, тутуллубатаһын туһан, онһуллубатаһын онорон биэриэн наада. Кэргэн, аҕа, эһэ быһыытынан туох да мааны киһи буоллаҕа. Сизинигэр ымманыа, кинини таптыыра бэрдэ. Нинаны «маама» диир идэлээх этэ.

– Хайдах кэргэннин кыра оҕо курдук «маама да маама» диигин диэн соруһан оонньоон эпиппэр,

– Хата эн баччаанча дылы «маама» дии сылдыар маамалаах эбиккин дии диэбитэ. Кини дет-домҥа итиллибит киһи «мааматын» Нина солбуйбута. Кырдьык, Нина Тимаҕа маама курдук, Тима киһиэхэ оҕо курдук этэ.

У: Тимофей Степанов хаалларбыт айымньыларын хайдах сыаналаһан этэй?

И.С.: Тимофей Степанов норуотугар хаалларбыт духуобунай бааһа тугунан да сыаналамат баай. Хайдах да үйэ кэлтин иһин, Саха омуга диэни кини хартыыналара кэрэхэлии, кэрэхсэтэ туруохтара. Бу күннээҕи тиэмэ хартыыналара буолбатахтар, бу үйэлэри үнүордаатахтарын аайы өссө эбии дьэпкэрэн, суолталара, өйдөбүллэрэ арыллан, ырааһыран, диригин, үһүнү, үйэлээҕи эңсэн чулуу сиздэрэй буолан иһиэхтэрэ. Кини улуу худоһуннук. Кини үлэлэрин харах харатын курдук харыстыахтаахпыт.

*Айбыт Аҕа Халлаан айанньыта,
Киңкиниир киэң куйаар илдьитэ,
Ааспыт, кэлэр кэм суолдьута
Күнтэйэр Түмээс Уус!
Эн айар талааңынан
Үйэлэргэ үчүһүрдүң.
Үөмэн тийбэт Үөһүлүк
Үөһү-үөһү туһу
Үтүмэн үтүө үчүгэйбитин,
Саас үйэ туһу
Саргылана сабылла туһу
Саха омук албан аатын!*

Уххан

ИЙЭ КЫЛЫҤАХ – саха ырыаҥа-тойукка искусствотын сиэмэтэ

(Норуот ырыаһыта, тележурналист А.Г.Зверев 60 сааһыгар)

1940 сыл кырыата-чысхаана сатыылаан, бытарҕан тымныыта сырылаан турдаҕына, тохсунньу ый 16 күнүгэр, Сунтаар улуунун ырыаҥа ылламмыт Ыгыаттатын, Тураннаах диэн сыһыытын арҕаа баһынаабы тумулугар саһан турар саха балаҕаныгар, Кыыл Охонооһой уола Сэргэй Сибирэп бииргэ төрөөбүт быраатыгар Киргизэлэйгэ уол оҕо төрөөбүтэ.

Онно Кыыл Охонооһой: «Бу уол, бу үлүгүрдээх тымныыга төрөөтө, эрэйгэ-буруйга эрилин-нэҕинэ даҕаны иннин солонор соргулаах киһи буолсу», – диэн саҥа аллайбыта үһү. Уолу Арсений диэн ааттаабыттар.

Сибирэптэр төрүттэрэ – Кыыл Охонооһой аҕата Дьапта Омтоонтон, кини аҕата Төгүлтэн – Бөҥө Сиэнэкэ, Атах Дьаархан диэннэринэн удьуор тардан Ханалас Дьаарханнарын диэки хайыһар. Үс бырааттыы Өнүйэ, Атах, Эрэхэ Дьаарханнар Өлүөнэ диэкиттэн дуу, Дойду Уһуттан дуу Тыгын саҕана Бүлүүнү булбуттара диэн үһүктүүлэр.

Кыыллар удьуордарыгар ырыа-тойук доҕуһуолун, олонх-остуоруйа оноһуутун ыпсар ырын ырыппыт, саха тыла саҥа буолар саталаах тэтимиҥ сатабылын ирдэспит идэлээх дьон элбэхтэрэ, ойууттар, удааттар да бааллара. Ол ону, айар үлэ соноругар эрэй бөҕөнү энэринэн тыырбыт, мун бөҕөнү муннунан соспут, тойук тоҕотун сураһан тоҕой аайы тохтообут, алгыс хайдаһын анаара алаас аайы аараабыт, тэтим кистэлин билээри тэргэн аартыктары тэлэйбит, айылҕа доҕуһуолугар абылаппыт, тыл хомуһунугар тыыттарбыт Айыы хаан аймаһын Аар-саар ырыаһыта Кыыл уола Сэргэй Сибирэп олорбут олоҕо да кэрэһилиир.

Арсений аҕата Киргизэлэй кыыс кэрэ куоластааҕа, үчүгэй хоһооннооҕо диэн этэллэр. Элбэхтик биллэ-көстө ыллыах-туойуох киһи эрдэ бараахтаабыта дириллэр. Уол бииргэ төрөөбүттэрэ Мотуруона уонна Ньюкулай эмиэ баардаах дьон эбиттэр. Мотуруона үчүгэйдик туойара, үнкүү тыла этэрэ, оттон Ньюкулай суруйар идэлээх. Арсений кыра эрдэбиттэн ийэтин эһэтэ аатырбыт сээркээн сэнэнньит Молоорус оҕонньор (С.С.Яковлев) сиэргэ-туомна, үгэскэ сиэдэрэй сэнэннэринэн оҕо сааһын өйдөбүлүн симээбитэ. Онуоха эбии Ыгыатта, Мэлэкэ түөлбөтө бэйэтэ даҕаны тойуксут, оһуохайдыт, атын да тыл уустара, ойуун-удахан утугуйан үөскээбит дойдута этэ. Ол иһин Арсений кыра эрдэбиттэн тойугу-оһуохайы кутугар-сүргэр сөнөрбүтэ, өр кэмнэргэ сүрэхтээх-быарыгар инэрэн илдьэ сылдыбыта.

Кэлин, 50-чатыгар чугаһаан баран, 1989 с. Ньурба ыһыагар аан маннай улахан түһүлгэҕэ тахсан үнкүү тыла эппитэ уонна аймаҕа ааттаах-суоллаах этээччи Е.М.Егоров кэнниттэн иккис

буолбута. Бу соһуччу уонна инникини түстүүр, кынаттыыр кыайыы этэ. Эһиилигэр Сунтаар ыһыаһар С.Зверев бириинигэр республика күрээр бастаабыта, 1991 с. Үөһээ-Бүлүүтээҥи республика күрээр Дархан этээччи аатын ылбыта. 1993 с. Ойуунускай 100 сааһыгар Дархан этээчи аатын бигэрэппитэ. 1995 с. Төҥүлүгэ «Манчаары маһан ата» анал бириини ылар. Былырыын Ыһыаттаа буолбут тойук күрээр туойсууга бастыыр. Ити курдук элбэх улахан-кыра түһүлгэлэргэ оһуохайдыт-тойуксут Арсений Зверев аата-суола сураһыар.

А.Г.Зверев 33 сыл устата саха телевидениетыгар энкилэ суох үлэлээтэ. Онтон 22 сыл устата оператордаата. Элбэх сыллар усталарыгар «Сарыал» биэриигэ норуот талааннаахтарын элбэхтик дыһыһан туран сырдаппыта. 1990 с. «Кылыһах» биэриини бэйэтэ оператордаан, режиссердаан 10-ча сыл устата бэйэтэ ытан кэллэ. Арсений Григорьевич айар олоһун бүтүннүүтүн норуот талааннаахтарын, биллэр-көстөр дьонун, төрөөбүт омугун төрүт култууратын, искусствотын үйэтитиигэ, сайыннарыыга анаата.

А.Звереви билинни кэминээҥи норуот ырыатын-тойугун туругун чахчытын дириһник билэр киһинэн ааһабын. Ол да иһин алта уонун туолан, Айыыһытын аһар күнүгэр алтыһыннаран, кини, саха ырыатын-тойугун туһунан туох бүччүм, кистэлэн, кичэм санаалааһын истэргитигэр ыһырабын.

Уххан: Оһуохай эн тус бэйээҥэр уонна саха омугар суолтата туохханы?

А.Г.: Оһуохай – саха омугун түн былыргы итэҕэлиттэн ситимнээх. Кини үгүү-сүктүү сизирин-туомун толоруу быһыытынан айыллыбыт тойуктаах үнкүү. Оһуохай омугу сомоһолуур суолталаах. Омук тыһын уһатар, кутун-сүрүн чөл онорор. Дьону-сэргэни эйэлэһиннэрэр, тупсааны туругурдар, аймахтары чугаһатар, тапталы үөскэтэр, дьон өйүн-санаатын сайыннаар, көрү-нары көбүлүүр сүдүрүүннээх күүстээх. Оһуохай үөрүү-көтүү үктэллээх, аламаһай алгыс арыаллаах. Мин тус бэйээҥэр оһуохай суолтата сүнкэн улахан. Мин бэйэбин булунарбар, дьобурбун таһаарбарбар көмөлөһөр.

Уххан: Оһуохайбыт-тойукпут билинни туругун хайдах сыаналыыһын?

А.Г.: Омос көрдөххө үлэ барар курдук. Ис дьынэр киирдэххэ атын. Төрүт култуураны, саха тылын, олонхону, оһуохайы у.д.а. норуот айымньытын туругурдарга туһулаһыт элбэх былааннар, барыллар, торумнар ылыллан баран таах хаалан эрэллэрэ киһини дыксиннэрэр. Манньык уларыһа сылдьар туруга суох политика салһанан бардаһына кэхтии кэлэрэ саарбаһа суох. Аһардас энтузиазмынан, кураанах өрө күүрүүннэн төрүт култуураны өрө тардар кыаһын суох, оннук кэмнэр ааспыттара.

Уххан: Кэхтии бэлиэлэрин туохха көрөбү?

А.Г.: Биллэн турар, туохха барытыгар сөптөөх солбук суоһа буолар. Эдэрдэр олус аһыаһар, тойукка, оһуохайга. Олонхочуттары этэ да барыллыбат. Үтүктээйи, самодеятельность таһымыгар үөрэммиттэр элбэхтэр. Кинилэр саха дьын народнай искусствотын көрдөрөр да, таһымыгар эһиэттир да кыаһтара суох. Искусственайдык оһоһуллубут кылыһах, куолас, үнкүү, хамсаныы, туттуу-хаптыы, быһыы-таһаа, үтүктээйи сымсах тыл-өс баһылаатар баһылаан иһэр. Оннооһор сорох оһуохайбыт дискотека тэтимэ тэтимнэнэн ээр.

Уххан: Кэхтии манньык бэлиэлэрэ бааллар диэн чопчу ааттаталыаһын сөп дуо?

А.Г.: Ааттаан да көрөүххэ сөп.

1. Эдэрчи 40-чатыгар тиийэр, улахан түһүлгэһэ кыттар 4-5 эрэ этээччини мин ааттыаһын сөп. Дмитрий Иванов (Сунтаар), Александр Софронов (Ньурба), Людмила Иванова (Сунтаар), Зоя Афанасьева (Кутана), СГУ студена Вадим Константинов курдуктар. Бу олус аһыах. Этээччилэр үксүлэрэ саастаахтар.

2. Оһуохай арааһын сүтэрдэ. Биир халыһ булүүлүү буолан ээр. Урут оннооһор нэһилиэк-тэринэн уратылаһар эбит буоллаһына, билигин, Сунтаар Ньурбалыын араастаһыта уурайда. Бу дьадаһы буолбакка туғуй?

3. Оһуохай үнкүүтэ-хамсаныыта, тэтмиэ ыһылына. Оһуохайга тутта-хапта сылдьыы, быһыы-таһаа сатарыйбытын этэ да барыллыбат. Сорох оһуохайбыт сээдьэлиин буккуста.

4. Этээччи эр киһи аһыаһан иһэр.

5. Тута хоһуйуу быстар мөлтөөтө. Үгүстэр кинигэттэн ааһан, «нойосуустаан» этэр буоллулар. Тыл-өс дьадайда. Дьүһүннэһин, дьүөрэлээһин, тыл дэлэтин-дэгэтин, өгүн-талатын туттуу мөлтөөтө, судургутуйда. Саха тылын ылаатаахха-туойдахха, олонхолоотоххо, остуоруйалаатаахха, чабырһахтаатаахха чочуларын, ис хоһооно арылларын умуннубут. Хоһуллубуту, айыллыбыты сэргээччи, сөбүлээн-таптаан истээччи аһыаһа.

6. Оһуохайы-тойугу суолталаһын ситэтэ суох. Оһуохай общество 10-ча сыллаах үлэтэ ситэ сыаналаммата. Айыы дьыэтэ, Оһуохай дьыэтэ тутуллубата. Холоһур, мас тардыһытын ылан көрүү-бүн. Аһыах сыл иһигэр хайдах курдук таһыста. Ити барыта суолталаһынтан, өрө тутууттан. Күрэхтэһиилэрин таһымнара улахан, тэрээһиннээх, бириистэригэ массыына оонньонор. Ол да иһин көх баар. Спорт көрүнгэрэ сайдытын республика улахан салайааччылара араһаччылыыллар. Оһуо-

хай, тойук дьылбатыгар президент дуу, правительство председатэлэ дуу эппиэттиирэ буоллар үп-харчы да көстүү этэ, үтүргэннэ самалык быһыытынан сылдыра тохтоон, суолтата да улаатыа этэ.

7. Биллэн турар, саамай суолталааһынан государствобыт норуот айымньытыгар көһүүннүк сыһаннаһар буолан иһэрэ. Бэрт уһуннук үлэлээбит Норуот Айымньытын Дьэитин суох онордулар. Култуура министиэристибэтигэр олонхоҥо, оһуохайга, тойукка, норуот ырыаларыгар анал идэлээх эппиэттиир үлэһиттэр суохтар. Урут барытын холбуу тутан эппиэттиир үлэһит баара, ол да итэҕэс этэ. Дьэ уонна хайдах кэхтии кэлиэ суоҕай?

Уххан: Тойукка тугу чопчу этиэн этэй?

А.Г.: Тойук оскуолата сүттэ, утума-ситимэ быһынна. Илин энэргэ Нохсоороптуу, Бүлүү сүһнүүгэр Сибиэрэптии тойук-ырыа мөлтөөтө, сүттэ даҕаны диэххэ сөп. Итини сэргэ тойук арааһа сүтэн-симэлийэн иһар. Аныгы тойук тэн сүһүөхтээх дэгэрэн норуот ырыатыгар чугаһаата. Онтон көннөрү ырыаҥа көһүө турдаҕа... Иннэ гынан классическай тойук ньымалара сүтээри гыннылар. Ийэ кылыһах онугар искусственной кылыһах баһылаата. Уһун тыыннаах, уһуннук тардар тойуксут олох ахсааннаах, бу тыыныны ньымата эмиэ сүтэн эрэрин этэр. Тойук ис дьинин билбэт эрэри үтүктэн, сыһа үөрэтээччи элбээтэ. Тойукка солбук эмиэ абыһах. Эдэрчи тойуксуттары – Лидия Васильеваны, Дмитрий Иванову, Розалия Тихонованы, Тамара Аввакумованы у.д.а. абыһах киһини ааттыаха сөп.

Уххан: Истэргэ ыарахан. Саха төрүт култууратыгар, итэҕэлигэр, тылыгар-өһүгэр диригинник дьарыктанааччылары иһиттэххэ үгүстэр кэхтии кэлэн иһэрин сэрэтэллэр. Хайдах буолан ити үлүгэртэн харыстаныаха сөбүй?

А.Г.: Маннык оноруохха диэн бэлэм ньыманы этэр эмиэ ыарахан. Мин элбэххэ тэнийэ барбакка тойукка-оһуохайга сыһыаран манныгы этиэм этэ.

Бастатан туран, билигин баар саха ырыатын-тойугун ньымаларын иддэ сылдыар кырдыа-бастарынан эдэрдэри быһаччы уһуйтарыаха. Хас биридии норуот ырыаһыта үөрэтэр оҕолордоох буолуохтаах.

Иккиһинэн, биһиэхэ туох да үлүгэрдээх элбэх фонотека, фольклор архива туох да туһата суох сытар. СГУ, култуура колледжа, муз. училище, пед. училище муз. отд. куруһуоктар, бөлөхтөр биирдиилээн үөрэтээччи кыабынан эрэ мунгурдаммакка, фонотеканы, архивы, кырдыабастары күүскэ туһаныахтаахтар. Элбэх көрүүлэр, конкурстар, фестиваллар ытыллыахтаахтар. Ону барытын көбүлүүххэ, өйүүххэ.

Үсүһүнэн, Төрүт култуураны самалык курдук тутуу, аахайбат буолуу, бэйэ киэнин сэнээһин, арҕаа омук култууратын өрө тутуу политика күүһүрэн иһэр. Тылбытынан өйүүххэ, оноруохха диибит, онтубут дьыалатыгар тийиэн олоххо кирибэт. «Олонхоҥо кирибэт» диэн дуйданыы баар буолла. Тойук арааһын кыайбакка сылдьан, олонхоҥо дураһыйыы омоннуруу курдук көстөр. «Ньургун Боотур» сахалыы кинигэтэ хас саха ыалыгар барытыгар баар буолуохтаах этэ. Ол суох. Архивка 260-ча олонхо баар сурахтаах. Ол хаһан норуотка тийэр. Олонхо диэни олох да умнуһуппут кэннэ дуо? Бу боһпурооска государство политика көнүөн наада.

Төрдүһүнэн, ыһах. Ыһахтар бэркэ баран испиттэрэ баара. Ол эрэн аатырар Сунтаар, Ньурба кэлиини 2 сыллааҕы ыһахтара быстар мөлтөхтүк бардылар. Былырынны Туймаада ыһаҕар пийбэни-арыгыны көһүлөөһүннэр, тыһыынчанан саха ыччата көһүл итириктээһинин тэрийдилэр. Ол түүн сүүһүнэн уол-кыыс вытрезвительгэ хонон тахсыбыт. Бэйэлэрин икки ардыгар буолбут араас дьаабыны ахта да барбаккын. Сахалар бытыылка тула оһуохайдыы сылдыалларын күлүү-элэк гынан хаһыакка таһаардылар. Бу идээни, бу сааты-сууту көрбөккүт дуо?!! Ама арыгыта суох 1-2 күн тулуйар кыахпыт суох дуо?!! Куорат салайааччылара соруйан гыммат буоллахтарына итини көннөрүүхтөрүн наада. Ыһахха дискотека, атын омук оонньуута, тыла-өһө, ырыата-үгкүүтэ кириэрэ, араас юбилейдар, спартакиадалар кыттыһаллара, ыһах ис хоһоонун ньүдүрэтэр, ыһах суолтатын түһэрэр. Сокуонунан бигэргэммит бэйэлээх бэйэлэригэр национальнай бырааһынныкытын – ыһахпыттын харыстыабын. Ыһахха саха омуҥун бүтүгүнү туруга кини омук быһыытынан сирэйэ көстөр, ону умнумуоһун. Ыһахпыттын сүтэрдэхпитинэ, олох да омук быһыытынан сирэйбитин сүтэриэхпит.

Уххан: Түмүккэр дьонгор-сэргэҕэр тугу баҕарыан этэй?

А.Г.: Кэпсэтиибит хомолтолоох өттө элбээн таҕыста быһыылаах. Ол эрэн санааны искэ кистии сылдыар, ким эрэ, туох эрэ диэҕэ, мөһүөхтэрэ диэн туттуна сылдыар ыарахан. Ити санааны аһаастык этии өһүргэстээх буолбатар ханнык.

Түмүккэр мин «Ийэ кылыһах – саха ырыаҥа-тойукка искусствотын сиэмэтэ буолар» диэн туран, Ийэ тылгытын, Ийэ култуурабытын, Ийэ өйгүтүн-санаабытын атын омук аһар албыныгар суурайтарыман, бэйэбит киэнин өрө тутун, дьыннээҕи искусственнойга көрүннүүккэ атастаһыман диэм этэ.

Уххан: Эппитинг экчи буолуохтун, санарбытын чаччынан туолуохтун Дьолу-соргуну эрэ баҕарбын.

ДАРХАН ЭТЭЭЧЧИЛЭР

ОНУОКАЙДААХ ОЛОХ

Егоров Егор Матвеевич – Холуочук Дьөгүөр

Кини олобунаан кэрэ, дыкти. Үтүө киһи олоҕо тулалыыр эйгэтин, бар дьон олохун киэркэ-тэринэн кэрэ буолар. Сорохторугар тус бэйэлэрин олохторо табыллыбатаһын да үрдүнэн. Оттон Егор Матвеевич табыллыбыт олохтоох киһинэн аабаһын. Түөрт оҕоттон уонча сиэн, сэттэ хос сиэн, түөрт хос-хос сиэн. 73 сааһыгар тийээн тура-олоро, үлэлии-хамсыы, дьиз-уот тутта, уһана сылдьар киһи. Оһуохайыгар республикаҕа киэнник биллэр, Дархан ааты ылбыт төрүт уус үңкүү тылын этээчи.

Төрүттэрин ыллааха – дьаарханнартан. Кыыл Уола Сэргэй Сибирэп төрүттэриттэн. Мындыр Олөксөй уола Бүөтүр. Кини уола Маппый, Маппый уола Дьөгүөр. Мындыр Олөксөй кыһа Мотуруунаттан Сэргэй Сибирэп төрүүр. Аҕата Маппый үңкүү тыла этэр, тойуктаах, сэхэннээх, туохха барытыгар ураты куолулаах, бэрт актыбыыс оҕонньор этэ. Мин кыра эрдэхпинэ, Маппый, оҕонньотторгон былыргыны сураһан, хомуйан, сурунар идэлээбин көрөр этим. Ол суругун ханна ханна тизрибиттэрэ буолла... Дьөгүөр аймахтарын туһунан бу курдук кэпсиир:

«Аҕам Маппый Сибирэптийн элбэхтик сэхэрэхэллэрин, туойалларын, истэ улааппытым. Төрүттэрим, удьуордарым бары да ырыалаах-тойуктаах, тыллаах-өстөөх этилэр. Ону батан буолуо, туохтаах эмэ курдукпут. Сибирэп быраата Киргизэлэй эмиэ кэрэ куоластаах киһи дииллэрэ. Мин истибэтэҕим. Кини иккис кэргэнигиттэн уола Арсен Зверев республикаҕа киэн-ник биллэн-көстөн, эрдэ бараахтаата. Киргизэлэй бастакы кэргэнигиттэн кыһа, Арсен эдьиийэ Зверева Муоча диэн баара. Туох да дыкти кэрэ куоластааба. Аҕам Угут Күөл ыһыаҕар үңкүү тыла эппитин истэн баран, ити тоҕо эрдэ ыллаабатаҕай, үңкүү да куоластаах, мааны да тыллаах-өстөөх эбит диэн сөбөн кэпсээбитэ.

Муоча өлбүтүн кэннэ, Маалыкайга Арсенныын тахса сылдьан, биир дьааһык муһунан кини суруйбут кумаабыларын көрбүппүт. Элбэх суруйуу баара, араас хоһоон, кэпсээн. Онтон Арсен үңкүүгэ талан ыллым диэбитэ, архивка туттарбыт буолуохтаах. Сороҕо ханна тийибитэ буолла...», – диир Егор Матвеевич.

Мин, Дьөгүөр эһэтэ Мындыр уола Бүөтүрдээххэ өрүс хаайтарыытын кэмигэр күһүн-саас хас да сыл олорон үөрэммитим. Оҕонньор миигин маһы хайытарга, мас сааһын ааҕарга үөрэппитин өйдүүбүн, туһанабын. Оччолорго 100-чэ саастаах кырдыаһас, миигиттэн икки сыл аҕа Проня диэн уоллааба, Пронялыын атас-доҕор этибит.

Оскуолаҕа Түбэй-Дьаарханҥа үөрэнэрбэр Егор Матвеевич кыһа Агашалыын үөрэммитим, уолунаан Болуодьалыын табаарыстыы этибит.

Егор Матвеевич үңкүү тыла этэрин элбэхтик истибитим. Кини кэрэ кэһиэхтээх куолаһын ким баҕарар ыраахтан эндэппэккэ билэрэ. «Холуочук Дьөгүөр этэн ээрэ» диэн түһүлгэ диэки дьу-луспутунан бараһын. Ол курдук кини уратылаах кэрэ куолаһа, хоһуйан этэр тыла-өһө олохтооҕо, тэтимин ыһыктыбакка тутара, сунтаардыы наһыл барааннаах үңкүүтэ киһини ис-иһиттэн тутар, угууар дикти алыптаах.

Кырабыттан Ыгыатта, Түбэй, Түбэй-Дьаархан үңкүү тыла этээччилэрин көрө-истэ улаат-табым дии. Сунтаар этээччилэрин төрүттэрин ырыттааха үксүлэрэ Дьаархан төрүттээх буолан иһээччилэр. Бу кэлэн санаатаахха, биһиги дойдубутугар урут элбэх да этээчи баар эбит. Киһи үксэ ыллыыр, туойар, үңкүү тыла этэр буолара. Мин саамай астынар этээчим Даланхас Мэхээлэ этэ. Дьэ, тас көрүңнүүн, дьүһүннүүн-бодолуун, туттардыын-хаптардыын астык да киһи этэ. Үңкүүтэ да астык, дэлэгэй буолара. Хааттыһыттары көрөбүн сөбүлүүрүм. Онно киһи хай-даба, үөрүүтүгэр-хомолтотугар хайдах быһыылана, тыла-өһө, туттара-хаптара, долгуйууттан сырай-харах уларыа охсоро бэйэтэ туспа ураты умсулдьаннаах майгы буолара. Даланхас хаат-тылыгырын көрөр эмиэ астык этэ.

Холуочук Дьөгүөр Ньурбаҕа тийээн киэнэ эйгэҕэ киэнник биллэн-көстөн, түһүлгэтэ өссө улаатан барбыта.

Мин кинини кырабыттан билэр буолан, «чэ кэлин кэпсэтиллиэ» дии саныы сылдыбытым, дыл-күн ырааппыт эбит. Бу сырыыга үгүс улуустартан хомуллан, «бастагы оһуохай конференцията» диэннэ кэлэ сылдыалларын быыс-арыт булан бэрт тиэтэлинэн кэпсэтим.

Дьонум үөрэтээччилэрбит (дакылааттааччылар) сорохторо оһуохай туһунан нууччалыы тыл этэллэрин өйдөөбөтөхтөрүн да, сөбүлээбэтэхтэрин да быктардылар. Биһиэхэ соччо туһата суох, дакылааччыттарга туһалаах быһыылаах дэһэллэр. Буолумуна, саха төрүт дыарыгын сахаларга атын омук тылынан араатардыы тураллара сүөргү да соҕус буоллаҕа. Тэрийээччилэрбит, салайааччыларбыт итинниктэр. Ыһаахпытыгар, олонхобутугар биир оннук.

Дьөгүөр уонча саастаахпыттан үнүкү тылын эппитим диир. Оҕолор муста түстүбүт да, ардыгар икки-үс да буолан сөтүөлүү, оонньуу сылдьан оһуохайдыыр этибит диэн оччотоогу киэнник тэнийбит оҕо дыарыгын этэр. Биһиги да сөтүөлүү сылдьан атах оонньоон, сырсан, тустан, мас тардыһан күрэхтэһэрбит, оһуохайдаан да ыларбыт. Оҕонньоттору үтүктэн былыргыны, биллиилээх дьон тустарынан, айыыны-абааһыны, күүстээхтэри-бөҕөлөрү уонна булду кэпсэтэн, сөһөргөһөн тахсарбыт.

«Уон биэс саастаахпар 1947 с. Чаппанда ыһаабар аан бастаан улахан түһүлгэбэ эппитим, онтон Ньурба ыһаабар киирбитим, оччоттон баччааҥа диэри 60-ча сыл үнүкү тыла эттим» диир. Олох майгытыгар кубулуйбут үтүө дыарыга Егор Матвеевыһы сахатын норуотугар биллэр-көстөр, ытыктанар киһи ахсааныгар киллэрдэҕэ. **Эмиэ кэм кэрэһитэ, омук кэрэтэ буолбут киһи-Егор Матвеевич.**

«Сэрии иннигэр сэттэ хас саастаахпар Тобуллаахап Мэхэйиил диэн, «Ойуунускай» диэн хос ааттаах 15 саастаах ойуунусуйар уол Ньурба Дьаарханьттан киирэн иһэн, Чаппандаҕа өрөөн сытан, биһигини, кыра оҕолору мунньан, оһуохайга ыөрөппүтэ. Ол киһи «Кыым» колхуоска үлэлиир күтүөтүн сэрииттэн күрэтэн куюттара сатаан турар. Сэбиэскэй сэриигэ хотторуоҕа диэн ойууннаабыт дииллэрэ. Сэриигэ барымаары сасыт кинини умуһабыттан булан ылан хаайыыга ыппыттар этэ. Тобуллаахабы гипнозтаах дииллэрэ, туох да наһаа үчүгэйдик үнүкүчүлүрэ. Киэң-киэңник, дэлэгэйдик атыллан, төбөтүн күөгэңнэтэн, хамнанан-имнэнэн үнүкүчүлээн иһэр көрүөххэ үчүгэйдэ бэрдэ. Далаҥхаска майгылыыр этэ. Кэлин наһаа иһэр буолан, горячкалаан баран моңнон өлөн турар.

Түбэй-Дьаархаҥа миигиттэн арыый аҕа, Үөгүү Ньукулай диэн ааттаах куоластаах этээччи баара, ол киһилиин тапсан биэргэ сылдыар буоларбыт.

Оччолорго хоһуйсуу элбэҕэ. Ыгыатта Тураннааҕар ыһаахха, күнү быһа оһуохайдаан хоһуйсалларын өйдүүбүн. Сибирэп баар буолара. Салыбыр уола Быччаххай Охоноһой диэн уонна Чонхой кыһа Сынтаралаап ойого Маайа буоланнар хас үнүкүүлээтэхтэрин аайы сарсыардаттан киирээтэҕэ диэри бэйэ-бэйэлэрин хоһуйсаллара. Алларааттан, атактарын түмсүттан төбөлөрүн оройдоругар диэри тугу да ордорбокко, одуу-сии быһан, үгөргөһө да былаастаан хоһуйсан тахсаллара. Оннук быдыр тыл баарын өйдөөбөппүн. Дьэ, көрдөөх, тыл-өс мааны да буолара. Урут үксүгэр оннук бэйэ бэйэлэрин майгыларын-сигилилэрин, быһыыларын-таһааларын, таһастарын-саптарын, сырыыларын, ордуктарын-хосторун хоһуйсан үнүкүүлүлэр этэ. Сылдьан эрэ тойугунан хоһуйсар дьон эмиэ элбэх буолара. Дэгэрэн, хабырҕа ырыата элбэҕэ. Тыл этэргэ дорҕоонноох, сиздэрэй, бытархай кылыһахтаах куолас сэнээриллэрэ.

Оҕо сылдьан хараххар тугу көрбүккүн, төбөҕөр туох киирбитин, дьон тугу хоһуйарын истэ үөрэмиппин, туох, төһө тахсарынан этэр буоларым. Сарсыарда оҕус, ат сизтэ сылдьан оһуохайдаахтаахха өй дуораана үтүктэрин истэ-истэ тэптэн туран этэр буоларбыт. Хайдах эрэ айылҕа ыллаһарын курдук дыктылээх иэйии оҕо киһи сүрөҕүн долгутара.

Кэлин, этэр дьону анаан-минээн тугу хайдах хоһуйалларын арааран истэр буолан ырытабын. Маны ситэри эппэтэ, маны ордук хоһуйда, маны манньык этэр эбит диэн. Тыл этэргэр ону ситэрэн-хоторон этэ сатыыгын. Туһугар эмиэ күрэх курдук. Туох туһунан хоһуйаргын бу түгүн сөбүгэр түбэһиннэрэн биэрэбин. Мэлдьи бири эргитэ сылдьааччылар баар буолаллар. Ордук билинҥи эдэр дьон. Үнүкүгэр бэйэҥ ис тэтимнэр сөп түбэһиннэрэн хамсанан иһэн, этэр тылың үтүктүллэр кэмигэр субу этиэхтээх тылың сааһыланан күөмэйгэр кэлэн олорон иһиэхтээх.

Үчүгэйдик үтүктэр кынаттаах, оһуохайгар дьон көхтөөх буоллабына, хоһоонуң тыла көбүсүттүчү бэйэтэ ситимнэнэн, утумнанан тахсан иһээччи. Бу тылың-өһүң табыллан эпиккин атын сырыыга хайдах да үтүктүбөккүн. Тута хоһуйуу буоллаҕа. Дьон эппэтэбин этэ сатыыгын. Ардыгар табыллабын, ардыгар мөлтөх буолар. Мин мунуутан үс чаас кэриңэ тохтообокко этэн турабын.

Былыр орто дойду кэрэтин эрэ буолбакка үөһэ айыыларга тиийэ тылларын тиэрдэ этэр сүдү тыллаахтар бааллара. Иччилээх, сэттээх да тыллаах этээччилэр инники көлүөнэлэрин тоҕо туойбуттара баарын үгүстүк кэпсииллэрэ. Билигин оннук суох. Тойугунан киириилээх оһуохай Сунтаарга эрэ хаалбыт дии.

Холуйуу таһыма, саха тылын таһыма, ону кытта сахалыы өйдөбүл таһыма түһэн турар. Бу барыта биһиги үйэбитигэр. Тылбыт эстиһик быһыылаах, оннообор оһуохайбытын сахалыы сатаан быһаарсыбат буоллубут дии. Бэл диэтэр араадыһа, тэлэһиһсэргэ да саха тыла уурайан эрэр. Нууччалыы аңаардаан саңараллар. Оһуохай ис хогооно сүттэ, көбө суох буолла. Омос көрдөххө хас бырааһынньык аайы оһуохайдыыр, күрэхтэхэр, оболору оскуолаттан ыла чөрэтэр курдукпунт эрэри ис дың суох.

Холуочук кэһиэхтээх куолаһа

Атыны санааман, мин Холуочук Дьөгүөр – Егоров Егор Матвеевич диэн сахаба биир аатыр-быт-суолурбут үгүкүү тыла этээчи кэрэ кэһиэхтээх, бытарыйар кылыһахтаах куолаһын туһунан кэпсэтээри холоннум.

Мин киниттэн икки ыйытыкка хоруй ылыахпын уруккуттан баҕарарым. **Бастатан туран, тобо «Холуочук Дьөгүөр» диэн ааттаабыттарай, иккиһинэн «Кэһиэхтээх кэрэ куолаһың «сэкириэтэ» туюхханы?» – диэн.**

Киһим үөрүүннэн быһаарда.

«Сүрбэччэлээх сылдьан, Ньурбаба, промкомбинаатка үлэли сылдьыбытым. Мин оччолорго элбэх саңалаах, дьэбэлээх-хооболоох бэрт сытыы киһи этим. Кыргызтары кытта хаадыһаһы, күлүс-салыы, оонньоһуу ханна барыай. Ол сырыттаһына кыргызтарым, саңам элбэбин иһин буолуо, «Холуочук Дьөгүөр» диэн ааттаан кэбиспиттэрэ. Онтон ыла бу үйэ аңаарыттан ордук ити аатынан биллэбин. Иңэн хаалбыт иччилээх аатым буоллаба.

Аны туран биһир дыктитэ, Ньурбаба ол саҕана үс Холуочук Дьөгүөр диэн киһи баар эбит. Биһрдэ үлэбэр кэлбиһпэр миигин:

«Хайа эйигин, Холуочук Дьөгүөр хаайыыга түбэспит диэн тыл-өс тарбанна...» – дии тоһуйдулар. Онтубут атын Холуочук хаайыыга түбэспит эбит.

Өссө биһир Холуочук Дьөгүөр диэн осеменатор диэн ынабы буоһатыыннан дьарыктанар идэлээх киһи Дьыкимдэбэ баар эбит. Ол муңнаах тойоттор кэлбиттэригэр атыыр оһуһун көрдөрөөрү, таңаһын уларыттан, саңа маһан халааты кэтэн оһуһугар кирибитин, оһуһа атыһыраан, тойоттор көрөн турдаһтарына кэйэн, өлөрөн кэбиспит үһү. Осеменатор үлэтигэр күннэтэ кэтэр иһк-саах иһмит, билэр сыттаах хара халаатыгар чөрэммит сүөһү саңа халааттаммыт хаһаайынынын илэ абааһы кирибитини санаатаба...

Оттон куолаһым туһунан эттэххэ манньк. Эдэрбэр ыраас, үчүгэй куоластаабым. 1949 с. Ленскэйтэн леспромхозка үлэлээн баран, Сизэйбэ аймаһпар Эһэллэйгэ кэлбитим. Кини атыһыһытын үлэһир этэ. Маай бырааһынньыгар маһаһыһа илдьэ барда. Киһим тыһынаах испири сыңалаата. Мин оччолорго испэт да этим. Мин испэппин диэтим. Бу кыраны баран, ис диэтэ. Быһкааны испитим. Үңкүс тыла этэ сырыттаһына куолаһым уларыһыта. Онно күмэйим умайан, таңалайым хоңубута. Сатаан саңарбат да буолан хаалбытым. Өр эрэйдэммитим. Оһуохайдаан бүттэбим дии санаабытым. Таңалайым үтүөрэригэр күмэйим кэһиэхтэнэн хаалбыта. Дьэ, итинник. Дьоннор куолаһын ураты диэн сэңээрэр курдуктар.

Билиһи олохпун туһунан эттэххэ, туора омуктан киһиһинэн ордук сайдан иһэр курдукпун. Дьыһинэн саха тылын сайыннараһа эрэ бэйэ киһнэ сайдар кыаһаах. Тылһын тэһсэ сылдьан туһу күттүөннэһи оһоруоххунуй. Бу тэһиминэн бардаһпытына, сотору оһуохайбыт, ыһааһыт көрүһүккэ кубулуһу турдаба. Аныгы ыччат омук тыһына тыһыннан эрэр. Бу Туймаада ыһааһар оһуохайдарын кытыыга үтүрүһэн кэбисилэр. Сахалыы майгы итинник сыһаһа төһө сайдыай, бэйэһ да санаан көр...

Ити сахалыы да сатаан саңарбат эрэри, олоһону, оһуохайы, ойууну чөрэтэр учуонай элбэһитин сөбүһүн ээ. Ити дьон баһылаан-көһүлээн тылы-өһү, оһуохайы төһө сайыннараһа-тара дии саныыһын? Мин омугум оонньуута кэһтиһиэн баһарабын. Ол иһин ыарыһааһык ылыһабын.

Үйэбэр орто киһи сиэринэн оһорон, үлэлээн кэллим. Оһо-уруу да баар. Оһуохайдаах оһоһу оһордум. Онтум хайдаһын бэйэм туюх диэн эттэһмий?

Егор Матвеевич Егоров – Холуочук Дьөгүөр, саха омугун үтүө үгэһин, оһуохайдаах оонньуутун уһуорунан утумнаан илдьэ сылдьар биһир тарбаһа баттанар күөн туттар киһиһит буолар. Ыһааһ тыһынын илдьэ сылдьааччы, ытык киһиһит Егор Матвеевич тойуга, оһуохайа өссө да саха ааттаах санаатын саймаарда, көһүн көрүлэтэ туруохтун.

ОМУК КЭРЭТИН КЭРЭНИТЭ

Омук кэрэһитэ, киэн туттуута, дьон дьуһууна, киһи килбиэнэ, кэм кэрэһиттэрэ диэн өйдөбүллэр бааллар. Хайдахтаах да тутулга, хайдахтаах да кэмнэ кэрдигэ, омук бэйэтин тыынын илдэ сылдыар айылҕаттан айдарыылаах, тэрийэр, салайар, айар тутар, кимэр, киирсэр, күөн туттар уратылаах дьоннордоох буолар.

Оннук дьон олохторунан олох устуоруйата суруллар. Сыана быһыллар. Бу омук туһунан өйдөбүл үөскүүр. Бу бэлиэ, кэм сиин бэлиэтин, (символын) кэриэтэ буолар дьоннор олобут олохторо кэпсэлгэ-ыһахха, сэнэһнэ-тэптэлгэ, сурахха-садьыкка, онтон номоххо-үһүйээннэ кубулуйаллар.

Кинилэр олохторун нөнүө омук бэйэтин үтүө үгэстэрин, мөкү да өрүттэрин, итэҕэлин-эрэлин, майгытын сигилитин, быһыытын таһаатын, өйүн санаатын биһирэмнээх да омсолоох да өрүттэрин ойуулуур, дьүһүннүүр.

Бу, биһи аттыбытыгар баар дьоннор холобур буолар олохторо, сорохтор, кэмизэр өйдөмөтөх, өйөмөтөх дьулуспут дьулуурдара, сыаналамматах сыралаара барыта омук билиҥҥи тыыныгар иңэ сылдыар.

Ааспыт үйэбэ, саха омугу омук дэппит, саха хахатынан кэрэтин биһиргэппит биир улуу киһиннэн С.А.Зверев-Кыыл Уола буолар.

Кини тыына саха итэҕэлин Ытык Тойугар Ыһаахха инмитэ. Ыһаах омук тыына тыыннаах. Саха омук быһыытынан көйгөгүллэр, күөмчүлэнэр ааспыт үйэбитигэр Сунтаар улууһа ыһаах тыынын ыһыктыбакка, үгэһи, сиэри-туому, ыллыыр туойар сахалыы ныманы, үгкүүнү, ол аата, төрүт култуурабытын илдэ кэлбит, утумун, ситимин быспатах үтүө өнгөлөөх Ытык дойдуга буолар. С.А.Зверев курдук омук тыынын илдэ сылдыааччылар баар буолан.

Бүгүн кэпсэһтээх киһим, Николай Егорович Тимофеев Зверев кэнниттэн Сунтаарга ыһаах тыынын утумнаан илдэ хаалбыттаран биридэстэрэ буолар. Омук тыынын утумнаан илдэ сылдыбы, ону тарҕатыы айылҕалаах дьонго бэриллэр. Кинилэр саха туһугар суолталара омук быһыытынан киһилии олоххо тыыннаахтарыгар өрө тутуллуохтаах. Кэрэ холобурун, уратыбыт улуутун, бар туһа кыһамныы чулуутун быһыытынан сыаналаныахтаах.

Николай Тимофеев айылҕатынан *тойуксугут, үккүкү тылын этээччи, алгысчыт*. Бу үс ытык идэни тэҥинэн баһылаабыт киһи. Маныхаа эбии *тэрийээччи, салайааччы, киһилии киһи*. Бу орто дойдуга олохун сүннүүн тутарга ирдэнэр сүрүн идэлэр. *Кэргэн, ыал аҕатын, аҕа ууһун баһылыгын* быһыытынан түс-бас, үтүө-мааны майгы-сигили буоллаҕа. Дэннэ көстөр ис хогоонноох, ис чиннээх киһи. Мин, бу үс төгүл үс тобус хаачыстыбатын этэн туран, чакчы да алгыс тылын көтөҕөр, ол алгыһын тылын тиздэр киһиннэн ааҕабын.

С.А. Зверев 100 сылыгар айылҕаны кытта ситимнээх хас да дьиктилэр буолбуттарын илэ бэйэбинэн билэн турабын. Ол туспа кэпсээн.

Сунтаарга ыһаах аһыллытыгар Н.Е.Тимофеев алгыстаабыта. Ол онно илгэлээх ардах иби-ирэн ыла-ыла, халлаан аһыллан кэлбитигэр, уонунан тыһыынча киһи алгыс тыына Айыыларга көтөҕүллэрин билбиттэрэ. М.Е.Николаев онно баара. Кыыл Уолун ытык аатыгар ыһаахтар Сунтаар нэһилиэктэринэн тобус күн устата барбытара. Айылҕа бэйэтэ анаабытын курдуга.

Арай биирдэ куоракка, ол дьылга Сунтаар ыһыабын тэрийэр хамыһыһа тойонунан анаммыт Ил Түмэн депутаата Семен Березин дьибэр киирэн кэлбитэ. Бүлүүлүүр суолга Сунтаардар ыһыахтыыр сирдэригэр тойон сэргэбитин хас да сиринэн тонсоҕой курдары тобулан кэбиспит диэн буолбута. Ыһыагы ытарга ким да сөбүлөммэт. Арсен Зверев ыалдьан хааллым диэтэ. Эйигин ыйан ыытта диэн буолла. Мин, Сунтаар Ньурба ыһыахтыыр сирдэригэр тонсоҕой буулаабытын эрдэ истибитим. Тахсан көрө сылдыбытым.

Сунтаар ыһыахтыыр сиригэр тийэ сылдьан биир көтөрү сырсан, харааччы мунан хаалбыһыт, биир уоллуун. Сорох дьоммут массынаҕа хаалбыттара. Күһүөрү түүн ыас хараҕаҕа биир тиит анныгар хонон турбуппун. Сарсыарда биир көлүкэни үстэ эргийбитим. Хайдах да бардарбын коммут сирбэр эргийэн кэлэ турбутум. Туох эрэ муокастыыр диэн олохтоохтук итэҕэйэн, хайдах буоларбын тобула сатыы олобүтүм...

Чаас аңарынан массынабыт турар сиригэр, Тойон сэргэ аттыгар тахсан кэлбиппит. Дьон-норбут ханна да барбакка, суукка кэринэ кэтэһэн олорбут этилэр. Ити диэки улахан дьоннон сыталлар үһү. Дьэ, ол иһин ыһыахтыыр сирин көһөрүүххэ, олох кыаллыбат буоллаҕына уруккуну сэргэни харайыахха, саңаны туруоран көрүүххэ диэбитим.

Ыһыахтыыр сирбитигэр тахсан көрбүппүт сэттэ дьөлөҕөс ортотугар үһүс уйаҕа көтөр төрөөн сытара. Сунтаар түмсүү очточоову баһылыга К.Е.Иванову, С.М.Березини, Н.Е.Тимофеевы В.У.Николаевы, Тэриһи, уонна бу сэргэни онотторон туруорбут Вильям Федоровы ыңыран сүбэлэспиппит. Сир-туом онорон, эргэни харайан, саңаны туруоран кэбиспиппит.

Ити ыһыахха сирдэринэн арааран, туомнарын аттаран, үс алгысчытынан ыһыах аһыллытын ыппытым. Табыллыбыта. Ол ыһыахха М.Е.Николаев, элбэх депутааттар бааллара. Н.Е.Тимофеев бу ыһыагы биир саамай табыллыбыттарынан ааттаабыта.

Ити кэнниттэн куоракка, быйылгы Сунтаардар ыһыахтарын сирин-туомун ыыт диэбиттэригэр, ыһыахтыыр сирин уларытан, Үс Хатын диэки саҕа сир ылан ытарга быһаарбыппыт. Николай Егорович, И.Ф.Васильев, Дмитрий Иванов сүрүн алгыстары көтөхпүттэрэ. Күнү көрсүүнү Вадим Константиновка ыттарбытым. Эдэрчилэртэн бу Дмитрий Иванов алгыһыгар, сирин-туому толорууга чаччы үчүгэй буолар чинчилээх. Тойуктаах киэнэ бэрдэ, үгкүү тылын этиигэ эдэрдэргэ 10-ча сыл республикаҕа иннин биэрбэккэ сылдыбыта. Алгыска эмиэ сыстан, оттомноохтук, олохтоохтук сыһыа киирэн иһэр. Вадим Константинов эмиэ ситэн-хотон эрэр. Быйыл оһуохайыгар республикаҕа бастаата, Дархан этээччи аатын ылла. Кырдыаҕастарбытын солбуйуох дьоммут кинилэр дии саныбын.

Аны туран, быйыл, Орто Халыма улуунун баһылыга Владимир Григорьев: «Улуунум ыһыабын сахалыы сиринэн ыытан күлү, биһиэнэ нууччалыы, сахалыы буккуйан барааччы», – диэтэ. Сөһөргөһөн, сүбэлэһэн баран, барар буоллум. Николай Егоровиһы тылбар киллэрэн, Орто Халымаҕа көттүбүт.

Халымалар барахсаттар ытыс үрдүгэр түһэрэн, тэрээһиннэ күүскэ ылсан үлэлэстилэр. Олохтоох алгысчыттары кытта, сэттэ сирин-туому толоруохтаахпыт, сүрүн алгыһы Николай Егорович көтөҕүөхтээх. Ыһыахпыт инниттэн халлааммыт хотуттан тыалыран, тымныйан барбыта. Барометр тыалы, тымныыны, ардагы көрдөрөр диэн буолла. Ыһыахха хаар да түһээччи диэтилэр. Гостиницабытыгар сыган сүбэлэһэбит. Эбэҕэ киирэ сырыттыбыт...

Ыһыахтыыр сарсыардабытыгар син биир тымныы, халлаан былытынан бүрүллэн турбута. Ыһыах аһыллытын сирин-туомун сағалаатыбыт. Николай Егорович алгыһын кэмигэр олох бүтэй турбут халлаан ортотунан арыллан, күммүт тыган кэллэ. Эбиитин, сир-туом бүппүтэн кэннэ ыһыахтыыр сирбит үрдүнөн чугаһынан кубалар көтөн аастылар. Дьэ, табыллыныбыт диэн буолла. Олохтоохтор улаханлык астынан махтал тылларын эппиттэрэ.

Үөһэ, Аллараа Халымалартан кэлбит ыалдыттар (нууччалар): «Бу кубалары анаан килиэккэҕэ тутта сыган, баран сценарий быһытынан ыыттыгыт дуо?» – диэн ыйыталлар диэтилэр. Сарсыныгар Сыбаатайдар түмсүүлэригэр Халыма кытылыгар киридибит. Николай Егорович албаан баран туойа турдаҕына, кубаларбыт эмиэ тийэн кэллилэр. Дьон үөрүү бөҕө. Киһи санаата көнөрө, табыллара оннук буоллаҕа. Аны оһуохайдаатыбыт. Ол сырыттаһытына милииссийэ мас-сынаата тигинээн кэлэн, тэйиччи турунан кэбистэ. Туох буоллаҕай диэн ыйыталаспыһыт Бүлүү диэкиттэн төрүттээх милииссийэ начаалныга оһуохайы истэн, сүрүэ батарбакка тийэн кэлбит. Эмиэ үөрүү-көтүү бөҕө буоллубут.

Сарсыныгар улууспут баһылыга улуус актыбын мунһан, ыһыах хайдах ааспытын, алгыс, сир-туом үгө суолтатын холобурдаан, улаханлык махтаммыттара. Ыһыахтыыр анал сир-тинэр наадалааҕын, төрүт култуура дириг суолтатын анаан эппитэ. Алыс бэркэ сылдыбыһыт диэн Николай Егорович сыаналыыр.

Ыһыах аһыллытын тэрээһинигэр, аһыллытын сир-туома, алгыһа сүрүн быһаарар Ытык суолталаах. Маны таһынан, күнү көрсүүн, дойду иччитигэр, сабыллытын о.д.а сир-туома

барыта холбоһон ыһыах – саха итэҕэлин Ытык Тойо буолар ис хоһоонноһор. Сиэр-туом толоруллуута, оһуохай, илии-атах оонньуулар, быһыйдар, хапсаҕайдар, бөҕөлөр, мадьынылар күөнтэһиилэрэ, кэрэлэри кэрэхсээһин, ат сүүрдүүтэ, ырыа-тойук барыта КӨХ, ыһыах көҕө диэни үөскэтэр. Ыһыах көҕө суох буолла да, «оһоһуу» буолар. Үөрүүгэ-көтүүгэ кыттыспат, туораттан көрүүгэ-истиигэ анаммыт «мероприятияеа» кубулуйар. Кэлинни кэмнэ ыһыах көҕө суох, ол аата ыһыағы суолталаабат буолуу, көннөрү мероприятияа таһымыгар түһэри баран эрэр. Ол барыта саха итэҕэлин, сиэрин-туомун, алгыһы баардыылаабат буолууттан. Эрдэттэн бэлэмнэмэт, дьону-сэргэни кытта үлэни ыыппат буолууттан.

Быйылгы Манчаары ыһыаҕар итиччэ үлүгүрдээх тутууну ытан, үбү-харчыны ороскуоттаан туран сиэрин-туомун ис хоһоонугар, оһуохайыгар, ыһыах көҕүн тэрийиигэ, сахалы тыыны киллэриигэ кыамматылар дуу диэн түс бэйэм санаалаахпын. Ыһыах үйэлээх үгэһин тыынын илдэ сылдьар биир эмэ тэрээһиннээх киһини булан сүрүннэппиттэрэ буоллар табыллара хаалла дии санаабытым.

Манна даҕатан эттэххэ, Б.Ельцин Тааттаҕа сылдыбыт ыһыаҕар, Бүлүү энгээриттэн ыңгырыллан кэлбит ааттаах-суоллаах үгкүү тылын этээччилэр бэйэ бэйэлэрин кытта оһуохайды сатаан баран, күлүк сиргэ кэпсэтэ туралларын санаан кэлиим. Миэхэ санара тоһуйбуттара: «Бу туох ааттаах үлүгэрэй, үгкүүгэ олох киирбэт дьон эбит, эгэ үтүктээччи баар буолуо дуо, зоопркаҕа курдук биһигини ыраахтан көрөллөр, тоҕо бэрдэй, хайдах буолабыт, саха эстибит дойдута эбит, көх, тыын да биллибэт...» – диэн буолла. Ону туох диэм баарай, улуус улуус, сир сир аайы бэйэтэ туспа тыыннаах, сүрдээх буоллаҕа...

Ыһыах оһуохайа суох буолбат. Ыһыах сүрүн көҕүн, көрүн, тыынын оһуохай тутар. Николай Егорович ыһыах тыынын тутар, көҕүн көбүлүүр Дархан этээччи буоллаҕа.

Ырыа-тойук, оһуохай, алгыс, итини барытын түмэр, ыһыах суолтата омук тыына уһууругар дуу, кылгырыгар дуу сытар. Сиэрбитигэр-туоммутугар, омукпут үгэс буолбут итэҕэлигэр бэйэ-бит сыһааммыт ыһыахпыттар сыһааммыттан ырылхайдык көстөр.

Улуу Туймаада ыһыаҕар оһуохай түһүлгэтин, кытыыга, киин диэки иһиллибэт, «мэһэй-дээбэт» сиргэ таһааран кэбиспиттэрэ. Ол онно анаан-минээн көрдөөн булан тийиэбин. Ыһыах дьонугар оһуохай мэһэйдэ диэтэхтэрэ дуу. Хайа өйдөөх-санаалаах киһи манньк дьаһайбытын сатаан санаабаппын. Оһуохайга, хорчуоппаттан атын бары мероприятияелары тохтотон туран, анал бириэмэ, чаас анаан, күн аайы киин түһүлгэни биэрэн, бар дьону оһуохайга кытыннарыахха. Оччотугар эрэ ыһыах сүрүн тыына – оһуохай көҕө кэлиэ. Николай Егорович манна сөбүлэхэр, сахалы тыыннаах бары да сөбүлэхэрэ буолуо дии саныбын.

90-с сылларга, Сунтаарга, биир концерга сылдыбытым. Ол онно биир эдэрчи киһи тахсан «Мин сүрөҕүм» диэн С.А.Зверев тойугун туойан дьырылатта ээ. Этим-хааным куодатынан инэн киирбитэ, ол тойук, ол кэрэ, дыкти куолас.

Кимий диэбиппин, Николай Тимофеев улахан уола Дьөгүөр диэбиттэрэ. Аҕатын утумнуох киһи баар эбит диэн үөрэ да санаабытым. Кэлин киэн эйгэҕэ биллибэт, көстүбэт. Сахалы сиэринэн кэмин кэтэхэрэ буолуо диэн саныбын.

Николай Тимофеев 75 сааһын бэлиэтиир. Сөпкө эттэххэ, биһиги, кини бэйэлээх саха туһа үтүөтүн-өнөтүн, алгыстаах олоһун тойуктаах тоҕойдорун, үтүөлээх үгкүүтүн бэлиэтээн Үрүн Күннэ үгэ-сүктэ сүгүрүйэбит.

Аан Ийэ дойду алгыһынан көтөҕүллэн турар диэн баар. Алгысчыт биһиги олохпут сатанытын, табыллытын суолун көтөҕөр, дьолу-соргуну түстүүр. Ытык кырдыаһаһыт, эн бэлиэ күнүн бар дьоннор үтүө алгыс буолуохтун!

БААҢЫНАЙ БАҢЫЛАЙ

«Киһи төрдө өтө, төбүрүбэ күөрэйэ туруоҕа».
Саха домноох этиитэ

Бааһынай Баһылайы 1990-с сылларга билсибитим. Оччолорго «Сахаадаҕа» үлэлирим. «Саха кэскилэ» хамсааһыны сайайсарым. Кини биһиги хамсааһыммытыгар Үөһээ Бүлүүттэн биир төһүү киһибит этэ. Ол сиэринэн билсэн, саха туһа санааҕа көрүнүүн, ааттыын бааһынай киһи кыттыһан барбытыгар кимин-тугун билбитим.

Баһылай төрдү-ууһу, сахалыы өйү-санааны, өйдөбүлү, үгэни, сиэри-майгыны, тыа сиригэр олохтон майгытын билэрэ-көрөрө, түгү сахалыы төрүт өйдөбүллээх куолута сөхтөрбүтэ. Кини удьуор төрүт биһиллээх киһитин өйдөөбүтүм. Аны бу куолутун олох олоһор майгы, өй-санаа онгостубут, бу олоххо онтун төһөгүн эмэ киллэрбит, туһана, тутта үлэ-хамнас үөһүгэр сылдьар киһи этэ.

Алексеев Василий Иванович – Бааһынай Баһылай 1952 с. тохсунньу 13 к. Үөһээ Бүлүү Кэнтик нэһилиэгин Дьаархан аҕатын ууһугар элбэх оҕолоох дьыа кэргэнгэ төрөөбүт.

Кэнтиккэ, **Чаптар, Дьаарханнар, Ханалас** күбүргэннэрэ олоһоллор. (*Күбүргэннээн олоһуу – олохтоох нэһилиэккэ тастан ойдон кэлэн сирдэнэн-уоттанан олоһор дьон аата, сирэ-уота суохтар – быстахтар дэнэллэр.*) Нэһилиэк үс гыммыт биэрэ Дьаарханнар буолуо.

Баһылай аҕата **Алексеев Иван Николаевич** төрүт саха – Дьаархан уустан удьуор-утум тардар. Дьаархан оҕонньор уола **Дыйангы**, онтон **Дьаһаһыал уус**, онтон **Дьаадьыал уус**, онтон **Уус Өлөксөй**, онтон **Кэргэн Ньукулай**, онтон Иван Николаевич, үйэтин тухары учуутал, нэһилиэк биир туттаах киһитэ этэ.

Баһылай бааһынайа ийэтинэн. Кини **Лесин** диэн кэриим аҕабыт кыһа үһү. Онон сиэнчэр. Бааһынай Баһылай диэн нэһилиэгин дьоно инэрбит ааттара. Ийэтэ **Раиса Софроновна** герой ийэ, учуутал идэлээх этэ. Биһиргэ төрөөбүттэр эмиз үгүстэрэ учууталлар. Удьуор уустар аныгы үйэбэ удьуор учуутал (династиялара) буолбуттара. Баһылай кэргэнэ **Клара Николаевна** 27 сыл Кэнтик сэбиэтин солбуллубат сэкиритээринэн үлэлээбитэ. Кыыстара **Анна Васильевна** төрүт култуура, саха тылын учуутала.

Баһылай эдэриттэн чэмчэкэ, сытыы-хотуу, тэрийээччи, көбүлээччи, богдохочоон ыччат буола улааппыта. Сопхуоска оробуочайдаан үлэтин саҕалаабыта.

Уратылаах киһи уратылаах. Биллэ-көстө үчүгэйдик сулууспалаан, кыра куурсу ааһан, армияттан офицер чыыннаах, младшай лейтенант званиялаах кэлбит. Олоххо сыстааһын, элбэх дьобурдааһын таба көрөн, комсомолга үлэлэтэллэр. «Үөдүгэй» сопхуос комсомольскай тэрилтэтин босхоломмут сэкиритээрэ буолар. Тыа сиригэр бирэгэдьиригэр управляющайга тийиэ үүнэр. **27 саастааҕар Үөдүгэй сопхуос Кэнтик отделениятын управляющайынан** аныыллар.

Урут оттоохунга звенолар баар эбит буоллахтарына, кини үүт ыаһынга звенолары тэрийэн олохтуур. Эдэр ыччаты уопуттаах ыанньыксыттарга, сүөһү көрөөччүлүргэ сыһыартаан үлэлэтэр. Үүт ыаһынга хас ыанар ынах баһыттан икки тыһыынчалаахтар кирбиилэрин ылан куоһарар. 650 га бааһынагыттан үрдүк үүнүү ылар. 1640 тонна оту оттуур, 1200 тонна сиилэни бэлэмниир. 100 га сиргэ хотгуоска үүннэрэн, үрдүк үүнүү ылар. Республикаҕа соцкуоталаһыга баһыттар, «**Бочуот знага**» уорданынан наҕараадаланар. Нива массыына фондатыгар тиксэр. Ити көрдөрүүлэр Кэнтиккэ билигин да куоһарылла иликтэр.

Уларыта тутуу сылларыгар өй-санаа буккуллуута, арахсыта, үрүгү диэбиппит хара, хара диэбиппит үрүгү буолар кэмнэрэ кэлэллэр. Онтон сопхуостары ыһыы саҕаланар.

Дээ, манна республика үрдүнэн баай, паай, сир үллэстиитэ, сопхуостар ыһыллыылара араастаан барбыта. Ол барыта оччотоогу салайааччылар хайдахтарыттан, нэһилиэк төһө тэрээһин-нээбиттэн тутулуктамыта. Араас барыта баара. Ону барытын ырыттааха ыраатабыт.

Кэнтиктэр хайдах ыһыллыбыттарай? Оччолорго биһиги кинилэри холобур быһыытынан тыаларга кэпсирибит. Мин санаабар, Бүлүү энээригэр барытыгар буолуо, Кэнтик нэһилиэгэ бүтүннүү бастагынан бааһынай хаһаайыстыбаларга көспүтэ.

Бааһынай Баһылайдаах сопхуос ыһыллыбытыгар отделенияларын өлүүтүн аахсан ылааллар, ол; 1200 төбө ынах сүөһү, 400-чэ сылгы, 1400 га хoduна сирэ, 600 га буола сирэ. Маны үлэһит ахсаанынан тэннэ түгэтэллэр. Бааһынайга барыабын, диэн дыону өйдөтөллөр.

Отуттан тахса бааһынай хаһаайыстыба уонна КП тэриллибит. В.И.Алексеевы директорынан талаллар. Оччотоогу кредиттэри туһаммыттар. Бааидарын дуолларын, сирдэрин уоттарын тэннэ үллэстибиттэр, 70-ча тыраахтыры, 100-чэ массыынананы ылбыттар. Кэнтик нэһилиэнньэтэ 600-чэ киһилээх этэ.

Ыһыллыы хаһан да үчүгэй буолбат. Ол эрэн ыһыллыыны Кэнтиккэ сүрүннээн, сиэрдээхтик ыһыппытара. Оччотоогу салайааччы Василий Иванович Алексеев дыонун-сэргэтин сага ырыынак олоһор туһулаабыта. Үс сылынан бу хаһаайыстыбалар сыыйа кэтэх хаһаайыстыбаларга кубулуй-буттара. Хаһаайыстыбалар билигин чөл олоролор. 1000 кэринэ ынах сүөһү, 260-ча сылгы баар, 100 га ыһылаахтар, МТС онно көмөлөһөр.

Билигин кээпэрэтииптэри тэрийии бара турар. Бүлүү бөлөхтөргө бу кыаллыбакка турар. Илин энээргэ ити эрдэттэн тэрээһиннээхтик барбыта. Түмүгэр бырабыыталыстыба судаарыстыба өйбүлүн бу кээпэрэтииптэргэ эрэ биэрэбит, сайдыы кээпэрэтииптэринэн эрэ барар кыахтаах диэн быһаарбытара. Үп-харчы өйбүл барыта онно барда. Кэтэх хаһаайыстыбаннан олорооччу республика улахан аһаара ытыһын сотунна. Кэтэхтэри көйгөтүтүү буолла.

Бааһынай Баһылай икки үрдүк үөрэхтээх. Биирэ оччотоогу салайааччылар мүнүр үөрэхтэрэ – Үрдүкү партийнай оскуола уонна СГУ саха тылын салаатын бүтэрбитэ. Кэлинни сылларга кини саха тылын учууталынан үлэлэбитэ.

Оскуола национальной концепцията оһоһулар, тангыллар кэмигэр үтүөтэ-өнөтө, билиитэ-көрүүтэ, элбэххэ туһалаабыта.

Саха төрүт майгыларын, билиитин тарҕатыыга, үгэһи олобурдууга, итэбэл сиэригэр дыанар-даахтык үлэлэбитэ, үлэлиир даҕаны.

Ааспыт быыбарга нэһилиэгин дыоно кинини баһылыгынан талбыта.

Кини үлэлиир кэмигэр, муниципальной тэриллиигэ нэһилиэк хааччыллыылаахтык, сырын-һыатык, этэннэ көһү онордо.

Нэһилиэгэр цифровой сибээс киирдэ.

200 миэстэлээх таас оскуола бырайыактанан, бюджетка киирэн, тутууга саҕаланна.

Тимир уустарын киинэ диэн музейдаах, үөрэтэр-иитэр эйгэлээх таас тутуу үбүлээһиннэ киирэн, тутууга эмиэ саҕаланна.

Нэһилиэги гаастааһынна, Үөһэ Бүлүү бөһүөлэгин кытта тэннэ киирэр бырайыага оһоһулан биһигэнэн турар. Итини барытын тэрийэн ситиһэргэ баһылык хайдаҕа көстө сылдьар.

Кэнтик урут да ырыа-тойук, ВИА-лар, РОК-ка саха муусуката үөскүүрүгэр сайдарыгар тэ-биктээх дөйдү этэ. Билигин да тойук-олонхо, оһуоһай түһүлгэтин үгэскэ олобурдан ытар. Оһуо-кай, тойук, саха фольклорун туһугар олобун анаабыт **Михаил Мойтохонов** кэриэһигэр оһуокай, тойук түһүлгэтин бэрт ситиһиилээхтик тэрийэн ыттылар. Нэһилиэк үгэскэ көлүөнэни иитэр.

«Ытык киһи ыччата, төрүт сир төрүөбэ».

Саха домноох этиитэ.

Бааһынай Баһылай өйүнэн санаатынан, кутунан сүрүнэн кимий?

Омук омуктан, киһи киһиттэн, бааһынай бааһынайтан уратылаах. Кини икки саары икки ардыгар тэйбэнгээбэтэх киһи. Сахалыы хаан төрдүн кытаанахтык түспүт киһи.

Ааттаах кэпсээнньит, олохтоох куолуһут. Элбэх номогу, үһүйэни иһигэр илдэ сылдьар. Киһи тартаран олонор истэрин, кэпсэлин көрөн кэлэрин курдук кэпсиир. Оннук киһи сэдэх.

Өйдөбүллэри тылаастааһынна, сахатытыыга, саха үһүйээннэригэр, номохторугар, олох оло-руу сиэригэр, майгытыгар, оһону иитиигэ элбэх туспа көрүүлэрдээх, онтун олоххо киллэрэргэ республикаҕа биллэр гына таһаарбыта.

Баһылай, Тумус Мэхээлэлиин кыттыһан **«Отуор сабарай»** уонна **«Сабарай ахсаана»** диэн тарбах суотуттан матымаатыка буолан тахсар ахсаан суотун кинигэтин таһаарбыт, ахсаан суотун төрдүн сахалар тутта сылдьаллар диэн көрдөрбүт, дакаастаабыт дыоннортон биирдэстэрэ.

Тарбах суотун туох диэбиттэрин билээри матымаатыка энциклопедиятын өгөйөн көрдүм. *«Матымаатыка тарбах суотуттан тахсыбыта, тарбах суота ситэ чөрэттиллибэккэ сылдыар эйгэ»* диэн этилибит. Сахаларга мантан тахсан, энциклопедияга киирэр сир, хайаҥас баарын көрдүм. Биир эмэ үөрэхтээх ону дылобойугар тохтотон дыарыктаныан сөп этэ.

Кут-сүр үөрэҥин ньыматыгар кинигэтэ оҥоһуллан баран тахса илик.

Оҕону сахалыы нитиигэ уонча кыра кинигэлэрэ табыста, кинигэлэргэ киирдэ.

Билигин Үөһэ Бүлүү остуоруйатын суруйбут электроннай вариана тарзана сылдыар.

«Уус төрдүгэр номох» диэн Тимофей Степанов хартыыналарыгар анаммыт номох-киинэтэ тарзана.

Кэнттик нэһилиэҥин остуоруйатын бэчээккэ бэлэмнээн эрэр.

Бааһынай Баһылай дыһнээхтик сахатытынан дыарыктанар, дыһнээх үгэскэ олоһубут удьуор уус төрүттээх сэхэн. Бүлүү улуустарын «Итэҕэл» түмсүүлэрин салайааччыта, Үөһэ Бүлүү баһылыктарын ассоциацияларын солбуйар бэрэссэдээтэлэ.

Баһылыктар, тойоттор ыалдьыттарын көрсөр, ыалдьыттыыр үгэстэрэ баар. Үгүстэр (ордук киин сиргэ) эрэстэрээнгэ, банкыакка, баанньыкка көрсүһүү оҥороллор. Айах, амтан бырааһын-ныгыҥын, куртах кыһалбатын, сарсыардаангы төбө ыарыгытын тэрийэллэр. Ас, арыгы арааһыгар арааба буолуохтарыгар дылы ампаалыктаталлар, оччоҕо эрэ астыналлар.

Бааһынай Баһылай ыалдьыттыыр киһитин сайылыгар, балыктыыр, бултуур сиригэр сырытыннаран балыктатан, бултатан, сайын кумаарга, бырдахха сиэтэн, кыһын тонорон, тыа олоһун амсатар идэлээҥин бары кэпсииллэр.

Ол сылдьан бэйэтин сайылыгын, номоххо киирбит *«Ньургунун уонна Лоокуут»* олоһубут «Оһуруос» күөлүн таһыгар, Арбаа Атырдыахха сахалыы балаҕаныгар илдьиэҕэ. Бу былыргы сэхэн төрдө дойдуга.

Эн онно бардаххына:

Оһуруос күөлүттэн, Арбаа, Илин Атырдыахтарынан, Маған Кэрэбинэн, Тонку тумулун анараа өттүгэр *Улчу Үөдүгэй* олоһун көрө-көрөбүн Кэнттик Оттоох Эбэҕэ тийиэбин. Ити Ойуунускай *«Кыһыл Ойуунугар»* суруллубут *Саһыл ойуун* суолун батыһан Хатын Ураһалаахха үктэнэбин. Ол алаас хоту энээригэр, Тоһор балаҕаныгар *Советскай союз героя Митронов* күн сириҥ көрбүтүн туһунан ким да билбэт диэн, Бааһынай киэн тутта кэпсиэҕэ.

Оһуруостан соһуруу табыстаххына, «Нургуһун уонна Лоокуут» сэхэнгэ баар *Күһэҕэй баай* олоһор кэлэбин. Ону салгыы ааһанчыҥ, бу номоһу хомуйбут суруйааччы *Дьүөгэ Ааныстыырап* олоһун ханас диэки көрө-көрөбүн ааһан, *Улуу Чап уустарын олохторугар* тиг гына түһүбүҥ. Манна Чаптар туһунан кэпсэтэн, чапкыт өрө көбөн добуочча үһүүгүт.

Оһуруос күөлтөн хоту табыстаххына, *Мардыаһай кинээс* олоһор тийиэн мардыбаллан тураргыҥ билиэбин. Илин өттүнэн ааһанчыҥ Үрдүк Бэс буодьулаах суулла турар хампа кытыллаах *Улуу Дьаарханнар* олохторугар дьаадыс гынабыҥ. Бааһынай, бу өбүгэрим олохторо диэн, саха төрдө буолбут улуу Дьаархаттар үөһэттэн, Дойду уһуттан быстан, сорохторо манна түспүттэрин, Дойдууһа Дьаархан хайдах ханалас буолтун, Мунһаҥ, Тыгыҥ, нөөрүктээйилэр, наахаралар тустарынан балаҕа сэхэргибэ. Ол баа буолбат.

Арбаа табыстаххына, Үс Бүлүү төрдө буолбут *Эллэй Боотур аҕата Тайма Татаар уолаттарын Дьоонуга, Дьоргудай олохторугар* тийиэбин.

«Эллэй мантан, аҕатын Тайма Татаары хааһахха уган Туймаадага түспүтэ дуо?» – диэн, бөтө бэрдэрэн, тыын ыла түһэн баран, мөккүһэ таарыйа син балаҕа буолабын. «Учуонайдар тугу сымыйалаабыттарай, чугас да баар эбит буолбаат», – диэн чыпчырына-чыпчырына салгыы барабыт. Ону ааһан иһэн Үөһэ Бүлүү бастакы кулубата *Сарыак Сарааһап* баай олоһун таарыйабын. Манна туран Бааһынай улуһун кэлинни кулубаларын Донускуойга тийиэ, билинни олоһу кэспэпкэҕэ эрэ буолбат. Тумууһаптары, Баскачыһынары, үп миннистирэ Айсен Ньукулаайапка тийиэ куолулаан турдагына киһээрэбит.

Онтон салгыы мүччү түһэн, Тон Торой олоһунан аатырбыт-суолурбут тимир болуо таастаах Тонуга үрэбин булабын. Манна «Буор хайа» дьогдьойор саалыгар икки тимир уһаарар кыһа оһохтор сэмэхтэрин тула сэрэнэ хаамыаххыт. Былыр манна **40-ча кыһалаах уус** көмөлөһөөччүлэрин кытта тэнгэ кэлэн тимир уһааралларын Баһылай быһаарыа. Ол туоһута бу баар диэн Тонуга хайатын хампа кытылыгар өбүгэ саҕаттан өрөһөлөммүт тимир сааһа оһуоха дыапталдыламмыта уруһуй буолан турарын көрдөрүө.

Былыр нуучча бастаан кэлиитигэр, Өлүөнэ арбаа энээрэ бүтүннүү **Өлөөн уокуруга** дэнэрэ. **1628 с. Кэнттик Тэйэр Хайатын үрдүгэр Оленск** диэн куорат олоһун түһэрэ сылдыбыттарын, олоһубут сирдэрэ «Нуучча арыта» диэн билиннэ дылы ааттанарын, онтон табыллыбакка куорат олоһун **Нам Балаҕаннааҕар көһөрөн, «Наместник»** диэн сиргэ Оленск куораты тутан уонча сыл олоһубуттарын. Улахан уу ылан, билигин **Бүлүү куората** турар сиригэр сана куорат тутан,

Бүлүү диэн ааттаабыттарын туһунан Баһылай кэпсээнэ уһаан-кэнээн барыаҕа. «Кэнтик» диэн тоҕо ааттаммытый диэн ыйытан бастарар буолаайабын, Кэнтик диэн «кэнэбэскини тик» диэнтэн, иннэ-кэннэ көстүбэт сэнэни тоҕо тардыабын...

Баҕар манна, кэмэ буоллабына, быһыт көрүөххүт. Бу сылдьян тоҕоостоох сиригэр түбэһин-нэрэн, Үөдүгэй сириттэн төрүттээх *Үңкэбил*, *Үрэн Хохуун*, *Күрэнчэ Боотур*, *Тиис ойуун* уо.да тустарынан сэнэргизэ.

Дьэ, ити, уонунан үйэлэргэ уостан түспэтэх улуу номох дьонун сирдэринэн-уоттарынан дьаар-байа таарыйа сырыттабын. Аныгы олох сиэринэн алдьаммыт-кээһэммит да буоллар, номох-үһү-йээн дойдутун устун, итээбитин ис хоһоонунан туола илэ хаампыккын, таах-сибиэ бириэмэни сиэбэтэххин өйдүөбүн.

Эрэстэрээн хатыһын оннугар борулуччу буспут борон мундуну тото сиэн. Хотугу кыспа чыыр оннугар, быччыкы балыгынан үтэлэниэбин. Кус кэмэ буоллабына чыккый миинин амсайыан. Куобах кэмэ буоллабына куобах сиэн. Кутаа оттон, сөһүргэстээн сытан эрэ, хойуу үүттээх чээй иһэ-иһэ былыргытан билингигэ ситимнээн көһөн, аныгы олох сиэрин, кэлэн иһэр кэскил майгытын кэпсэтиэххит. Арыы, сүөгэй, быырпах да баар буолуон сөп. Тэрийэ үөрүйэх Баһылай кэргэнэ Кылаара буһарбыт лэппээскэтэ, алаадыта да матаҕаттан хостонуо, сыалаах да эт көстүөн сөп. Бааһынай кэтэвэр 20-чэ ынах, 20-чэ сылгы сүөһүлээх, 70- ча га ходуһалаах. Кыанар ыал. Дьэ, оннук киһи, Бааһынай Баһылай.

Дьин кырдык – хаанҥа. Ытык киһи ыччата, төрүт сир төрүөбэ төрдө өтө, төбүрүбэ күөрэйэ туруоҕа.

В.И.Алексеев – Бааһынай Баһылай, Кэнтик нэһилиэгин баһылыга, өйүн-санаатын үгэнигэр, ханнык баҕарар үрдүк салайар үлэбэ үлэлиир кыахтаах, киэн көрүүлээх, кэскили түстүүр түс-бас киһибит 55 сааһын томтойо туолла. Мин кинини саха туһа санаабынан астынан, махтайан туран эвэрдэлибин. Эвэрдэ буоллун эйиэхэ, сахатааҕар сахалыы, саха бааһынайыгар, үтүө-мааны киһиэхэ!

ИККИС ТҮҮМЭХ

ОЛОХ ТҮГЭНЭ

Субу соторутаабыта Уххан Уйбаан 2005 с. ыппыт үс айар киэхэлэрин устубутун олоххо баарынан (life) көрөр уонна истэр диискэлэр гынан төгүллээн, күн сиригэр таһааран, көрдөрдө. Үс көрөр диискэ уонна онно эбии биир истэр диискэ. Онон барыта түөрт диискэ буолбут.

Атын киһи ситиһиленнэбинэ куһаҥан киһи «курус» гынар, үчүгэй киһи «мүчүк» гынар диэбиккэ дылы, биһиги үчүгэй дьон сиэринэн «мүчүк» гынабыт уонна кинини ити ситиһитинэн эбэрдэлиибит. Үчүгэй аата үчүгэй.

Үс көрөр диискэлэр дьоро киэхэлэринэн «Бастакы киэхэ», «Иккис киэхэ», «Үһүс киэхэ» диэн наарданан араарыллыбыттар. Уонна биир Уххан бэйэтин тылларыгар суруллубут истэр диискэ эбиилээх. Бу диискэлэр бары олоххо баарынан, омуктуу «Life» диэн сиэринэн оҥоһуллубуттар. Ол оннук халыып аан дойдуга барытыгар баар. Диискэлэри барыларын көрдүм. Хаачыстыбалара life таһымна толору

эппиэттиилэр. Арай, иккис көрөр диискэбэ бүтэһик Байбал ырыата кыайан баппакка хаалбыт. Уоннаабыта барыта «чаһы». Ити ырыа иккитэ киирбит. Үһүс киэхэбэ толорута баар. Онон бэйэтэ-бэйэтин самансар курдук.

Саманнык:

Араастаан «түһэрэ» сатыыр майгылары көрдөөн көрдүм да, киһи иилистэрэ улахан суох. Була сатаан түһэриэхпин – санаам буолбат. Барыта ортотунан барар курдук. Ол аата үчүгэй. Түһэрэ майгы суоҕа суруйар киһиэхэ «абалаах» соҕус да буоллар, хайыамый, хайҕалынан мунгурданарбар тийэбин.

Икки дьонуну ыйан туран бэлиэтибин.

Бастакы дьонуна:

Бэрт Дьикти (Дьаакып Өлөксөндүрүөп) үлэтигэр.

Таңгыта, дорбоону очоруута диискэ гынан таһаарыта – бу мунгура суох элбэх «чаабый», «чыппык» үлэ. Бу мань ирдэбилгэ сөп түбөһөр гына очоруу – улахан дьыала. Оноһуутуттан көрө уонна истэ үөрэбин уонна киһиэхэ илибин биэрэбин. Туох диэххиний? Кини курдук идэтийдит киһи ап-аһыйах, сөп-сэдэх.

Былаас көмөтүнэн туспа тэрилтэ тэрийэн биэриэххэ баар этэ. Эдэрдэри үөрэттин, үлэлэттин, элбэҕи үйэтиттин диэн сиэринэн. Талааны туһанар наада.

Иккис дьонуна:

Түөрт диискэ тухары, ырыаһыт, хааһы курдук, элбэх кыттыбыт. Араас көрүннэр бары бааллар. Онон сиэрдээн, бу түөрт диискэбэ 2005 сыл тыына, мөссүөнэ, ойуулара уһуллан, түгэн буолан хаалбыттар.

Олох түгэнтэн турар. Түгэн ааһа турар. Биһигиттэн ыйыппат. Хаһан да эргиллибэт. Олох кэрэ түгэнин киһиэхэ, дорбоонно устан хааллары, дьонно-сэргэбэ таһаары суолтатын сырһан сиппэккин.

2005 сыллаабы ырыа эйгэтин ити диискэлэр туох да уларытыта суох биэрэллэр. Ол кэмнэ баар киһи ааспыта санаан ылар. Хараҕар көрөр. Оччотообу кэм тыһын, сытын-сымарын, дьүһүнүн-бодотун көрөн, санаан аһарар, буолбуту ахтан ылар. Ол эмиэ хаайтарбыт тыһына таһаары көрүнэ. Барыбытыгар баар. Айылгы оннук. Оттон сабыс-сага көрөр киһи 2005 сыллааха манньк таһым эбит, билигин манньк таһым диэн ырыалары, ырыаһыттары тэһнээн көрөр. Ырытар.

Ол да санаабы, син биир, эбилик. Эбии көүрүрэтти буолбатах, ол аата үчүгэй.

М. Тумус

САҢА МИНИИСТИР

Бу сылга киирэн баран, Айылжа харыстабылын миниистиринэн 12 сыл устата энкилэ суох үлэлээбит, элбэх сананы киллэрбит тэрээһиннээх салайааччы, учуонай В.Г.Алексеев сынньаланга барбытынан саҥа миниистир аһаммыта. В.Г.Алексеевы чиэстээн, бочуоттаан атаары кэнниттэн саҥа миниистир үлэлээбитэ иккис ыйа буолбутун кээнэ көрсөн кэпсэттим.

Кини кимин, тутун кылгастык билиһиннэрдэххэ манньк:

Владимир Афанасьевич Григорьев Кэбээйи улуунун Бастакы Лүүчүн нэһилиэгин Алаас диэн учаастагар кулун тутар 18 к., 1950 с., төрөөбүт. Ийэтэ үйэтин тухары холкуос, сопкуос фермаларыгар үлэлээбит. Аҕата сэрии ветерана, биригэдьиридээбит, сылгыһыттаабыт. Онон Володя оҕо сааһа оччотооҕу тыа сириг хара үлэһиттэрин олохун сиэринэн ааспыт. 10 саастаабыттан орус сэтэн, от-мас үлэтигэр миккиллэн, кыраабыл, атырдыах, сүгэ уга тутуурдаах оҕо сааһа ааһар. 12 саастаабыттан туспа, бас билэр сааланан бултаан, айылжаа ситимим өссө күүһүрбүтэ диир. Биригэ төрөөбүт түөрт оҕоттон улаханнара. Кини 13 саастааҕар аҕалара өлөн, ыал улахан уола түбүгэ, кыһамньыта, эппиэтинэһэ эбиллэр.

Оскуола кэнниттэн сүөһү көрүүтүгэр үлэлиир. Аармыйаҕа сулууспалыыр. СГУ-тын туйгуннук үөрэнэн бүтэрэр, учуонай-зоотехник идэтин ылан Орто Халыма «ССРС 50 сыла» сопхуоска зоотенигынан ананан, 5 сыл үлэлиир. Бу сопхуос оччолорго аатырбыт сопхуос этэ. А.И Гуляев диэн ССКП 26-с сийиэһин дэлэгээтэ, республика биир чулуу үлэлээх дириэктэрин оскуолатын ааһар.

Эдэр салайааччыны партия бэлиэтии көрөн, республика биир саамай хаалыылаах «Усуйаана» сопхуонугар дириэктэринэн аныыллар. 7 сылынан бу сопхуос биир бастыгнар ахсаанарыгар тахсар. Түөрт мөлүйүөн барыстаах, икки мөлүйүөннээх тутуу ыттар кыахтаах сопхуос буолар. Араас социальнай объектар, олоһор дьизэ, оскуола тутуллар. Бастагынан «мобильное поселение» диэн ааттаах, бэйэтэ туспа уоттаах-күөстээх, танас сууһар массынаттыгар тийэ хааччыллыылаах таһаһыттар көһө сылдьар дьизэлэрэ тутуллар. Көһөрүллэ сылдьар харааллары туталлар. Авиационнай собуокка сакаастаан, аныгы таба сыарбатын кытта оноттороллор. Кини манна науканы кытта ыкса ситимнэһэн үлэлиир. Бастакы кээпэрэтииптэри киллэрэллэр. Владимир Афанасьевич Усуйаана хоһуун үлэһит дьонун махтана, дуоһуһа ахтар.

Дьэ, ити кэмгэ, партия эмиэ «таба көрөн», аны ОБКОМ-на бэйэтигэр тэрийэр отделга ылан, биир сыл инструкторунан үлэлэтэр. Элбэх оройуону кэрийэр, көрөр-истэр. «Ити сыл элбэҕи билбитим, тэннээн көрбүтүм, үгүс туһалаах сүбэни ылбытым», – диир.

1990 с. Орто Халыма райкомун 1-кы сэкиретэриин быыбарын тэрийсэ барбыт киһини, партиянай конференцияҕа бэйэтин талан кэбиһэллэр.

Дьэ, мантан ыла, бу миниистир дуоһунаһыгар кэлиэр диэри 5 быыбары ааһан, Орто Халыма улуунун салайар. Төһө да кэлинни 7 сылга ууга ылларан, алта нэһилиэгэ, ходуһата, мэччирэнэ ууга баран, элбэх күчүмэһэйдэри көрүстэр, хотугу улуустарга Орто Халыма биир саамай чөлөөх, үчүгэй көрдөрүүлээх улуус буоларын ситиспитэ. Итэвэс-быһаҕас, таппатах быһыы-майгы да баара биллэр.

– Элбэх сыра-сылба, нэһилиэнньэ тулуура, сырдыкка-кэрэҕэ дьулуура, үлэһитэ бэрт буолан ити кыһалдалары ааспыһыт, – диир. Кырдыга да 90-с сыллардааҕы кырыымчыгы, тийиммэт-түгэммэт буолууну бары өйдүүбүт.

2004 с. хотугу улуустар спартакиадаларыгар бастаабыттара, Былырын Манчаары бириһигэр эмиэ бастаабыттара, үөрэххэ кирири, каадыры бэлэмнээһин, духуобунас эйгэтигэр үлэ-хамнас ситиһиһтэ аахтааха үгүс.

Мин былырыннгы ыһыахтарын ыта бара сылдьан, үчүгэй түмсүүнү, тэриллини, дьон үтүөбэ, сахалыы сиргэ-майгыга көвүн көрөн кэлбитим.

Орто Халыма баһылыгын быыбара бу күһүн буолбута. В.А.Григорьев онно кыттыбатаҕа. Бастагы солбуйааччытын, бэйэлэрин уолларын М.Н.Винокуровы мэкитиэлэбитэ. **М.Н.Винокуров** быыбарга кыайан, билигин баһылыгынан үлэлии олорор.

В.А.Григорьев СР норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, Орто Халыма улуунун бо-
чуоттаах гражданина, 2004 с. «Дальнай Восток уокуругун туйгун үлэлээх муниципальнай су-
лууспалааһын» лауреата. Республика үрдүкү салалтата көрсөн кэпсэтэн, санаатын истэн баран,
киини министириэн аныыр.

Сахалыы санаатахха

В.А.Григорьев:

– Үлэлэбитим иккис ыйа. **В.Г.Алексеев** курдук талааннаах салайааччы, улахан учуонай
көнниттэн үлэлиир уустук, эппитинэстээх. Чэпчэки үлэ буолбатах. Быһата эттэххэ, суолтатынан,
эппитинэһинэн бастагы турар министиэристибэ буолар.

Сахалыы санаатахха, Аан Айылҕа тыынын харыстааһын – ытык иэс, мүлчүрүйбэт ирдэбил,
олох иннигэр иһэр көрдөбүл, энчирээбэт эппитинэс буолар. Айбыт айылҕа баарын тухары оло-
руохпут. Олорор ийэ эйгэни харыстааһын – барыбыт дьыалабыт. Ордук олохтоох дьонго. Кэли
аата кэли, кини боччуллуу, сокуон, бобуу, хааччахтааһын эрэ көмөтүнэн үүннэнэр-тэһиннэнэр.
Кэлинги кэмнэ бэйэбит да эмиэ оннук буолан эрэбит. Ити Айыы Айылҕа сиэриттэн тэйэн эрэр-
битин туоһулуур.

Айылҕа харыстабыла билинни үйэбэ ордук суолталанна. Урут бэйэбит тэрилтэлэрбит
айылҕаны кытта алтыһан, онтон туһа таһааран үлэлиир эбит буоллахтарына билигин, түһэн да
баттаппатах дьоммут, вахтанан үлэлээччилэр, араас туһаны таһаарынар улахан, кыахтаах про-
мышленнай тэрилтэлэр, саҕа бас билээччилэр кэлиэхтэрэ, кэлэн да эрэллэр.

Айылҕа харыстабылыгар аан дойду уопута баһаам. Омсолоох көстүү ажалбыт алдьатытын
холобура да, үчүгэй үлэ тумуктарын да көстүүтэ элбэх. Ол барыта биһиэхэ үөрэх буолуохтаах,
аан дойдуга айылҕаны харыстааччылар үлэлиир нымаларын, технологияларын киллэрэн иһиэх-
тээхпит. Манна науканы кытта ыкса ситимнээхтик үлэлиэхтээхпит.

Биир сүрүн үлэбит – сокуон, нормативнай акталар, инструкциялар эйгэлэрэ. Бу үлэбит РФ
уонна субъектар икки ардыларыгар тыырыллыбыт боломуочуйалар тугу этэллэринэн барар.

Өйдүүргүт курдук, Айылҕа харыстабылын 122-с сокуонунан биһигиттэн үгүс бырааппытын
киин ылбыта. Билигин, субъектар туруорсууларынан, барытын кыаныа суохтарын да өйдөөн,
199-с сокуонунан элбэх боломуочуйаны биһиэхэ төттөрү биэрдилэр.

Онно уу, салгын, тыа, харамай хараастабылыгар, хонтуруолугар балачча быраап төнүннэ.
Экология өттүнэн хонтуруоллуурга, экспертизалары ытарга, олох түмүктэринэн суут уурааһын
таһаартарарга кыах баар.

Россияҕа айылҕа харыстабылын түөрт араас хайысхаларга биэрэн кэбиспиттэрэ.

1. Айылҕа харыстыбылын министиэристибэтигэр (АХМ),
2. Тыа хаһаайыстыбатын министиэристибэтигэр (ТХМ),
3. Ростехнадзорга,
4. Росатомна.

Бу РФ салаалара биһиэхэ бары бааллар. Онон фуражкалаах дьон элбээн турар. Ити барыта
бас билиини, боломуочуйаны тыырсааһыны кытта ситимнээх.

Хамсыыр харамайга биһигини баттаатылар диэн олоробун. Холобур, балыгы ылан көрүүххэ.
Биһиги бас билиибитигэр собону, мундуну, сордонго, хаахынайы, күстэби, быһата үксэ «сорнай»
дөһөр балыктары хааллардылар. Күндү балыктарыт Россия киэнэ буолла. Көтөрү, мас көтөрүн
барытын кэриэтин ыллылар. Куобаһы, саһылы, кырынааһы, киһи, тиини хааллардылар.

Үйэбит тухары бултаан аһабыт тайахпытын, кыыл табабытын, туртаспытын, кулааһайбы-
тын ыллылар. Ол иһигэр бөрөнү эмиэ ыллылар. Ити бэйэлэригэр ылбыт көрүннэри бултааһын РФ
көңүлүнэн, өлүүлээһининэн барар. Бу саҕа дьылтан оннук буолла.

РФ-ға, Россия ТХМ-тин иһинэн хамсыыр харамай үлэлэнигэ барбыта. Онон бу биедэмистибэ
үлэрбит дьыалата. РФ ТХМ министиэриэ Гордеев кэлэ сырыттаһына мин тыл эппитим.

– Эһиги, билигин түһэн, аһыыр ресторанныгыгар аңардас мунду, хаахынай, сордон эрэ баара
буоллар хайдах буолуо этэй, биһиги күөлэрбитигэр чыыр да собо да бииргэ үөскүүр, ордук хоту,
оччотугар, биир күөлгэ чыыры харыстыыр РФ надзора, күөл биир өттүгэр собону харыстыыр
бэйэбит надзорбут олороллор дуо? – диэн.

Уонна, «бөрөнү өлөрүүнү тоҕо боптугут, биһиэхэ элбэх буортуну ажалар кыыл», – диэн. Ононо

Гордеев тута бэйэтин дьонуттан ыйытан билбитэ, «Россия бөрөнү харыстааһынна аан дойдутаабы конвекцияга илии баттаабыта», – диэтилэр. Министир көнүллээн диэн тута дьаһайбыта. Атынын көрүөхпүт, сүбэлэһиэхпит диэн буолта.

Министирэстибэ бэйэтин этиитин кинилэргэ биэрбитэ, кэлин эмиэ ыппыппыт. Бэйэбит боломуочуйабыт иһинэн туох кыалларын туруорсар санаалаахпыт.

Республикага аһыах улууска экология экспертизатын ытар лабораториялар бааллар. Манна эбии АХМ тус лабораторияларын аһан үлэлэтэргэ туруорсабыт. Промышленной тэрилтэлэр бэйэлэрин истэринэн баар лабораторияларын даннайдарын көрдөһөн ылан, отчуоттуу олоһор сатамат.

Киотатаабы боротокуол олоххо кириитигэр элбэх кэтээн көрөр, чинчийэр, экспертизалыыр, аналитыыр лабораториялар аһыллыахтара. Аан дойдутаабы бырагырааммалар үлэлиэхтэрэ, онно биһиги тэнгэ үлэлэһэн иһиэхпит. Аан дойдутаабы дьиикэй айылҕа фондатын кытта үлэлэһини кэнэтиэхпит

Роспотребнадзор, доруобуйа харыстабылын министирэстибэтин, санэпиднадзор, МВД, ГИБДД о.д.а. тэрилтэлэри кытта кыттыһан бииргэ үлэлэһини күүтэр. Массыына, техника, котельнайдар салгыны буолтулааһыннарын аччатарга гааска көһүү уо.д.а.

Иһэр ууга сир аннынаабы скважиналары туһаныы хайысхатын киэҥник туһанар сөп диһин.

Тыа баһаарын биһиэхэ биэрдилэр. Лесхозтары эһиилгиттэн биһиэхэ көһөрөллөр. Ойуур харыстабыла бакаа биллибэт.

Экология култууратыгар үөрэтии, ону пропагандалааһын – биир сүрүн боппуруос. Урут оскуолаларга экология чааһа баарын билигин таһааран кэбиспиттэр. Куруһуок курдук хаалбыт. Манна элбэх үлэ барыан наада. Оҕолору айылҕа харыстабылыгар хайаан да салгыы сыһыарыахтаахпыт. Бу киһини духуобунай иитии сүрүн көрүнгэ дии саныбын.

Булт – саха төрүт дьарыга. Булчут – айылҕа доҕоро. Олохтоох омукка төрүт онук этэ. Мин санаабар булчут буолуу – эколог буолуу. Булчут айылҕа өстөөбө буолбатах, кини – айылҕаны харыстааччы диһин. Кини курдук айылҕа тугунан тыһыарын билэр, айылҕа ыарытын чугастык ылынар ким баар буолуой? Экология култуурата дьиңнээх булчуттарга баар.

Охотобществолары кытта бииргэ үлэлиэхпит. Горнайдар тайахтарын харыстаан таһаарбыт үтүө холобурдарын өйүүххэ эрэ наада.

Биллэн турар Ытык сирдэри, тытыллыбат түөлбэлэри кэнэтиигэ, харыстааһынна ыгытыллыбыт үтүөкөннээх үлэ салгыы сайдан иһиэхтээх. Амма тардытын, хочотун тытыллыбат түөлбө ахсааныгар киллэрэ сатыахпыт.

Министирэстибэ сыллаабы үлэтин отчуотугар бирисидиэн В.А.Штыров кэлэн кытынна. Республика салалтата айылҕа харастабылыгар болжомтолоохтук сыһыаннаһар диһит.

Кэлэр өттүгэр хостуур промышленность хото сайдыта, тимир суол кэлиитэ, элбэх дьон олохсуйуута ирбэт тон айылҕатыгар охсуута улахан буолуон сөп. Сирбит төһө да киэҥин иһин, кини уйуга олох кыра, кэбирэх, бааһын өр оһорунар айылҕалаах. Ону эрдэттэн үөрэтэн, чинчийэн, ыраагалаан, аттаран үөрэтиэхпитин, сокуонна-сурукка эбии киллэрэн иһиэхпитин наада.

«Кыым» хаһыат айылҕа харыстабылыгар анал балаһалары таһааран, алыс бөркө үлэлэһэрин билэбин, хайгыбын, салгыы ситими быспакка үлэлиэхпит турдаҕа дии...

Владимир Афанасьевыһы уонтан тахса сыллаабыта Үөһээ, Аллара Халымалары суруйарым сахха билсэн, кэпсэтэн турабын. Орто Халымаҕа да хайдах үлэлэбигин билэбин. Ирдебиллээх, дьону хамсатар тэрээһиннээх, чаччы сахалыы куттаах, айыт айылҕатыгар чугас салайааччы быһыытынан сыаналыбын. Дьиңинэн да ыллахха, төрөөбүт айылҕатын ыарытын ылыммат, тириитин таһынан аһарар, дойдутун кутун иңэриммэтэх киһи үлэлэбэт дуоһунаһа.

Биһиги сирбит баайа, биһиги айылҕабыт харыстабылын мэктиэлэбэт, өскөтүн бу сирбит баайын туһаҕа таһаарыы бэлиитикэтигэр бэйэбит кыттыбат буоллахпытына, олохтоох омук санаатын өрө туппат буоллахпытына. Айылҕабыт харыстабыла – биһиги тыын кыһалҕабыт. Онно кыттыһабын, саҕа министиргэ ситиһилэри баҕарыабын диэн үтүө санаанан кэпсэтиибигин түмүктүбүт.

Уххан

Былыр да, быйыл да халлаан үөрэхтээхтэрэ диэн бааллара. Саха барахсан сарсыарда харабын хайа тардаат, халбаанын аһан, тахса-киирэ сылдьан халлаанын чинчили идуулаан билгэлиир идэлээбэ. Киэхээ эмиэ биир оннук. Халлаан хайдабынан күннээҕи дырыгын былаанныыр. Дьыл хайдаба эмиэ халлаантан тутулуктаах. Кэлинни кэмнэ халлаан сылдьан, «глобальное потепление» диэн орто дойдуга уларыыы бөҕө баран эрэринэн дыксиниилээх сурахтар иһиллэ тураллар. «Глобализация» диэн эмиэ алдьархайдаах уларыыылар тыыннара биллэр.

Ордук кэлинни сылларга ууга барыы сүрдөннэ, күүстээх холоруктар, ала буркуннар түһэн-нэр, иэдээн бөҕөтүн энээрдэтилэр, алдьархай бөҕөтүн аҕаллылар. Саха сиригэр эмиэ билибитэ. Итини таһара накааһын курдук өйдөөһүн, кистэлэн секталар дьайыыларын да курдук этиилэр эмиэ бааллар. Аныгы үйэ халлааны үөрэтээччилэрэ маны наука этиитинэн быһаараллар. 1974 с. климатологтар хотугу булуус мууһа уулларынан, углекислый гаас элбээһининэн сиэттэрэн сылдьы буолан эрэрин эрдэттэн билбиттэр.

Сэбиэскэй кэмнэ туундараба, хотугу булууска тийэ араас чинчийэр, кэтиир-маныыр станциялар тэриллэн, үлэлээн турбуттара. Олору имири эһэн баран, алдьархай ааһнаабытыгар саһаттан тэрийи кыһалбатыгар ыллардылар. Россия диэн дойдуга.

КЭЛИМ СЫЛЫЙЫ

Редакция ыалдьыта Трофим Христофорович Максимов

Ирбэт тоҥ биологической проблемаларын үөрэтэр институт Үүнээйи экологической физиологии уонна биохимиятын үөрэтэр лабораториятын сэб., биол.н.к., Дойдулар икки ардыларынаабы климат уларыыытын чинчийэр проектар директордара, Аан дойдутаабы айылҕаны харыстыыр, үүнээйи уонна харамай көрүгүнүн харыстыыр сойуус, Арктика үүнээйигэ уонна харамайы харыстааһынга сүбэтин экспиэрэ, 160 научнай үлэ, элбэх научнай ыстатыйа автора, (улахан аһаара омук сиригэр бэчээттэммитэ). Докторскай үлэни көмүскээри сылдьар.

Саха аатырбыт ырыаһыта Христофор Максимов кыра уола. Христофор Максимов уолаттара, Иннокентий уонна Трофим аҕаларын үлэтин хомуйан, кинигэтин, ырыаларын кассетатын таһаарбыттара, ахтыы киэхэлэрин оҕорбуттара. Аҕаларын аатын үйэтитэргэ фонда тэрийэн, дэгэрэн ырыа тэнийиитигэр үлэ быта сылдьаллар.

– Трофим Христофорович, халлаамыт уларыян сылйы буолан эрэр иттэн араас дыксинилээх санаалар этиллэллэр. Эн бу эйгэбэ үлэлэһэ сылдьар киһи быһыытынан биһиэхэ быһаар, станцияларың үлэлэрин сырдат эрэ.

– Биһиги 1991 с. дыопшуннары кытта айылҕа уларыытыгар чинчийиини саҕалаабыппыт. 2000 с. сир шара 1 кыр. сылйыбыт. Кэлинҥи 100 с. саха сиригэр сыллаабы температура 1-2 кыраадыс сылйыда. Кэлинҥэ 50 сылга Дьокуускай к. тохсунньу ыйга 7 кыраадыс сылйыда. 19-с үйэ бүтэһигэ Верхоянскайга тохсунньуга –51 буоллабына, билиги –40 кыраадыс буолла. Хотугу улуустарга кэлинҥи 50 с. сыллаабы температура 1,5 кыр. сылйыда. 100 сылга 2 кыр. сылйыда.

Халлаан сылйыыта тохтообокко бара турар процесс. Билигин сылйыы кэрдиинин саамай үгэнигэр турар.

Халлаан сылйыытынан Арктика «уһуктан» эрэр. Муора мууһун чарааһырыта 2001 с. бэлиэтэммит. Улахан муустар үрдүлэригэр күөллэр, уулар баар буолбуттар. Хаара уу буккаастаммыт. Ыраас тон муустаах сирэ аһыан үрүн эһэлэргэ кыһалҕа үксээбит.

Итии-тымныы хамсааһына, айсбергдар ууллуулара, сир үрдэ ирэн, уу элбээһинэ, сөҥүү элбээһинэ – ити барыта уу халаанын үөскэтэр. Саха сирин киин улуустарыгар кэлинҥи сүүс сылга сөҥүү түһүүтэ элбии илик. Ол оннугар хоту туундараҕа уу чаалыйан турар.

Халлаан сылйыан, сир үрдүгэр араас уларыыылар элбээн иһэллэр. Климат уларыыыта бэйэтэ туспа сокуоннардаах. Хоту баран истэх аайы сылйыы улаатан иһэр. Хоту ирбэт тон ириитин дьайыта халлаан сылйыытын күүһүрдэр. Ирбэт тон сылйыдабына араас парниковай гаастары таһаарар, онтун халлаанҥын сылытар.

Улахан акыйааннарга сылаас сирдэр бааллар. Сир хамсаатабына ол сылаас точкалар уларыан биэрэллэр. Уопсайынан акыйааннар климат уларыыытыгар, бу парниковай гаастары симэлитиигэ улахан орууллаахтар. Үүнээйи, ойуур сайын углеислай гааһы кислородка кубулар, оттон кыһын тонон, «өлөн» турар. Бу кэмнэ, ол аата кыһын, акыйааннар парниковай гаастары күүскэ симэлитэр дьайыылаахтар.

Ириэри буолан истэһин аайы акыйаан таһыма үрдээн иһэр, кытытынаабы сирдэрин ууга баран иһэллэр. Оччотугар миграция, куораттар көһүүлэрэ, иһэр уу тууһуран, уулаах сирдэргэ көһүү кыһалҕалара үөскүөхтэрэ. Тыа хайааыстыбата улаханньык эмсэбэлиэбэ, балыгын популяцията уларыыаҕа. Саха сиригэр кураан түстэһинэ эмиэ тугу да сатаан үүннэрбэккэр тийиэбин. *Кэлиңҥи буолар халааннар, араас алдьатылаах тайфуннар, сир сахсыыта барыта биир, итийиини кытта ситимнээх төрүттээхтэр.*

Дыопшуннар арыы дойдуга олорооччулар буолалларынан манна күүскэ үлэлэһэллэр. Арыыга олорооччулар кэлин олох да ууга барыахтарын сөп диэн сабаҕалыыллар.

Бу буола турар кэлим сылйыыны, күн сир кытта сибээһиттэн ситимнээх 200-300-түч тыһ. сыл буола-буола эргийн кэлэ турар аан дойду эволюциятын цикла дииллэр. «Озонай дыраа» диэн халлаанна сир бүрүөһүнэ алдьаныта. Озон сир үрдүн буортулаах күн радиациятыттан харыстыыр фильтр курдук. Оттон парниковай гаастар үөһэ халлаанна мунньустаан, туспа арана буолаллар. Күн сарданата (радиацията) сиргэ түһэн тэйн төннүөхтээх. Бу төннөрүгэр парниковай гаастарга «ингэн» хаалар, сир үрдэ эбии сылйар. Маны «парниковай эффект» дииллэр.

Кэлим сылйыыны сорох учуонайдар сүннүөнэн «парниковай эффект», ол иһигэр киһи бэйэтин буортулааһынын түмүгэ диэн быһаараллар. Наука итийиини тымныыыны үөрөппитэ ыраатта уонна бу цикличнай айылҕа хамсааһана диэн быһаарта. Биһиги эмиэ иннэ диибит. Бу Саха сиригэр 60 сыл буола буола итийии кэмин тымныыы кэмэ солбуйар. Ол курдук билинҥи итийии кэмэ 2010 с. бүтэн тымныыы кэмэ кэлиэбэ. Уопсайынан ыллахха халлаан сылйыытын 100 сыллаах кэтээһин түмүгүнэн 1-2, кыраадыска тийиэ сылйыы баар. Саха сирэ 3,1 мөл. кв.км. Манна араас климаттаах экосистемалар, араас үүнээйилээх айылҕа баар. Онно көрдөрүү араас-араас буолар.

Үүнээйи хамсыыр, көһөр. Урут Саха сиригэр үүммэт үүнээйилэр үүнүүлэрэ, туундара кырса ирэн онно киин диэки баар үүнээйилэр көһүүлэрэ бэлиэтэннэ. Үүнээйини батыһан үөн-көйүүр, хамсыыр харамай кэлэр, саҕа көрүннэр үөскүүллэр. Кыра харамай үүнээйи көһүүтүгэр көмөлөһөр. Сөүрүүннү уонна хотугу үүнээйилэр күнү туһанарга тус-туспа биолого-химическай цикллаахтар. Сылйыы түмүгэр сөүрүүннү үүнээйилэр хоту диэки хамсаан иһэллэр. Биһиги дыопшуннары кытта кытыһыан үөрэтэбит. Билигин 4-5 көрүң кэллэ. Харамайдар 10-ча саҕа көрүңнэрэ Саха сиригэр баар буолла. Биһиэхэ омос кордоххө үчүгэй курдук.

Вирустар, бактериялар элбиллэр. «Утуһа сыппыт» ыарылар «уһуктоохтарын» сөп. Саха сиригэр былыргыттан туляремия, сибиир язвата, иири, бруцеллез, эхиноккоз, альвекоккоз, лептоспироз, трихиниллез о.д.а курдук киһи, сүөһү ыарытын ачаахтара айылҕаҕа бааллар.

Киһи, кыыл-сүөл хаанын оборор клещ 70 арааһа, 30 былахы, 11 быт араастара бааллар.

Көтөрдөргө 600 араас паразиттар баалар. Көтө сылдыр 33 күлүмөн, 35 кумаар, 89 бырдах, 25 оноюу көрүнгүрээ баалар. Искодовой клещтар хас да сыл устата энцефалит, туляремия ыарыы көбүтөөччилерин бэйэлэригэр илдэ сылдырлар. Сылайыныннан сибээстээн, бу клещтар тарҕаныылары кэниэн сөп.

Бруцеллез 1955 с. Саха сиригэр тарҕанан, билигин хотугу улуустарга үксүлэригэр баар. Кутуйахтар, кыскалар, лемминнэр араас ыарыыны тарҕатааччыларынан уонна илдэ сылдырааччыларынан буолаллар. Кыыллар, сүөхүлэр классическай иириилэрэ кэлинни 10 сылга киин улуустарга, «арктической иири» диэн иири туспа көрүнгүр хотугу улуустарга Анаабырга, Усуйаанаба, Булунна, Аллайыахаба, Аллараа Халымаба табалар, бөрөлөр, кырсалар, саһыллар, лемминнэр ыарыйдылар. Сибиир язвата 200 сыл устата 240 араас сиргэ 24 улууска тарҕана сылдыбыта. Билинни эдэр көлүөнэ сибиир язватын утары прививката суох. Уоспа улаханньык тура сылдыбыта, 1884-1885 сс. Халыма диэки нэһилиэнньэ 2/5-тэ уоспаттан өлбүтэ. Зашиверскай куорат имири эстибитэ.

Тыа хаһаайыстыбатыгар буортуну аҕалар үөн-көйүүр элбиэн сөп. Сибиир щелкопрядя диэн үөн аан бастаан Саха сиригэр 1905 с. баар буолбута.

40-50 сс. Покровскай диэки улаханньык өрө тура сылдыбыта. Онтон ыла киин улуустарга мэлдьи баар. 1978 с. Аммаба 206,22 тыһ. га тыаны сиэбиттэрэ. 1980 с. киин улуустар 5 млн га тыаларын сиэспиттэрэ. Манна ойуур экосистематыгар араас уларыыйылар тахсыбытара.

Халлаан сылайытынан, кыыл-сүөл, көтөр, араас хамсыыр харамай, үөн-көйүүр цескүүр сирин көһөрүүтэ араас эпидемиялар өрө турууларын, экосистемалар уларыыйыларын аҕалыан сөп, аҕалар даҕаны. Манна наука күүскэ үлэлиир.

Экономика өтгүнэн ыллаха, тыа хаһаайыстыбатыгар тахсар эмсэҕэлээһин, иһэр уу буортууута, халааннар алдытыылары, ыарыылар туруулары төһө буолуон киһи билбэт. Сир ирэн, сваялар хамсааһыннара техногеннай, инженернай катастрофаларга тиэрдилэн сөп. Онон сылайы аҕалар иэдээнэ элбэх. Ононорор хаар элбээн, улахан рыноктар, стадионнар үрүттэрэ сууллан, дьон бөҕө өллө, ороскуот таҕыста.

Киотатаабы боротокуол

1996 с. Японияба Киотатаабы боротокуол диэн ылыллыбыта. Россия ону саҕа 2005 с. муус устар ыйыгар бигэргэппитэ.

Манна халлаан сылайытын сымнатыаха диэн буолбута. Ол боротокуол быһытынан, ирдэбиллэринэн биллэн турар чинчийи ытыллыахтаах, анал прогамманан элбэх станциялар үлэлиэхтээхтар, буортулаах дьайыылаах производстволар тохтотулуохтаахтар, бары кыттыһан үлэлиир эйгэбит оноһулуохтаах.

Бэриллибит квота таһынан элбэхтик салгыны буортулуур, парниковый гааһы элбэтэн «антропогенный выброс» онгорор промышленностаах государстволар ыстараап курдук харчы төлүүхтээхтэр, ыраас халлааннахтар квоталарын ситэ туһамматтаахтар эбии харчы ылыахтаахтар.

Салгыны буортулааһыны 2008 с. 5% кыччатыаххайын диэн буолбута. Ити сылтан квотаны – «салгыны атылааһын» саҕаланыахтаах. Экология өтгүнэн ыраас технологиялар олоххо кириэхтэрин наада. Итиннэ Саха сирэ салгынын атылыан сөп. Ити боппуроска мин үлэлэспитим.

Сибиир ойуурдара, тыалара аан дойду тыатын 20% ылаллар. Уһук Илин тыата Сибиир тыатын 45% ылар. **Саха сиригэр углерод тыа почватыгар, туундараба саппааһа Россия тыаларын саппааһын 25% ылар.** Бу улахан баай. Онон Сибиир тыата углерод балаансыгар улахан оруулаах, Киотатаабы боротокуол нөнгү элбэх туһалаах дьайыылары оноруохха сөп.

Россия тыалара саха сирин киллэрэн туран углекислай гааһы оборо сыталлар. 1990 с. аан дойду учуонайдара мустан сүбэлэһэн тураллар, онно ханнык дойду төһө буортулаах гааһы салгынынна бырабарын, тыалара төһөнү ингэринэллэрин суоттаабыттар. Оччотоогу сойуус дьонноро 0,16 млрд т. эрэ углероду тыаларбыт ингэринэллэр диэбиттэр. Ол сыһыспараны билинэн кэбиспиттэр. Олох кыра сыһыспараны биэрбиттэр. Билигин айдаан бөҕөтө буола турар.

Биһиги дьоппуоннары уонна Европа дойдуларын кытта биһигэ үлэлээн, аңардас Саха сирин тыалара 0,18 млрд. тонна углероду биһигэ сылга ингэринэ туралларын быһаарбыппыт. 1 тонна углерод сыанатын дойдутуттан көрөн 160-250 долларга дылы быспыттар. Ол аата сылга 180 мөл. тонна углерод сыанатын ааҕан таһаар. 360 мөл. \$ кэриҕэ! Дьэ, манна квотаны эргини барыаба. Киотатаабы боротокуолга анаан Россияба национальнай прогамма онгорон үлэлэтэн эрэллэр. Манна кэтээн көрөр, чинчийэр станциялар ситимнэрэ олохтонуохтаах. Киотатаабы боротокуолу ылыныыга сокуон оноһулуохтаах. Онон үлэ бара турар.

Станциялар

Россияға, Красноярскийга 3-4 станция баар уонна Дьокуускай таһыгар «Спаская падь» диэн 1952 с. үлэли турар станция, **Черскэйгэ, Чоккурдаахха** эмиэ станциялаахпыт. Билигин станциялар үлэлэрин ырытан баран, бары биир методиканан үлэлиргэ диэн буолла. Азия уонна Европа методикалара уратылардаах. Россия бырайыага санга сафаланан эрэр.

Мин 1991 с. бу станцияларга дойдулар икки ардыларынаағы бырайыакка киирэн, омуктары кытта кыттыһан үлэлэбим.

Бу станцияларбыт омуктар көмөлөрүнэн тутулан үлэли тураллар. Аан дойдуга бэйэлэрин үлэлэринэн киэнник биллэллэр. Европа, Азия бырайыактарыгар киирэн үлэли сылдыбыт

«Спаская падь» станцияга олохуран, биһиги регион, континент икки ардыларынаағы чинчийиилэри ытытабыт, араас омук дойдуларыгар рабочай сүбэ муннахтары тэрийэбит. Манна Япония, Софоруунну Корея, Таиланд, Китай, Германия, Италия, Франция, Голландия, Польша, Чехия кыттыһаллар. Мин бэйэм Японияга Киота университетыгар баран профессорунан үлэлээн кэлбим. Научнай директор буоларым быһытынан элбэх дойдуларга сырытым, аан дойдуну кэрийдим.

«Спаская падь» уонна «Чоккурдаах» станциялара дойдулар икки ардыларынаағы ситимгэ киирэн үлэлиллэр. Онон бу боппуроска Саха сири учуонайдара урутаан турабыт.

Станцияларбытыгар айылға, климат улартыгытыгар 17 дойду икки ардыларынаағы бырайыактары үлэлэтэбит. Рабочай муннахтарытын сыл аайы атын-атын дойдуларга ытытабыт. Ол курдук, Дьокуускайга, Голландияга, эһиил Японияга ытыахпыт.

Америкалары кытта эмиэ үлэлибит. 2000 с. биһиги станцияларбытыгар анаан «Спутники НАСА» спутник ыппытара. Кинилэр биһиги кэтиир сирбитин хаартыскага түһэрэн биэрэллэрэ улахан туһалаах.

РФ экономическэй сайдыы министерствотыттан быһаччы кэлэн Россия учуонайдарын биһиги станцияларбытыгар олохуран, методикатын туруоран үөрэтэр курдук кэпсэтиилэри ытыа сылдыаллар. Россия методиката аан дойду стандартыгар сөп түбэспэт, оттон биһиги аан дойду таһымынан үлэлэбиһпит ыраатта. Биһиги республикабыт салалтата маны барытын ситэ өйдүү илик..

– Дьэ, Трофим Христофорович, элбэх сонун кэпсээнин иһин махтанабын. Саха сири айылбатын харыстабылыгар Киотатаағы боротокуолу үчүгэйдик туһанаахха сөп эбит да, биһиги салалтабыт бу боппуроска үлэлэспэккэ олорор эбит. Наукалар, эһиги «Россия, аан дойду дьоно» буоллаахпыт. Политикага орооспокут. Оттон мин дьиксинэбин. Сирбит баайын былдыабыттарын курдук, «салгынтан харчыны онорон» айылваны харыстыыр үйэ кэлбитигэр олорон биэрэрбит, салгыммытын былдыатарбыт сатаммата буолуо.

Балдыты кытта кэпсэттэ Уххан

АЛТЫН СИМЭХ

(Көмүс Симэх)

Бу соторутаабыта, СР бырабыталыстыбатын, СР Комдрагметын тэрээнининэн сыаналаах таастартан, бриллиантан, көмүстөн, үрүн көмүстөн, платинаттан, муостан киэргэл, симэх оноһуктарга анал государственной тэрилтэлэр, кэтэх, биирдиилээн уустар оноһуктарын 7-с төгүлүн, «Северное сияние» (Дьүкээбил) диэн ааттаах быыстапка-дьаарбанкаҕа көрүү буолан ааста. Бу көрүү үтүө түмүктэрдээх үгэскэ кубулуйда.

Манна кыттыбыт 27 тэрилтэттэн биирдиилээн уустарга, көмүстөн сахалыы оноһуктарга бастакы уонна иккис миэстэни ылбыт уустары, кинилэр оноһуктарын туһунан ахтан аһарыахпын баҕарабын.

Бастакы миэстэлээх Сергей Игнатьев.

Мэнэ Ханалас Лоомтукатыттан төрүттээх. Анал үөрөбү суох, айылҕаттан талааннаах удьуор уус. Хос эһэтэ Тимир Байбал диэн аатырбыт тимир ууһа эбитэ үһү. Сиэн Тимир – Сэргэй Кынаачыйап билинни кэм ааттаах-суоллаах ууһа буолбутун, кини ситиһиилэрэ кэрэһилииллэр...

Сергей Игнатьев бу «Северное сияние» быыстапка-дьаарбанкаҕа, сахалыы матыыптаах үрүн, кыһыл көмүстөн оноһуктар номинацияларыгар алтыс төгүлүн бастаата. Кини оноһуктара киэн эйгэбэ биллибиттэрэ ыраатта. Ол курдук СР ГОХРАН-гар 5 киилэ үрүн көмүстөн киэргэллээх сүктэр кыыс атын толору тэрилэ, былыргы дьахтар толору симэбэ, үрүн көмүс киэргэтиилээх былыргы саа тэрилэ, саха быһаҕа, былыргы хамса, дэйбиир, кыһыл көмүстөн сыаналаах таастардаах дьахтар симэхтэрэ о.д.а үлэлэрэ чулуу оноһуктар быһытынан харалла сыталлар.

Кини оноһуктара СР, РФ бырабыталыстыбатын үрдүк солороох үлэһиттэригэр, бириэдиэннэригэр тийэй бэлэхтэммиттэрэ.

Сергей Игнатьев «Кудай Бахсы» тэрилтэбэ 11 сыл үлэлэлээбитин тухары сахалыы оноһуктары төһөнү-хаччаны онорбутун киһи ааҕан да сиппэт. Билигин «Уран Саха» тэрилтэбэ үлэлиир.

Сергей Игнатьев саҕа уран оноһуктары, симэхтэри тупсарар, айар дьобурдаах, ураты уустук оноһуктаах сакаастары онорор кыахтаах дэгиттэр уус. Кини ингэн-тонон айар-тутар, үлэлиир-хамныыр үгэнигэр сылдьар.

Иккис миэстэлээх Ньургун Колесов.

Ийэтэ – Розалия Барашкова, Мэнэ-Ханалас Төнүлүтүттэн төрүттээх – художественнай училищени аатырбыт ырыаһыппыт Иван Степановтаабы кытта үөрэнэн бүтэрбит, муосчут идэлээх, учууталлаабыт.

Аҗата Иннокентий Колесов – Эбээн-Бытантайтан төрүттээх эмиэ художественнай училищаны бүтэрбит муосчут идэлээх киһи эбитэ үһү.

Ньургун эмиэ төрөппүттэрин «туйахтарын хатаран» худ. училищаны бүтэрэн, муосчут идэтин баһылаабыт. 1994 с. «Кизргэ» фирмаҕа үлэлиир, «Туймаада Даймонд» АК ювелирнай сыаҕар икки сыл техничекэй дириэктэринэн үлэлиир. Ити сылларга кини муостан, көмүстөн оноһуктарынан, Хабаровскайга, Москваҕа быыстапкаҕа кыттар. Саха омук көмүстөн оноһук бары кизгэллэрин арааһын барытын кэриэтэ онорбут киһи. Маны таһынан, муоска, тааска идэтиэн үлэлээбитэ. Эмиэ талааннаах дэгиттэр уус.

Бу билигин бэйэтэ «Алтын Симэх» диэн сана кэтэх тэрилтэ тэринэн бастагы улахан көрүүгэ кыттыта буолар. Тэрилтэтин аатын ис хohoонун киэргэл, симэх ойуутун оһуорун бичигин өйдөбүллэриттэн быһаардахха манньк:

Былыргы орхон тылыгар: алтун-золото, көмөс, көмөш – серебро,

алтай: алтын – золото, көмөш, көмөс – серебро

хакас: алтын – золото, көмөш, көмөс – серебро

тува: алдун – золото, хумуш – серебро.

билиңҥи саха: алтан-медь, медный, көмүс – золото.

(алтан – алтан, кыһыл көмүс, үрүң көмүс)

Пекарскай тылдытыгар Симэх быһаарыта:

Симэх (симээ+х) – украшение, убранство, прикраса (чимэк, шимэк – бур. чимег – монг.).

1. Украшение, убор, наряд; украшение из разных металлов, наряд из золота, серебра, а также из разных кораллов, стекляруса.

Ожерелье сродни кылдыы.

Кылдыы симэх – моой симэҕэ.

Күөгү симэх – украшение в виде длинного цилиндра.

Орой симэх – верхушечное украшение женской шапки (туоһахта)

2. Хоро чопчу симэх – коралловые и жемчужные украшения.

Абааһы симэҕэ – украшения на спине шаманского кафтана, необходимые для снисхождения в переисподнюю.

Эр киһи симэҕэ – мужской наряд.

Дьахтар симэҕэ – женский наряд (убор).

Иһирик ойуур симэҕэ – краса поросли.

Сир симэҕэ – вообще цветок.

Моой симэҕэ; серебряный женский ошейник, ожерелье.

Мойнох симэҕэ – кисть из конского волоса, рузукрашенная бисером (пришивается лошади на шею).

Хабырҕа симэҕэ – шейные украшения. Ряд серебряных цепей, спускающихся от шейного кольца (кылдыы) по спине.

Бөҕөх (бүлүү сахалара) – женское шейное украшение из серебристой меди, шириною около вершка, с тремя поперечными обручобразными полосами, с разными вырезками между ними.

Өттүк симэҕэ – украшения из серебра и бисера, пришивается к женской одежде у бедер.

Саха омук ойуулуур-дьүһүннүүр дьарыгар, кизргэтэр тупсарар, симиир сатабылыгар, оһуора, дьарбаата, мандара барыта **бичик** – **сурук** дэнэр. Ол аата кини хас биирдии кизргэлин, симэҕин, **оһуорун-мандарын ойуута суолтата аабыллар, өйдөбүлэ өйдөнүллэр.** Олонхоҕо, алгыска «Дьарбаа бичик таҕастаах, оһуор бичик сонноох» – диэн таҕастарын-саптарын, кизргэллэрин, симэхтэрин ис хohoоно ситэри аабылла этиллэр.

Сахаҕа таҕныы, кизргэнии-симэнии түн былыргыттан үгэһирбит уратылаах үөрүүхтэрин каноннарын тутуһара. Ол саха омук киһи **Айыллыбыт Аан Туомнарын – тыын сирдэрин (Богом данные узловые связки на теле человека)** харыстыырга, ытыктыырга, суолталыырга, кизргэтэргэ, симииргэ ураты өйдөбүллээх **сим- бэлиэлэрэ, сиин-бэлиэлэрэ , харыс бэлиэлэрэ, имнэрэ, дьаралыктара, тобуруолара** ойуу-дьарбаа, оһуор-бичик буолан кизргэлгэ, симэххэ, таҕныыга, саптыыга, туттар малларыгар, септэригэр-сэбиргэллэригэр киирбиттэрэ. Хас биирдии ойуу бэйэтэ туспа аабыллар өйдөбүллээх, туттуллар эйгэлээх, барсар-барсыбат барааннаах, дьүөрэлэнэр – дьүөрэлэспэт сөп түбэһиилээх.

Ойуу, Оһуор, Дьарбаа, Мандар, Маас, Дьүһүн, Өн, Сураа , Сурук , Айгыр, Силик, Билик бичигин үөрэҕин суолтатын, өйдөбүллэрин иистэр, уустар, сэнэннэр билэллэрэ. Бу сахалыы үөрэхтэр, билиилэр билиннитэ сааһылана, харалла иликтэр. Омуктан киирбит үөрэхтэринэн салайтарабыт. Сүннүүнэн үтүктүү. Үгүс уустар, иистэр, ойууһуттар үтүктэн онорор оһуордарын, ойууларын

бичигин өйдөбүллэрин сатаан быһаарбаттара баар. Тыһытын, атыгырын, омугун буккуйуу элбэх. Дьүөрэлэспэти дьүөрэлии, сөп түбэспэти сөбүлэһиннэрэ сатааһын элбэх. Өйдөбүлүнэн ыллахха бутуйууну, тизэрэ-таары, түннэри-таннары тутууну сыаналаах киэргэлгэ, симэххэ, киэргэтиигэ үгүстүк көрөбүт. Ыһаабы, сиэри-туому шоуга кубулутар дьон, киэргэлгэ-симэххэ, оһуорга, ойууга, бэлиэлэргэ омукупут уратылаах өйдөбүллэрин ыһыктан эрэрбит көстөр.

Бөбөх

Көбүөр ойуулаах үрүн көмүс бөбөх

«*Алтын Симэх*» – көмүстөн симэфи, киэргэли оноруунан дьарыктанар кэтэх тэрилтэлээх уус Ньургун Колесов, эр киһи, дьахтар Аан Туом симэхтэрин, араас киэргэллэрин, сим, сиин-бэлиэлэри, дьаралыктары, тобуруолары оноруунан ситиһиилээхтик дьарыктанар.

Кини онорбут курдарын, быһахтарын, илин-кэлин кэбиһэрдэрин, бастыналарын, биһилэхтэрин, ытарваларын, мэтээллэри, значоктары уо.д.а туйгун оноһуктар дьонно-сэргэбэ атыгыга баран тарфаммыттара элбэх.

Бу быыстапкаба уйгу-быйан, илгэлээх олобу түстүүр Көбүөр ойуулаах үрүн көмүстөн кутан оноһуллубут кыыс, дьахтар мааныга кэтэр бөбөхтөрүн маннык моһуоннаан, ойуулаан-дьарбаалаан көмүстөн кутан оноһуу сэдэх холобурун көрдөрдө.

Оноһуктара жюри улахан сыанабылын ылан, көмүстөн сахалыы оноһуктарга иккис миэстэлэннэ. Онорбут оноһуктара кууһунан атыгыга барар буолла, мань таһынан элбэх сакаастар киирдилэр. Бу көрүү күөн-күрөс уустарга туһата ол буоллаба.

Ньургун Колесов бөбөхтөрүн оһуор ойуута – көбүөр ойуу.

Көбүөр ойуу (лировидный рисунок). Сылгы, ынах, хой дьарыктаах омуктарга тарфаммыт оһуор-бичик көрүңэ. Үрүң Илгэни, быйаңы бэлиэтиир. Көбүөр иһит диэн култабар куюлайдаах симииртэн кыра истээх кымыс тирии иһитэ эмиэ ааттанара.

Түң былыргыта сир халлаан арыттарын тутан турар баба эбэтэр, таас баба – чэри баба (черепаха) кыһыгы сир халлаан цөскээһинин көрдөрөрүн кытта ситимнээх ойуу диэн эмиэ быһаараллар. Сорохтор, хой, сылгы, ынах диһиллэр, онтуларын дакаастаан элбэх үлэ суруйбуттар. М.М.Носов Көбүөрү «Көһүөр ойуу» диэн сыһаа ааттаабыт диэн эмиэ баар.

Көбүөр аата үстэр:

Атыыр майгыта; таңара майгыта цөһөттөн үүрүллэн ортотунан сиргэ түһүчүтэ (көһүчүтэ) – **Көһүчүр дэнэр**. Көбүөр ойуу ортомо, көнө цөһөттөн түһүчүтэ.

Көбүөрэ – икки өттүңнэн цөрдөөн арахсан, көбөрөн, цөһэ илэнэн иһиллэн тахсыыта. Онтон цөһэ үүңнэн, үүйүллэн чугасаһан баран төттөрү тас өттүңнэн эргийиһитэ, көбүчүчүтэ – **Көбүчү** диэн ааттыыллар. Көһүчүр-көбүөр-көбүчү буолан тахсар. Атыыр халлаан тыһы сиргэ түһэн, үүңнэн, цөскөөн иилии эргийэ турар, Аал – Луук маска дьүөрэлии өйдөбүллээх ойуу.

Тыһы майгыта; туспа ааттаах – **Иилиир** диэн. (Лиир) Үүйэр майгы. Ол иһин лира, лировидный рисунок диһиллэр. Ити буоллабына тыһы атыыр (+ –), таңара уонна сирдээби майгылар биһирэ тэңнэ, ханыылаһа, дьүөрэ ии-саба буолан сылдыһыларын көрдөрөр. Майгы баар буолан үүңнэр-цөскүчүр көстүчүтэ – **Илгэ** диэн ааттанар. Үүңүчү-үүйүчү-үйэ – **Иилиир, Илгэ** буолан тахсар.

Туох барыта баар буолан бу орто дойдуга цөскүөхтээх (буола илик) майгыта **Илик** дэнэр.

Бөбө, Бөбөх (зарукавье, запястье браслет в роде манжет). Көңдөй бохсуу. Киһи харытын, бэгэччэгин туора иңиирин аата – **бөбөх иңиир** дэнэр. Бу сиин-бэлиэ харыс хаххатынан Бөбөх диэн оноһугу кэтэллэрэ. Былыр да билигин да кыттан, тирииттэн муостан уонна чараас тимиртэн, алтантан, үрүң көмүстөн үс илии, соробо биир бөрсүөк кэтиттээх **бөбөх араас көрүңнэрин тус-туспа суолталаан оңостоллор.**

Моонньуга кэтиллэр моонньох киэргэл, хараба симэбэ, моой симэбэ, кылдыы 2-2,5 илии (тарбах) кэтиттээх чараас оноһуктары, ойуу-бичиктээн эмиэ кэтэллэрэ. Ньургун Колесов бөбөхтөрүн кытта ханыы биир ойуулаах, оноһуктаах кутуу моонньохторо эмиэ тэңнэ сыаналанылар.

Бөбөх да моонньох, кылдыы да былыр былыргыттан кыыс, дьахтар Аан Туом симэхтэрин ахсааныгар киирэр. Бэгэччэккэ, моойго кэтиллэр, харыстыыр киэргэл-симэх суолталаахтар.

Аныгы кэмнэ бу оноһуктар кыыс, дьахтар киэһээнни былаачыйатыгар барсар көстүүтүн Айыы Куо муода театрын маникеницидалара Хатылаевтар доһуһуолларынан итэбэтиилээхтик көрдөрдүлэр.

Сергей Игнатьев, Ньургун Колесов сахалыы айымнылаах оноһуктарга республикаҥа инники күөҥнэ сылдыһаларын көрдөрдүлэр. Кинилэргэ оһуор-ойуу, мандар-дьарбаа дириң өйдөбүллээх уран оноһуктарын айа-гута уһанар үлэлэригэр-хамнастарыгар ситиһиилэри баҕарабын.

КЫНДЫЛ ТЫЙААТЫРА

Бу күннэргэ саха биир чулуу суруйааччыта Иван Гоголев – Кындыл 75 сааһын көрсө, республика былаһынан киэн тэрээһиннээх Кындыл күннэрэ кэрэхсэбиллээхтик ытылынылар. Мин Иван Гоголевтыын 90-с сылларга, сахалыы өй-санаа уһуктар кэмнэригэр, элбэхтик алтыһа сылдыбытым.

Оччолорго «Эдэр коммунистан» сажалаан «Сахаадаҕа» тийэ «Хомус» республиканскай литературнай тумсүүнү салайарым, эдэр автордар айымньыларын аҕа суруйааччыларга ырыттаран, ырытан хаһыакка бэчээттэтэrim. Ол саҕана «Саха литератора» ассоциацияны тэрийбиппит. «Саха суруйааччыта» диэн аат олохтообуспут. Бастакы «Өлүөнэ сарсыардата» диэн литературнай хаһыаты таһаарбыппыт. Бу хаһыат кыл. редакторынан Иван Гоголевы онорбуспут, мин солбуйаччы этим. «Аргыс» уонна «Айсберг» сурунааллар тахсыбыттара. Элбэх мунньахтар, съездэр ытыллыбыттара.

Айар лаборатория үлэлиирэ. Айар ньымаҕа, саха литературатын теориятын, суруйааччылар айымньыларын саналыы көрүү, сыаналааһын кэмнэрэ кэлбиттэрэ. Элбэх мөккүөрдөр турбуттара. Быһата өй-санаа уларыар, саха сахалыытын диэкки эргиллэр күүрээnnээх кэмнэрэ этилэр. Иван Михайлович миигин мөхпүтэ-эппитэ да баара. Суруйааччылар сойуустара икки аҕы хайдан, анаардара биһиэхэ кэлбитэ.

Иван Михайлович 1988 с. «Уус уран литература – норуот суобаһа» диэн «Эдэр коммунист» хаһыакка интервью биэрбитэ «Сизэркилэ» кинигэбэр киирбитэ. Кини онно:

«... суобас сүүрүктээх уу курдук хамсыыр, иннин диэки дьулуһар буоллабына ыраас, чэбдик буолар. Улугуруу кэмэ диэн бу суобас ыарыыта» диэн бэйэтин кэмин сыаналаабыта.

«Уус уран тылбыт културатын таһымын үрдэттэххэ эрэ бэйэбит төрөөбүт ийэ културабытын үрдэтэр кыахтаахпыт. Онон тыл дьылҕата норуот дьылҕатын кытта арахсыспат ситимнээх...» диэн эппитэ.

Айылҕатын туһунан: «...айылҕаны харыстаабакка эрэ бэйэбит кэскилбитин, бэйэбит олохпутун харыстыыр кыахпыт суох. Биһиги бэйэбит эмиэ тыыннаах айылҕабыт эбээт!» – диэн айылҕаҕа сыйһаммыт хаһыһыттан, сир дойду алдьанарыттан хараастар санааларын эппитэ.

Эдэр суруйааччыларга айарга-тутарга үчүгэй, көгүл кэмнэр кэллилэр диэн үөрэрэ. Быһата, кини уларыта тутуу кэмнэрин өртөн көһүспүт кэминии көрсүбүтэ. Ол да иһин биһиги сажалааһыннарбытыгар кыттыспыта. Биллэн турар, көлүөнэлэр мөккүөрдэрэ, айар ньымалар атааннаһыллара баар этилэр. Оннук да буолуохтаах этэ.

Бүлүү народнай театрын тэрээнинин туһунан урут суруй-бутум «Сизеркилэ» кинигэбэр эмиз киирэн турар.

Бүлүү народнай театра Иван Михайлович тыыннаафар режиссер Маргарита Соколова кимиэллэхтик киирсиитинэн 1995 с. кини аатын ылбыта. «Тыыннаах киһиэхэ ааты бэриллибэт» диэн буолбутугар Соколова «ол бэриллибэт диэн сокуоннугун көрдөрүн» диир киһи буолан биэрбит. Театр ол да инниттэн Иван Гоголев айымньыларын үгүстүк туруоран, туһанан, Кындылынан кынаттанар кэмнэрэ этилэр. Режиссер Иван Михайловичы ытыктыра бэрдиттэн, айымньыларга театр айар олофтор сотуллубат суолу хаалларбытыттан итинник сөптөөх санааҕа кэллэҕэ.

«Кыталыктар кырдаллара», «Аал уот», «Эр дьону харыстаан», «Наара суох 1», «Наара суох 2 таңараны көрдөөн», «Таптал хатыҥа», «Кудай Бахсы», «Хара кыталык», «Тимир үйэ тэнсигэ» диэн Кындыл айымньылар ситиһиилэхтик туруоруллубуттара. Поэзиятын сценаҕа ааҕы, араас көстүүлэргэ туһаны – киһи ааҕан сиппэт. Иван Гоголев театр үлэтигэр бүппэт кэрэ кылаатынан, уус уран айымньы уурумньутунан буолбута.

М. Соколова кэпсиир:

«Мин бастаан санаабын директорбар Н.Блаховаҕа, улуус салалтатыгар эппитим. А.С. Борисовка эппиппин, үөрэ истибитэ. Эниги бэйэҕит быһаараҕыт, үтүө дьыала диэбитэ. Улуус депутата тара анал быһаары таһаарбыттара. Иван Гоголевка сана дьизэ көһөөрү олодохторуна дьизигэр гийиэн, театрга эн ааккын инэрэн эрэбит диэн эппитим. Наһаа үөрбүтэ. Тохтоо, уоскуй олоро түһэн кэпсэтиэххэ диэн буолбута. Аатын инэрэн, киэнник бэлиэтээбиппит. Онно кэлэ сылдьан:

«Тукаам, наһаа быһаччы эр киһилии туруору майгылааххын, олоххор эрэйдэнэрин буолуо, хотун хаан быһытынан аргый наллаан сылдыахха, дьону кытта аһаҕас сылдыарын үчүгэй, бэйэҕин харыстаан сырыт. Айымньылар туруораргар барыта кинигэнэн бара сатаама, бэйэн көрүүлэргин, айымньы сүннүн алдыаппакка эрэ киллэрэн биэрэн ис» диэбитэ. Кындыл аатын ылы үөрүүлээгин таһынан улахан эппиэтинэни сүкпүшүтүн өйдөөбүппүт».

Кини аатын сүгэн баран театр биллэр-көстөр ситиһиилэммитэ. Ол курдук 2002 с. Өксөкүлээх юлейыгар ытыллыбыт республика театрдарын көрүүгэ Гран при хаһаайына буолбуттара. 2003 с. Бүтүн Россиятааҕы Сибиир омуктарын театрдарын көрүүгэ Гран при ылбыттара. Театр художнига Михаил Иванов бастын декорация бирийинин ылбыта. Кини уола Марик Иванов анал номинация ылбыта. Режиссер Соколова «Честь и достоинство» номинация кыайылааҕа буолбута. Бу туох баар ситиһиитигэр, бу күннэри ытыгыбытыгар Кындыл сырдык тыына көмөлөһөр диэн режиссер этэр.

Театр «Мин кэлиэим эһиэхэ...» диэн уус уран түөрт түһүмэхтээх дьүһүйүү спектаклын Саха театрын сценатыгар туруорда. Көрөөччүлэри долгутта, дьон харахтара ууланан, уйадыһа сэргэтилэр. Кындыл айар тылын күүһүн, кыабын, кини айымньытын уобарастарын бэркэ ситимнээн, астыктык дьүөрэлээн дьүһүйүүттэр. Хоһоонунан айымньыны, поэт олобун сценаҕа туруоран көрдөрүүгэ чабылхай, ылыннарыылаах, ситимнээх туруоруу диэн тус бэйэм сыаналаатым.

Бүлүүлэр биир дойдулаахтара аатырбыт артыыс Герасим Васильев спектакль саха театрыгар туруутун чочуйууга көмөлөспүтүн махталлар.

«Кыталыктар кырдаллара» СР культуратын үтүөлээх

үлэһитэ С.Е Зинурова туруорбут уңкүү дьүһүйүүтүнэн спектакль саҕаланна. Манна Аан Алахчын Хотун оруолун Матрена Кириллина, СР культуратын туйгуна Лена Ылахова салайааччылаах «Үрүччэ» образцовай оҕо уңкүү ансамбла сир симэхтэрин бэркэ табыллан үнкүүлээтилэр.

«Таптал чуумпу кытыла» Кындыл араас кэмнээҕи хоһооннорунан дьүһүйүү. Эдэр артыыстар Христина Буслаева уонна Иван Тимофеев, Натали Сергеева уонна Николай Харлампьев, Валентина Алексеева уонна Прокопий Митясов, Сардаана Егорова уонна Марик Иванов (4 кылаас үөрэнээччилэрэ), И. Гоголев кэргэниниин уобарастарын Жанна Колтовская уонна СР культуратын туйгуна Иван Богочанов бэрт итэҕэтиилээхтик көрдөрдүлэр.

«Мин сүрэҕим толугу чороон» диэн түһүмэххэ поэт сиппит-хоппут кэмнэринээҕи айымньылар турда. Онно Людмила Леонтьева, Иван Семенов, Иван Тимофеев, Павел Романов толоруулар бэрт долгутуулаахтык ааста.

«Сахам сирэ барахсан» түһүмэххэ драматической айымньылартан быһа тардыларга, «Хара кыталыктан»: СР культуратын туйгуна Галина Алексеева Хараанай эмээхсин, Тилийэ луохтуур уобараһын Иван Семенов, Хоборооһу Христина Буслаева, Хабырыыһы Андрей Алексеев, Хамначчыт кыһы Валентина Алексеева, Тойон киһини Степан Калачиков, Ордьох Кэтирийи СР культуратын туйгуна Людмила Леонтьева, Тэллэрийи Павел Романов чаҕылхайдык толордулар.

«Таптал хатыҥа» спектаклтан Күөрэгэһи Аня Тимофеева, Хомус уолу Александр Попов, Кырбый кинээһи Иван Семенов, Суор удаһыны Акулина Иванова туохха да атыыламмат ыраас таптал араас көрүнүн диригиник арыян көрдөрдүлэр.

«Наара суох». Кинини билбэт саха суоҕа буолуо оноробун. 21-с үйэҕэ тиллэн кэлбит Күндү Күлүүк уонна Наара суох уобарастарын Анна Игнатьева, Никита Михайлов, Суон Суоппуйаны Маргарита Соколова бэрт итэҕэтиилээхтик толорон, көрөөччүнү астыннара күлэрдилэр.

«Мин кэлиэҕим эһиэхэ» диэн поэт кэриэс тылларын арыян аахпыттарыгар, поэт бэйэтэ илэ кэлэн турарыны туруктаах түгэн саалаа тыҥабыта. Түмүгэр аастыйбыт хаар маҕан баттахтаах, толугу көрүннэх тоҥ нуучча, Борис Михалев, хатыҥ иннигэр чөнөчөккө олорон уу сахалыы «Сахам сирэ барахсаны» ыллаан ыргиттэ. Бүтэһик күппүлүөккэ саала сүһүөҕэр көтөҕүллэн турда. Поэт кэргэнин Мария Алексеевнаны, кыргыттарын Ленаны, Аннаны сценаҕа ытыс хабыллар тыаһынан доҕууоллаан таһааран, сибэкки дьөрбөтүн туттаран, үөһэттэн сибэкки ардаһын түһэрэн, дьоро кизэһи бэрт долгутуулаахтык түмүктээтилэр. Сураһан истибитим, Борис Михалев «Сахам сирэ барахсаны» 34 сыл устата ыллаабыт эбит. Бу эмиэ ураты, саха куттаах барыта сэргиир, ытыктыыр түгэнэ буолар.

Кындыл аатынан Бүлүүтээҕи народнай театр ситиһиитэ аңардас артыыстарынан, култуура үлэһиттэринэн буолбатаһын, кинилэри мэлдьи өйдүүр уонна өрүү өйүүр улугу баһылыгын үтүө кыһамньытынан ситиһиллэрин бары бэлиэтиилэр. Мин Бүлүү куоратын күннэригэр да сылдьан, урут, хойут да алтыспыт кэмнэрбэр баһылык Н.С. Афанасьев культуратын үлэһиттэригэр ураты болҕомтолообун, духовнай эйгэни мэлдьи өрө тутарын хайгыы да астына да көрбүтүм. Мэр Н.С. Хорунов театрга, култуура эйгэтигэр үтүө сыһыана Бүлүү күннэригэр арылхайдык көстүбүтэ. Режиссер улуунун, куоратын салалтатыгар махталын кэтэмэҕэйдээбэккэ булгуччулаахтык этэрин элбэхтик иһиттим. Ити үтүө дьайаан салгыы сайдан иһэригэр баҕарыабын. Билинни кэмнэ театр дьону-сэргэни духовнай иитиигэ наадатын Кындыллар үтүө холобурдарынан кэрэһэлии, көрдөрө сылдьаллар.

Үлэ бөҕөтө үлэлэммит, театр кэлинни кэмнэ хас сырыта кэтэһиилээх, ситиһиилээх буолан иһэриттэн көрөөччүлэр үөрэллэрин, астыналларын этэллэр. Бу барыта үлэттэн, кыһамньыттан, тэрээһинтэн тахсар.

Режиссер СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ Маргарита Соколова, көмөлөһөөччүтэ СР культуратын туйгуна Александра Протопопова, уус уран салайааччы ССРС культуратын туйгуна Людмила Семенова, музыкальнай кизэргэтинни бэлэмнээччи СР культуратын туйгуна Иван Тулааһынап, художник Михаил Иванов, звукооператор Петр Ильинов, светооператор Николай Иванов, көстүүмнэри бэлэмнээччилэр СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ Надежда Ылахова, СР культуратын туйгуна Надежда Иванова кыттыһаннар театр Кындыл үтүө аатын доҕуунаахтык уонна кизэһик илдьэ иһэрин Саха театры сценатыгар ырылхайдык көрдөрдүлэр.

Поэт, суруйааччы И.М. Гоголев аата-суола кини аатын ылыммыт театрынан өссө үрдүккэ, диригинэ, чиннэ үктэннэ диэтэхпинэ омум буолуо суоҕа.

31.01.05.

ЫРААС ТЫЫН ИНИН

Уйз уларыйда диибит. Сыл, хонук биир сиргэ турбатыныы, олох-
дьяах онкула, бараана уларыйан иһэр. Аыйах сыллаабыта
сиэргэ баппат быһыы, билигин, буолар буолуохтаабын курдук.
Бэйэлээх бэйэбит олохпугар, атыттарга, айылҕаа сыһаммыт
эмиз тосту уларыйда. Ол уларыйыбыт айылҕаттан, өбүгэ үгэһиттэн
тэйэн иһии диэки хайысхалаах. Тастан дьайыыга кэбирэхпит көстөн
иһэр. Чөлбүтүн ыһар, куту-сүрү салытар, тыыммытын киртитэр өй-
санаа хахсаах тыалларыгар курдары үрдэрэр хаххалаах эбиппит.
Үйэ уларыйда диибит...

90-с сыллар сагаланыыларыгар, үйэбит тосту уларыйар кэмнэри-
гэр, «Саха кэскилэ» хамсааһын иһинэн үлэлиир «Кут-сүр» общества
наука эйгэтин дьонун ыңыртаан кут-сүр, сахалыы өй-санаа, тыл-өс,
философия, итэҕэл, ойууннааһын эйгэтигэр үлэлиллэригэр көбүлээ-
биппит. Николай Иннокентьевич Слепцов, физик Андрей Савиновы,
бөлүһүөк Василий Оконешиниковы о.д.а кытта биир бастакынан кыт-
тыспыта. Космофизик быһыытынан үрдүк энергиялаах космическай сарданалар атмосфернай
ардактарын үөрөппит, чинчийбит буолан сир тыына киһи олоҕор дьайыытын үөрэтиигэ, чинчи-
йиигэ толору бэлэмнээх киһи этэ. Ону айылҕата бэйэтэ киниэхэ ыйан биэрбитэ, көмөлөспүтэ.

Киһи кутун-сүрүн сайаана олорор сир, дойду тыынын кытта дьайсыытын үөрэтиитэ, биоло-
кациянан дьарыктаныта Н.И.Слепцову бэйэтин хаама сылдыар тыыннаах приборга /компью-
терга/ кубуллупт курдук. Киһи уонна компьютер. Компьютер үлэтин ис оноһуута онкула киһи
өйүн-төйүн, өйүн-мэйин, толкуйун, өңсөтүн /ньиэрбэтин/ үлэтин сүһэр /үтүктэр/. Биллэн турар,
остуолга турар компьютер киһи иһигэр баар компьютергэ ханан да тийбэт. Биолокация «аптаах
маһыттан» саҕалаан аныгы прибордарга дылы сир тыынын чинчийиигэ, сабаҕалааһынна, сы-
лыктааһынна, бастатан туран, айылҕаттан бэриллии ирдэнэр. «Компьютер киһи» ийэ киэли-
тинэн /мат. плата/ кини айылҕаттан бэриллибит дьовура буолар.

Сахаларга, аныгы үйэҕэ, ирбэт тонноох сир тыынын үөрэтиинэн бастакынан киэнник, да-
лааһыннаахтык дьарыктаммыт киһибит Н.И.Слепцов-Сылык. Кини науканы уонна практиканы
бииргэ тутан ситиһиилээхтик, түмүктээхтик үлэлиир айылҕаттан чабылхай дьовурдаах киһибит.
Сир тыынын, киһи тыынын ыраастырын элбэхтик көрбүт, итэҕэйбит буолан этэбин.

Аан дойдуга тутууга, архитектураа, медицинаа, тыа хаһаайыстыбатыгар араас көрүнгээх
сылыктааһыннарга биолокация көмөтүн туһаныы кэнээтэ. Биһиги курдук тыйыс уонна уйан
айылҕалаах дойду сиригэр тыынын үөрэтии, чинчийи, ыраастааһын чөл олохпугар мэкитиэтинэн бу-
олан эрэр. Николай Иннокентьевич үлэтэ-хамнаа государство туһааннаах салааларынан өйдөнөр
уонна өйөнөр кэмэ кэлбэтэҕэ буолуо дуо?

«Сир тыына уонна киһи дьылҕата» диэн бэртээхэй, туһалаах кинигэтэ табыста. Бу көн-
нөрү кэпсээһин, сэхэргээһин, детектив да буолбатах, бу олоххо буолбукка, баарга, дьайа турарга
олоҕурбут элбэх холобурдардаах, сүбэлээх-амалаах кинигэ. Кинигэ тахсара хара баһаам. Олоргон
киһи күннээҕи олоҕор быһаччы туһалыыр, сүбэлиир-амалыыр кинигэ аыйах буолааччы. Сылык
кинигэтин булан аахтааххытына үлэҕитигэр-хамнаскытыгар, олоххутугар-дьяаххытыгар чаччы
туһалаах өйдөбүллэри эбинииэххит диэн эрэнэбин.

Тыыммыт ырааһырдын, тыыммыт уһаатын!

Уххан

МАЛАРДЫЫРАПТАР

Төрүттэр

Уһүйээн, номох уостан уоска бэриллэн, тийэн кэлэн, бүгүнгү олохпунт уруккулаабын, утумнаабын, ситимнээгин санатар. Хаанын хантанын, киинин кимтэнин сураһан билэн истэрин аайы, эн хааннар баар удьуор билиитэ, көрүүтэ, күүһэ-сэниэтэ илэ уһуктан барарга дылы буолар. Төрүттэргин түөһөн, өбүгэлэргин өйдөөн, бүгүнгү туруга суох олоххун тирэхтииргэ дылы буолабын эбээт.

Чахчыта ону да ону билэр буолан, 12 оҕо, 34 сиэн, 3 хос сиэн аҕата, эһээтэ 73-с хаарын уулларбыт Мэхээлэ кырдыаҕас өбүгэлэрин хаһан, ырытан, сураһан билэрин сурукка тигһэн эрдэҕэ. Буолумуна, итиччэ үлүгэр ыччат, онтон салгыы кэлэн иһэр көлүөнэ «төрүттэрбит уустарбыт кимнээх этилэрий» диэн сураһан туруохтара турдаҕа. Сахалар былыр-былыргыттан төрдүн-ууһун билбэт киһини соччо-бачча баардыылаабат үгэстээхтэрэ.

Мэхээлэ Малардыырап аҕата Бүөтүр Даньыылабыс Малардыырап Тамалыкаанҕа, Ороһуга олоһбут стахановец аатын ылбыт холкуостаах киһи эбитэ үһү. Ийэтэ Өкүлүүнэ 5-тэ оҕоломмут. Мэхээлэ бамыылыыта Даньыылап эрэри тоҕо Малардыырап буолбута манньтан эбит. Багдаһай диэн төрүттэрэ Малардыырап диэн оҕото суох инилээх эбит, кини аатын үйэтитэри аҕата Даньыыл, уолун Малардыырап дэппит.

Мэхээлэ эһэтэ сурукка киирэринэн Данил Дмитриев. Дьон киһини идэтинэн көрөн сыаналаан Лэкэрэпчи ойуун, онтон ханалытан, харыстаан Кырдыаҕастыыр диэн ааттыыллара үһү.

Бу Лэкэрэпчи ойуун оҕо көтөбөр /дьахтары төрөтөр/ эбит. Хайа да дьахтар оҕотун чэпчэкитик быһыһаан, күн сириҥ көрдөрөр Ийиэхсит энгэрдэспит, Айыһыт арыалласпыт ытык-кэрэ идэлээҕэ. Оҕото суох аймах аатын ылынан салҕааһын, элбэх оҕону көтөхпүт эһэлэни Малардыыраптарга элбэх оҕолоһорго алгыс кэриэтэ буолбутун сабаҕалыахха сөп. Лэкэрэпчи бэйэтэ, номоххо киирбит кыргыс үйэтинээҕи Күлэнсэ /Күрэнсэ?/ боотуртан /хоһуунтан?/ төрүттээх Багдаһай боотуртан хаан тардабын диирэ үһү. Күлэнсэ Тойоку диэн уолун аатынан күөл, нэһилиэк ааттамыт. Лэкэрэпчи ийэтэ Муксунов диэн спецпереселенец кыһа эбит. Ол Муксунов Уөһээ Бүлүү Харбалааһар олоһбут, 9 кыыстаммыт. Бу кыргыттар кэргэннэ тахсаннар Барааһаптары, Чирэйэптэри, Бөрүөскүттэри, Димитирэйэптэри, Туомускайдары, Малардыыраптары, Муксунооптары, Бэриэпкиһнэри, Багдаһайаптары уо.д.а. тэниппиттэр.

Оҕолор

Киһи барахсан бу орто дойдуну бэйэтин айыы олоһунан киэргэтэн аһар аналлаах. Михаил Петрович толору оҕо саҕатынан чугдаарбыт дьыа кэргэнин ийэ кутунан буолбут, тапталлаах кэргэниниин Мария Капитоновналыын 12 оҕону төрөтөн, үгүстэрин, киһи-хара гыммыт дьоллоохтор. Икки оҕону биэрбит төттөрү ылбытын туох диэн баалыаххынай...

1. Вячеслав – кибернетик-математик идэлээх, Новосибирскайы бүтэрбит. Ыал. Икки оҕолоох. Уруһуйдуурун сөбүлүүр.

2. Валериан – Свердловскайга худ. училищени бүтэрбит. Кэргэннээх, икки оҕолоох эбитэ. Бары өттүнэн дэгиттэр талааннааҕа. Чоккурдаахха Бөрөлөөх диэн сиргэ киһини быһыһаары ууга былдьаппыт.

3. Капитон – уһуннук десантник-парашутиһынан үлэлээбит. Билигин суоппардыыр. Ыал. Түөрт оҕолоох. Спортка сыстаҕас.

4. Виктор – косторез-художник, көмүс ууһа идэлээх эрэри идэтинэн үлэ көстүбөккэ кочегардыыр. Ыал. Үс оҕолоох. Үчүгэйдик тустара, булчут.

5. Михаил – 8 саастааһар эмискэ ыалдьан өлбүт.

6. Ольга – хореограф идэлээх, библиотека үлэһитэ. Ыал. Икки оҕолоох.

7. Надежда – штукатур-маляр, бухгалтер идэлээх. Ыал. Үс оҕолоох.

8. Мария – медик. Хирургическай сиэстэрэнэн үлэтир. Ыал. Икки оҕолоох.

10. Роза – Тья-хаһ. салайар үлэһиттэрин үөрэгин бүтэрбит, алмаас кырыылааһынҕа идэни баһылаабыт. Ыал. Биир оҕолоох.

11. Петр уонна Антон игирэлэр. Иккиэн Москубатаабы физкултуура үнүстүтүүтүн бүтэрбиттэр. Иккиэн тустууга маастардар. Иккиэн ыаллар. Иккилии оҕолоохтор.

12. Саргылаана – иистэнньэн идэлээх. Ыал. Икки оҕолоох.

Дьэ, ити курдук, Мария Капитоновна Михаил Петровичтыын үйэлэрин тухары дьон төгүнэн, холобур да буолардык үлэлии-үлэлии уонча оҕону атаҕар туруоран киһи, ыал онордохторо. Оҕолорун бэйэлэрин курдук үлэттэн тэйбэт, туохха барытыгар сыстаас, бэйэни көрүнөр, кыанар, киһи бэрдэ буоларга уһуйдахтара-такайдахтара. Бу олоххо улахан ситиһии, дьол.

Герой-ийэ биир икки оҕону иитэрдээбэр уонча оҕону иитэр түбүгэ кыһалҕата олус буолуо диэтэххэ сөбүлэспэт. Түбүгэ биир, өссө оҕолор бэйэ бэйэлэрин көрсөр буолан судургу диир. Оҕолорум иринньэнэ, атааҕа суох буолан абыраатылар. Атаахтаммыт оҕо кыратыттан быһыта майгыта алдьанар. Кыыс оҕо көрүүтэ уол оҕотооҕор түбүктээх дииллэрин урут эдэр сылдьан итэҕэйбэт буоларым, кырдык эбит. Уол оҕо көрүүтэ судургу, эрдэ бэйэтин кыанан атаҕар турар, ордук чэнчис, ыраас буолар. Оҕолорум олох кыраларыттан бэйэлэрин харана, айылҕа, булка, үлэҕэ, спортка сыста үөрэммиттэрэ. Боростойдук сахалыы ииппиит. Уулуссаны, ыал тэлгэхэтин кэрийбэтэхтэрэ, ол да иһин дьиэмсэхтэр. Оҕолор оонньуур оностон, мэлдьи маһы кыһан уһанан тахсаллара, илиилэрин бысталлара, сирэйдэрин, атахтарын өлөрөллөрө элбэҕэ да, сотору собуус бааскын көрдөр диэтэххэ, килэччи оһон хаалбыт буолара, көрдүгэнэ суох эттээх-сииннээх эбиттэр. Аҕаларыттан торуулар буолан толлолоро. Аҕабыт үлэһит, булчут, куһаҥан кэмэлдытэ, аргыһыта суох буолан абыраата. Дьиэбэ-уокка кинир-хантыр саҕарсыы ханна барыай, оннооҕор иһит тыаһыыр диэн Мария Капитоновна, саха омугар дэнтэ көстөр буолбут элбэх оҕолонуу уустук ыйытыгын бэрт судургутук быһаарар.

Үөрэх, үлэ, спорт

Баардаах баара өтөөччү. Мэхээлэ убайа Онтуон Малардырап диэн тырахтарыыс идэлээх киһи, 25 бууттаах \400 кг\ ЧТЗ тыраахтар махабыгын сиртэн өрө көтөҕөн ылан баран, икки миэтэрэ тэйитэ быраҕарын көрбүт дьон кэпсиилэр эбит, ол аата бу киһини чиэспэр күүстээх эбит диэхпитин сөп курдук. Оттон Мэхээлэ бэйэтэ, эдэр сылдьан, 327 кг. штанганы сиртэн өрө көтөҕөн, сиспин көннөрөрүм, 2-лии бууттаах 2-и гиірэҕэ 1-дии бууттаах 2 гиірэни эбии холбуу тутан, сыһыа өрө анньарым, сайын курууска сылдьан 200 кг, ыйааһыннаах тааралаах өстүөкүлэни, линолиуму, дьааһыктаах улахан сэппэрээтэри түрүүмтэн сүгэн үөһэ таһарым, күнү быһа 100 кг, 2-лии куулу сүгэн куруустуурбут диэн сэхэргиир. Ол аата сэниэ да, күүс да син баар киһитэ буоллаҕа.

Оҕо, эдэр сырыттаахха Үөһэ Бүлүүгэ хомуур охсуһуу диэн баара, онно сэрэнэн охсуһарбыт, хаарга түстэрбит, тонмут сылгы саабынан тамнаһарбыт, оскуолаҕа үөрэнэр сылларбар Арыылаах атаҕа диэн сиртэн Ороһуга дылы 7 км хааман үөрэммитим. Сарсыарда харанаҕа хааман, күнүс сырдыкка сүүрүүнэн сылдьарым, ол барыта бэйэтэ туспа эрчиллии буоллаҕа диир.

Мэхээлэ 1943 с. Ороһуга 7 кылааһы бүтэрэн баран, 1946 с. Бүлүү педучилищетын бүтэрэр. 1949 с. дылы Горнай улуугуар оскуолаҕа үлэлиир. 1949-50 сс. физкултуура учууталларын курсун бүтэрэр, бу үөрөбүн кэлин үрдэтэн Ленинградка, Иркутскайга салгыыр да, оҕо-уруу элбээн, тийиммэккэ ситэрбэт. 1950 с. 20 сыл устата Үөһэ Бүлүүгэ олонорон үлэлиир, ол быһыгар Сунтаарга баран үлэлээн кэлэр.

1951 с. олоҕун аргыһа буолбут тапталын Машаны көрсөр. Маша оччолорго эдэркээн кыыс оҕо райсовека секретарь-машинистканан үлэлиир. «Бастаан үлэҕэ киірэрбэр бэчээтиир машинканы, ротаторы аан бастаан көрбүтүм уонна наһаа саллыбытым. Үлэҕэ ыалларыгар оччотооҕу райсэбиэт сэкиритээрэ Кириил Егоров диктант суруттаран баран үлэҕэ ылбыта, киһэ үлэ көнниттэн хаалан эрчиллэн нэдиэлэ кэрингинэн ото-бото охсор буолбутум. Онтон түргэнин иһин райкомга машинистканан ылбыттара», – диэн Мария Капитоновна билигин ахтар. Кини ол курдук Сунтаар райкомугар эмиэ үлэлээбит. Оччолорго райкомга сэкиритээрдээбит, араас таһымна үлэлээбит В.Г.Павлов, Г.О.Чиряев, И.А.Матвеев, Ксенофонт, Сергей Васильевтар, Абрам Гольдман, И.Е.Бороннуров, Ф.В.Харлампов, М.В.Томская уо.д.а. курдук республика биллэр дьонунуун алтыспытын кэпсиир.

Мария Капитоновна 45 сыл устата оҕолонуор дылы 1 ый, оҕолонуот 56 хонук олоро түһээт үлэ-хамнас үрдүтэн түспэтэх. Билинни олохтон үлэһиттэр икки өрөбүллээх буолбуттарыны ымсырабын диир. Ол эрэн сэттэ сылы быһа биір оҕону манаан олоролорун сөбүлээбэтин, бу ийэлэр үөрэммиттерин, идэлэрин сүтэрэллэрин иһигэр киллэрбэт. Кинилэр сахха түүннэри-күннэри умса-төннө түһүү бөҕөтө буоллаҕа.

Билинни олоххо ирдэбил сүппүтүн, баай, дьаданы арыттаһыта сиэрэ суох улааппытын, тыа сиригэр дьон-сэргэ үлэтэ суох, хамнаһы кэмигэр ылбат буолууттан санаата түспүтүн, онтон сиэттэрэн сиэр-майгы сатарыйыта тахсарын герой ийэ бэлиэтиир.

Малардыраптар дайдуларыгар, Үөһэ Бүлүүгэ 20-чэ сыл үлэлээн олонорон баран, биір үтүө дуу, мөкү дуу түгэннэ эмискэ, 11 оҕолорун сиэппитинэн, утуйар таңастарын кыбыммытынан уһук хоту, иннэ Аллайыахаҕа көһөллөр. Үтүө үлэһит, элбэх оҕолоох ыалга көмөлөһөн, улахан

дьиэ туттарбыттар, онно дьиэ хаһаайына Мэхээлэ 600 солк. ордук тутунна диэн үнсүү өрүкүйэн, райком бюротугар көрүллэн, көһөн олорор ыалы төттөрү эргэ дьиэлэригэр көһөрөллөр, сана дьиэни былдыаан ылан, дetsадка диэн биэрэллэр. Бүттэҕэ ол, Михаил Петрович «Эһиги бэйэбит дууһабытыгар сиилээтигит» – диэн баран сангата суох тыас хомунар.

Аллайыахаҕа тийиэн дьонно сирдэрбэккэ 30-ча сыл устата олороллор, үлэтиллэр, уруу-аймах кэнэттэллэр, саха төрдүн тэнитэллэр.

Мэхээлэ 1950 с. физкултуура учууталларын куурсугар үөрэнэ сылдьан, аан бастаан спорт араас көрүннэрин кытта ыкса билсэр.

1954 с. аан бастаан хапсаҕайдаһан, ЯОСПС кубогар республикаҕа 2-с миестэни ылар. Онно Илья Кондратьевка кыайтарар. Күрэхтэһии кэнниттэн тутта, ким элбэхтик охтороругар «неофициальный открытый чемпионат» диэн тэрийиэн ытталлар. Мэхээлэ Кондратьевы үстэ субуруччу кыайар. Ити кэнниттэн 1956-57-58 сс. хапсаҕайга субуруччу үстэ республикаҕа чемпионнуур. Ангардастыы аатыгар, соботохтуу сурабырар. Сайынны дьиэтигэр дэнтэ көстөр буолар. Малардыыраптыы хапсаҕайдаһыы стиилэ диэн этээччилэр баар буолаллар. Кини күүспэр эбии кимиилээхтик киирсэрим, күүстээх дьону умса тардаат, туораан биэрээт, атаһынан таһыйарым, сорохторун эргитэ тардаат, көхсүлэриттэн ылан быраҕарым, сорохторун моонньуларыттан тардан иһэн кэннигэр тиэрэ анньарым, сунньүнэн, таһыйан, хатыһан, атахтаан тустарым диир.

Үөһэ бүлүүлэр чиэстэрин бэйэм да, хамаанданан да спорт араас көрүннэригэр элбэхтик көмүскээбитим, Сунтаардарга Семен Зенгенидзе кэнниттэн 1958-60 сс. көнүл тустууга оҕолору эрчийбитим, олортон Николай Сафонов, Альберт Захаров, Владимир Данилов, Николай Сантаев курдук биллэр тустааччылар тахсыбыттара диэн ахтар. Үөһэ Бүлүүттэн Дмитрий Данилов, көнүл тустууга саха бастакы маастара эмиэ киниэхэ эрчиллэ сылдыбыт.

Мэхээлэ Малардыырап туоһапканан ытыгыга 100-тэн 96 очукуону ылан, республикаҕа бастыыр, гиирэни, штанганы көтөүүүгэ, хайыһарга, копье, диискэ быраҕыыга уо.д.а. спорт араас көрөннэригэр барытыгар кыттар, разряд ылар, оройуонун чиэһин көмүскүүр. 42 сыл устата физкултуура учууталынан эңкилэ суох үлэтиир. Икки төгүллээн үтөлөөх аакка түһэрэ сылдыбыттара таах хаалар, аһыйах ысаначуоктаах, элбэх тэллэх саҕачча кыраамыкылаах.

Оҕонньор билигин да сэргэх, эрчимнээх, спорт мэлдьи миигин саныы сырыттын диэн бэлиэтээн ааспыт дараҕалара көптөхтөрүнэ, элэйэри сылайары билиммэт эрчимнээх эдэр сааһын энэрдэрин эргитэ санаан ахтан аһар. Билинни кэлбит олохтон улаханньы астынара көстүбэт, эппиэтинэс, ирдэбил сүппүтүн, ордук тыа дьонун олоҕо айгыраабытын ытырыктата саныырын биллэрэр.

Кырдыаҕас дьонтон Маарыйалаах Мэхээлэттэн аныгы оҕолор эттэрин-сииннэрин туругун хайдах дии саныгыт диэн ыйытабын.

Дьонум чахчы сөхпүт дуу, бэркиһээбит дуу дьон быһыытынан аныгы спортсмен уолаттарга төбөлөрүгэр үгүс элбэх чөрдээхтерин этэллэр. Ити үлүгэр туохха төбөлөрүн быһыта систарбыттарын сатаан санаабаттар. Аныгы спортсмен оҕолор төһө да уңуохтарынан хорофдордун иһин эттэрэ-сииннэрэ иинэбэһин, эттэрэ-хааннара буспатаһын, күн уотугар сыраллыбатаһын, улахан истээх эдэр саха элбээбитин бэлиэтиллэр. Кырдыаҕас дьон быһыытынан бу оҕолор үлэҕэ, окко-маска, тыалга-кууска эриллибэтэхтэриттэн, үүт аһы, симэһиннээх эти, балыгы сизбэттэриттэн, бэйэлэрин кыана көрүмэттэриттэн быһылаах диэн сылыктыллар.

Түмүк санаа

Бу күннэргэ Мэхээлэ Малардыырап бириһигэр хапсаҕайга иккис төгүлүн турнир ытыттар. Оҕо барахсан күндү. Оттон төрөппүттэрин ыраларын ыраланаар, кинилэр тэлбит суолларын кэнэтэр, уһатар оҕо өссө күндү. Мэхээлэ кыра игирэ уолаттара Бүтүрдээх Онтун иккиэн аатыра тустубут уолаттар, тустууга маастардар. Бүтүр Россия икки төгүллээх чемпиона. Бу уолаттар аҕаларын үйэ анаардаах спортка үлэтин сыаналаан, кини ыратын салбаан, спорт национальнай көрүнгө сайдарын туһа диэн, чөл, чэгиэн-чэбдик олох иннэ диэн бу турнири үтэскэ кубулута тэрийиэн эрэллэрэ хайыаных уонна өйөнүөх эрэ кэриннээх. Дьэ, манна тустаах эйгэ тэрилтэлэриттэн саҕалаан, ким төһө кыахтааһынан көмө-ньыма буоларбыт күүтүллэр. Хапсаҕайы – саха мааны оонньуутун аан дойдуга таһымыгар бигэтик таһаарыы үлэтэ бара турар. Бу эмиэ биһиги – сахалар ис кэрэбитин, кыахпытын, төрүт култуурабытын көрдөрөр итэҕэтиилээх түһүлгэбит буолар. Биһиги манна Малардыыраптартан холобур ылан холбоһон, күүспүтүн түмэн, үтүө үксүүрүгэр дьүүрэлэһэн иһиэхтээхпит дии саныбын.

Малардыыраптар курдук үгүс да буолбатар, боростой саха ыалыгар бүтүн саха омугун инники кэскилэ түстэнэр. Кинилэр хайдах олороллоро, тугунан тыһналлара, инникигэ эрэнэллэрэ эбэтэр эрэммэттэрэ биһиги бүгүнгү олохпут хайа эмэ өттүн тыктаран көрдөрөрүгэр саарбахтаабаппын. Ол эрэн кинилэр бүгүн, үөрөхпүт быатыгар, биһирэмнээх геройдар.

Саха саргылаах кэскилин түстэһэр Малардыыраптар ньээккэ уйаларыгар аргыар аргыйбатыгар, үргүөр үргүйэтигэр, барыта этэннэ буоларыгар баҕарыабын.

РОСТО – (ДОСААФ) 80 СЫЛА

Хаймат бялдыта. СӨ РОСТО (ДОСААФ) Киин Сүбэтин бэрэссэдээтэлэ полковник Виталий Петрович Семенов.

1950 с. Сунтаар улуунугар төрөөбүтэ. 1972 с. Дальнай Восток байыаннай команднай училищетын бүтэрэн баран, Приморской кыраайга взвод командирыттан рота командирыгар тийэ үүнэр. 1976 с. Украинаға батальон штабын начальнигыттан дивизия штабын начальнигын солб. тийэ үүнэр. 1985 с. Орто Азияға Туркменияға ити дууһаһынан сулууспалыыр. 1990 с. Туркестанской байыаннай окурук штабыгар байыаннай комиссариаттары салайар отделга үлэлиир.

1992 с. Саха сиригэр кэлэн РОСТО (ДОСААФ) сэбиэтин бэрэссэдээтэлин солб. талыллар. 1997 с. бэрэссэдээтэл.

Үүмүт сыл тохсунһу 19 к. Москва к. Кириэмилгэ РФ обороннай-спортивной техникескэй тэрилтэлэрин РОСТО (ДОСААФ) 6 сыһе буолан ааста. Манна РФ 79 регионнарыттан РОСТО (ДОСААФ) салайааччылары, оборона минииистирэ **Сергей Иванов**, Федерация Сэбиэтит-

тэн, Госдуматтан, Единство партияттан, Брянской уобалас губернатора уо.д.а кыттыыны ыллылар. РОСТО Киин Сүбэтин бэрэссэдээтэлэ **А.С.Стародубец** дакылааттаата. 245 Советскай союз геройдаах Брянской уобалас РОСТО (ДОСААФ) тэрилтэтин чистээтилэр. Сьезкэ сүннүүнэн, биир сыллаах уонна контрагынан сулууспаа көһүүнэн ситимнэн, ыччаты патриотическай иитиигэ, призывниктары сулууспаа уонна идэҕэ бэлэмнээһиннэ болҕомто уурулунна. Билингги саллаат биир сыл армияға сулууспалырыттан сыл аңаара учебкаға үөрэнэр буоллаҕына, сулууспатыгар сыл аңаара эрэ хаалар, ол иһин биһиги бэлэм байыаннай идэлээх оҥолору төһө кыайарынан элбэҕи ытыхтаахпыт диэн сорок туруоруллубут.

Аан бастаан **ОСОАВИАХИМ** (общество содействия оборо-авиационному и химическому строительству) диэн тэрилтэ 1927 с. олунһу ый 23 к. тэриллибит. Оччолорго бу тэрилтэ, призывниктары, саппаас комполитсастаабын таһынан, үлэлээн иитиллээччилэри оборонаға бэлэмнээһиннэ сүткэннээхэй үлэни ыппыта. Араас байыаннай хайысхалаах билиилэргэ дьарыктыыра, куруһуоктарга, лаабырдарга, араас походтарга, маневрдарга эрчийэрэ. Авиация туһунан билиигэ, химическэй удобрениялары сатаан туһаныыга тийэ ыччаты үөрэтэрэ. ССРС, коммунистическай партия ыытар политикатын киэнник агитациялыырга, пропагандалыырга үлэлээбитэ. 1928 с. ытыы спордун **ОСОАВИАХИМ**-на биэрбиттэрэ. 1934 с. байыаннай специалистары, саппаас начальниктарын састаабын бэлэмниир буолбуттара. 1930-1941 сс. **ОСОАВИАХИМ** 121 тыһ. летчиги, 122 тыһ. парашютиһы, 27 тыһ. планерыһы бэлэмнээбитэ. 38 мөл. киһи противовоздушной, противохимическэй үөрэххэ үөрэммитэ. Сэрии буоларыгар бу общество 13 мөл. дьыннээх чилиэннээх этэ. Сэрии иннинэ 7 мөл. киһи сэриигэ бэлэмнэни үөрэҕин бу обществоға ааспыта. Сэрии кэмигэр байыаннай идэҕэ 9 мөл. киһини бэлэмнээбиттэрэ. 139 тыһ. снайпер, 217 тыһ. минометчик, 92 тыһ. кавалерист, 41 тыһ. суоппар эмиз бу тэрилтэ нөнүө иитиллэн тахсыбыта. **ОСОАВИАХИМ**-на үөрэммит 950 летчик Советскай Союз Геройа буолбуттара. Балартан 65 киһи икки төгүллээх герой буолбута. 1953 с. **ОСОАВИАХИМ ДОСААФ** диэн буолбута. 1991 с. олох уларыйан **ДОСААФ** олох да ыһылла сыспыта. Ити дьыл балаһан ыйын 25 к. Пенза к. буолбут съезд **ДОСААФ**-бы РОСТО диэн ааттаан улартан, общественной тэрилтэ быһыытынан хаалларбыта. 2003 с. РОСТО (**ДОСААФ**) диэн буолбута.

Билигин РОСТО-лар урукку базаларын, оскуолаларын төһөтүн эмэ тутан олороллор. Сорох сирдэргэ ырыынак киирэн, материальной базаларын былдьаппыттара, үбүлээһин көрүллүбөккэ элбэх иитэр-үөрэтэр куруһуоктар, курстар, оскуолалар, лаабырдар сабыллыбыттара. Билигин да хаалбыт тобогун ыларга дьулуһуу бара турар.

Биир сыллаах уонна контрагынан сулууспаа киирингэ эдэр ыччаты армияға бэлэм идэлээх ғына бэлэмнээн ытыты соругун туруордулар.

Саха сиригэр РОСТО тэрилтэлэрэ Дьокуускайга, Мирнэйгэ, Нерюнгригэ, Алданга, Бүлүүгэ, Намга, Мэнэ Хагаласка, Өймөкөөнҥө эрэ бааллар.

1996 с. бириэйдэн М.Е.Николаев СР бырабытталыстыбата, республика спортивнай-техничексэй, обороннай тэрилтэлэрин военнай-прикладной спорт көрүннэригэр үлэлэрин бары өттүнэн өйүүргэ, үбүлүүргэ ыйаах таһаарбыта. Ол наадатыгар байыаннай комиссариаты кытта, бу үлэҕэ государственнай программаны онорорго этиллибитэ. Үөрэх, Социальнай харыстабылга уонна үлэлээх, дьарыктаах буолууга, министриэстибэлэр, МЧС, Дьокуускай к. администрациятыгар бииргэ үлэлииргэ ыйыллыбыта. Ыйаах быһытынан улуустар РОСТО тэрилтэлэрин коммунальнай уонна электроэнергияга ороскуоттарын аңаарын уйуналларыгар этиллибитэ. Бу ыйаах сүннүнэн олоххо киирбэтэҕэ. РОСТО бэйэтин бэйэтэ дьаһанарга күһэлибитэ. Россиятан байыаннай идэҕэ бэлэмнээһингэ үбүлээһин быста мөлтөөбүтэ.

СР бюджетыттан РОСТО иһинэн баар «Боевой Слава» Музейын көрүү, харайыы эрэ үбүлэммитэ. Бу музей 350 кв. м. иэннээх 4 экспозиция, быстапка туруорар галереялаах, Кыайыыны көрдөрөр сааллаах. 1500 экспонаттаах. Манна 1941-45 сс. тахсыбыт 1000 экз. сэрии, байыаннай темаҕа араас хаартыскалар, альбомнар бааллар. Аҕа дойду сэрэитин кэмнээҕи сэрии сэбин быстапкага эмиэ баар. Бу республикаҕа саамай улахан, баай ис хоһоонноох кыайыыга, ыччаты байыаннай-патриотическай иитиигэ туһааннаах киин – музей буолар. Ааспыт сылга бу музейга 3527 киһи – үөрэх тэрилтэлэрин үөрэнээччилэрэ, ветераннар, ыччат тэрилтэлэриттэн, улуустартан сырыттылар. Манна ветераннар мустан араас көрсүһүүлэри ытталлар. Дьокуускай байыаннай гарнизон саллааттарын кытта оскуола, үрдүк үөрэх оҥолоро эмиэ көрсөллөр. Эдэр буйуттар манна бириэсэҕэ ылыналлар.

Спортивнай үлэҕэ сүннүнэн ытыыга, парашютунан ыстаныыга, планердааһынга, радиоспортка үлэ барар. СӨ ытыыга тренердара, судьейалара Дальнай Восток уокуругар биир саамай күүстээхтэринэн биллэллэр. Тренердэр С.Д.Чугунов, И.С.Захаров, А.М.Мыреев мэлдьи үлэлэригэр бэриниилээх, ситиһиилээх буолаллар. Горнай улууһугар педагог тренер А.А.Стручков, Нерюнгрига Л.А.Кукушкин, Айхалга А.А.Поставничей, Мэнэ Хагаласка М.И.Олесова ытыы спордугар ыччаты эрчийиигэ үчүгэйдик үлэтиллэр. 2006 с. үөрэнээччилэр 9 спартакиадаларыгар ытыыга күрэхтэһии киллэриллэн республика араас улуустарыттан, куораттарыттан 11 хамаанда кэлэн кыттыыны ылла. Дьокуускайга ытыы спордун сайыннарарга база буолар киин суох, тирдэр аҕыйахтар.

Радиоспорт РОСТО базатыгар олобуран, спорт маастара Г.И.Пеня салалтатынан ситиһиилээхтик үлэтиир. Аңардас 2006 с.14 Россия спордун маастарыгар кандидаттары бэлэмнээтэ. Балар Россия хамаандатыгар киирэн, дойдулар икки ардыларынааҕы күрэхтэһиилэргэ тийэ кытталлар. Родиспортка барыта 8 спорт маастара, 19 кандидат, биир 1 разрядтаах спортсменнаахпыт.

Парашютнай спортка 233 киһи дьарыктанар. 2006 с. барыта 12 күрэхтэһиини тэрийэн ыттыбыт. АН-2 төүрт самолеттаахпыт. Кулуубу С.И.Серебренников ситиһиилээхтик салайан үлэлэтэр.

Призывниктары бэлэмнээһингэ «С», «В-С» категориялаах 270 суоппары бэлэмнииргэ сорук туруорбуттара. Ааспыт сылга Байыаннай комиссариат үөрэххэ призывниктары ситэ булан биэрбэккэ, биһиги 226 призывнигы бэлэмнээтибит.

РОСТО үөрэҕин тэрилтэлэрин салайааччылары В.В.Пронин (Дьокуускай), Е.В.Найденова (Алдан), А.А.Гребенюк (Нерюнгри), С.М.Иванов (Бүлүү) кыһамныылаах, үчүгэй үлэлэрин түмүгэр байыаннай учуокка киирэр идэлэргэ үөрэтии барар. Бу үөрэхтэһиннэрэ 20-25% эрэ үбүлэнэр, атынын бэйэлэрэ үлэлээн булуналлар.

Маассабай техникэскай идэҕэ, ол аата суоппардары, кутталлаах таһаҕаһы таһыыга специалистары, заправкалар, нефтебазалар оператордарын, электрослесардарын, автотранспорт контролердарын бэлэмнээһингэ барыта 3000-тан тахса киһиэхэ анал идэ, идэтин үрдэтиниини биэрдибит. Быйылгыттан мотордаах лодкалаахтары үөрэтиини саҕалыахтаахпыт. Ааспыт сылга барыта 799 суоппар саҕаттан бэлэмнэннэ, 860 суоппар кылааһын үрдэттэ. 1168 киһи идэтинэн эбии бэлэми ааста. 243 киһи заправщик идэтигэр үөрөннэ. Дьокуускайга сүрүн тэрилтэлэринэн суоппардары үөрэтэр оскуола уонна авиационнай спорт кулууп буолар. РОСТО иһинэн барыта 300-чэ үлэһиттээхпит.

СӨ РОСТО салаатыгар ыччаты байыаннай-патриотическай иитиигэ, идэҕэ бэлэмнээһингэ үп көрүллүбөт, РОСТО бэйэтэ өлөрбүт харчытынан үбүлэнэр. РФ РОСТО-тан сылга 250 суоппардары бэлэмнээһингэ эрэ көрүллэр. Киллэрбит дохуоппут 4 бырыһыана Россияҕа барар. РОСТО идэлээх буолууга олохтоох администрациялар көмөлөрүнэн улуустарга суоппар, тырахтарыыс, мотуоркалаахтарга, кутталлаах курууһу таһааччыларга анал курстары аһан үлэлэтиэн сөп. Кыра калиибирдаах саанан ытыыга эрчиллиилэри, күрэхтэһиилэри эмиэ тэрийэн ытыһан сөп. Онно саа-сэп уонна көңүл РОСТО-ҕа эрэ баар.

РФ бириэсидиэнэ В.В.Путин ыччаты байыаннай-патриотическай иитиигэ государство өттүттэн РОСТО-ну, үлэтин таһымын үрдэтэргэ сыал туруорда. Онон республикабыт бары ыччаты иитиигэ сыаһааннаах биедэмистиэбэлэрин, улуустары, оскуолалары кытта үлэбит сөргүтүллүү диэн эрэнэбит.

Саха сирийн бары дьонун, ветераннары, призывниктары, сулууспалаахтары аҕа дойдуну көмүскээччилэр бырааһынныктарынан эҕэрдэлиибин!

Балдыты кытта кэпсэттэ И.Николаев

УУС СҮӨДЭР

Ф.Г. Александров аята **Г.И.Александров** Бүлүү Кыргыдайыгтан төрүттээх, уоттаах сэрии кыттыылаажа, үйэтин тухары эргигэнгэ үлэлээн хотугу, Бүлүү, Амма улуустарынан олон үлэлээн ааспыт киһи. Ийэтэ Мэнэ-Хаҥалас Табаҕатыттан төрүттээх **М.П. Романова** үйэтин-сааһын тухары акушерканан үлэлээбит. Бииргэ төрүөбүттэр алтыалар. Сүөдэр Чокурдаахха төрүүр. Үөһэ Бүлүүгэ онуһу бүтэрэр. Онно бииргэ үөрэммит уолаттара, үөлээннээхтэрэ чулуу музыкааттар, ырыаһыттар **Чолбон Сааска**, **Бахлай Юрка**, аатырбыт **дальнебойщик Алик Федоров** уо.д.а кытта алтыһан улаппыта.

Сүөдэр оччолортон уһанара. Чаачар саалары, арбалеттары, араас сэрии сабин маһы кыччайан онороро.

– Армияҕа тийибиппэр уруһуйдуугун дуо диэн ыйыппакка да: «В штаб пойдешь, рисовать будешь», – диэн кэбистилэр. Тийибитим **Таргьев** диэн саха уола уруһуйдуу олонор эбит. «Дембельгэ барабын, эн миигин солбуйуон», – диэн буолла.

Оннук штабка худуохунньук буолан хааллым. Мастан араас кыыллары кыһан онорорбун көрөн, чааһым хамандыра:

– Ленин бюһун онорор кыахтааххын дуо диэн ыйытта. Мин онороохпун сөп диетим. Онтон фарфоровай заводтан туой ылан онордум. Ону заводка уматан (обжиктаан) фарфоровай Ленин бюһа буолан табыста. Улаханлык хайҕаммытым. Ити бастакы улахан суолталаах оноругум этэ.

Армияттан үчүгэй харектистикалаах кэлэн, худ. училищеҕа биэрдим. Үөрэххэ тутта ыл-быттара.

Үчүгэй үөрэнээччи аатыран Москваҕа иккис курстан үөрэнэ көһөр. **И.Л.Серегин** Таганка-таағы худ. мастерскойугар скульптор идэтигэр үөрэнэн, ситиһилээхтик бүтэрбитим.

Федор Александров дойдутугар кэлэн, музыкальной театрга худуохунньугунан үлэлиир. Онтон **Алексей Романов** Москваҕа кинорежиссер үөрэбин бүтэрэн кэлэн, киинэ студиятын тэрийиэххэ диэн этэр. Иккиэн сүүрэн-көтөн «Север-фильм» диэн тэрилтэ тэрийэллэр. Сүөдэр уһанар мастерской тэринэр. «Орто дойду» диэн киинэни устуутугар анаан онороору, сахалар былыргы сэриилэрин-сэптэрин, куйахтарын, ойууттар кумуларын, дүгүрдэрин, таннар таҕастарын, саха былыргы оноруктарын музейдары кэрийэ сылдьан үөрэтэр. Саха сэриитин сабин чинчийбит учуонай **Федор Васильевтыын** табаарыстанан, сүбэлэтэн аан бастаан, хатырык, таҕалай тимири куйахтары, ох саалары, батастары, батыйалары, саха быһахтарын, ойуун тэриллэрин; кумулары, дүгүрдэри, былаайахтары онорон киирэн барар. Уус туттар тэрилин, күөрдүн, кыстыгын, балта-тын былыргылыы тэринэр.

Бу мастерскойга олон, скульптор идэлээҕэ «тыытан», буюска суох буолан мастикаттан ойууну онорор. Салгыы киинэҕэ онорбут ойууннарын, буюун, аҕабыт таҕастарыгар, буюска дыону онорон кэтердирэлээн кэбиһэр. Маны дыонго тоҕо көрдөрбөккүн диэн эппиттэригэр, Саха сиригэр бастагынан буюска 7 фигуратын **Никольскай** церковка туруоран, 1992 с. быыстапка тэрийэр. Дьон улаханлык сэнээрэр. Американецтар, японецтар, Москва киин ТВ-та кэлэн устан барбыта. Киин ТВ көстүбүтэ. «Маяк» радио интервью ылбыта. Сахалар манлык куйахтаахтарын, ойуун манлык таҕастааһын илэ көрөн үгүс киһи сөҕөрө-махтайара.

Онтон сэргээн **Уус Ылдьааны**, **И.Избековы**, артыыстар **А. Васильевы**, **А.Федоровы**, **В.А.Кондакову**, **А.С.Алексеевы** уонна бэйэтин табаарыстарын буюска фигураларын онорон, сахалыы таһыннартаан, иккис быыстапкатын «Мир» кинотеатрга тэрийэр. Мин онно Турция делегациятын аҕалан сырытыннарбытым. Омук дыоно саха сиригэр кэлэн улаханлык сөхпүт-махтайбыт суоллара бу этэ.

Бу быыстапка улахан сэнээриини ылбыта, киһи бөҕөтө сылдыбыта. Быыстапкабын сайыннар, анал мастарыскайда тэрин диэн дыон база санаатын эппитэ. Сүөдэр онно-манна өйбүл

көрдөөн сүүрэ сатыыр да, өйүүр киһи көстүбэтэҕэ. Оччолорго туризм да сайда илигэ. «Мир» кинотеатр көтүрүллэр. Фигураларгын харай диэн буолар. Олорор да дьиэтэ суох Сүөдэр, ханна батарыай, 20-чэ толору таҥастаах, сөптөөх-сэбиргэллээх фигуралары музейдарга биэртэлээн кэбиһэр. Ол курдук, кини үлэлэрин сороҕун аахтаах:

Майа музейыгар – Манчаары Баһылай, Күөх Кэтиринэ, Уустарабыс, Лааһар Сергучев, Сэмэн оператор, А.С.Алексеева, Герой Попов, Г.Колесов бүтүн фигуралара барбыттара. Олор билгин, ситэ хараллыбакка, сөргүтүллүбэккэ, алдынан-кээһэнэн тураллар.

Горнай улууһугар: Уус Ылдыа, косторез Георгий Родионов уонна Балыксыт фигурата барбыттара.

Сунтаарга: Аан Алахчын, Ньургун Боотур, Туяаарыма Куо, Үрүн Уолан, Саха саарына хотунунаан, С.А.Зверев фигуралара барбыттара.

Куоракка **Ярославскай музейыгар** ойууттар, араас дьоннор фигуралара, **Саха театрыгар** боотурдар таҥастара, **Сахафильмга** элбэх онорбут таҥастара о.д.а сирдэргэ, тэрилтэлэргэ, биирдиилээн дьонно Сүөдэр онорбут оноһуктара, тикпит таҥастара тардаммыттара. Ханна туох барбытын музей үлэһитэ Вильям Федоров үчүгэйдик билэр буолуохтаах. Сүөдэргэ үлэтигэр эп-пиэттээбэт бытархайы тиксэрбиттэрэ.

Саха таҥаһа-саба, туттар тэрилэ, сэриилэһэр сэбэ-сэбиргэлэ, бултуур-алтыыр тэрилэ барыта мунньулан, туспа музей буолан, фигураҕа көһүннэҕинэ дэлэлээх үчүгэй буолуо да этэ.

Сүөдэр саха тематыгар буоска фигуралар музейдарын онорбут киһи диэн ыра-баҕа санаата туолар кыаҕа суох. «Сатаан тэрийбэтим. Көнө санаанан тэрийэн, көмөлөһөн да биэри кыаллыбата. Саха чулуу, улуу дьонун үйэтитиэххэ сөптөөҕө, саха былыргытын көрдөрүүххэ баара. Былыргы буойуттар, ойууттар, олонхо геройдарын, тонгустары, дьүкээгирдэри, эбэнкилэри, быһата бу хотугу дойдун төрүт олохтоохторун көрдөрүүххэ сөптөөҕө», – диэн туолбатах ыра-баҕа санаатын этэр. Биллэн турар кини соҕотобун ону кыайбат дьыалата буоларын өйдүүр.

– Былыргы саха тимир уустарын үгэстэрин сөргүтүү, ньымаларын туһаны, ону үөрүйэх оностон аныгы техника көмөтүнэн сайыннары барыахтаах. Мин билгин былыргы тимир уустара тимир тимиргэ сыһыарар ньымаларын сатаан туһанар буоллум. Былыргы буойуттар куйахтарын, таҥастарын, сөптөрүн-сэбиргэллэрин онорууга балаҕа дьарыгырдым. Билгин ити Үөһэ Бүлүү Кэнтигэр Чап уустарын сыдыаннара тимир уһанар дьыа тэрийэн эрэллэрэ иһиллэр. Табаҕа диэки эмиэ тугу эрэ тэрийэллэрэ иһиллэр. Мин куоракка уус дьиэтэ, буоска фигуралар музейдара баар буолуон баҕарабын. Олонхону сөргүтүү баран эрэр. Онон хайаан да таҥас-сап, сөп-сэбиргэл оноһуута наада. Ону көрдөрүүххэ эмиэ наада.

Билгин миэхэ биирдиилээн дьон кэлэн ойуун кумутун, дүгүрүн, тыйаатырдар араас буойун таҥаһын, куйаһын, ох саалары, музейдар буоска фигуралары, сорох дьон быһах батас оҕустараллар, оноттороллор. Сорохтор сахалыы сарыы таҥас, сэлиэчик тиктэрэллэр. Барыта тийибэт тири, таппат тараһа буолар, туох баарынан, бэйэлэрин матырыйаалларынан оноробун. Элбэх мааскалары, сахалыы кууккулалары эмиэ оноробун. Кыах суох, база суох, инструмент суох, барыта илиинэн оноруу.

Буоска олох да суох, мастика буллахха онон оноробун. Дьининэн барытын мань атаҕар туруоруохха сөптөөҕө, өскөтүн, саха омук манньк төрүт дьарыга сөргүйэрэ буоллар диэн государство өйүүрэ эбитэ буоллар. Биһиги сахалар саарынарбыт, үрдүкү салайааччыларбыт, бирисидиэннэрбит, бэлиитиктэрбит, учуонайдарбыт, чулуу спортсменнарбыт, айар үлэһиттэрбит буоска фигуралара таҥнан-саптан олорор музейдара баара буоллар, кэлэр көлүөнэлэр да көрө сылдьыа этилэр. Туристарга да көрүнүүк буолуо этэ.

Федор Александров диэн ураты талааннаах, дьонун дьобурдаах киһи, үлэтигэр табыллымына сылдыарын, быстах сакаастарынан дьарыктанарын, кини үлэтинэн «туһанааччы туһанарын, харчы да онорорун» элбэх киһи билэр буолуохтаах. Омугар улахан туһаны, туспа суолу-иһи хаалларыахтаах киһи айылҕаттан кыаҕа сатаан таба туһаныллыбакка сылдыар диэн мин быһаччы этэбин. Манньк ураты талааннаах төһө эмэ дьон бэйэлэригэр бүгэ, муннукка-ханнькка сылдыаларын эмиэ билэбин.

Искэ баар кыах, дьобур, талаан олоххо тахсыытын кыайан булбатаһына, бу киһи тус олоҕор улаханньк охсорун эмиэ билэбин. Ырыынак үйэтигэр кэмигэр киирсэн, үтүгү-хайаһаһы булан, тэрилтэ тэринэн, үп-харчы көрүүтүн ситиһэн бэйэтэ тахсарын тэрийэргэ, бэйэтигэр туспа дьобур наада. Ол киһиэхэ эрэ барытыгар кыаллыбат. Хаарты тахсыбатын курдук кинилэр олохторо, айар үлэлэрэ тахсан биэрбэтэ баар. Үксэ бэйэлэриттэн тутулуктаах дээххэ сөп эрэри, талааннаах-дьобурдаах дьону анаан өйөөн, тэрийэн-салайан биэри, омугун туһун саныыр государство баар буолуохтаах этэ.

ХОТУГУ ЧЭЛГИЭРИЙЭ СУРУГА

Сахалар, нууччалар кэлбиттэрин эрэ кэннэ суруктаммыттар-бичиктэммиттэрэ диэнтэн сажалаан, аата-суола, дьаһабыла, дьаһааҕа суох сылдыбыт (дьиикэй) омугу нуучча хаһаактара, аҕабыыттар кэлэн сыһытан киһитиппиттэрин курдук өйдөбүлгэ иитиллэн кэллэхпит. Билигин да аҕа баһылыктарбыт төрөөбүт төрүт тыла, бэйэ туспа итэҕэлэ суох курдук туттан, баһылыр итэҕэл, баһылыр култуура диэки хаанньары таттаран, бэйэлэрин итэҕэстэрин онон саптынан олороллоро баар суол.

Урукку өттүгэр, билигин даҕаны тыл, сурук-бичик үөскээһинэ, сайдыыта, кэхтиитэ барыта омуктар олохторун остуоруйатын, дьылбатын суолун омоонун кытта арааттыспат. Омок тылын, суругун-бичигин, итэҕэлин дьылбата, төлкөтө – бу омок кимин тугун ырылхайдык көрдөрөр.

Үйэлэр кирбиилэригэр, мөһүлгэлэр алтыһыларыгар олоробут. Киһи үөйбэтэх-ахтыбатах быһыыта-таһаата, көрүүтэ-истиитэ буолар кэмнэрэ. Аҕыйах хонуктааҕыта эдэр тюрколог ф.н.к. Г.Г.Левин муус устар 12 к. дыкти сонуну иһитиннэрдэ. Чурапчы Арыылааҕар былыргы саха сытыары охсуулаах дьэтин истиэнэтигэр рунаҕа майгынныыр суругу булбуттар, онно кыра экспедицията тэрий, тахса сылдыахха диэн буолла. Ыҕырдаҕым, тэрийдэҕим дии.

Суругу булбут киһи, ол дойдуту төрүт олохтооҕо, биологической наука кандидаата **Семен Романович Попов-Сиэдэрэй Сэмэн** диэн сааһыгар сөбө суох сыыдам сырыылаах, элэккэй, хоһуун киһи бэрдэ эбит. Киһи барыта 70-нун ааһан баран итинник чэмэлгэн, үлэлии-хамныы сылдыара буоллар диэх курдук. Бу Сиэдэрэй Сэмэммит кырдык да дьонум-сэргэм, дойдум-уотум, төрөөбүт Арыылааҕым, Чурапчым туһа диэн үтүө кыһамньынан чахчы сиэдэрэй эбит. Дойдутун остуоруйатын хаһыспыта ырааппыт, билэрэ-көрөрө да элбэх, улахан кинигэ бэлэмни сылдыар эбит.

Дьэ, ол умсулдьаннаах үлэ үхханыгар ылара сылдьан быһайын, 2000 сыл атырдьах ыйын 20 күнүгэр Хоту Чэлгиэрийэ диэн Баайаҕа үрөһүн тардытыгар турар сайылыкка баар эргэ дьэ сытыары истиэнэтигэр дыкти быһа баттаан онуу, рунаҕа майгылыыр суруктары булар. Дьэ быһа барыллаан 1700 с. диэки тутуллубут. Дьон бөҕө олорбут, сылдыбыт, кэлбит-барбыт сирэ эрэри, тоҕо эрэ биир да киһи ити бичиги болдойботох. Баҕар, кэмэ кэлэ илигэ буолуо. С.Р.Попов

булбут суругун бэйэтэ ааҕа сатыыр да, кыайтарбат. Онтон уһуннук толкуйдаан баран, сурук баарын биллэрэр, биһиги көрсүһөбүт.

Мин манньк дьыалалары тутта өйүүр кыахтаах киһи ким баарый дии санаатабым. Урут эмиэ Лена кытылыгар баар руна суруктары көрдөрө тахса сылдыһыны киэнник тэрийбит **Ил-Түмэн депутата, Холуун** хамсааһын түһэ **В.С.Поскачин**га эттим. Киһим тутта сөбүлэһэн массыына көрдөһөн булан, айаммыт ороскуотун уйунан бэртээхэй сырыыны сылдьан кэллибит.

Инньэ гынан **С.Р.Попов, Г.Г.Левин, В.С.Поскачин, А.И.Кривошапкин-Айына, кинохроника режиссера Эльвира Егорова уонна мин** буолан, олохтоох дьаһалта баһылыга **С.С.Морфунов**, сурук көстүбүт дьизитигэр төрөөбүт киһи **Е.Е.Сыромятников уо.д.а. арыалдьыттанан Хотугу Чэлгиэрийэ тахсан, муус устар 15 к. бастакы научнай чинчийини онордубут.** Сурук бэлиэлэрэ (бүтэй доржоонноро) үксэ Енисейдээҕи рунаҕа майгылыыр, сороҕо (аһаҕас доржоонноро) өйдөммөт, наһылыччы тэннээн көрөн аабыллыа диэн буолла. Түмүктээх санаа кэлин тахсара өйдөнөр суол. Сурук сороҕо истиэнэ быһыгар киирэн хаалбыт, ону көтөҕөөрү гынан баран, суруга хоннон алдьаһа диэн тохтоотубут.

Суругу олохтоохтук чинчийэ, аны сайын улахан экспедиция тэрийиэххэ, омук учуонайдарын эксперт быһыытынан кытыннарыахха, араас мөккүөр, куолу тахсыан сөп диэн сүбэлэстибит. Бу эргин манньк суруктар эбии көстүөхтэрин эмиэ сөп.

Өскөтүн сахалар бэйэлэрэ уруккуттан суруктаахтарын, кэлиннэ дьылы тутта сылдыһыттарын бу көстүү өссө төгүл кэрэһилээтэһинэ үөрүү улахан буолуо этэ. Урут Маак, Барашков бэлиэтээн тураллар. Маска манньк уһун, кэлинни сурук көстүбүтэ суох. Хайа да буолтун иһин бу Хотугу Чэлгиэрийэ суруга салгыы үөрэтиини, чинчийиини эрэйэр. Олохтоох дьаһалта эрэ буолбакка, олохтоохтор бары бэйэлэрин ытык сирдэрин харыстыахтара, харайаахтара, сурукка сокуонна киллэриэхтэрэ диэн эрэнэбит. Хотугу Чэлгиэрийэ Ытык Сир буоларынан, бу диэки былыргы тутуулар элбэхтэринэн, манна мэнэ өйдөбүннүк көрүннүктэрин тэрийиэххэ сөп. Ол наадатыгар Хотугу Чэлгиэрийэ фондатын тэрийэр сөп этэ. Бу дьыаланы **С.Р.Попов** иилиирэ-сабалыра оруннаах.

Сиздэрэй Сэмэммит Чэлгиэрийэ эргинээҕи былыргы тутуулар тустарынан элбэҕи кэпсээтэ, дьикти оноһуулаах, суруктаах-бичиктээх сэргэлэри, ампаар охсуулаах, нууччалыы тутуулаах дьизэлэри, алталыы, аҕыстыы кырыылаах бабаарыналары, титииктэри, балаҕаннары элбэҕи көрдүбүт. Бу диэки Пекарскайдаах, Кулаковскайдаах курдук саха киэн туттар дьоно элбэхтик сылдыһыт сирдэрэ эбит. Киэһэ нэһилиэнньэни кытта көрсөн ирэ-хоро кэпсэтибит.

Сурук туһунан бу манньк эбит диэн быһатык, бигэтик этэр табыллыбат, наука туох диэн түмүк онорорун кэтэһэрибитигэр тийэбит.

Ол эрэн, Чурапчы алаастарыгар баар өбүгэлэрбит өтөхтөрүн омооно, суулан эрэр сэргэлэрэ дьин кырдьык хаанна баарын, хаан хантана, киин кимтэнэ туохха барытыгар төрүт уонна төрүөт буоларын кэпси, кэрэһэли, бигэргэтэ туралларын өссө төгүл итэҕэйдит.

Манна даҕатан Олгуйдаах сирдэр (Ыгыатта баһа, Туобуйа...) уонна Өлүү Чөркүчэх кистэлэннэрин арыыы кэмэ кэлэн эрэр быһылаах, олгуйдар ханан баалларын ким тугу билэр, баһар, чопчу билэр дьон о.д.а биһиэхэ суруйаргытыгар көрдөһөбүн.

Түмүкпэр, бу сайылык аата да үчүгэйиттэн үөрдүм. Хайдах эрэ бу көстүү инникилээх, кэскиллээх буолуобун түстүүр курдук аат. **ХОТУГУ ЧЭЛГИЭРИЙЭ.** Хотугу чэл-гизер. Чэл, чээл, чээлэй (күөх). Чэл-гизан (салгын). Чэл-гийэ (сайдар). Чэл-гизерийэ (тур). Иэрийэ? Чэл, чөл буолуон эмиэ сөп. Чөл турар иэннээх ийэ дойдуну санатар. Чэл-гизер-Ийэ, Чөл-Иэн-Ийэ.

Хотугу Чэлгиэрийэ култуурата, дьэ, тугу биһиэхэ кэпсээн таһаарар?

*Уххан суруйуута, С.Р. Попов түһэриитэ.
2001-04-16.*

ХОТУ ДОЙДУ ХОҢУУН ДЬАХТАЛЛАРА

«Кыым» хаһыат хотугу омуктарга анал балаһа аһар. Бу балаһабыт аан аһааччы бастагы ыалдьыттарынан Григорьева Александра Михайловна, Торонто университетын аан дойдутаабы бырайыагын медицинаға, антропологияға доктора, РАН Сибиридээҥи салаатын штаты таһынан профессор сотруднига, аҕыйах ахсааннаах хотугу омуктар кыраныһесса таһынааҕы бэрэстэ-биитэллэрэ, ХНТ аан дойдутаабы төрүт олохтоохтор 4-с форумнарын делегата, Канадатааҕы «Эйэ Ураһатын» бирисидиэнэ, Я.Гальперин аатынан бириэмийэ лауреата (1995 с. Москва), үс научнай монография автора. Дьяконова Варвара Ильинична, «Эйэ ураһатын» саха сиригэрэ бириисидиэнэ буолаллар.

Александра Михайловнаһын мин ааспыт үйэ 90с сылларыгар билсипитим. Оччолорго «Саха кэскили» иһинэн, итэҕэлгэ сыһыаннаах «Кут-сүр» түмсүүнү тэрийэн, араас идэлээхтэри, норуот эмчиттэрин кытта үлэлиирбит. Олортон билигин биллэр-көстөр, омук киэн туттар дьоно буолбуттар аҕыйаа суохтар. Ханна да сылдыһытын иһин төрөөбүт дойдум, омугум туһа диэн умса-төннө түспүт, үгүс моһоллору, мэхэйдэри ааспыт, ахсаана суох мөккүөрдэри ааһан, аан дойду таһымыгар дойдутугар туһаны аҕалар кыахтаммыт, хоту дойду хоһуун дьахтара А.М.Григорьева буолар дии саныбын.

А.М.Григорьева Эбээн-Бытантайтан, эбээн, саха төрүттээх. Ийэтэ остуорас, сүөһү көрөөччү этэ. Кини түүлүнэн-битинэн билгэлиир, ичээнимсийэр, отунан-маһынан эмтиир, айылҕаны кытта ыкса ситимнээх эмээхсин эбитэ үһү. Александра ийэтэ хайдах хааннырын, эмтээх оту хайдах туттарын көрө-истэ улаатан, кэлин бэйэтэ биллэр норуот эмчитэ буолбута.

Эбэтэ аата улаханчык ааттаммат удаан. Эһэтэ кулаактаммыт. Аҕата Ньурба Чаппандатыттан төрүттээх киһи. Сэрии кэмигэр Чаппандаҕа бүрдүк ысқылаатын сөб. үлэли сылдьан, элбэх киһини хоргуйууттан быһаабыт «буруйугар» Эһэ Хайаҕа хаайыыга укпуттар. Онтон Саккырыырга тийэн Александра ийэтин кытта холбоһор. Бииргэ төрөөбүттэр биэс оҕоттон билигин иккиэ буолан хаалбыттар.

Александра интернакка иитиллэн, бэрт кырыымчык олоххо оҕо сааһын аһарбыта. Оҕо сылдьан, 14-15 саастааҕар, ийэтэ почтаҕа остуорастыыр кэмигэр, онно сахалыы, нууччалыы хаһыаттары ааҕан сайдыбытым диир. Араадыһаны холбоон, биллэри ааҕар киһи буолар. Ордугу-хоһу, эбэн-сабан, санаабыр эбии тупсаран саҕаран, ардыгар мөүлүлэрим диэн сонньуйар.

1974 с. СГУ ИФФ-тын бүтэрэр. «Саха дьахталлара государственны салайыыга кыттыылара» диэн дипломнай үлэ суруйар. Онно С.П.Сидорова, М.П.Нартахова, И.Д.Олесова, Д.П.Новикова уо.д.а. тустарынан суруйар. **Нам Хатырыгар** тийэн учууталлыыр, баспытааталлыыр. Онтон Дьокуускайга кэлэн госстрахха үлэли сылдьан, айылҕата да таайан буолуо, медик буолар баҕаттан Москубаҕа медучилищеҕа үөрэнэ барар. Ону бүтэрэн баран, Москватааҕы **Вавилов аатынан институтка** соискатель буолар.

«Саха сиригэр 17-19 үйэтээҕи норуот эмчиттэрин медикобиологической аспекта» диэн теманы **Миклуха Маклай аатынан институтка** көмүскээн, монография таһаартаран, антрополог идэтигэр исторической наука кандидата буолар.

Саха сиригэр кэлэн үлэ көрдөһөр. Үлэ көстүбэт. Ханна да үлэҕэ ылбаттар. Арай **академик В.В.Филиппов уонна доктор, профессор А.А. Попов** өйөбүллэринэн докторантураны бүтэрэр. Бу үтүө дьонно Александра Михайловна махтала улахан. Ити үөрэнэ сылдьан араас симпозиумнарга, конференцияларга, съезтэргэ кыттар. Азиянан, Европанан, Американан сылдыталыыр.

1997 с. Австрияҕа «Мир психотерапии» диэн симпозиумна сылдьан Канадаттан сылдьар профессору кытта билсэр. Канадаҕа ыңгырыллар.

2000 с. Канада университетыгар ыңгырыллан, Саха сиригэр норуотун эмчиттэрин, кинилэр ньымаларын туһунан лекция ааҕар. Ону олус сэргииллэр. Онтон ылата Канадаҕа, Торонто университетыгар интернациональной программаҕа киирсэн, грант ыларга научнай-чинчийэр үлэни

ыта сьлдбар. Сибиир уонна Канада норуоттарын эмтиир ньымаларын тэнгээн чинчийиигэ үлэлиир.

2003 с. ХНТ рабочай комиссията **Монреальга** экология боппуруостарын үлэтигэр кьттар. Манна аьыйах ахсааннаах норуоттар экологияларыгар этии киллэрэн тыл этэр.

2005 с. ыам ыйын 15 к. Нью-Йорк к. төрүт олохтоохтор 4-с форумнарыгар Торонто университетин аатыттан кьттар. Улахан трибунааттан аьыйах ахсааннаах омуктары харыстыыр, өйүүр этиини онорор. Ону 102 араас омок бэрэстэбиитэллэрэ кини этиитин өйөөн, илии баттыыллар. Манна Александра Михайловна уруккуттан үлэли сьлдбар хайысхатын сайыннараары, кэнэтээри ХНТ иһинэн **«Эйэ Ураһата»** общественной тэрилтэни тэрийи бырайыагын киллэрэр. Бу эмиэ өйөөнөр.

Бу тэрилтэ аьыйах ахсааннаах уонна төрүт олохтоохтор кьһалҕаларын, кинилэр туруорсууларын түмэн, аан дойду таһымыгар туруорсарга анаан үлэлиэхтээх. Ордук, чуолаан хотугу эр-гимтэ омуктарын интэриэстэрин көмүскэхэргэ туһуланар.

Үлэ бастакы сафаланыытынан, **эбэнки кьыһа Настя Диодорованы инбэлииттэр Афиназа буолбут олимпийскай ооньнууларыгар кьттарыгар**, аан дойду инбэлииттэр олимпийскай комитеттарын бэрэссэдээтэлиттэн эбии квота ылан кьтыннары буолбута. Бу олимпиадага Настя харбааһынга 4-с миэстэни ылан, Россия сборнайыгар киирэр. Аныгыскы Кытайга буолар олимпиадага Россия аатыттан кьттарга бэлэмнэнэ сьлдбар.

Интернетка **«Саха диаспора»** сайтка **Вашингтонга олорор Вера Соловьева** күүскэ үлэлэһэн, омок сиригэр тахсыбыт биир дойдулаахтарбытын кьтта быстыспат сибээс олохтонно. Бу сайтка саха сириттэн **Бэрт Дьикти-Яков Александров** ыкса үлэлэһэр. (*ЯКТ. РУ. Иммиграционный отд. «Саха диаспора»*). Манна тахсан билсирэххитин сөп.

Канада, Америка провинцияларын аборигеннарын фестивалыгар кьттан, **«Эйэ Ураһата»** улахан болзомтону тардыбыт. Хотугу омуктары барыларын саба бырабан «сибиирдэр» дии сьлдьыбыттар. Билигин манньк омуктар саха сиригэр бааллар эбит диэн билбиттэр. Дьокуускайга кэлээри турдахтарына олонхо аан дойду чулуу сиздэрэйигэр киирбитин истэн, Канадалар бэйэлэрин федеральной программаларыгар олонхону киллэрбиттэр. Онон сибээстээн **саха олонхотун, «Ньургун Боотур» Д.В.Кривошапкин эбээнни тылбааһын, Орто Халыма Березовкатааьы «Нөл-төк» ансамбылын** илдэ барыахтаахтар. Онон бэлэмнэнии үлэтэ бара турар.

В.И.Дьяконова Орто Халыма Налимскыйттан төрүттээх. Идэтинэн бухгалтер. Александра Михайловнаны кьтта 30 сьл билсэр, дьүөгэлиилэр, онон туох-ханнык хайысхалаах үлэ барарын кьтта билсэ турар буолан, кини идеятын өйүүр. Быйыл, **А.М.Григорьева** саха дьахталларын сьһенигэр ыңырыллан кэлбитигэр **«Эйэ ураһатын»** **саха сиринээьи салаатын** тэрийдилэр. Манна Варвара Ильинична бирисидиэн буолла.

В.И. Дьяконова тэрилтэтин үлэтин манньк көпсир:

– *Уон киһилээх делегацияны салайан, Канадага Торонто к. сьл ахсын ытыллар аборигеннар фестивалларыгар Россияттан аан бастакынан кьттыыны ылбыппыт.*

Бу фестиваль аьыйах ахсааннаах норуоттар ырыаларын-тойуктарын, үңкүүлэрин тэнгээн, чинчийэр соруктаах эбит. Биһиги Абыйтан эбэнки оьолорун ансамблын илдэ баран, Саха сирин норуота баарын биллэрэн, дьон харафьын арыян ситиһилээхтик сьлдьыбыппыт. Инньэ гьнан быйылгы программаларыгар киирдибит. Манна Саха сирин аата ааттанар.

Ити бириэмэьэ РФ госдуматын бэрэссэдээтэлэ С.М.Миронов Россия, Канада ыччаттарын укки ардьыгар политикага дуогабар түһэрсэ кэлбитэ. Онон биһиги сибээһи олохтоон, «Эйэ ураһатын» үлэтин ыта сьлдьыбыппыт. Ол үлэбит хайҕанан, Канадатааьы Россия консула Н.Смирнов махтал суругун ылбыппыт.

Торонтонтан Москвага төннөн кэлиибитигэр, постпредствога, саха олонхото аан дойду сиздэрэйигэр киирбит өөрүүтүгэр түбэспиппит. Онон Саха сирин Канаданы кьтта ситими олохтообут ситиһилээх сырыыбыт сөп түбэһэн өөрүүбүт өсө улааппыта.

Саңа тэриллибит буолан, үлэлиир хоспут, тэрилбит, хамнас – туох да суох. Правительство өйүүрэ буоллар диэн көрдөһүлээхпит. Салгыы биһиги аьыйах ахсааннаах омуктар ассоциацияларын, култуура министрствотын, саха-канадскай оькуоланы, аьыйах ахсааннаах омуктар институттарын кьтта кьттыһан үлэлииргэ дуогабардастыбыт.

Кьым» хаһыат хотугу ахсааннаах омуктарга анаан **«Эйэ Ураһата»** рубрика аһар буолбуккутугар улаханньк махтанабыт уонна салгыы бииргэ үлэлиэхпит диэн эрэнэбит.

16-03-06.

ИЛ ТҮМЭН ИЛИ ТҮМҮӨ ДУО?

Ил Түмэн Илтэгинэ (спикэрэ) ким буолуой?
 Ньургун Тимофеев?
 Виталий Басыгысов?

(Ил. Эйэ. Ил (государство) тэринии. Или-эйэни тэрийии. Иллээх олох. Түм. Түмэн. Илтэгин – спикер. Күнтэгин – президент. Ыйтэгин – премьер.)

Ил Түмэн депутааттара талылыннылар. Эдинэйдэр аграрийдары бэйэлэригэр сурунан туран «конституционный большинство» ыллыбыт диэтилэр. Уната барбакка **Виталий Басыгысовы СР Ил Түмэн Государственной Мунньабын бэрэссэдээтэлинэн (спикэринэн) уонна Ил Түмэҥҥэ Единэй фракция тын тойонунан Геннадий Вадюхин** кандидатураларын мана талан баран үөһэ бигэргэттэрэ ыһпыттара, бигэргэммит диэн буолла.

Атын да кэммиттэр бартыбыалларын бэйэлэрэ билэллэринэн үллэстэн бүппүттэр диэтилэр. Ама тоҕо да бэрдэй, тоҕо да сүрэй диэх курдук. Туох ааттаах хаарды хаамытай? Единэйдэр да истэригэр В.Басыгысов кандидатуратын утарааччы элбэҥин этэллэр. Аны аграрийдары олох да туспа куолаһа суохтарга холуйан единэйдэр бэйэлэригэр быһа суруммуутарын сөбүлээбэттэр эбит. Коммунистар, сирдээхтэр эмиэ этэрдээхтэр буоллаҕа.

Ньургун Тимофеев саха сирин атылылылларын утарсыбытын, республика интэриэһин көрөр сокуоннары айыыга күүскэ үлэлээбитин иһин, улаханлык санарбакка эрэ туоратыыга барбыта. *(«Атыыланыы» ыст. көр.)*

Билингитэ **Ньургун Тимофеев** спикэргэ турара билиннэ. Сүннүһүнэн Ньургун Тимофеевы кытта единэйдэр туруорар киһилэрэ спикэргэ киирсэллэрэ сэрэйиллэр этэ. Куолаһа хайытаары атыттары туруоруу буолара буолуо.

Ити аграрийдар единэйдэргэ «атыыланылыларын» остуоруйата ааспыт партиялар быыбардарыгар буолбута. **Егор Борисов** дыһинэн аграрнай партия этэ буоллаҕа. Онтон единэйдэргэ киирбитэ. Быыбарга аграрийдарын тойотторун **А.Жиркову, А.Поисееваны** единэйдэр тустарыгар куоластарын биэрэллэригэр ынырыы очотторбута. Бу, быыбарга тыаҕа сырыттаахха, аграрийдарга ыалдыааччылар бары, ону, тоҕо аграрийдар тойотторо «куукула» буолбуттарын ыйыталлара. Ону республикаттан Госдумаҕа депутат ахсаана элбиирин туһугар «политический маневр» оҥоһуллубута диэн быһаараллар. Туох да кистэлэ суох аграрийдары син биир, тойон уонна харчылаах киһи быһыытынан **Егор Борисов** дыһайа сылдыар. Икки партиялаах киһи. Үсүһэ, кистэлэнэ, «олигархтар партиялара» буолуон сөп. Аграрийдарга барыта кини эппитинэн буолар, «отец ородной» буоллаҕа. Онон бу туспа сирэйэ суох буолбут партия. Ол да иһин единэйдэр кинилэри самалык оностоллор.

Айсен Николаевы спикэргэ барыа диэбиттэрэ, онтулара единэй тойоно, бирисидиэн аппараатын тойоно, онно эбии спикэр буоллаҕына сүрэ бэрт. Тиийиниэ да суоҕа. Булгу толоругас, тойон тылыттан тахсыбат, ыҕа тутулуктаах, утары тугу да онорор кыаҕа суох, бэйэ киһитин Басыгысовы олордон баран Ил Түмэни таптаабыһпыттынан дыһайар кыахтаахпыт диэн билинэн **Айсен Николаевы** тохтотоллор. Бу дуоһунастарыгар олорон эрэ **Айсен Николаев Басыгысовы дыһайа сылдыара** уон төгүл ордуга биллэр буоллаҕа диэтэхтэрэ.

Айсен Николаев бэйэтин кэтэх «Алмазэргиэнбаанын» республика ис, тас бюджетыгар уган олодор. Маны таһынан мегапроекттар, араас инвестициялар сүүһүнэн миллиардынан үтүмэн үптэрин бу баан тымырдарын нөҥүө уһаарыахтаахтар, суурайыахтаахтар уонна сүмэтин интэриниэхтээхтэр. Манна Штыров кэнниттэн ким кэлиэй, ону кытта ханнык баан кэлиэй диэн боппуруос эмиэ турар.

Ньургун Тимофеев ааспыт быыбарга Ил Түмэн урукку спикэрин **Егор Ларионовы** күүскэ кыайан, республикаҕа бэйэтин уокуругар биир саамай элбэх куолаһы ылбыт депутаат буолбута. Урукку спикердэр Василий Филиппов, Егор Ларионов даҕаны Ньургун Тимофеевка салайар үлэтигэр күүс-көмө, сүбэ-ама буолбуттара биллэр.

Спикэр – сахалыы эттэххэ Ил Түмэн Илтэгинэ буолан баран Ньургун Тимофеев былаас бу уорганын үлэтин тосту уларыппыта. Ил Түмэн суолтата, быһаарар оруола улааппыта, норуокка чугаһаабыта. Саха сиригэр бары баайын, бырааптарын төттөрү суйдааһын кэмигэр бэйэни көмүскэнэргэ элбэх сокуоннар айыллыбыттара. Элбэх сокуоннары, ол иһигэр коррупцияны утары охсуһуу сокуонун ситэриилээх былаас сорох депутааттар нөнүү утараннар ыллаттарбатахтара.

Бу манна **Ил Түмэн икки аңыы хайдыспыта**. Былаас партиятын куоһурданан промышленнай корпорациялар, компаниялар, олигархтар тустарыгар Саха сиригэр туран биэрээччилэр **уонна** саха сиригэр төрүт олохтоохторун интэриэһин, республика экономическай, политическай суверенитетын туруулаһааччылар диэннэ. (**«Атыыланыы» диэн ыст. көр.**)

Ньургун Тимофеев үлэтин Россияҕа кытта сыаналыырга тийибиттэрэ. **Киниэхэ 2007 с. түмүгүн Россия чулуу спикерин үрдүк аатын биэрбиттэрэ.**

Бу да сырыыга кини төрөөбүт улуугу **бардааччыларын 89,8%** итэҕэлин ылла. Куорат кытыгын холбоон – 85,64%. Ким манна тэннэһиэй.

Республикабытын губернияҕа, уобаласка кубулута сатыыр кэмнэригэр Виталий Басыгысов курдук сүннэ, буолата суох, АЛРОСА курдук барытын бэйэтигэр тардынар, кэтэххэ баран эрэр хампаанньа киһитэ Ил Түмэни салайар кыаҕа суох. Ил Түмэн ситэриилээх былаас тугу эппитин тук курдук толорор «уорганна» кубулуйарыгар тийэр. Өскөтүн кыайдабына да кини салайбат. **Кинини Айсен Николаев нөңцө, Вадюхинынан дьэбэлэйдэтэн Штыров, Борисов салайыахта-ра.** Кинилэр ахсааннарынан да үгүстэр. Кинилэргэ ситэриилээх былаас салалтата.

Ил Түмэн депутааттара норуот былааһын салалтатын туран биэрдэхтэринэ бүтэһиктээх кыайтары буолар. Ханан да бу губернизацияҕа – приватизацияҕа утарылаһар, көмүскэнэр кыах хаалбат.

Единэйдэр да кыра анаардара, коммунистар, сиэрдээхтэр, аграрийдар **Ньургун Тимофеев тула тумсэн**, биир тылы булан, хайдыспакка куоластаахтарына кыайар кыахтаахтар. Бу Ил Түмэн иһигэр **Басыгысов – Тимофеев** диэн куоластааһынна ким кимэ, туох туга ырылхайдык көстөн тахсыаҕа.

Илтэгин дойдутун туһугар партиятыттан тутулуга суох туруулаһар, бигэ көрүүлээх, халбаннаабат хайысхалаах Ньургун Тимофеев курдук уопуттаах, бэйэтин кыаһын көрдөрбүт киһи буолуохтаах.

Штыровтаах Борисов дойдуларын туран биэрэн, бэйэлэрин иннилэрин көрөн баран халбарыһан биэриэхтэрэ. Атыттар кэлиэхтэрэ...

Күн ууһун аймаһын Күнтэгинэ, Ийэ дойбубутугар Илбитин түмээччи Илтэгинэ, Ый ыйааһын ыытааччыта Ыйтэгинэ кимнээхтэр буолуохтарай?

УХХАН ӨЙӨ-САНААТА МОНКУРДААБЫТ ДУУ, МОНКУРУУТТААБЫТ ДУУ?

Уххан быһаарыларыттан:

Мон Саха төрүт, үөскэх өйдөбүлэ. Мон уу, моннуу.

Монкурдуур туохтан эмэ ааһа туолан, өссө эби баҕарбат, ылыммат буолан хаалыы. Холбур астан. Өй санаа эмиз монкурдуур

Монкуурт (монкурд Ч.Айтамаатов киллэрбит терминэ). Омук киһитэ бэйэтин тылын- өһүн билбэт, итэбэлин, сирин-туомун умнан, сирэйин сүтэрэн «**маргинал**» буоларын ааһан, бэйэтин омугун билиммэт, сэниир, абааһы да көрөр турукка тиийэн, атын баһылыыр омук курдук буола сатаан, кини өйүнэн-санаатынан олорор, омугун атыылыыр, омугар куһаҕаны аҕалар киһи.

Монкуруут нууччаттан кирибит дииллэр. Банкрот. (Дыңинэн «**моң**» тон үөскээбит өйдөбүл сахаттан нууччаба кирибитэ, кэлин бэйэбитигэр «**банкрот**» буолан төннө сылдьар быһыылаах.)

– Уххан эн, 1988 с. саҕалаан республикаҕа биллэр-көстөр, саха туһа диэн идеялаах, хорсун саҕалааһыннардаах киһи этинг дии...

– Ол кэми өй-санаа революциятын кэмэ этэ диэн этэн турабын. Кырдык, элбэх тэрээһин, саҕа идея, сыал-сорук үгэнниир көңүл ухханнаах кэмнэр этилэр. Олоҕум саамай чаҕылхай кэмнэрэ буолуохтара дии саныыбын. Өйдүү-саныы сылдьарга, уопсайынан саха диэни саҕаттан өйдүүргэ, кинини бу орто дойду олоҕор тэҥнээн, дьүөрэлээн көрөргө элбэҕи миэхэ биэрбит кэмнэр. История хаамытыгар 12-лии сыллаах мөһүлгөннөн өй-санаа (идеология) хаамытын, олох тутула уларыт-талэрийэн иһиитин сахалыы ааҕы сөп түбөһөр эбит.

1988, 2000, 2012 сс... Саха сөргүйэр, сөхсүнэр, бэйэтин билинэр, миннэнэр, дьохуннанар, киэннэнэр кэмин идеята 2000 с. дылы барбыта. Саҕа үйэҕэ үктэнээт, баһылыыр улахан омук бэйэтин биллэрэр тыына кириэтин, барытын төттөрү ыһыктан барбыппыт. Улахан омуктар онуларын була (сүтэрэ) сатыыр хамсаныылара кырлар, баһыланааччылар суоттарыгар барар. Ити 2012 с. диэки уларыайаҕа, олох атын өй-санаа кириэзэ. Биһиги бэйэбит кэммит дьонноро буоларбыт быһыытынан, бэйэбит кэммитигэр туох баарбытын биэрбиппит. Ол түмүктэрэ билигин көстөр.

– Оччотугар эн саха туһа диэн өйүн-санаан 2000 с. ыла уларыйда дуо?

– Төрүт, сүрүн биэрэр өйдөбүллэр тоҕо уларыыахтарай. Стратегия, тактика дииллэрин курдук кэм ирдэбиллэригэр сөп түбэһэннэрэн, өй-санаа хаамыта уларытан биэрэн иһиэхтээх буолаҕа. Мин туох буолан иһиэхтээгин туһунан суруйууларбар, оннооҕор хохонноробор эрдэ этэн испитим. Ону бэйэтин кэмигэр бу киһи наһаалыыр диэн ылынан испиттэрэ буолбат дуо? Ол эппит кэмин бу илэ тиийэн кэлбитигэр буолар буолуохтааҕын курдук ылыммыттара. Үгүстэр кэмэ кэлэн аастаҕына (этэргэ куттала суох буоллаҕына) биирдэ саҕаран, чобуоххайан турар идэлээхтэр. Саха олох хаамытыттан хаалбакка, өссө сорох түгэттэргэ инникэлэн да иһэрэ баар. Хаалыта да баар. Омугун ыарыытын ыарыы, үөрүүтүн үөрүү онгостор буоллаххына ону барытын билэ-көрө, истэ, ингэринэн бэйэҥ нөҥүө таһаара сылдьаҕын. Мин билингги үлэтэ-хамнаһа суох турукпар бэйэм айар үлэбинэн тугу онгоруохха сөбүй диэнгэ үлэлэһэн, тугу гыммыппын ити түмэн, бу күнүргэ көрдөрдүм. Ол онтон улаханньа астынньа, үөрдүм, кэҥээтим. Тугу эмэни утары уунардаах курдук сананньа.

– Дьэ, кырдык, күннэринг истинник, иһирэхтик, хайдах эрэ кырдыктык, дыһынээхтик диэххэ дуу, аастылар, тоҕотун туох диэн быһаарыан этэй?

– Биһигиттэн истинг иһирэх, дыһа, чин буолуу баран эрэр. Бу барыта омук итэбэлэ, эрэлэ саарбаҕыттан, атын сонноһун элбэҕиттэн. Ырыынак буруйдаах дииллэр. Ырыынакка бэлэмнэнэр кэм да, үп-харчы да, көңүл да баара. Биһиги ону төһө сөпкө туһанньабыт. Манна хайдах салалта олорон кэлбитин сыаналыахпытан сөп. Мин бэйэм сыанабылларбын ити «**Санаа буолардаах, буолбаттаах**» диэн кинигэбиттэн булан ааҕахтарын сөп. Биһиги, «Саха кэскилэ», обществен-

най хамсааһын быһыытынан, бэйэтин кэммин баттаһа сөптөөх сыалы-соругу туруоран үлэлээ-биппит. Сыыспыппыт диэн санаа суох. Ону атыннык салгыыр эрэ санаа баар. Салалта биэрэр, биэрбэт кыаһын барытын туһана сатаабыппыт. Бу оонньоон буолбатах, кырдьык, ис сүрэхтэн кыһамныы этэ. Ол да иһин айар киһэлэрбэр ону өйдүүр, өйүүр, хос, кэтэх санаата суох дьон кыттан, көмөлөһөн, наһаа чэпчэкирик, ыраастык, иһирэхтик истинник ааста. Хос кэтэх санаалаахтар кэлбэтэхтэрэ.

– **Хайдах биир-биэс харчыта, өйбүлэ суох олорон, манньк улахан тэрээһини оноруохха сөбүй, хаартыга курдук собуор барыаххын сөп этэ буолбат дуо?**

– Салалта эрэ өйөөтөбүһэ, көнүллээтэбинэ, ханнык эрэ сойуус чилиэнэ буоллаххына сата-ныахтаах диэн буолбатах. Миигин айар олоғум тухары салалта өйөөбөтө, мин суруйааччылар сойуустарын чилиэнэ буолбатахпын. Ааһа баран эттэххэ кинилэр мин кинигэбин таһаарбатах-тара. Оннооҕор «Бичиккэ» таһаарыахтааһар бэлэм тахсыбыт кинигэбин атыылаттарбаттар, би-блиотекаларга тарваттарбаттар. Бэйэ бэйэлэрин күлүктэрин көрө-көрө куттанса, бэйэ бэйэлэрин хайһаһа, ааспыты туойа сылдыар дьон. Мин хара маннайгыттан ону өйдүүр буолан, кинилэргэ туох диэн хом саныхаппыый. Оннуктар. Олохпун оннук. Бэлэми кимтэн да эрэйбэккэ, барытын бэйэн илиигэр ылан сатаан тэрийиэххин наада. Биһиэхэ араас дьоһурдаах, талааннаах, ураты өйдөөх, үтө санаалаах дьон элбэх.

Ханнык баһарар үйэҕэ айар куттаах дьон сүрэхтэрэ аһаҕас, көнүл диэки таттарыылаах буо-лар... Дуоһунастаах да дьонноҕо, үптээх-астаах да дьонно киһи кутун оонньоутун, өйүн-санаа-тын, көнүлүн өйүүр, сыаналыыр дьон баар буолар. Кинилэр былаастан тутулуктара бэрт. Өйөһүү, өйдөһүү туохтаах эмэлээх буоллаххына кэлэр. Төһө да үгүстэртэн кэлэйн, бүтэр уһукка чугаһа-атахха син биир өйүүр дьон көстөөччү. Кырдьык, мээһэ киһи ылсыбат баламат санаата дириллэр.

Мин бастакы кинигэбин Кулаковскай киинигэр бэлиэтээбитим. Иккис игирэ кинигэбин эмизэ онно, эбиигин Опера Балет театрыгар. Үһүс төгүлбүн үс сиргэ бэлиэтирим бэйэм санаабар, буолар буолуохтааһын курдук этэ. Туохтаахпын толору көрдөрө баа баара. Быһыл айар үлэнэн дьарыктаммытым 20 сыла, 50 саасын көрсө, кинигэм табыста, ырыаларбын хомуйан икки (игирэ) компакт диискэлэрим табыстылар. Уонна олох сонун аныгы үйэ кинигэтин таһаардым диэн олоробун. 2000 с. игирэ кинигэлэрим компьютернай варианнарын сиди дискэнэн бастаан таһаарбытым. Ол эмизэ сонун этэ. Билигин ону үтүктүбэккэ атыннык таһаарыт киһи диэн **Яков Александров-Бэрт Дьикти** диэн, чаччы да бэрт дьикти инженер компьютерщик атаспыныын үлэ-лээбиппит. Кини сиди визитка вариана барыан сөп диэн эппитэ. Москваттан ыйыталаһан, форма-тын сөп түбэһиннэрэн таһыта. Сымыйа буолбатах компакт диискэлэри, сиди визиткаларым үс эрэ күнүнэн бэчээттэнэн, айар киһэлэрим сааланар күннэригэр Москваттан тийээн кэлбиттэрэ. Ол курдук кэпсээтэххэ үгүстэр итэҕэйбэттэр. Кырдьыга оннук. Ити барыта **Родион Иннокентье-вич Федоров** диэн Мэнэгтэн төрүттээх үтүө киһи көмөтүнэн, өнөтүнэн ситиһиллибитэ. Барахсан, ыпсаран тиксэрэн, дьаһаллаах, тэрээһиннээх да киһи эбит диэн сыаналаатым. Кини урут да элбэх дьонно көмөлөһөрүн истэрим. Кинигэбин бэлэхтээбитим. Кинигэбин ааһан баран, ыңгыран ылбы-та уонна өйүүрүн туһунан быһаччы эппитэ. Аны кинилэр буолан, атастар-дөбөттөр, **Иннокентий Тарбахов, Мария Габышева** (Тыгын Дархан ресторан) бэйэлэринэн ылсыһан, «Кружалло» диэн киһи мэнээк санаммат да ураһайыгар баай талым күндү остуолун тэнитэн, үтүөкэһнээх дьоро киһиэни тэрийэн ыттылар.

– **Эн аттыгар сылдыбыт, көмөлөспүт дьону ырытан көрдөххө бары да ааттаах-суоллаах дьон дии, ону хайдах хамсаттын, төлөстүн?**

– Төлөһүү, атыылаһыы диэн өйдөбүл суох этэ. Хара маннайгыттан сүрэх үтө көнүлүгэр, киһилии сыһыанна олобуран тэрээһин барбыта. Ким да үлэм иһин бачча харчыта аһал диэн көрдөөбөтө. Бары көмөлөһө сатыыр санаалаахтар этэ. Хос санаалаахтар кыттыспатахтара. Итинник түмсүү кэлинни кэмнэ арааһа аһыйаабыта буолуо оноробун. Мин бииртэн улаханлык үөрэбин, мин таспар бары туохтаах эмэлээх, олоххо бэйэ көрүүллээх, дьоһурдаах, талааннаах дьон түмсүбүтүтэн. Киһи киһилээхпин диэн киэн туттар дьонно. Ама, **Алексей, Екатерина Егоровта-ры, Байбалы, Чолбон, Дапсы чаһылхай уолаттарын, Дмирий Иванову, Владимир Заболоцкайы, Владимир Татариновы, Варя Аманатованы, Василий Еремеевы, Клавдия, Герман Хатылаевта-ры, Иэхэй Чухайдары, Сергей Попову, Владимир Махначевскайы, Тумус Мэхээлэни, «Кындыл» аатынан Бүлүүтээҕи театр артыыстарын, режиссердара Маргарита Соколованы, куоракка кэлэн сана сценаҕа тахсыбыт эдэр кэскиллээх ычат Күн уола Ньыыканы хайаан киһи астыммат дьонно буолуой! Бары мин айымныбар бэйэлэрэ айымнылаах дьонно.**

Туох баар тэрээһиним кылаабынай режиссера **Карл Сергучев**, ытыааччы **Алексей Егоров**, ытыааччы-сценарист **Екатерина Гаврильева**, тэрийээччилэр **Саргылана Адамова, Валентина Чиркова**, художник **Эдуард Тойтонов**, кыһыым **Таня** идэлээх, идеялаах дьон буолалларын өссө төгүл бигэргэтэн туран махтанабын.

Театрдар директордара, Святослав Григорьев, Анатолий Николаев, Гаврил Местников, «Кружало» директора Юрий Никифоров, «Саха Виктория» Анна Исакова, «Киин» радио Лариса Анисимова, НВК Анатолий Спиридонов, Николай Максимов, Полина Перуашева, Анна Захарова, «Копиртехсервис» Александр Никифоров, «Ил Түмэн» хаһыат Куорат уола, «Киин куорат» Туйаара Нутчина, Прокопий Чуукаар, «Орто дойду» Аммос, «Кыым» Нина Герасимова, «Столица» медиахолдинг Кирил Алексеев, Яков Александров, «Якутская гаасета», «Молодежь Якутии» хаһыаттарга, народнай поэттар Семен Руфов, Моисей Ефимов, дофоттор-атастар Михаил Эверстов, Михаил Николаев, Александр Шарин, Александр Уаров, Владимир Андреев, Валентина Черкашина, Тамара Данилова, Александр Петров, Дмитрий Иванов өйбүллэрин, тэрээһинмэр ис сүрэхтэн көмөлөрүн, үтүө тылларын иһин барҕа махтал. Улуустартан Бүлүү, Мэнэ, Амма, Орто Халыма, Дьокуускай куорат салалтатыгар махтанабын.

– **Махтал билинги кэмгэ төһө сыаналанаара буолуо дии саныгыгын?**

– Туох диэн эттэний, туох барыта махталлаах, хайҕаллаах буоллаҕа, ону сүтэрдэхпитинэ олох да эстэрбитигэр, киһилии сыһыаммытын сүтэрэрбитигэр тийиэхпит дии. Бу тэрээһинмэр санаалара буолан, сүрэхтэрин үтүө баатынан кыттыспыт дофотторум-атастарым айымньылара эмиэ кыттыһан мин дьонно тийдэҕим дии. Махтанарбыттан астынабын. Махтанардаах киһи киһилии буолаа иһи. Аҕала сатаан махтаныы миэхэ суох. Хос кэтэх санаалаах, ордугургуу, сэнии да санаабыттар, истэригэр табыллыбаттар ханнык да диэбиттэр баар буолан эрдэхтэрэ, олох барыта бэркэ ааспытын истэн, санаалара көнүө да буоллаҕа. Атын киһи табыллыта, сатаныыта киһи сүрэхтин үөрдөр, сүргэтин көтөҕөр. Табыллыы көнсүүнү эмиэ аҕалар. Биһиги табылыннахпытына, көнсүһэн иһэр буоллахпытына, түмүстэхпитинэ тугу баҕарар тэрийиэхпитин, оноруохпутун, айыахпытун-тутуохпутун сөп эбит дии саныбын. Дьон атыылаһыллыбыт, кимиэхэ эрэ бөрт буола сатаабыт, сонноммут буолбакка, истин иһирэх, аһаҕас, көнүл түмсүүлэри, тэрээһиннэри суохтуур эбит.

– **Ону олоххо киллэрэн иһэргэ туох мэхэйдэр бааллар дии саныгыгын?**

– Салалта мань өйдүн, өйүн, тэрийиэн наада. Үптэх-астаах дьон куттахтарынан, истэринэн-ноордорунан, хоонньуларынан эрэ буолбакка, куттарын-сүрдэрин, сүрэхтэрин-бырдарын иэтэн, толкуйдаан көмөлөһүөхтэрин наада. Чопчу чахчы кыахтаах, талааннаах идеялаах дьону булан өйүөххэ, кыах биэриэххэ. Куккун-сүргүн атыылыы, харчы оноро сатыы сылдьан, олох да мэлийиэххин, иэдэиэххин сөп. Улуустаһыы, ордук санаһыы, бөрт былдьаһыы, бэйэ бэйэни албыннаһыы сахаларга эстиини, сатарайыыны эрэ аҕалар кыр өстөөх курдук көрүллүөхтээх. Түмэр, дьүөрэлиир төрүөттэри булан, сүрэхпит баҕатын онно туһулуохтаахпыт. Биһиги аҕыйахпыт бөрт, салгыытын бары билэбит...

Онон эн, өй-санаа өтгүнэн монкуруут барбатаххын, омуккуттан akkaастанан монкуурт да буолбатаххын, саха туһа минньигэс санаабыттан монкурдаабатаххын да бу тэрээһиннэринг ырылхайдык көрдөрдөхтөрө дии.

Оннук диэн бигэ санаа баар. Ол эрэн бу киһини, ол аата миигин, «тоҕо баччаанга дылы оннун булларбаттар», «хаайыыга симиэххэ баара, өссө кинигэ таһаарбыт буола буола» диэн кыбдыгы-рааччылар баалларын эмиэ иһиттим. Дьон санаата араас буолара онтон көстөр. Урут да оннуга, кэлэргэ да оннук буолуо. Олох мөккүөрэ суох буолбатын туоһута.

– **Манан тохтоон хаалбатын биллэр, туох былааннардааххын?**

– Биллэн турар, өссө күүскэ үлэлээн биэриэхпин наада. Миэхэ сыал-сорук, туолбатах баҕа санаа, сиппэтэх-хоппотох үлэ хара баһаам. Ол иннинэ бу таһаарбыт кинигэлэрбин, компакпын, сидивизиткабын атыылыы, тарҕата, быыстапкалыы, көрсүһүү тэрийэ, санаа атастаһа, саха санаатынан иитиллэ киин, илин энээр улуустарыгар тийиэхтээхпин. Иэстэн-күүстэн төлөрүйүөхпүн эмиэ наада. Мантан биир эмэ туохтаах эмэлээх киһилээх сылдьыам, Дмитрий Иванов барсыах курдук, олохтоохтор кыттыһыахтарын сөп, көстөн иһиэ...

– **Туох санаан этилибэккэ хаалла?**

– Бу айар киһэлэрбэр мин эппит, этэр санааларым, ырыа буолан көтүлэр, хоһоон буолан аабылыннылар, кинигэҕэ киирэн, диискэҕэ тахсан, үйэлээх суолларын буллулар. Онтон ордук айар киһиэхэ ситиһии, астыныы туох баар буолуой. Мин айар олохпуттан кэмсиммэппин. Саҥа үлэлээн ээр курдук санаа эмиэ баар... Махтанабын айыттарга, атыбар алтыһар атастарбар, дофотторбор, саха туһа санаалаахтарга,

Үөрөбин күн сырдыгыттан,
Бүгүн, этэннэ сылдьарбыттан,
Кэрэни кэрэхсиир
Киһилии буолбуппуттан.

Ухханы кытта кэпсэттэ Куорат Уола

ҮНҮС ТҮНҮМЭХ

(ЫРЫА УОННА ЫРЫАҢЫТТАР)

«КЭНТИК» – «ЧОЛБОН». ҮЙЭ ЧИЭППЭРЭ

*Туохтан манньк эбитин
Кыайан өйдөөн тийибэппин,
Сааһырдахпыт аайытын
Күн сырдыга кэрэтин...*

(Тумус. «Кэнттик» бөлөх биир бастакы ырыата)

Сахаҥа биллэр-көстөр үгүс ырыаһыттарбыт, мусукааннарбыт, бөлөхтөр, ансаамбыллар бэлиэ, дьоро күннэрэ буолуталыы тураллар. Үгүстөр шоу – суоҕу бэрэлиир майгытынан тутта сөрөөн, улахан бэлэмэ суох хомуур кэнсиэртэри онордулар. Ким хайдаҕа, хайдах эбитэ эмиз онно көһүн-нэҕэ...

*Олох суола түмүктэнэр сирдэригэр
Ыйытыаҕа эйигиттэн баҕар санааң
Ааһан сүппүт күннэр суолталарын,
Ирдиэ баҕар чопчу тутан, кутуң-сүрүң...*

(Тумус. 1979 с. «Кэнттик» бөлөх)

Бэлиэтиир сөп буоллаҕа, дьыл – хонук, олох ааһан иһэр. Олорбут олох, сылдыбыт сырыы, үлэлээбит үлэ түмүктэрэ, айан-тутан ааспыт олох майгыта бу күн эргиллэр, онно көрдөххө хайдах-туох эбитин сыана быһарга, махтанарга тоҕоостоох.

*Күн сиригэр төрөөммүт,
Күлэн оонньоон, хоргутан,
Олороохтоон ааһарбыт
Кылгас түгэн эбит ...*

(Кэнттик. 1980 с.)

Ити сиэринэн Тумус Мэхээлэ «ЧОЛБОН» аан бастаан «Кэнттик» диэн ааттаах эрдэҕинэ, айбыт ырыаларын сэргүтэн онорорго былааннаммыта.

*Манньыйан туруоң,
Уйадыа көрсүөң
Кэмиң ыган, түүрэн кэллэҕинэ*

*Соргулаах түгэн, соруммут күнцү
Кэтэспэтэх күңнэр-дьылгар кэллин
Соргулаах түгэний,
Соруммут күннэрий...*
(«Соргулаах түгэн»)

– «Чолбоннор» сөбүлэһэн, манна кэлэн дыарыктаммыттара. Түмүгэр түөрт түһүмэхтээх, өтөрүнэн көрбөтөх кэнсэрбитин көрдүбүт. Истибэтэхпит ырааппыт да эбит маннык таһымнаах оонньууну. Хайа да түгэнгэ мин талааны ытыктыбын. Чолбон кыабын иһинэн сүгүн кэн-сиэртээбэтэҕэ олох ыраатта.

*Кыра элбэх кыһалҕа
Кыһалаҕа бүппэжкэ,
Атын суолга аралдьыйан,
Иңэр-сүтэр олобуң.
Таңара билэр бэйэтэ
Туохтан оннук буоларын,
Олох элбэх эндириң
Биэтэк тэңнээ барытын...*
(Кэнттик. «Таңара бэйэтэ билэр»)

«Чолбон» 15 сылыгар Сэмэн Архипов, кэлин «Чолбон-Легенда» диэн Карл Сергучев улахан кэнсиэртэри тэрийэн тураллар. Онно сылдьан турабын. Бу курдук буолбатах этэ. Тумус уонна мин тэрээһиннэрбитигэр эмиэ кэлэн оонньообуттара. Үрдүнэн-аннынан, сыһа-халты, тийим-мэт-түгэммэт быһыы-майгы элбэҕэ бэрдэ.

*Бэрт былдьаһыы бэрэтэ,
Ымсырҕаһыы айдаана.
Ордугургуу көрүтүтэн
Ууга-уокка түсүһү...*
(«Таңара бэйэтэ билэр»)

Бу соторутаагыта Бороҕонно көс түһүлгэҕэ тахса сылдьан оонньообуттарыгар, ол 25 сыллаабы ырыаларыттан тэйбиттэрэ көстөн олороро.

Тумуска:

– Дьэ, хайдах оонньуугут? – диэн улаханлык саарбахтаан ыйыппытым.

– Дьарыктаннахтарына бэттэх кэлэллэр ини... – диэн буолбута. Икки нэдиэлэ кэрингэ эрэ хаалбыт этэ. Уолаттар Тумустуун күүскэ дьарыктанан, эрчиллэн, Бороҕоннооҕу быһыыны кык-кырачы мэлдьэһэн кэбиспиттэр. Куластара антах, истэриттэн кыайан тахсыбат этэ, дорҕоон, ис сүр оонньуута да суоҕа... сөхтүм, дьарык кэнниттэн барыта эргиллэн кэлбитин. Ис күүстэрэ санаа буолан саҕардаҕа, этии буолан эттэҕэ.

*Көхсүң иһэ куччаан,
Кутуң иэнэ аччаан,
Санааң-онооң
Түһэр күнүң көрсө,
Тэмтэрийэр кэмнэргэр
Тэбиэстэн тураар.
Тирэх буоллун абаң-сатаң,
Туһааннаах сорсунуң
Соргуну уунуоҕа,
Ээй, соргуну уунуоҕа...*
(«Соргулаах түгэн»)

1981-84 сс. Тумус аан бастаан Кэнтиккэ сэбиэттэри сылдьан «Кэнттик» диэн бөлөҕү тэрийэр. Анатолий Иннокентьев-Сымпа бас гитара, Киэсэ Халанников, Юрий Алексеев – ударнай. Онно Намтан Ылдыһын Сааска, Үөһээ Бүлүүттэн Бахлай Дьууруй, Грузин Сааска кэлэн оонньуулар. Оччотооҕуга эдэр ыччат кутун туппут ырыалар: «Дьоллоох этим диэн, баҕар», «Оҕо санаам оонньуута», «Кэлин кэрдиис кэмнэргэ», «Элбэҕи олохтон ирдээмэ», «Таңара бэйэтэ билэр»,

«Хаһан эрэ», «Соргулаах түгэн», «Санаатым бүгүн», «Тот үйэ доржооно», «Хаммат баҕа», «Дьон тыла иһниэ, баҕар диэн», «Дьоро киһэ», «Ындыар дьыала», «Илиигин уунаар» Кэнттикэ суруллубуттара. Тыллара барытын кэриэтэ Тумус киэннэрэ. Тумус 1979 с. хоһоон суруйан саҕалаабыт эбит.

1984-86 сс. тохтобул. 1986 с. Намна мусталлар. Үс бырааттыы Намолий, Саша, Гриша Ылдьыныннар киирэллэр, куолаһ хотон, бөлөххө Нам колхуоһун аатынан «Чолбон» диэн ингэрэллэр.

1986-87 сс. 20 ырыаттан турар «Бий анныгар санаа» диэн альбому суруйаллар, күүскэ гастроллууллар.

1988 с. Тойук майгытыгар «Көстүүлэр», «Уһук хоту дойдуга», «Тыгын кырдыаһас саҕаттан» диэн тойук-ырыалары онороллор.

*Кэлин кэрдиис кэмнэргэ
Кэтии-маныы сатыбын,
Кэрэ кэскил баҕатын
Көрдөөн була сатыбын...*

(Тумус. 1980 с.)

1989 с. Тумус атын бөлөхтөргө рок хамсааһыны тэрийэ, муусукаҕа сахалыы майгыны тэнитэ барар. «Айталларга» тийиэн ити дьыл «Санаалар», «Тайҕа уоттара» диэн альбомнары таһаарар.

1990 с. «Чорооннорго»: «Сыттыкка сытар санаа», «Дьэ, буолан эрдэҕэ», «Мин эйиэхэ тийиэҕим», «Хаһан баҕарар, кэлин даҕаны» диэн композициялары онорор.

1992 с. «Сэргэлэргэ» тийиэн эмиэ биир композицияны онорор.

*Киң аартыгы тэлэммин,
Киэҥник-куоңук хардыылаан,
Ытыктабыл ыламмын.
Иилиэм диибин дьоннорбун.
Элбэх санаа кыымнара
Эһиэннэрэ, миэннэрэ
Сыска-буорга тэпсиллэн,
Хаалаахтыыллар халтайга...*

(Тумус. Кэнттик)

1992 с. «Голос Азии» фестивалга Чороон, Чолбон, Айтал, Сэргэ, Тумус кытталлар. Чороон финалга киирэр.

1993 с. Финляндия. «Чороон» уонна «Айтал» Тумус «Алаас ырыалара» муз. спектаклынан, «Манан ат» (Айталы)- Тумус композициятын оонньууллар. Тыйаатыртан Симон Федотов, Афанасий Федоров, Степанида Борисова кытталлар.

1994 с. «Айталы», «Чолбон» Тумус, С. Борисова, И.Дакаяров Франция-Италия аан дойдутааҕы аатырбыт театральнай фестивалга кытталлар. Айталы «Сарыал тыына» этничэскэй композицияны оонньуур.

«Чолбоннор» бу иннинэ Санкт-Петербурга, Москваҕа аатыра оонньууллар. Бары билинэллэр, аат-суол, киэп-хаап бөҕө буолар.

1995 с. «Чолбон» Гонконг, Финляндия дойдуларынан гастроллуур.

1996-97 сыллартан «Чолбон» мөлтөөн-ахсаан барар. Фонограмма үйэтэ кэлэр. Хата, бу кэмгэ Тумус, Г.Сергучев тэрийбит «Дапсытын» сахалыы тыыннаан таһаарар. «Таах саҕа», «Сарыал тыына» диэн классика буолар альбомнары суруйаллар.

2007 сыл тыыннаах муусука Саха сиригэр хаттаан эргиллэр дьыла буолан эрэр. Тыыннаах муусука көс түһүлгэлэрэ үс улууска буолла.

Муус устар 4 к. Опера уонна Балет театрыгар Тумус тэрийиитинэн Карл Сергучев режиссердаан «Чолбоннор» дыкты, хатыламмат кэнсиэртэрэ буолла. «Айталлар», «Чорооннор» эмиэ юбилейдаатылар.

«Чолбон» хантан саҕалаабыттарыгар, бастакы ырыаларыгар төттөрү түһэн, уруккуну санаан оонньуулларыгар кукка-сүргэ баар, долоҕойго хаалбыт уһуктан, эттэрэ-хааннара уһуктан умайан таҕыста, тыын кэллэ.

*Эргиллибэ эмиэ,
Самаан сайын кэлиэ
Куккар-сүргэр тыллы биэриэ.*

*Тубарсыйбыт дууһаң
Көңдөйдөмүт кэмэ
Ааһан барыа, иңэн сүтүө,
Тыллыаҕа, ситиэҕэ
Дууһаҕар эйиэхэ...*

(Тумус. 1981 с. «Соргулаах түгэн»)

Тумус уонна «Чолбоннор». Айар хомуһун алтыһыннарбыт айылҕаттан айдарыылаах мургун-нара уонна туйгуннара ыллаан-туойан ааспыт ырыалара-тойуктара оччотооһу кэмнэ кукка-сүргэ тийиэрдии иһиллибитэ. Билигин да биһирэмэ сүппэтэх, суолтата суураллыбатах.

Кэнсиэр бастакы түһүмэҕэр Кэнтик кэминээҕи ырыалар бардылар. **Иккискэ** Чолбоннор иитэн-такайан таһааран эрэр, Үөһээ Бүлүүттэн үс саҥа тэриллибит бөлөхтөр оонньоотулар. Сүн-ньүнэн оскуола оҥолоро.

«Мохсоҕол» (сал. Гаврил Сазонов-Сохуон Гончуос) Бахлай иитиллээччитэ. Баларга үчүгэй гитаристаахтар эбит. Бу Сохуон өссө **«Тосхол»** диэн Үөһээ Бүлүү оскуолаларыттан хомуур састааптаах бөлөҕү «соһор» эбит. Баларга бас гитара сэргэттэ.

«Кэскил» диэн Ороһу орто оскуолатын оҥолоро (сал. Роман Кыһылбаайыкап). Бу бөлөххө солистарын бэлиэтии иһиттим. Эдэр бөлөхтөр Чолбону, бэйэ-бэйэлэрин үтүктүспэккэ тус-туска суол көрдүүлэрэ кестөр. Чолбоннор соннообокко оҥолор бэйэлэрин буочардара туох тахсарынан такайаллар эбит дии санаатым.

*...Ол да буоллар, сэгэрдээр,
Баҕарабын мин бүгүн
Бары дыккы кэрэни,
Элбэх-элбэх тапталы,
Көрү-нары тэрийиң,
Көхтөөх буолуң, эдэрдэр,
Уруй буоллун оонньууга,
Дьоллоох буолуң, дьоннорум...*

(Тумус. 1981 с. Бахлай бастакы ырыата)

Үһүс түһүмэххэ «103» уонна «Уран» бөлөх «Чолбон» репертуарыттан оонньоон иһитиннэр-дилэр. «103»-эдэр бөлөх «Чолбон» аатырбыт «Хотойун» уонна «Көмүс абыланҕын» толордулар. Хотойу кыайбатахтара. Иккис ырыаны бэйэлэригэр сөп түбэһиннэрэн, уратытык ааҕан толорон сэргэттилэр. Ураннар «Мин ыллыырым эйиэхэ» диэн урукку ырыаларын кыайан аахпатылар. Уонна **Виталий Власов «-72»** тугу эрэ бэйэтин киэнин оонньоото, элбэх, кураанах гынан баран, тыастаах тылларты эттэ.

*Көңүл олох элбэх-талбах кэрэтин
Алтан харах кыһуругар уураңҕын
Үчүгэйин, үрүмэтин, сүөгэйин,
Үрүт өттүн холбуйаңҕын,
Үҕүэ тутан олбуйаңҕын
Ылыам этэ диэңҕин
Санаама-а...*

(Хаммат баҕа. 1982 с. Кэнтик)

Төрдүс түһүмэххэ – толору састаап, бары бааллар. Манна **«Бүлүчү», «Уруһуйдаан ыллыабым», «Дьоро кизэ», «Килэмэн», «Ылыам этэ», «Ындыар дьыала», «Хотой»** диэн аатырбыт ырыаларын көрөөччүлэргэ бэлэхтэтиллэр.

Туох диэн этиэни, көрөөччүлэр куттарыгар-сүрдэригэр ингэринэн, астыммыт-дуоһуйбут иэйиилэрин дохсун ытыс тыаһынан биллэрэ олоҕулар. Түмүккэ саала барыта туран «Хотойу» хос-хос ыллатан уураабат ытыс тыаһынан доһуһуолаатылар. Көрөөччү манньк, ырыа-тойук эйгэтигэр махтаммытын, астыммытын көрбөтөбүм ырааппыт да эбит. Чолбон диэн – Чолбон!

*Хаһан эрэ күүнүң тыгыа,
Күлүмүрдүө, күөлгэ түһэн,
Көччүйүөҕэ күөх сирэмҕэ.
Кэрии тыаҕа кэҕэ этиэ,*

*Кэнсиэ-ипсиэ кэрэ кэми
Миэхэ буотах, миэхэ буотах
Миэхэ буотах, атыттарга...*

(Хаһан эрэ с. 1979 с. Тумус бастагы ырыата)

Мусукааннар үгүстэрэ сырыттылар, астыммыттар. Бу өрө тутуу, билини бэлиэтэ. Анаан-минээн тыаттан кытта тийиэн кэлбиттэр.

«Чолбон» үйэ чиэспэрин бэлиэтээһинин кыра хобдоҕо диэн, биир да тойон-хотун суох, биир да киһи эвэрдэлээбэтэ. Былаас «Чолбонго» сыһыана урут хайдаҕый да, уларыыбатах. Былаас бэйэтин «тапталаахтарын» биэбэйдиир. «Чолбон» таптала – норуокка, кинилэр айымньылары, ырыалара-тойуктара норуот өйүгэр-санаатыгар, сүрүбэр-быарыгар сөнөн сылдыахтара. Кэнэбэс-ки ыччат кинилэртэн үөрэнибэ. Билигин сабардаан, өрө тутулан сылдыар бааһынайды-хоро-луу майгы сиик курдук симэлийэн сүтүбэ.

Киһи дууһатыгар туспа эйгэни аҕалар ырыалар-тойуктар сэдэхтэр. Чолбон бу кэнсиэрин көр-бүт дьон, бу ахтылбанныах сырдык ийиилэрин үйэлээх-саастарыгар умнуохтара дии санаабаппын. Ол буолар «Чолбон» улуута!

Хайа баҕарар көлүөнэ илдэ сылдыар истиннээх, иһирэхтээх, ис дьиннээх, ис чиннээх буолар. Ол таһымнаах. Бэйэтэ ураты тыыннаах. «Чолбон» бэйэтин көлүөнэтин тыынын илдэ сылдыар. Култуура, искуустуба, литература эйгэтигэр, көлүөнэ эйгэтин тыынын, истингин, иһирэҕин илдэ сылдыар бөлөхтөр, түмсүүлэр суохтарын тэнэ, сэдэх көстүү. Билинни бааһынайды маргынаал майгы ону аҕалбат. Төһө да уруйдаан, арбатан ону ситиспэккин. Харчы. Былаас үрдүгэр үткүүлээн аат-суол ылыахтарын сөп, ылаллар даҕаны. Олортон кут-сүр эйгэтигэр суохтар.

*Тоттук үйэ дорҕооно
Туора топпут бэлиэтин
Аргыстара буоланнар
Арыаллыллар олобу...*

(Тумус. «Тот үйэ дорҕооно»)

Тугу этэбин:

– Аныгы үйэбэ доҕуһоолаах ырыа-тойук классиката диэн баар буолар эбит буоллаҕына, онно «Чолбон» Тумус айымньылары буолуохтара. Оннук да сыаналаныахтаах! Тумус искуустуба деятэлин үтүөлээх аатын, Ылдыын Сааска, Бахлай култуура, үтүөлээх артыыс аатын ылыахтаахтар этэ. Тыыннаах классиктар буоллаҕа.

*Ханнык сылаас, сымнаҕас
Кэрэ, нарын тыллари
Булан, талан билигин
Этиэхпин билбэппин...*

(«Элбэҕи олохтон ирдээмэ»)

Суол буолан баран дьуолката, айан буолан баран эркээйитэ суох буолбат

Киһи олоҕун суола кэннигэр субуллан, анараа ааспыкка хаалар. Сылдыбыт сириг элбэбэ, эриирэ-буруура санааны муннарар. Арай, хаалларбыт эркээйилэрин уонна суолгар охсубут дьуолкаларын кылбаһан көстөн тураллар. Олору атын киһи эмиэ көрөр. Онон эркээйилэргэ уонна дьуолкаларга ыраахтан көрөн, муммакка чопчу тийиэбин. Суола оспут да буоллун. Кэм-кэрдии обургу, оннооҕор буолуоҕу сотор. Охсуллубут дьуолканы тыа быһыһыгар булан, манна атыттар сылдьан ааспыттарын билэбин. Хаһан, хайа диэки баран иһэллэрин, тугу гына сылдыбыттарын сылыктаан, сыаналыгыгын.

Айан айымньылаах буолар. Айымньыларың хааланнар атыттарга дьуолка буолан көстөллөр. «Чолбон» бөлөх суола-иһэ эмиэ оннук. Айымньы эркээйилээх суоллаах.

«Чолбон» хаһан да, киминэн да өйөнүллүбэтэбэ. Дьылҕата оннук буолуо. Сахалар талааннаах дьоннорунан тамнааллара, кинилэргэ наадыбаттара, өрө тахсан иһэри сонун тэллэбиттэн түгнэри тардан түһэрэр ураты кыдыктыахтар. Ол биллэр. Ити өнүйбэт омук бэлиэтэ. Чэ, ити хааллын. «Чолбон» айымньыларынан күүстээх. Билигин сааһыран, көбүрөөн, тарбаһан,

бөлөүнэн оонньуу уурайа тамнаабыта ыраатта. Билигин чолбоннор биирдэ эмит түмсэ түһэн оонньуу түһэн ыллалар.

Кэнники ырыаларын хомурунньуга «Көмүс ардах» диэн этэ. Тахсыбыта ыраатта. Ол кэннэ уу-чуумгу буолбута. Арай, былгырын 25 сылбытын бэлиэтээн, оонньоон ылбыпыт. Онно «Кэнттик» эрдэхпитинээҕи ырыаларбытын сэлбийэн, дьон дүүлүгөр таһаарбыппыт. Куоратынан, тыанан тус-туспа баран, бииргэ түмсэр уурайбыта быданнаата. Ырыаҕа убаммыт ырыаттан ырааппат, тойукка туулайбыт тойуктан араппат диэбиккэ дылы чолбоннор, син биир, ырыаларыттан араппаттар. Ханна араҕаххыны? Иитиллэн, оонньоон кэлбит эйгэн буоллаҕа дии. Кыра эмит кыах баар буолла да ырыаны өрө туспутунан сылдьаллар. Хаарыаннаах талааннар харыһылтата суох таах хаалыахтарын хара күүстэринэн хардарыта бэрсэн, искэ баар мөккүрдүүн мөккүһэн, баччаанҕа диэри кэллилэр.

Быйылгы дьыл «Чолбон» оонньуутугар кыра уларыһылаах буолла.

Дьуур Бахылаай (Юрий Васильев) уонна Мондо Сааска (Александр Ильин) буолан бэйэлэрин туспа хомурунньуктарын Ньурба «Долгун» Владимир Гуляев устуу-дьиэтигэр устан, онорон-гутан таһаарбыттарын аҕалан, миэхэ иһитиннэрдилэр. Кинилэр соһуон гынан иитэ-үөрэтэ сылдьар бас-гитара **Гоньчус Соһуонап (Гаврил Сазонов) оонньоспут.** Хомурунньуктарын аатын «**Түгэни ыытыма**» диэн бастакы ырыаларын аатынан бысыттар. Хомурунньук уон түөрт ырыаттан турар. **Тыыннаах доһууоллаах ырыа Саха сириг чрдүнэн тахсыыта олус сэдэх буолбута ыраатта. Онон быйылгы дьылга бу улахан сонун быһыы буолар.** «Тыыннаах» толоруулаах диискэни истибэтэх быданнаата. Барыта «һыаах» курдук, мас-сына онорбут доһууолунан аныгы кэм туолан турар. Онон бу сонун хаһыакка, иһитиннэрэр тэрилтэлэргэ хайдах да бэлиэтэммэккэ хаалара табыҕаа суох. Баҕар ити «дан» доһууоллаах ырыалар ортолоругар соҕотох тыыннаах толоруу сүтүөн сөп. Бөх ырыа быһыгар түстэтинэ ким да көрбөккө, истибөккэ хаалыаҕа. Ол иһин суруйа сатыы олоробун. Суруйар иһим да курдук буолуо. Бииргэ оонньоон, биир өлүүгэ өлөн баччаанҕа диэри истэхпит дии. Бэйэм дьонум диэн, була сатыы-сатыы хайгыы олоруохпун санаам буолбат. Хайдах баарынан быһыта этилибин. Уолаттар бэйэлэрин оонньууларын булбуттар. «Чолбон» киэниттэн чыҥха ураты. Ол уратылаһы төрдө чыыстай гитарнай оонньуулаах доһууол буолбутугар уонна гитараҕа оонньоохун хаамытыгар, сүллүүтүгэр олоһуруттара буолар. Гитараны истэн-истэн кэлбит киһиби. Сол курдук сөбүлүүбүн. Эдэр сааһым кини доржоонноругар бигэнэн ааспыта. Ураты буочар үөскэппитэринэн эбэрдэлиэхпин сөп. Саҥа оонньуу диэбэппин эрэри уратыйы баар. Ол **Мондо Сааска оонньуу өңүн үтүөтэ. Ураты гитараһыт.** Туох диэххиний? Диір кыах суох. Диірдээҕим буоллар диэм этэ. Онтум суох буолан истэн астынабын. Хомурунньугу сахалыы баҕайы барыылаах диэхпин санаам олох буолбат. Ол оннугар **Дьуур Бахлаай бэйэтин кимиэхэ да суох туспа бараана баар.** Омуктуу «drive» диэн. Ырыа барыыта, бараана, киһини хамнатыытын аата. Дьуур Бахлаайга матыып «drive»-та айылҕатыгар баар. Онтунан дьону хамсатан, баччаанҕа диэри ыллаан-туойан кэллэҕэ. Хомурунньукка 1-2 оннук хамсатыылаах ырыа баар буоллаҕына хомурунньук сэргээһини ылар. Бу хомурунньукка оннук ис сүмэлээх ырыалар хастар даҕаны. Өйдөөн истээрин эрэ. Сорох ырыаларга сизэр суох элбэх ураты хаамыларга охтуулар бааллар. Дойдохтуур «фантазия» аһары киэн. Элбэх хаамыы ырыа бараанын сыппатар. Көннөрү истээччигэ оннук. Оттон муусукаһыт киһи истэр буоллаҕа дии. Элбэх хаамыы ырытыылаах, толкуйдаах буолар. Ол эмиэ ырыа сүмэтин онорор. Мин истэрбэр барааннаах ырыалар «Сэбирдэх ибирдээн», «Эрэл», «Кыах баар дуо?», «Атыммын диэмэ» диэннэр.

Хомурунньук биір өссө уратылаах. Өтөрдөөүтэ Умсүүра диэн хохуйааччы хайдах эр киһини бастаан билбитин уонна дьахтар буолбутун туһунан хоһоон суруйан таһааран, дьону соһутан турардаах. Кэлин ол хоһоону уу иһэ-иһэ хайҕаабыттара. Куһаҕан сутуйуулаах диэн өс хоһоону баар. Оннук «сугуллун» Владимир Гуляев диэн Ньурба хохуйааччыта ырыа тыла суруйбутун, бу хомурунньукка «**Олоххо олоһу түстүбүт**» диэн «эротика» ырыата кирибит. **Ырыа зйгэтигэр бу бастакы «эротиканы» аһаҕастык толоруу буолар.** Куһаҕан да, үчүгэй да диэбэппин. Сыһыан аҥы-аҥы. Хайдар. Бэйэбит истэн сыаналыаххыт. Ырыа тыллара, ити «эротика» ырыа тылларыттан уратыта, ис хоһоонноохтор. Хоһоон сизиргэр барсаллар. Арыый куормалара тутатара ис хоһоонунан, син бэрсэллэр.

Чэ, кылгастык ситигирдик. Дьуур Бахлаайы, Мондо Саасканы саҥа тыыннаах оонньуулаах хомурунньуктара тахсыбытынан эбэрдэлибин. Санньттан санаа сүгэнэрэ түстэҕэ. Буоларынан буола, барарынан бара турдун.

Тумус Мэхээлэ

КӨС ТҮНҮЛГЭ – БЭРДЫГЭСТЭЭХХЭ

Т

ыыннаах муусука көс түнүлгэлэрэ Майаба, Борофонго хайдах ааспытын ааспыкка суруйтаалабытым.

Горнай улууһа, бырааттыы Даниловтар курдук биллиилээх суруйааччыларынан, **Мария, Василий Мохначевская**дар ааттарын сүгэр саха музыкальнай тээбириннэрин онгоруунан аатырар мастарыскайдарынан, **Раиса Захарова, Анна Дьячковская** курдук ырыаһыттарынан, **Данил Санников, Карл Сидоров** курдук мелодистарынан айар эйгэбэ биллэллэлэр. **М.С.Егоров** аатынан кулууптарын үлэтин бүгүн билсэхпит. Ол эрэн тыыннаах досууолга биллэр-көстөр ВИА-лар тахсыбыттара биллибэт. «Атамай» диэн фонограммщиктар көстөн иһэн сүттүлэр.

Билинни кэм тыыннаах муусукатын чулуу бөлөбөр «**Дапсыга**» Горнайтан **Николай Осипов** – бас гитараба, ырыаһыт да быһыытынан, **Василий Федоров** – ударникка оонньообуттара. Горнайтан республикаба тарбахха баттанар, анал үөрэхтээх (звук) уус-тыас инженерэ **Яков Александров-Бэрт Дьикти баар**. Мин билэrim эрэ ити.

Дапсылар бары үүт-хайаба суолун, бу олоххо бэйэлэрин суолларын тутан тыын таһаарынан сылдьаллар. Дапсы биир уола **К.Слепцов-Кучумаан** Борофонго «Тыыннаах» диэн бөлөбү тэрийдэ. Республикаба ытыллар улахан тыыннаах муусука тэрээһиннэрэ Дапсы дыоно суох сатамат буолла. Ол курдук бары өттүнэн табыстылар. Кинилэр көмөлөрө, кинилэр өйбүллэрэ улахан. *Үөлээннээхтэрин, эдэрдэри, кырдабаастары кытта дьүөрэлэһэн көлүөнэлэрин ис эйгэтин, сахалыы тыынын тутан сылдьаллар.*

Көс түнүлгэлэри тэрийэн ытытыга култуура колледжа, **Леонид Иванов-Лүнкүр, Дапсы бөлөх, «Аартык» студия салайааччыта И.Гаврильев-Лэкиэс** сүрүн төһүү буоллулар.

Ол курдук **Николай Осипов** көс түнүлгэни Горнайга ыытарга этии киллэрэн, тэрийэн ытыста. Дойдутугар, бу сынныалан киирин дириэктирэ, эдэр салайааччы элбэх үлэни ыытар эбит. Кулуубун үлэтин, бэйэни салайыныыга киирэн баран сэргэхсиппит, тупсарбыт. Атын сирдэргэ кулууптар үлэлэрэ өссө эбии төгтөрү түспүт курдук буоллабына, сынныалан киинэ республикаба биир бастакынан юридическай статус ылан, муниципальнай тэрилтэ быһыытынан үлэлиир. Кулууп ис-тас көстүүтүн тупсарыыга бэйэлэрэ киллэрбит харчыларынан үлүгэрдээх үлэни ыыппыттар, ыыта да тураллар эбит. Аныгы кэмгэ сөп түбэһиннэрэн, сана үлэ хайысхаларын киллэрэн нэһилиэнньэни кытта үлэни биллэрдик сэргэхсиппиттэр.

Сынныалан хоһо, кафетерий, сэттэ араас интэриэһинэн түмсүүлэр, ол иһигэр литературнай, музыкальнай түмсүүлэрэ, «Дьүөгэлиилэр», «Бизнес-леди», «Тал-тап» суорумнубу кулууба, компьютернай киин о.д.а хайысхаларга былааннаахтык үлэлиилэр эбит.

Киинэ ситимин кытта бииргэ үлэлээннэр сана, сонун киинэлэри республикаба биир бастакынан көрө олоролор. Аралдытар коммерческай отделлара араас култуура тэрээһиннэрин, конкурстары, концертары, спектакллари, шоулары, уус-ран самодеятельность куруһуоктарын тэрийэн ыытар. Административнай-техническэй отделлара тэрилтэ финансовай-экономическэй өттүнэн бигэ туруктаах буолуутун, үлэ-хамнас инники сайдан иһитин хааччыйар. Билигин кинилэр кулууптара республикаба биир үчүгэй үлэлээх, сайдан иһэр базалаах сынныалан кииринэн буолбут.

«Дабан» диэн радиостанцияны үлэлэппиттэр. Сонуннары, биллэриилэри, иһитиннэриилэри, эбэрдалэри таһынан уонтан тахса анал рубриканы тиһигин быспакка таһаара тураллар. Биһигини быһа эфиргэ таһаара сырыттылар.

Бэрдьигэстээххэ куораттан Тумус, Уххан, Алексей Егоров, Лэкиэс, Лүнкүр, Бэрт Дьикти, Владимир Спиридонов, Михаил Семенов-Мишсэмний, Василий Еремеев-Чээ Баска, уонна «Дапсы», «Ирбэт Тоң» бөлөхтөр буолан тиийдибит.

Уус-Алдантан «Тыыннаахтар», «Аартыктар», Майаттан «Бй суола», Үөһээ Бүлүүттэн «Мохсобол», «Тосхол», «Уолан», Хатастан «103» бөлөхтөр кыттыыны ыллылар.

Тэрээнин туох да ааттаах, реклама – арбатыгы бөҥө барбыт, көрсүү атаарыы мааны. Көс түһүлгэлэр улуустар баһылыктарын таһымынан баран иһэллэр. *Улуус баһылыга Н.И. Андреев бастагы солбуйааччытын, култуура управлениетын начальнигын, айар түмүсчүлөр салаа-йааччыларын түмэн, көс түһүлгэ тэрийээччилэрин кытта көрүстэ. Санаа атастайы, этии киллэри сизэринэн кэпсэтии барда. Кэнсиэри көрдүлэр-иһиттилэр.*

Барыта тоҕус бөлөх оонньоото. Ааспыт көс түһүлгэлэргэ кыттыбатах **Үөһээ Бүлүү бөлөхтөрүн уонна «Ирбэт тон»** Саха лицейин, студеннар бөлөхтөрүн иһиттибит. **«Уолан»** бөлөххө Ники-иппэри майгыннатар үчүгэй сөҥ куоластаах **Ньургун Николаев** диэн уол баарын бары сэнээрэ иһиттибит. **«Ирбэт тон»** ударнига чахчы оонньоулаах тэтими тутар ыччат эбит. Туттуу-хаптыы да мааны.

«Чолбоннортон» Бахлай ыллаата. Бөлөхтөр бары да үчүгэйдик оонньоотулар. Тыас-уус да үчүгэй. Олохтоохтор кэлэ да сатаабыттар. Кулуупка миэстэ суох, туран көрөөччү элбэх. Үксэ орто, кырдыаҥас саастаах дьон. Тыыннаах рок музыкаҥа уруккута үксэ эдэр ыччат буолара. Тыыннаах муусука сааһырбыт дуу дии санаатыбыт. Көрөөччүлэр астынан, дуоһуйан тарбастылар.

«Манньык үчүгэй кэнсиэри көрө иликпит», «тыыннаах муусукаттан тыын ыллыбыт» у.о.д.а сөхпүт, махтайбыт тыллары хото иһиттибит. 72 саастаах Александра Винокурова диэн кырдыаҥас кэнсиэртэн улаханньык астыммытын, ордук **«103»** бөлөх оонньоутун барыларыттан ордорбутун эттэ.

Ыйтааччы Босс быһааран этэн, сыһаны-халтыны сатаан мүлүрүтэн, буолар буолуохтааҕын курдук онгортон, бэркэ ытта. Тыыннаах рок муусука – эр киһи муусуката. Бу тоҕус бөлөх тухары **«Ый суолугар»** биир ырыаһыт кыыстаахтар. Үөһээ Бүлүүлэргэ барыта кыргыттартан таһылы-быт бөлөх баар үһү диэн сурах эрэ иһиллэр. Кыргыттар да кыттан ыллаһан, оонньоһон иһиэхтэ-рин наада.

Көс түһүлгэлэр түмүктэринэн:

- **«103»** уонна **«Тыыннаах»** бөлөхтөр кыахтарынан, таһымнарынан сольнай кэнсиэри бэлэмни-иргэ, альбом таһаарарга сөптөөхтөр, онно көмөлөһөргө диэн буолла. **«Аартык»** (Лэкиэс) студията үлэлэһэригэр бэлэмнэ эттэ. Бу икки бөлөх көһүннүлэр, билиннилэр, дьонуннаах альбому, ырыа-то-йук, композиция бэлэмниэхтэрин наада. Айымньыга сүбэ-ама, көмө онгоруохпут диэн эмиэ буолла.

- Аны күһүн суол туруута көс түһүлгэлэри салгыырга диэтибит.

- Мусукааннар оонньоур таһымнарын фонограмма, көмүүтөр доҕуһолуттан итэҕэһэ суох оонньоурга дьарыктаналларыгар, кыһаналларыгар этилиннэ.

- Олох мөлтөх «попса» тыла-өһө эдэрдэргэ иһиллэрэ эмиэ баар. Айымньыга, тылга-өскө болҕомтону ууран, сүбэлэтэн-амалатан үлэлииргэ диэн этилиннэ.

- Саха мусукааннарын быстыспат ситимнэрэ – 14-60 саастаахтар, эдэр-кырдыаҥас сосуһан сылдыһыта үтөө түмүктэрдээх буоларын бу көс түһүлгэлэр көрдөрдүлөр. Ону сүтэримиэххэ наада.

- Горнай улууһа эһиил бэйэтэ ансаамбыл тэрийэн көс түһүлгэ кыттар, эдэрдэргэ фестиваль тэрийэр баҕалааҕын эттэ.

- Быйыл Саха бөлөхтөрө элбээбиттэринэн **«Табыкка»** саха-нуучча тыллаах бөлөхтөрү арааран, тус-тупса тутар сөп буолсу диэтибит. Сахалыы хайысханы тупса сыаналыыр, көрөр-истэр наада.

- СР Ырыа айааччылар сойууһара (А. Егоров) мелодистарынан эрэ мунгурдаммакка, тыыннаах муусука бу хайысхатыгар үлэлиир мусукааннары, ырыа айааччылар кытта үлэлэһэргэ эттэ.

- Көс түһүлгэлэр ис түмсүүлэрин тэрээһинэ баар буолла. Хайдах буолуохтааҕа, хайдах үлэ барыахтааҕа биллэр. Үгөһирдэн, олоҕурдан, эйгэни кэнэтэн иһиэххэ.

Үбүлээһин көрүллэрэ буоллар диэн. Кэлтэйдии энтузиазмҥа олоҕуруу кыаллыбата өйдө-нөр. Быйылгы Көс түһүлгэлэри тэрийэн ыттыы мусукааннар бэйэлэрин күчтэринэн, өйөөч-чүлэр өйбүллэринэн барда. Бу көс түһүлгэ тэрээһинэ Култуура министиэристибэтэ, Табык-ка сыһаннаан куорат мэрийэтэ, улуустар бюджеттарыгар анал строка көрүллэн, кэлэр өттүгэр киэҥ далааһыннаах үлэ барыгар көс түһүлгэ бары бөлөхтөрө өссө төгүл этиннилэр.

Кэнсиэри көрөн олорон, киһи санаата оонньоон онгортон көрөн, бэриэттиэн, инникилиэн баҕа-рар. Бу тыыннаах муусука – тойук, олонхо диэки барар хайысхалаах, кэлэр саха муусукатын кэскилэ бу эдэрдэргэ сытар, кинилэр хамсатыахтара диэн санаа киирэр. Манньык буолара буоллар диэн. Дууһа саҥа тылы, саҥа этиини эрэйэр. Ол саҥа тыл сахалыы майгытын сүтэрбэккэ, сөптөөх хайысханан сайдан иһэрэ буоллар дуу.

Тумус саҥа, тойук барааннарын онорбут суола баар. Сахалыы ырыа-тойук, доҕуһол, оонньоу араас хайысхаларын **«Чолбон»**, **«Чороон»**, **«Айтал»**, **«Сэргэ»** о.д.а бөлөхтөр онорбут холобурда-рыттан эдэрдэр үөрэниэхтэрин наада.

Ааспыт кэмнэргэ төһөлөөх хаарыан хампа күөх санаалар, тэрээһиннэр, туолбатах тулук ырлар ырыа-тойук, муусука эйгэтигэр хаалбыттара буолуй! Талааны, дьобуру көрдүөххэ, булуохха, биэбэйдииххэ, өйүөххэ уонна өйдүөххэ наада. Оччоҕо инникилээх буолуохпут этэ.

ТЫЫННААХ МУУСУКА ТЫЫННААХ

Бй анараа өттүгэр Майажа «Ый суола» диэн 7-9 кыл. үөрэнэр оҕолор саҥа тэриллибит рок бөлөхтөрүн сүрэхтэниитин «Сэргэ» бөлөх салайааччыта А.Босиков-Босс тэрийэн ыһыптытын «Орто дойду» №-гэр суруйан турабын.

Бу сырыыга эмиэ саҥа тэриллибит, идэлээх музыканнартан таһыллыбыт «Тыыннаах» диэн бөлөх сүрэхтэниитигэр Уус Алдан Бороҕонугар баран кэллибит.

Тумус Мэхээлэ, Георгий Сергучев, Алексей Егоров, Уххан, араас бөлөхтөртөн истээччилэр-көрөөччүлэр, «Чолбон», «Айтал», «Дапсы», «103», «Ый суола» «Аартык» бөлөхтөр, ырыаһыттар Байбал, Анатолий Бурнашов, Бүөккэ Бөтүрүөп о.д.а тийэн «Тойон Мүрүгэ» рок тойон түһүлгэтин тэрийдилэр.

Тыыннаах» бөлөх салайааччыта Константин Слепцов-Кучумаан, Уус Алдан култуураҥа салаата, куораттан «Дапсылар, Тумус Мэхээлэ быһаччы тэрээһиннэринэн, көмөлөрүнэн бу тыыннаах муусукаҥа «Тыыннаах» бөлөх сүрэхтэниитэ туйгуннук уонна маанытык ааста.

Уус Алданнарга олох соторутаабыта Суоттуга тэриллибит «Аартык» бөлөхтөрө эмиэ сүрэхтэннэ.

Тыыннаах муусука тыыннаах! (Сахалыы рок кэс түһүлгэтэ Тойон Мүрүгэ)

Саха сиригэр ВИА-лар ааспыт үйэ 70-80 сс. киэнник тарҕаммыттара. Ыччат гитараны, атын да муусука тээбириннэрин доҕор онгостубута. Ыччат ыллыыр-туойар дыбуура, муусука добуһуолугар кутун туттарыыта күргүөмнээбитэ.

Билигин өйдөөн, ырыта санаан көрдөххө бары биллэр ырыаһыттарбыт, мелодия айааччыларбыт, гитаристар, ударниктар, клавишниктар, тыас-уус таҥааччылар бары ити кэмнэртэн тэбиктэнэн тахсыбыттар эбит. Ыччат да, улахан да дыон түмсэ түһүүтэ баяна, гитарата суох буолбат этэ. Ырыа-тойук, үнүкүү-битии, нэһилиэк айыы бииртэн биир ВИА-лар тэриллэн, талааннаах-дыбуурдаах оҕолор тахсан барбыттара. Рок муусука сайдан барбыта. Саха эдэр ыччатын көбүн көтөхсүбүтэ.

Уус Алданга 1978 с. собурууттан кэлэ сылдьар Валерий Абдиркин диэн нуучча уола Бороҕонно бастакы ВИА-ны тэрийбитэ дииллэр. Михаил Сивцевтээх оччолорго оонньуулара үһү.

1982 с. Петр Копырин салайааччылаах «Мүрү» ВИА тэриллэр. Гена Семенов – гитарист, Иван Дегтерев – бас гитара, билигин иккиэн «Уран» бөлөххө бааллар. Костя Иванов, Афанасий Троев, Виктор Ефимов оонньоон, ыллаан-туойан ааспыттар.

Бу «Мүрү» бөлөх тэбэр сүрэҥин тэтимэ күүстээх барабанщик, ударнай инструменнары айааһааччылар Марфа Свинобоева диэн кыыс эбит. Саха ВИА-ларыгар кыргыттар ударнайга олоруттарын мин соччо билбэт этим.

Бээрийэҥэ «Кэскил» диэн бөлөҕү Антон Васильев тэрийэн оонньоон сылдыбыттар. Олортон Ким Семенов диэн тыас таҥааччы, кэлин анал үөрэҥи ылан билигин НВК-ҥа үлэлиир.

1990-с с. Бүөккэ Бөтүрүөп аатырбыт «Мүрүчээнэтэ» тахсар. Бу бөлөххө уларыа сылдьан элбэх мусукаан оонньообута дииллэр. Валерий Пестряков – бас гитара, Александр Дмитриев – клавиша, Анатолий Дегтярев – гитара, Толя Ховров – солист, Ганя Свинобоев – гитара.

1994 с. Б.Бөтүрүөп «Дэриэбинэ» уола киин куоракка киирэн дуораһыйар. Ырыаһыт, мусукаан, ырыа айааччы быһыытынан аатыран-суоллуран барар. «Дэриэбинэ» ырыатыгар, мин билэрбинэн бастакы музыкальнай клип онорон телевизорга таһааран үөрдүтэлиир. «Дуораан» диэн республикаҥа киэнник биллибит студияны тэрийэн үлэлэтэр. Бу студия бордодууксуйатын туһамматтар ырыаны сөбүлээччи саха сиригэр суох буолуо оноробун. «Дуораан» продюсерскай киин тэрийэр уо.д.а Бүөккэ Бөтүрүөп саха музыкальнай култуурата сайдарыгар, ырыа-тойук тарҕаныытыгар, 90-с сыллартан улахан хамсааһыны, ырыаһыттары иитэн таһаарбыт, өйөөбүт,

аранжировка бөжөтүн онорбут, этэргэ дылы мутуктан хаптаһынга тийэ мунгун ытаппыт мусукаан буоллаҕа. Кэлинни кэмнэргэ сахалыы хайысхаҕа уурбут-туппут ырыалара туох да майгы.

Бу кэнииттэн Уус Алданга чуумпу кэмнэр кэллэр. Кинилэргэ эрэ буолуо дуо, дойду үрдүнэн тыыннаах муусука хабааха тыһынар кэмнэрэ этэ. Барытыгар фонограмма баһылыыр. «Плюсовкалаах минисовка» көңүл айбардыыр үйэлэрэ кэлэр. Ырыаһыттар студияҕа харчы төлөөн, тупсарыллан оһоһуллубут ырыаларын холбоон кэбиһэн баран, айахтарын хамсатан «ыллыыр» «сайдылаах» кэмнэрэ. Оһоһуу куолас, муусука, үтүктүү, шоу, бэйэ-бэйэттэн, онтон-мантан уорсуу, буоллун-хааллын тыл-өс үгэһнээбитэ. Бу фонограмманы, дыону албыннааһын көрүнгүн быһыытынан көрөн суутунан, сокуонунан бобуу баран эрэр. Дьон тыыннааһы, дыһыһаһы баҕарар. Албынҥа харчытын төлүүн баҕарбат.

«**Табык**» рок муусука этничэскэй фестивала да көтө-көтө ытытыллар буолбута. Аны, бу да фестивалбыт барыны барытын хаба сатаан, муусука үрдүк оскуолатыттан, кытай фольклоругар тийэ хабаан ыта сатыыр буолла, нуучча частушкатын киллэрэрэ эрэ хаалла бадахтаах. Элбэх үбү кутан туран, нуучча биллэр бөлөхтөрүн ыңыран оонньоотоллоро туох да туһата суох, арай кинилэр ааттарынан харчы киллэринэргэ көмөлөөх буолуон эрэ сөп курдук. Россиялар биһиги рокпугун бэйэлэриттэн ордук тутан, аан дойду таһымыгар таһаарыахтара диэн эрэниэ – бүппүт майгы.

«**Табык**» этничэскэй рок хайысхатын ыһыктыбакка уруулуу түүр омуктар дойдуларын ыңыра уонна ити эйгэһэн аан дойдуга суол тыһыра, саха сириг аатыттан бэйэ быһаччы тахсара сөптөөх буолуо этэ диэн урут да этэрим, билигин да этэбин. Ааспыт «**Табыктарга**» сахалар рок бөлөхтөр суохтарын тэнэ этэ. 40-ча нууччалыы тыллаах бөлөхтөртөн сайаапка кирибитэ. Нуучча рогун фестивала буолбута.

Сахаларга тыыннаах муусука эйгэтигэр урут аатыра-суоллара сылдыбыт бөлөхтөр билигин солбуктарын көрдүүлэр.

Урукку «**Чороон**» салайааччыта **Георгий Сергучев** «**Дапсы**» диэн бөлөбү тэрийэн, кэлинни уонча сылга сахабыт сириг чулуу бөлөбө буола сылдыар.

Бу Бороһонго түмсүү төрүтэ буолбут «**Тыыннаах**» бөлөх салайааччыта **К.Слепцов-Кучумаан** «**Дапсы**» бөлөх киһитэ буолар. Дапсылар бары да кэриэтэ билигин тус-туска сирдэринэн тарҕаһан, анал суол тыһыран, үлэ-хамнас, аат-суол буолан сылдыаллар. **Кучумаан** дойдутугар кэлэн туох да ааттаах бөлөбү тэрийэн, улуһун аатын ааттатан эрэр, ааттатыа да турдаҕа. Билигин, аппаратуралара суох, үлэлэригэр хамнастара эмиэ суох. Сүрүн састаап: **Гаврил Свинобоев-Гаят, Дмитрий Готовцев, Слава Кривошапкин-Уруйдаан, Алексей Брежнев**. Ааспыкка баар **Филип Габышев** «**Аартык**» диэн сана бөлөх тэрийбит.

Кырдьаҕастартан «**Сэргэ**» (**Майа**) сал. **А.Босиков-Босс** «**Ый суола**» диэн 7-9 кыл оҕолоруттан тэрийбит бөлөбүн, ааспыт сырыыга Майаҕа сүрэхтэниилэригэр көрбүппүт. Бу сырыыга олох кылгас кэмнэ биллэ тупсубуттарын хайгыы иһиттибит. Майалар дьоннорун өйөөн, хамнас көрбүттэрин үөрэ иһиттибит. Ол аата идэтигэр туран үлэ барыахтаах.

«**Тыыннаахтар**» тэриллэбиттэриттэн күөттэнэн, бу олох кэлин, Суоттуга «**Аартык**» бөлөх тэриллэбит. Салайааччылар **Филип Габышев** – лидер гитара, **Володя Охлопков** – солист, **Тимофей Татаринов** – ударник, **Петр Охлопков** – бас гитара. Бу сана саҕалаан эрэр эдэр уолаттар «**Тыыннаахтары**» кытта тэнгэ сүрэхтэниилэр. Бастакы улахан түһүлгэлэрэ айар сайдыынан тэбиктэнииргэр баҕарабыт.

«**Тыыннаахтар**» сүрэхтэниилэригэр сылдыбыт «**Чолбон**», «**Айтал**», «**Дапсы**» курдук ааттаах-суоллаах бөлөхтөр, **Тумус, Георгий Сергучев, Алексей Егоров, Бүөккэ Бөтүрүөп, Анатолий Бурнашов, Байбал** курдук биллэр дьон алгыс тылларын, үтүө баҕаларын эдэрдэргэ – **Тыыннаахтарга**, «**Аартыктарга**», «**103-гэ**», «**Ый суолугар**» анаан эттилэр.

Ааспыкка Майаҕа уонна манна буолбут *тыыннаах муусука көс түһүлгэтин* тэрийэн ытытыга аппаратуранан, автобуһунан хааччыйыт Култуура колледжын дириэктэригэр **Аграфена Дмитриевна Макароваҕа, звукоинженер Леонид Иванов-Лүнкүргэ, кини көмөлөһөөччү уолаттарыгар** бары махталларын тиэрдэллэр.

Чаччы да үчүгэй, тыыннаах муусука түһүлгэтэ буолан ааста. Хатас «**103**» бөлөх (сал. **Игорь Капитонов**) эбии саҕаны иһиттибит. Хатас уолаттарын хатан тыыннара барыбытын өрүкүттэ. Бары да бөлөхтөр туох эмэ саҕалаахтар. «**Чолбоннор**» 25 сыллааҕыта бастаан саҕалыылларыгар оонньуу сылдыбыт ырыаларын толордулар. Дьингэнэн оччолорго Тумус бэйэтэ солистаан сылдыбыта биллэр. Бу соторо Чолбоннор дьоро киһэлэрэ буолуохтаах, онно Түмүс тус бэйэтэ ылыһырын истэр инибит дэһэллэрин иһиттим. «**Айталлар**» эмиэ бу күннэргэ дьоро киһэлэниллэр. «**Дапсылары**» кытта Уус Алданнар бэйэлэрин уолаттара **Бүөккэ Бөтүрүөп, Анатолий Бурнашов** тахсан үөрүү-көтүү бөҕө буолла. **Байбал** табыллан ыллаата.

Дьэ, уонна саамай үөрүүлээбэ, киһи махтанара диэн, улуус кулубата **Иннокентий Бочкарев** бэйэтинэн, бастакы солб. **Е.С.Заболоцкая, култуура управлениетын салайааччыта Борис Заров-**

няев буолан, бу түһүлгөү кэлэн кыттыны ылан көрдүлөр-иһитилэр. Бэйэлэрин эбэрдэлэрин тизиртилэр. Уонна Правительство бэрэссэдээтэлэ **Егор Борисов** дыһалынан Уус-Алдан улуһугар бэриллиэхтээх *1,5 мөл. сууммалаах аппаратураны «Тыыннаахтарга» туттарарга диэн мэккитэ сурук туттардылар. Үөрү-көтү-көбө буолла.*

Уус-Алдан киһилии аппаратураланан тыыннаах муусука да, студиялар үлэлээһиннэрэ, ыһыахтар, араас фестиваллар, күөн күрөстөр да тэрээһиннэрэ сэргэхсийэригэр эрэннибит. Эдэрдэри иити, үөрэти барыахтаах. Анал *штат көрүллэн, уолаттар хамнастаах үлэлэнэр* кыахха киирдилэр диэн эмиэ үөрүү буолла.

«Тыыннаахтар» улуустарын дыһалтатыгар махталлара улахан. *СР ырыа айааччыларын сойууһун бэрэссэдээтэлэ, СР үтүөлээх артыыһа Алексей Егоров, СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ, култуура колледжын преподаватэлэ Георгий Сергучев, саха рок муусукатын абата, ытыктабыллаах Тумус Мэхээлэ* улуус салалтатыгар эрэмнүүлээх махтал тылларын эттилэр.

Тыыннаах муусукаҥа рок көс түһүлгэлэрин салгыы сайыннараарга, Култуура министиэристибэтин бюджетыгар анал строка көрүллэн, улуустарынан тыгырыллан, тыыннаах муусукаҥа аналлаах көс түһүлгэлэри ыттар хайаан да наадалааһын дьүүллэстибит. Муус устар 7 к. Горнай Бэрдүгэстээбэр манньк рок көс түһүлгэтин тэрийэн ыттарга диэн буолла.

Эһиһилгиттэн былааннаан, саатар 10-ча улууска рок көс түһүлгэтэ тэриллэрэ буоллар улахан хамсааһын буолуон сөп этэ. Манна анал семинардаан, уһуһаан, маастар кылаастары, ырыа тылын-хоһоонун ырытыны тэннэ ытыллыахтаах. Улахан маастардар тыаһы-ууһу тангыга, муусука араас тээбириннэригэр оонньоохунна, ырыаҥа-тойукка үөрэтэллэрэ, тута көрдөрөн сүбэ-ама бизэрэллэрэ улахан туһаны аҕалара саарбаҥа суох. Култуура министиэристибэтэтэ көс түһүлгэ кыттылыахтарын этиитин өйөөн, эһиһилгиттэн бюджетка анал строка көрөрүгэр баҕарабыт.

Уус-Алданнар кэлбит бөлөхтөрү бэркэ көрсөн, аһатан атаардылар.

Майаҥа эмиэ оннуга. Дьэ, мин манна бири бэлиэтиһин. Урут рокердар, мусукааннар, ырыаһыттар муста түстүлэр да «муоска туруохха, муннугу кэйиэххэ дылы» арыгылааһыннаах буолара. Айар куттаах дьон «аһыырбытын» сөбүлүүр дьон этибит буоллаҥа. Ол кистэл буолбатах. Кэлинги сылларга ити уурайан эрэр. Арыгы баара, аһыан да сөптөөхтөр бааллара да, ааһа барар киһини көрбөт буолбутум ыраатта. Табыкка биһир оннук буоларын урут бэлиэтээн суруйан турабын. Биһир эмэ куһаҥан быһыы сэмэлэнэр, сиэри кэһи курдук ааһылар буолбут. Иһэр-аһыыр киһи туох күттүүннээҥи оноруй, ону өйдүүллэр. Ити үчүгэй. Тыыннаах рок муусукаҥа кутун-сүрүн туттарбыт бөлөхтөр, ырыаһыттар-мусукааттар түмсүүлээх, бэйэ-бэйэни өйөһөр, өйдөһөр туспа ураты ыраас эйгэлээхтэр. Түмсэ, муста түһэн тугу баҕарар оноруктарын сөп. Кинилэр айымньылара кукка-сүргэ тийэр иитиһилээх, тыыннаах. Тыыннаах киһи – тыыннаах эйгэни, тыыннаах ийиһини баҕарар!

Тыыммыт чөл буолуохтун! Рок көс түһүлгэтэ салгыы Горнайга айанныыр.

Уххан.

Дьокуускай-Бороҕон

ТЫЫННААХ МУУСУКА АБЫЛАНГААХ АХТЫЛБАНА

Олунньу 10 к. «Сэргэ» рок бөлөх салайааччыта Анатолий Босиков-Босс тэрээһининэн «Тыыннаах музыка абылангаах ахтылбана» диэн, Майаба, дыккы үчүгэй түһүлгэ буолан ааста. *Тумус Мэхээлэ, Карл Сергучев, Георгий Сергучев, Лэкиэс, Антон, Луцкүр* уонна мин ынырыллан тахса сырыттыбыт.

Бу түһүлгэбэ барыта алта бөлөх кэлэн Ходулов аатынан тыйаатырга оонньууларын, ырыаларын көрдөрдүлэр, иһитиннэрдилэр. Барытын саас сааһынан, бөлөхтөрүнэн ырытан көрүөм.

Бастаан «**Майа ритм**» сал. *Павел Попов*. Самодеятельность таһымыгар оонньуулаах иһирэх, судургу ырыаларын иһиттибит. Бу бэйэлэрэ туспа истээччилээх, көрөөччүлээх дыоһус бөлөх буолар. Оонньууларын, ырыаларын майгыта, судургу күннээҕи иэйии борустуой майгытыгар толору эппиэттиир. Малааһын, уруу, тыа сириҥ коңертарын таһымыгар бэйэлэрин истээччилэрин булан ыллыы-туйаа сылдыар дыон. Мустубут дыон бэркэ сэҥээрдилэр. Манньык эмиэ баар буолуохтаах диэн үчүгэй сыанабыл сиэринэн ылынныбыт.

Иккис бөлөх, 2006 с. саха биллэр, орто саастаах музыканнарыттан Дьокуускайга хомуллан тэриллибит «**Уран**» бөлөх. Салайааччы – *Михаил Дмитриев*. Уруккуттан биллэр гитарист.

Михаил Ершов – Урукку Бүөккэ Бөтүрүөп «Дуораан» бөлөхүн гитариһа. «Акцент» диэн бөлөххө эмиэ оонньуу сылдыбыта. Орто үчүгэй баайылаах музыкант быһыытынан биллэр.

Василий Григорьев – урукку ааттаах-суоллаах «Чороон» бөлөх ударнига. Басистара – *Иван Дегтерев*. Солист, ырыа айааччы *Петр Березкин* уонна саха сириҥ биир чулуу гитариһа *Гена Степанов*. «Чороон» соло гитариһа этэ. Туох да диэбит иһин күүстээх чээрэ. Хард-рок хайысхатыгар үлэлиллэр эбит. Орто сүгэннэн аттарыылаахтар, толоруулаахтар. Саҥа тэриллибит, этэргэ дылы музыка эйгэтигэр «муннулара тырыллыбыт» дыон тугу баҕарар онорон таһаарыахтарын сөп. Үчүгэйдэр.

Үһүс бөлөх, эмиэ саҥа тэриллибит, «**Тыыннаахтар**» диэн Уус-Алдан Сыырдаабыттан кэлбит-тэр. Тэрийээччи, салайааччы «Дапсы» бөлөх клавишника, солиһа *Константин Слепцов-Кучумаан*. Соло гитара – *Гаврил Свинобоев-Гаят*, уруккута эмиэ Бүөккэ Бөтүрүөп «Мүрүчээнэтин» гитариһа, саха сиригэр биллэр гитарист.

Дмитрий Готовцев – саха сиригэр эмиэ биллэр баянист, элбэх тээбириннэргэ оонньуур ураты дыоһурдаах, хор салайааччыта. Урут Степан Семеновтаабы кытта «Тумат» бөлөххө оонньуу сылдыбыта дириллэр.

Ырыаһыт, ырыа айааччы *Филип Габышев*, ударник *Слава Кривошапкин*, клавишник *Алексей Бережнов*. Урукку «Сунтар» бөлөх салайааччыта *Михаил Семенов* бу бөлөххэ 5-6 ырыа онорсубут эбит. Ылласта. Онто сибииһэй баҕайытык иһилиннэ. Аныгы сахалыы рок майгытыгар оноһуллубут ырыалары толордулар. Ортону үрдүнэн таһымнаахтар. Тыын кэлиэн баҕарталыыр. Инникитигэр тахсыах майгылаах. Толорууга «Дапсы» майгыта баар. Кучумаан «Дапсыга» өр сылдыбыт сабыдыалын суола буолуон сөп. Бу бөлөх субу сотору кэмнинэн бэйэтин суолун булуунук.

Тоҕо иннэ диһин? *Кучумаан* айылбаттан тэриллибиттээҕэ «Дапсыга» кыайан ситэри тахсыбакка сылдыбыта диэн сыаналыбын. Клавишник быһыытынан оонньууругар ураты-туспа майгылаах тыастаах-уустаах музыкант буолара кестөрө. Ырыатыгар-тойугар сахалыы хайысхалааба, төрүт баара кестөрө. Кылыһаба уһуктан эрэр. Кучумаан бэйэтэ туулайан, тыыннаах бөлөхү хара күүһүнэн, улахан өйбүлэ суох тэрийэн сахалыы ырыа-тойук киэн түһүлгэтигэр таһааран эрэр. Уус-Алдан мөссүөнүн дьүһүннүүр биир өңүн көрдөрөр буолсу. Суотту уола Филип Габышев биир ырыаны толорбутунан сэдиптээн, ураты суоллаах-иистээх, кэнэбэскилээх буолсу диэн бэлиэтиэхпин баҕарабын. Уус-Алданнар бу бөлөхтөрүн күөскэ өйүөхтэрин наада. Атын баара биллибэт.

«**Сэргэ**» бөлөх, салайааччыта *А.Босиков-Босс*:

– Биһиги саха музыкатын иллэрээ күннээҕилэрэбит, – диэн туран үс ырыаны толордулар. Бэркэ иһилиннэ. *Петр Осипов* – ударник, *Олег Васильев* – бас гитара уонна ырыаһыт *Босс* – саха маҕнайгы бөлөхтөрүн биир «аксакаллара» буоллахтара.

«Сэргэлэр» саха музыкатын иллэрээ күннээбилэрэ буоллахтарына, «Хардыылар» диэн бэҕэһэннилэргэ көһүөххэ.

«Хардыы» сал. *Гаврил Колесов-Ганнибал*. Ааттаах ырыа айааччы, ураты толоруулаах ырыаһыт. Бары билэр, билинэр киһибит.

Иван Местников – гитарист. Саха сириг биир амтаннаах уонна минэ барар гитариһа. Билигин овору уһууар эбит. Сайдан иһэрэ көстөр.

Анатолий Осипов – бас гитара. «Хардыылар» «дэриэбинэлии» панк-рок хайысхатыгар «хаанаах-сииннээх» ураты оонньоолору билигин да тыгын биэрэр эбит.

– «Халдьаайыга, хаппыт маска, хара тураах озорор...» ырыата, «Балбаах сыта» «Хаар түһэр...» умнуллубат ырыалар. «Хардыылар» ураты суоллаах-иистээх музыка эйгэтигэр ыллар хардыыны озорбут дьон буоллахтара. Ганнибал аата Ганнибал, ураты көстүү, мөссүөн, Мэнэ биир ааттааҕа.

«103» бөлөх. Эдэр ыччат. Хатастан кэлбиттэр. Дьэ, соһуа үөрүөхпүтүгэр дылы саайдылар. Босс эппитини, саха сириг бүгүгүнүтүн көрдөрдүлөр. Тыгыннаах доһууолга сахалыы тыллаах эдэрдэргэ «Үргэллэр» эрэ бааллар диэбиппит (олор да сааһырдахтара), бу чаччы эдэрдэр соһута-лыыр курдук көһүннүлөр.

«103» диэн Хатас автобуһун ньүөмэрэ ааттаах, сахалыы кэскиллээх бөлөх баар буолбутун кэрэһиттэринэн буоллубут. Тыастара-уустара, ырыалара-тойуктара, көстүүлэрэ, туттуу-хаптыы сонун. Бары бэлиэтии көрдүбүт;

Озорлорго ырыаны аттаран таган озорор доһуу (композиционный мышление) баара толору көһүннэ. Соһуччу, туора майгыларынан ыпсаран, ону хомоһойдук холбоон, сахалыы рок майгытыгар оонньоотулар. Оонньоуу таһымнара додо курдук үрдүк. Бэйэлэрэ туспа буочардаахтар, туспа ураты толоруулаахтар. Сороһор тэтим кыайан тутуһуллубата. Эрчиллии, наамык (навык) ситэ илигэ көстөр.

Ударнигы хайбаатым. Доһууолу кытта силлиһэр тыастаахтык, холку-босхо оонньоулаах эбит. Ырыаһыты хайбаатым. Үчүгэй ураты ырыалары суруйталыыр эбит. Куолас өгүн уларытан, ыган ыллыра ыарахана көстөр. Бэйэтин өгнөөх куолаһын уларыппакка ыллыра үчүгэй буолсу, уопсайынан куоласка, дорбоонно сүбэ-ама наада. Тэтим, «пульсаны» ыһан кэбиһэ да сыстар, бас оонньоута сөхтөрдө.

Гитарист уол туспа озорон көрүүлээх, киэн-куон оонньооччу буолсу быһыылаах. Ырыаны озороччу кини буолуон сөп. Бөлөхтөрүгэр кыыс куолаһа ситэрэн-хоторон биэриэх эбит дии санаатым.

Биир уратылар, норуот ыллыыр-туойар майгытыттан тэбиктэнэн тахсан, ону рок барааныгар холбоһун эмискэ күөрэс гынан көстө туруута, кырдыаҕастарга да үксүгэр кыаллыбат майгы. Саха рогун эйгэтигэр эмискэ баар буола түспүт эдэрдэртэн үөрдүбүт.

«103» саамай улахан сайыабаны (сайаапканы) озордо. Эдэр эрчимнээх, көтүл-босхо тыгын кэлэр. Хатас автобуһун аныгы музыка диэки айаныгар озорсооччулара элбэтигэр, көнө айан суолун баһаран туран, бары албаатыбыт. Маннык эдэр тыгыннаах бөлөх продюссердардаах буолуон наада.

Босс эппитини саха музыкатын сарсынгылары – **«Бий суола»** бөлөх.

Роман Плотников Леонид Иванов-Луңкурэ Антон Иванов-Антон, биллэр продюсер, «Сэргэлэри» кытта элбэхтик үлэлэспит эбит. Нарыйаана-Куо, Болдьумаар уонна Сулустаан, Алик Григорьев, «Дайыы» бөлөх, «Радивер» бөлөх, Илья Павлов диэн ырыаһыттары продюсердаабыт. Үлэтин түмүктэрэ көстөр. Бу Антон, мин кыра оҕо сааһым доһоро Нуучча Вовка уола эбит. Аҕата Вовка Түбэй-Дьаарханна озорбута. Кыра сылдьан оонньоон, мэниктээн, араас бааһы озорон, мөһүллэн да биэрэр этибит. Хата, мин үөрдүм, уолуттан.

Бу да тэрээһинтэн тэбиктэнэн, эдэрдэргэ аналлаах түмсүү-түһүлгэ буолар чинчилээх. Өйүөххэ эрэ наада.

Билигин фонограмматтан, дьону албынныыр ньыматтан тохтуохха диэн киэн кэпсэтии барар. Омук сирдэригэр «плюсовканан, минусовканан» сымыынан ыллаан харчыны хомуйуу мас-сыанньыктааһын, истээччини албыннааһын көрүгүн быһыытынан сокуонунан бобулар буолла. Россияда да ити туһунан киэн дүүллэһиилэр буолан эрэллэр. Попса фонограммай дьайаана, шоута истини, иһирэи сүтэрдэ. Кут-сүр тыгыннаахха наадыар.

«Сэргэ» ааттаах-суоллаах кырдыаҕас бөлөх утумнааччыларын уһууан эрэллэрэ, эдэрдэри тыгыннаах музыкага итэллэрэ, угууалара көлүөнэлэри ситимниир.

Анатолий Босиков-Босс, бу, Тумус эппитини, сылаас холумтаннаах тэрээһинэ кини кэргэнэ, култуура үлэһитэ **Вера Николаевна** үйэ анаардаах юбилейыгар айар үлэнэн алгыһынан буолла. Талааннаах айар үлэһит анаарыттан улахан тутулуктаах. Бары музыканнар Вера Николаевнаны эҕэрдэлэтилэр, Босс тэрээһинигэр махтанналар.

Тыгыннаах музыка абылганнаах түһүлгэтигэр бары астынан кэлибит.

ЛЭКИЭС

Саха култууратын, искусствотын, литературатын, эйгэтигэр туох сана сахалыы тыын баарын, сана уларыйыылар, хайысхалар, истииллэр баар буолбуттарын бары истэ, билэ, көрө сылдьабыт. Сыанабыллар да араастаахтар. Мин бэйэм санаабын быктардахпына, театрбыт куньуктүүрүбү өрөөтө. Үнүү сахалыы хайысхаҥа бара сатыыр. Ол эрэн сөптөөх киэп-халыып, туттуу-хаптыы чөлүн булан олоҕура, этгэнэ-сининнэнэ илик. Геннадий Баишев үлэлини сатаата. «Эрэл» үнүү ансамбыла сахалыыны тутан иһэн, уоҕа хараата. Кыах тийибэтэ курдук. Уруһуй эйгэтигэр Тимофей Степанов айымныларынын тыына тутан турар. Бу эйгэбэ уруһуйу табаарга кубулутуу майгыта бара турар. Архитектураҥа, дизайынна ситиһиилэр бааллар, Сахалыы дьүһүлгэн – дизайн сайынна. Таҥас быһыытын-майгытын дьүһүйүүгэ үрдүккэ табыстылар.

Киинэ киһи куһаҕанын хостуу сатаан баран, онно буксуйда, холлон хаалла, бөлөнөбөр бэттэрдэ бадахтаах. «Чыныс хаан» хайдах буолара биллибэт. Кэмэ кэлэбинэ көрүөхпүт-истиэхпит дии. Киһи эгэлгэни истээри олорор.

Литератураҥа эмиэ им-дьим. Ахтыы, дыахтар ытабыла маассабайдаата. **Кинигэ** тахсытыгар нэһиликтэр остуоруйалара, улуу дьоннор олохторо, кэнэбэски, саха сирийн остуоруйатын онорууга тэптик буолуо.

Удьуору ыал таһымыгар ырытыы барда, төрдү-ууһу хаһыы бара турар. **Айыы үөрэбэ** балайда бара турар. **Духобунаска** атын суох. **Фольклор** олонхонон сайдыах чинчилээх. Онтубут сиикэйэ суох кырдыгынан бардар диэн санаа баар.

Опера-балет бэйэтин эйгэтигэр ситиһиитэ элбэх. Атын эйгэ буоллаҥа. Сахалыыта суох, ол хобдох. «Ньургун Боотуру» туруоруохтаахтар, онно көстүү.

Искусство маассабай көрүнгэ *самодетельность* олох эһиннэ. Мэнэлэргэ син баар.

Ырыа, тойук, добуһуол эйгэтэ

Арҕаангыны, нууччалыыны үтүктэр. Сахалыыга дэгэрэни тутта. Добуһуол онно сайынна. Аҥардас ити иһин кинилэри сыаналыахха сөп. Ону онорор уонна соннуур, үөрэтэр, такайар дьоннор баар буоллулар. Ити дьоннор ити үгэни олохуран эрэллэр. Сахалыы истиил манан көһүннэ. Үгэскэ кубулуйдагына кыйыы буолар. Олортон бүгүнгү күнгэ биир чулуулар **Лэкиэни – Иннокентий Гаврильевы** истиэхпит.

Хаан тардыыта диэн баар. Арҕаангыны үтүктүү маассабай бара турдагына, саха төһүү музыканнара, орто саастаахтар хааннара тардан, үтүктүү диэки буолбакка, сахалыыга эргийдилэр. Уонна манна бөлүмнүлаахтар. Онтулара бу олоххо туспа этии буолуон баҕарталыыр. Манна аҕа музыканнар сабыдыаллара элбэх. **Чолбон, Айтал, Чороон курдуктар**. Саамай төһүү сабыдыалы классиктар **С.Зверев, Христофор Максимов** хаалларбыт ырыалара-тойуктара онордулар.

Саха ырыатын тойугун үгэһэ умнуллубута. Муусукаҥа сахалыы барыы диэн, тыыннаахтыы тутуһан туран дойдохтоон барыылаах. Чопчу миэтэрэтэ суох, тутта хоһуйан дойдохтоон түһүү баар буолуохтаах. Куола кылыһахтаах, дорвооно уратылаах буолар. Хоһуйуутугар ис хоһооно хатылана турбат. Дорвоону тойон угуулаах.

Дьэ, манньк сахалыы майгыны тутууга чабылхай холобурунан Лэкиэс буолар. Кинини кытта сахалыы добуһуолу онорууга үгүстэр алтыстылар. Кини аата дорвоонноохтук иһиллэр буолла. Ырыа добуһуолун онорооччулар элбэхтэр, олортон бу күнгэ мургуннара – **Иннокентий Гаврильев-Лэкиэс**.

Кини Мэнэ-Хангалас Төнгүлүттэн төрүттээх. Азата Эмис – Наахара киһитэ. Хос эһэтэ Кытаах уус диэн тимир ууһа. Ийэтэ Төнгүлү. Ийэтин абажата аатырбыт олонхохут Тон Суорун.

Киэсэ култуура колледжыгар эстрадной отделенияҕа инструменталист идэтигэр **Георгий Сергучевка** үөрэнэр. Г. Сергучев музыкальной грамотаҕа, сахалыыга аан бастаан уһуйбута уонна колледж иһинэн «**Дапсы**» диэн бөлөҕү тэрийэн, иитэлээн таһаарар. Манна **Николай Осипов, Леонид Иванов-Лүнкүр, Василий Федоров, Костя Слепцов, Павел Семенов** сүрүн састаап буолан, тыһыллан-хабыллан тахсаллар. Билигин бары туспа ааттаах-суоллаах ырыаһыттар, мусукааннар, аранжировщиктар, ырыа айааччылар.

1995 с. салайааччылара Г.Сергучев **Тумус Мэхээлэни** кытта билиһиннэрэр. Манна этэргэ дылы «саҕаттан төрөөһүн» буолар.

Лэкиэс ону манньк ахтар:

– Тумус бастаан миигин оонһуурбун истэн баран: «Дойдугар тийэн хачыгаардаа, сатаан оонһообот эрэри муннаныма...» – диэбитэ. Ол курдук барыбытын «алдьаталаан» баран абырахтаталаабыта. «Туох ааттаах киһитэ кэллэ, этэрэ барыта түктэри, түгүнэри өйдөөлүлээх, олох атын» диэн, үөйбөтөх-ахтыбатах майгы үөскээбитэ. Бастаан кини биһиэхэ этэрэ, тон эккэ этэр курдук этэ.

Сыһыа аһыллан, кини дьайааныгар киирэн хаалбыппыт. «**Ойуун түүлэ**» испэктээкили туруорууга Тумус үлэлэспитэ. Биһигини доҕуһолга кытыннарбыта. Онно ис турукпутунан, эттиин-хааннын уһуктан ээрбитин өйдөөбүппүт. «**Ломка**» дииллэригэр дылы уруккубут алдьанан, «эттэтэн», саҕаттан сахалыы таҥылыбыппыт. Муусукаҕа сахалыы барыылаах, онкуллаах, кут оонһуулаах майгыга ылларан испиппит. Олоҕу көрүүбүт, сыанабылбыт кытта уларыйбыта. «**Чолбоннор**», «**Айталлар**», «**Чорооннор**» диэн кимнээх эбиттэрин, ис дьиннэригэр инэ өйдүөх курдук буолбуппут. Урут анардас кулгаахпытнан истэр бэйэбит, кутунан-сүрүнэн истэргэ, ылынарга үөрэммиппит.

Ол түмүгэр Тумус айытынан «**Сарыал тыына**», «**Таах саҕа**», «**Сүүрээн**» диэн олох сахалыы тыыннаах альбомнары таһаарбыппыт. Тута дойдоххо, куоттара сылдыар майгы кэлбитэ. Ону тутта сатаан айар-тутар майгы кэлбитэ. Бу улахан уһуйуллуу түмүгэ этэ.

2000 с. Питерга бара сылдыбыппыт. Барыта 200-чэ бөлөх мустубут этэ. Онно сахалыы муусука бараана диэн туох уратылаабын, ханнык таһымҥа сылдыарбытын үчүгэйдик өйдөөбүппүт. Хас да күнү быһа кинилэри истэ сатаабыппыт.

Сахалыы дорҕоону араара үөрэнии, кукка-сүргэ тийэр тыл суолтатын, кини хайдах мелодияҕа олоруохтаабын, хайдах доҕуһолга таҥылыахтаабын өйдөөһүн кэлбитэ.

– *Лэкиэс бэйэң студия тэринэн, ырыаҕа доҕуһул оңоруунан күөскэ дьарыктанабын, оңортолообут доҕуһуолларың сахалыыларынан, таҥылыыларга табыгастаабынан аатың-суолуң билиннэ, бу үлэң харчы оңорор майгы буоллаҕа, айымньылаах үлэң кэнники күөңүң хаалан хаалыа суоҕа дуо?*

– Аранжировканан дьарыктанар студия саха сиригэр үгүс буолла. Ырыынак буоллаҕа дии. Ыллыан баалаах элбэх. Фонограмма онотторооччу элбэх. Сакаас быһыытынан ылабын. Хайдах ырыаны төрөтөн ажалбыттарынан, ону доҕуһолунан таҥыннаран биэрэбин. Матырыйаала хайдаһыттан тутулуктаах. Мөлтөхтөн хайдах да оннук үчүгэй гынар кыабын суох буоллаҕа дии. Сымсах аата сымсах буолар. Сүүстэн биир эмэ табыллыбыт мелодията дьүөрэлэспит тыллаах-өстөөх, үтүктүү буолбакка, айымньы баар буолар. Онно кыһанан оноро сатыбын.

Ардыгар бэйэм тылын суруйан, мелодиялаан ырыалары эмиэ онортуубун. Холобур ити «**Сайылык**» диэн ырыабын **Василий Еремеев-Чээ Бааска** ыллыыр. «**Көмүс күһүн**» Дапсыга ылааччыбыт, «**Айанныгы**» – **Байбал, Чээ Бааска** ыллааччылар. Бу соторутаабыта **Анатолий Бурнашов** альбомун онорон таһаардыбыт. Тумус сүбэ-ама буолбута. Онно сыттыа ньымата, дэгэрэн истииллээх ырыалар киирдилэр. Доҕуһолу таҥыта сахалыы уратылаах барылардаах. Тэттим дорҕоону сиэспэт майгытынан дьүөрэлээн, билинни олоҕурбут майгыттан атыннык таҥан үлэлэтибит. **Кеша Васильевка, Байбалга** үлэлэнэ сылдыабын. **Ый кыһа** үс-түүрт мин ырыабын ыллыыр. Ол курдук ырыаһыттары кытта үлэ баһаам буоллаҕа. «**Норд Саунд**» диэн муусука үрдүк оскуолатын оҥолорун бөлөбүн кытта үлэлэһэбин. Эдэр, баалаах үчүгэй оҥолор бааллар.

– *Аан дойдуга фонограмманын ылааһын үйэтэ ааһан, тыынаах муусука диэки эргилли баран эрэр, биһиэхэ хайдаһый?*

– Арасыйыаҕа барыта фонограмма, биһиэхэ эмиэ. Биһиэһнэрэ Арасыйыа попса (истилэн) ырыаһыттарын үтүктэллэр. Ыччат онно убанна. Доҕуһолу онорооччуларга онтон сакаас киирэр. Эппитим курдук, куттаах-сүрдээх ырыа сүүстэн биир эмэ көстөн ааһар. Манна барыта ырыынак, харчы оруоллаах.

Дьининэн, истээччилэр да, муусуканан да дьарыктанааччылар, ырыа айааччылар истин

иһирэх ырыалары, добуһуолу айыахтарын, истиэхтэрин баҕараллар. Кут-сүр оннугу ирдиир. Ахтылбан буолан киһиэхэ сылдьар. Билигин дэгэрэн нөнүө сахалыы истиил саха эстрадатыгар олохсуйан эрэр. Сахалыы добуһуол да майгыта үөскээтэ, олох көннөрү буолбатахпыт. Эдэр бөлөхтөр баар буолан иһэллэр. Тыыннаах муусука олох эстэн-быстан барыа дии санаабаппын.

– *Эн бэйэң мелодия айабын, добуһуол аттарабын, ырыаң тылын да суруйталыыгын, бэйэң да ону толоробун, студиябын үлэлэтэбин, «Дапсы» бөлөх салайааччытабын. Этэргэ дылы, элбэх эйгэни баһылаатын. Айар-тутар үгэңнэр сылдьабын. Эйиэхэ тыылың хайдабый?*

– Киһи кэргэнинэн. Мин эрэллээх тыылым – кэргэним. Кэргэним **Анна** оскуолаҕа бииргэ үөрэммит кыһыым. Эрдэ ял буолбуппут. Кини бэйэтэ ырыа ыллыыр, ырыа айарга да холононор этэ. Музыкальнай үөрэхтээх. Миигин өйүүр уонна өйдүүр, итэҕэспин-быһааспын уйар, сүрэх бааһын эмтиир, кут-сүр кураанахсыйыытын толорор буолан тапсан, таптаһан, ньир-бааччы олоробут. Үс оҕолоохпут. Улахан уол **Дима** тохсус кылаас. Орто оҕобут **Дайаана** ыллыыр буолан эрэр, Кыра уол **Роберт** биэстээх бэдик. Мин тыылым үчүгэй.

Бастаан тахсарбар, студияланарбар таайым **Роберт Бурнашов** улаханлык көмөлөспүтэ. Идэлээх, айымньылаах киһи буоларбар **Георгий Сергучев**, **Тумус Мэхээлэ** уһуйбуттара. Доҕотторум атастарым элбэхтэр, айар-тутар баҕа баһаам.

Көлүөнэлэр ыпсыыларыгар

«Чолбон», «Айтал», «Чороон», «Сэргэ» курдук биллэр бөлөхтөр мусукааннарын кэнниттэн, билинни орто саастаах көлүөнэ мусукааннарын биир сис киһилэринэн **Иннокентий Гаврильев-Лэкиэни** билинэллэр. Кини ону ырыа айааччы, добуһуол аттарааччы, мусукаан да быһыытынан көрдөрдө.

Лэкиэс – флегматик. Күнтэн күн дьаптайан, ньыматыһан туран, тиһигин быспакка үлэлиир дьобурдаах. Кини кыттыспыт, айар тутар илиитин уурбут, кута-сүрө оонньообут ырыата-тойуга киһини тыытардаах, истиннээх, иһирэхтээх буолааччы. Соло-гитарист быһыытынан кини оонньуутун сөҕөр-махтайар элбэх, наһаа үчүгэйдик киирэн тахсыталыырын астына истээччибит.

Лэкиэс тыыннаах муусукаҕа иитилибит киһи. Тыыннаах, куттаах-сүрдээх муусука диэки хайыһа туруоҕа, сахатын умнуо суоҕа диэн бигэ эрэллээхпин. Кини үөлээннээхтэрэ, чээрэлэрэ бары кыттыһан билинни кэмнэ этии этэллэригэр, сахалыылара сайдан, уратылаах суолу саха эстрадатыгар онороллоругар баҕарабыт.

Дэгэрэн, Һыттыа майгыта киирдэ, тойук майгытын тутуһуу сайдан эрэр. Олонхоҕо олобурун диэн, этэргэ дылы, таһара биллэриитэ кэллэ. Мусукааннар бу эйгэни сайдар суол, тирэх онгостоллоро наада. Кэм-кэрдии ирдэбилэ, эппиэтэ – Лэкиэстээххэ, эһиги көлүөнэ мусукааннарга! Кытаатын, өбүгэ майгытыттан олобурун, тахсан иһин!

БАЙБАЛ

Байбал убайын Степаны өлүөн иннэ билсэн испитим. Уһуннук эн-мин дэһэ алтыспатабым. 1992 с. ахсынньытыгар Москва к. саха рок бөлөхтөрүн сүрэхтэниитэ буолан турардаах. Киниэхэ ол бүтэһик түһүлгэтинэн буолбута быһыылааҕа. «Айталларга», саха этно-рок хайысхатыгар биир чыпчаал буолбут «Айанныыт ырыатын» толорбута. Оттон «Чолбоннорго» биир чыпчаалы «Уһуктууну» Никифор Семенов толорбута. Саха рок музыкатын ис дыһыгар кирирдэххэ ураты ыарахаттардаах, умайыктаах, уйулҕаны уйуһутар туруктаах, ураты салгыннаах эйгэ. Уһа-хаһас, үөһээ-аллараа барааннардаах сындааһыннаах, илистииллээх, изэстэбиллээх да эйгэ... Ордук «Чолбон», «Айтал» курдук бөлөхтөргө ыллыыр туйуар, оонньуур буоллахтарына. Степа ол эйгэҕэ эмиэ ыллаан-туйуан ааспыта.

Мин онно сылдьан кэлэн баран «Тэрийбиччэ тэрийиэххэ баара...» диэн ыстатыйа суруйбутум. Онтон балыһаҕа киирэн сыппытым. Сотору соҕус буолан баран Степа эмиэ онно киирбитэ. Туруга ыарахан этэ. Хаһыакка ол ыстатыйам тахсыбытын ажалбыттарын киниэхэ биэрбитим. Бырааттара бааллара. Аахтардыбыт диэбиттэрэ. Мин барарбар утуһа хаалбыта. Сотору тыһа быстыбыт этэ...

Ити кэнниттэн төһө эрэ буолан баран, Степа быраата диэн Байбалы билиһиннэрбиттэрэ. Аскалоннаабы кытта алтыһара. Бабочкалаах уолаттарга баара, «Дапсыга» кыттан дабыдалыгар куорсун анньыммыта. Көрөн-истэн чоҕулуннатын, бэрт сэргэх уол түргэнник умайыктанара. Сотору, олус сотору бэйэтин билиммитэ. Тулата кини саҕа көтөүллэн ээр дорвоонноох ырыатын ымыгымыт ыччаттар хайҕабылларынан тото туолан, таһынан дыалкынныыра көстөр этэ. Миэхэ кэлин элбэхтик сылдьар буолбута. Ол сылдьан сэнээриллибитэ да, мөүллүбүтэ да элбэх буолуохтаах. «Дапсыларыттан» тэйэн, туспа бэйэтин аатын ааттатар ырыа ыырданмыта.

Ырыаһыт буолан эрэр. Мин санаабар, бу билиһини истилэн ырыа /попса/ эйгэтигэр ыллыы сылдьааччылартан киһи ырыаһыт диир толорооччута олох аһыйах ээ,

Олох судургуттан эттэххэ, биллэрин курдук, ырыаһыт буоларга үс сүрүн ирдэбили баһылыаха наада. Ол бастатан туран, тылга сыһан, иккиһинэн, мелодияҕа дьобур, үсүһүнэн, дорвоону көтөҕөн, саҕа таһымыттан таһааран ыллатар ньыманы баһылааһын.

Манна ырыа көрүңгэ, толоруллар ньымата, истиилэ уонна хааныгар туох баара ырытыыга, сыанабылга туруохтаах.

Дьин саха уонна классика эйгэлэрин тыһыппакка туран эттэххэ, киһи күннээҕи чараас иэйэр энээрин ирдэбилигэр сөп түбөһэр истилэн ырыа истиилэ биһиги бүгүнгү олохпут көстүүтүнэн буолла. Ол оннук буолуохтаах даһаны. Ханнык баһарар олох, ырыаҕа бэйэтин күннээҕи сирэйин булунар айыгылаах. Бу сирэйи ырыттаһына билиһини сомохпут, ыччаппыт сирэйэ хараҕа, дьүһүнэ-бодото, дууһата ойууланан тахсар. Дьэ, манна Байбалы ажалан туруоран кэбиһиэбин. Кини хайдах көстөр эбитий, мин харахпар? Атыттарга холоотоххо Байбал сахатыһан көстөр. Ол тугуй?

Эппитим курдук, бастатан туран, тылга сыһыана. Ол кини ырыатын хоһооннорун ырытан көрдөххө көстөр. Бэйэтин тылларыгар суруллубут эрдэтээнни ырыалара оҕолуу тэттик өйдөбүллээхтэр, тыл-өс дьаданы да, баҕа баһаам.

1993 с. армияҕа сылдьан суруйбут ырыалара «Абылаама», «Эн эрэ» тапталлааһын «*күңнэ-ый-га холуур*» оҕолуу олус судургу, быһаччы, малтачы тапталга билинэр, түргэн үлүгэрдик хоруй эрэйэр тыллардаах, «...*күн тыгар сардаңатын... сабардаан ылан... бэлэхтиир*» омоннаах таптал, ахтылҕанын оонньуута иһиллэр.

«*Киһээһини ырыа*», «*Хомойобун*», «*Түүн үөһэ*» курдук ырыаларыгар утуһар уутун көтүппүт олохун туһунан санаалар бэрт судургутук, «...*эн утуй күүскэ...*», «*түһүлгэр көр эн, дөй-*

дуң улуу өрүстэрин..., көрүң өссө билбэт сирдэргин!» диэн «бирикээстэтэлээн кэбиһэр» салан этиилэрдээх, ыпсыбатах тыллардаах көстүү ойууланар. «Түгүнгэ», «Таммах», «Баар миэхэ» диэн ырыаларын иһиттэхпинэ метеорологическай сводкалары санаан кэлэбин уонна Байбалга «метеоролог буолуох киһи хаалан эрэбин» диэн күлэ-оонньуу этээччибин. Тылга-өһө төһө да олуонатык таһыллыбытын иннигэр, Байбал айылҕа көстүүтүгэр болҕойон ийэр санаатын дьүөрэли сатыыра көстөр.

«Бар дьоммор», «Ийбэр», «Баар миэхэ» диэн ырыаларыгар дойдулаабымсыһы (патриотизм), төрөппүт ийэҕэ таптал, бар дьонго махтал этиллэр.

*"Чахчы эбит,
кырдьык эбит,
ахтылҕана ааспат эбит.
Сүппэт эбит,
сойбот эбит,
эһиэхэ мин тапталым,
Төрөөбүт дойдубар,
ийэбэр, аҕабар,
бар дьоммор!"*

Судургу да буоллар, өй санаа сайдыытын, аан дойдуну анаары, үчүгэи-куһаҕаны араары таһыма улаатан, кини бу сиргэ бэйэтин миэстэтин, суолтатын ыраналыыр, ырытар буолан иһэрин туһулуур.

Биллэн турар, кини тылын мелодияҕа сөп түбэһиннэрэ сатаан өйдөбүллэри, тыл суолтатын кумалаан, суруйар кэмин, ийэр түгүһүн, туохха кими хайдах холуурун бутуйбутунан таһара көстөр. Хомоҕой хоһуйууну кыайан булбатым. Ол барыта тылга билии тийбэттэтин, суруйбутун кимиэхэ да көрдөрөн ырыттарбатабыттан, сүбэлэппэтэбиттэн.

Арбита курдук биллэр поэт тылыгар «Оһуордаах ыйдаҕа», «Сааскы күн» диэн бары өттүнэн табыллыбыт ырыалардаах. Иннокентий Артамонов тылларыгар «Кэрэхсиэ», Илья Зверев тылларыгар «Төннөрбөккүн», А.Тарасов тылларыгар «Миэхэ эн мэлдьитин» диэн ырыалара дьохунаахтар. Мин тылларбар, «Дьэнкир ийик», «Мин бүгүн эйиэхэ», «Үөрүү», «Күөх дуол» диэн ырыалардаах.

Ис хоһоону улаханньык суолталыыр буолан иһэр. Кини мэлдьи көрдүүр, сананы сэнээрэр, бэйэтин тылга билиитин сэргэхситэр идэлээх. Байбал тылга кыраҕы буолсу, ханна, кимиэхэ туох үчүгэй тыл-өс баарын сонордоһор. Оннук киһи сайдан, үөрэнэн иһэригэр эрэннилэр.

Инньэ гынан, кини тылга билиини сыһыанын биһириибин. Төрөөбүт сахатын тылын өйдүүр, таптыыр, харыстыыр суолга үктэнэн эрэр. Бэйэтин тылга кыаҕын таһымын билинэн, итэҕэстэрин-быһаастарын толорорго, ону сайыннараарга, байытарга ийэ тылын иһирэбин инсэлээхтик истэр, истинин ирдиир, тыл өңүн талатын, өйдөбүллээгин сонордуур өйгө-санааҕа тийэн эрэр диэн сыаналыбын. Кириитикэни, сатаан бэйэтигэр туһалаахтык истэр буолан иһэрин улаханньык хайгы саныбын.

Манна бири тоһоҕолоон бэлиэтиэххэ сөп. Үчүгэй куоластаабын дуу, музыкаҕа дьобурдаабын иһин, тылга дьобур, талаан киһиэхэ эрэ барытыгар бэриллибэт ээ. Оннук дэгиттэр талааннаах дьон олох сэдэхтик көстөн ааһаллар. Биир этиини сатаан таһмат аата, бэлэм суруллубут, айыллыбыт биллэр поэттар тылларыгар үлэтиэххэ тоҕо сатамматый. Үгүс ырыаны айааччылар бэйэлэрин тылга кыахтарын билиммэт үгэстээхтэр. Салан тылларын-өстөрүн кимиэхэ да көрдөрбөккө, ырыттарбакка, үксүгэр суруйбут тылларын өйдөбүлүн, суолтатын да билбэккэ ырыа үтүктэй-илээбит буолаллар. Бу түмсүү, ырыты, кириитикэ суоһуттан, бэйэ туһунан дэҥи сатаан истибэт өһүргэс буолууттан. Хайдах да буоллун, бу бэйэм киэнэ диэн буолар. Ол суруйбутун атын дьонго соннуу турарын өйдөөбөт. Өссө киһин, мантын табаар онорон эйиэхэ харчыга атылыыыр. Үксүгэр ырыатын тылын ким суруйбутун кистиир. Эдэр ыччат ол мөкү тылга иитиллэр. Саха тыла «бэйэлэрэ айар» аныгы ырыаһыттар эйгэлэригэр улаханньык нүдүрүэтэ. Буортулаах, хаачыстыбата суох табаары онорон тарҕатыы бобулар диэн эмиэ баар этэ эбээт.

Сорохтор тылбыт, аныгы ыччат судургутуйбут, нууччатыйбыт күннээҥи бар-кэл салан тылыгар сөп түбэһэр буолла да сөп дөһөллөр. Айымньыга, айар үлэһиккэ хайдах оннук ирдэбил туруон сөбүй! Ол да иһин оннук «айымньылар» күннээҥи олох аалсытын көбүлүгэр кубулуйан, аһар айан суолун кирэ-хоҕо буолан хаалахтыыллар...

«Саха Викторияҕа» Михаил Семенов Тумус Мэхээлэни ынныран, бэрт ырытыылары саҕалаан испитэ таах хаалла. Сайыннарыахха баара. Хаһыаттарга бэйэ бэйэни арбаһартан атын ырытыы, кириитикэ суох кэриэтэ. Альберт Степанов – Куорат уола «Ил Түмэн» хаһыат «Музыкальный

эргимтэтигэр» ааптардары бэйэлэрин саңардыталаан балачча кириитикэ иһиллибитэ. Онто туспа кинигэнэн тахсыбыта.

Ырыа-хоһоон айааччы, толорооччу ырыата төһөнөн сэнээриллэр буолан иһэр да, соччонон астылаҥа эрэ буолбакка эппиэтинэһэ бары өттүнэн улаатан иһэр.

Киниттэн истээччи, көрөөччү эрэйэрэ, күүтэрэ, эрэнэрэ элбиир. Ирдэбил улаатар. Дьининэн эттэххэ, истээччи, көрөөччү эйгэтэ хаһан да туолбат уонна топпот эйгэ. Дирин далай, алаа моҕус. Эн онно умсаахтана оонһуугун.

Табыллыбыт тыыннаах тылга бэйэтигэр ырыа тэтимэ, мелодията, толоруллар ньымата баар буолар. Ол баары таба тайаммыттар ырыалара табыллар, ньымата да көстөр, тыллара иһиллэн, атынҥа тийэн «тыгытардаах» буолар.

Ырыа майгыта, мелодията, доҕуһуола хайдах буолуохтааҕа ырыа тылын ис хоһоонуттан, өйдөбүлүн ийэр күүһүттэн, бараанын тэтимиттэн, толорор куолас хайдабыттан тахсар. Ардыгар ханнык эрэ, ким эрэ куолаһыгар, толорор ньыматыгар сөп түбэһиннэрэн, майгыннатын ырыа суруллар. Ырыа ааптардара сүннүүнөн бэйэлэрин куттарыгар эрэ сөп түбэһэри көрдүүлэр. Бэйэ таһыматтан, кыабыттан тирэнэн атынҥа, кизгнэ, үөһэ дабайан, сэтэритэн иһи сайдыыны көрөһөһүө. Туох барыта сэтэрээһиннээх буоллаҕына инникилээх буолар. Айар үлэһит биир сиргэ өр төспөһүннү турара эстэн эрэрин, бүппүтүн туоһулааччы.

Байбал ырыа ис хоһоонугар, өйдөбүлүгэр суолта биэрэ сатыыр буолан, ырыалара өйдөбүл-лээхтэр, мелодиялара ийиктээхтэр, куолаһын кыаһын ситэ туһамматар да, баар баара өтөн тах-сар. Орун оннугар сөп түбэһиннэрэн кэбиһитэлээччи. Ону сэргэ, аһара түһүтэлээһин, көстөн турар көннөһүллэр кыахтаах алҕастары ыксаан-бохсоон, буоллун-хааллын диэн аһаран кэбиһэрэ Бай-балга суох буолбатах, баар. Үөрдэрэ диэн, онто сырыы айы аҕыйаан иһэр. Бу кини айымньыты-гар эппиэттээхтик сыһыаннаһар буолан иһэрин туоһулуур.

Куоласка айыллаттан үчүгэй орто бэриллии баар. Маны сатаан туһаныыга, сайыннарыыга, биир таба туппугу «нэк буолуор дылы» кэтэн толорууттан саҕаны көрдөөһүннэ дьулуһар уон-на дьаныһар. Ардыгар ыксыыр, дөбөҥнүк тийэ сатыыр, кумалаан, бөрөөн кэбиһэр. Холобур Х.Максимов «Сэгэттэйим оҕото» диэн ырыатын «тупсарбытын» иһиттэхпинэ хомойобун. Чуо-лаан киниттэн көһүппэтэх түктэри күүтүүм курдук көрөбүн. Манна «мин аҕай» дэни, киһир-гээһин, кизбирии, саха омук дэгэрэн диэн улууканнаах ырыа ыллыыр ньыматыгар көтүмэхтик сыһыаннаһы тыһа биллэр. Сыр кылаһах, бытарыты, дэгэрэн үөһэ, аллараа охсууларын майгыннатар буоллулар да, кээмэйин билбэккэ, төтөлө суох үлүбээй туттуу ырыаны кизкэ-тиэхтээбэр ньүдүрэтэр, баарынааһар суоҕа ордук онорор. Байбал сорох ырыаларыгар доржоону эрэ буолбакка, бүтүн сүһүөхтэри «сиэн кэбиһэн» баран, «тобуктаталы» сылдыра эмиэ баар суол. «Мин бүтүн эйиэхэ» диэн мин тылбар ырыатын бастаан онороотун миэхэ иһитиннэригэр сүһүөҕү хабыалааһын суох этэ. Арай альбом буолан тахсытыгар аппатыта кирибит быһыы-лаах, «хабыалаан кэбиспит». Бу бэйэ үлэтигэр көтүмэх, эппиэтэ суох сыһыан дэнэр. Байбал онтун билинэр, ыксаан кэбиспитин өйдүүр, инникитигэр үөрэх оностоо иһи диэн санаан этэбин. Киһи бэйэтин сыһыатын билиинитэ – бу саамай улахан кыайыы буоларын элбэхтик этэн да, суруйан да турабын.

Доржоону, сүһүөҕү, бүтүн тылы «сиэн кэбиһии», этиини сатаан саңаран ыллаабат буолуу – аныгы эдэр толорооччулар сүрүн ырыылары буолла.

Ырыа тэтимигэр, ийиитигэр, майгытыгар сөп түбэһэ тупсаҕайдык туттуу хаптыы, хамсаныы Байбалга кыайтара илик. Манна идэлээх дьон сүбэтэ амата туһалаах буолуо этэ.

Куолас, куолас эрэ буолуо дуо, саха ырыа ыллырыгар хаһан баҕарар, тугунан баҕарар ыл-лыыр ньымалардаах. Бэлэс, хабарҕа, ньөмөгөй, кэнирии, хонгуруу, көҥкөлөй, инкэлэй у.д.а. элбэх. Ыллыыр ньыматыгар көүрэтэн дьизэртэн, дьириттэн дьүрүһүтэн, унаардан куйаардан, сыһыан, хабыалатан, уобалаан, дэгэрэннэтэн, бытарытан, лабыска, саңаран барыы о.д.а. Хайа уонна куолаһы араастаан өҥөөн барыта сыттаҕа дии. Онно сөбүн көрөн, дьүөрэлээн туттар ньымалардаах. Ырыа кизгнэ туонатын бу диэки энээригэр оттоммотоҕо өр буолбут ходуһа Байбалы күүтэр. Дьэ, бу өттүнэн кини сайдыан сөптөөх этэ дии саныбын.

Урут да, билигин даҕаны идиэйэни уоран, үтүктэн буолбакка, бэйэлэрэ айар куттарынан төрөтөн таһааран айааччылар баар буолааччылар. Ол сэдэх көстүү. Олох саҕаны, ким да айба-таһын айабын диэн буолбатах. Аҕа айыллыы үөһэттэн кэлэ турдаҕа дии. Урут айыллыбыкка, баарга, омугун үгэс ньыматыгар олоһуран, аан дойдуга ситиһиитигэр алтыһынан билиннигэ, кэлэргэ туһулаан бэйэ уратылаах суолун булунарга айыы аана мэлдьи аһаҕас.

Аныгы ырыаҕа холонооччулары /айар үлэ атын да эйгэтигэр/ тылларыгар-өстөрүгэр, ме-лодияларыгар, толорор ньымаларыгар, туттууга-хаптыыга да, аңардастыы эбисинээйи курдук үтүктэиһири чэпчэки ньыма сиэтэ. Хантан тугу сүһэн ылбыттара, кими кэбилээбиттэрэ кесте сылдыар. Онтуларынан өс саҕа туттуу-хаптыы бөбө. Таһыма суох быһыы. Бу эстэр суол. Оннук

дьон бэйэлэрин уратылаах суолларын, сирэйдэрин булбакка, ис кыахтарын сатаан таһаарбакка барбах майгыннатар, кэрийэ, сынгалы сылдыар кэриим ырыа толорооччу буолаллар. Сорохтор үйэлэригэр биир икки ырыанан бүтэллэр.

Дьининэн биһиэхэ бэйэбитигэр барыта баар. Ол кыагы сатаан таба туһаммат буолуу, чэпчэки суолу батыһы барытыгар көстөр. Саатар үөрэтээччилэрбит кур бэйэлэрэ кубулуйбат «лаһырбыт үөрэхтээхтэр». Култуура министиэристибэтэ мань болгойуон наада этэ. Ырыаһыттарытыттан саатар сүүстэн биирдэрэ сахалы ныманы баһылыра буоллар өс сажа сананыа этибит.

Байбалы мин билигин хайдах да сиппит-хоппут, бэйэтин ураты айар суолун булуммут ырыаһытынан ааһар кыабым суох. Буолаары буолан «чаһылхай сулус», той-май дииллэрин, ааһа арбаталларын сөбүлээбэппин. Өскөтүн, минэ оргуйан, төбүрүбэ көбөн, бэйэтэ бэйэтин оннук санааннан манньытынар түбэлтэлээх эбит да буоллабына сэргээбэппин.

Олохтон көстөрүнэн, ити арбатылылаах турук арыгы, табах курдук эмиэ ыарыы, дьаллык. Хаһан да үчүгэйгэ тиэрдибэтэҕэ. Элбэх да саха эрэлэ ити дьэбэрэҕэ тимирбитэ. Төһө да, бу олох көстүүтэ, баһылыр тутултан, тус табыллыыттан тутулуктаабын иннигэр, бу кыра ычалаах, кылгас ыырдаах мөлтөх дьон ыарыыта, быһымах быһыы, төннөр түбэһиэх суола.

Байбал инникилээх, кэскиллээх киһи, киһи дьиктини кэрэни эрэнэ күүтэрдээх, айар ырыа куттаах барахсана. Кини бэйэтин ырыатын өссө да ыллыы илик. Байбалы, ол ырыатыгар тийиэр туһугар, быһа түһэбин диэн мунан мунаахсыйан, тутахсыйан тулаайахсыйан ыла-ыла айаннаан иһэр айар үлэһит, ырыа хоһоон толоонун суолун сонордуур сурсуннаах булчут курдук көрөбүн.

Сыһан, табан, эрэйдэнэн, биир сиргэ тохтоон лаһыран хаалбакка, сахам туһа, ырыам-тойгум туһа диэн иннилэрин диэки дьүккүйэн иһэр сахам чулуу дьоннорун быыстарыгар Байбалы көрө, үөрэ астынабын.

Айар дьобурдаах атаспыт Байбал, бэйэтин иһигэр баар «өстөөхтөрүн» кыайан, омугун ырыа кутугар ураты кэрэ суолунан киириэ диэн эрэнэбин. Ол туһугар киниэхэ барыта баар.

6-11-2004 с.

АЙАР АНАЛА

Мандар маанылаах,
уранньыт уйулҕалаах
уус доҕоруом,
Бичик битиһиттээх,
сурук сурахтаах
хомоҕой тыллаабыам,
Дорҕоон доҕуһоулаах,
ийик илдьиттээх
тэтим күүстээҕим,
Тойук толкуйдаах,
ырыа ымылаах
кут тууралаабыам,
Ама киһиттэн ураты
айар сүрдээх
аламаҕай атаһыам!

Эн айар аналын,
дьылҕан, төлкөн, –
тулалыыр эйгэҕэ.
Эн бэйэң бэйэҕэр,
туһаан тускар
олорбоккун.
Эн олоҕун –
оноһуу саатала
олох оонһуура,
Эн аналын –
ааһар кэм таптала,
кэлэр кэм кэпсэлэ.
Ким эрэ сирэрэ,

сөжөрө, үөрэрэ,
өһүргэнэ, хомойоро.
Эн айаныг аартыга
арбатыылаах, дарбатыылаах
аат-суол аатырыылаах.
Эн олобун
түгнэстигэс түөрэхтээх
түүннэри күнүстээх.
Элбэх киһиэхэ
өйдөммөт өрүттээх,
өйөммөт майгылаах.
Эн сылдьабын өрүү
сиигэсэмэбэ,
сидэлэнэ талыыга.

Өскөтүн:

Эн сүрэбин нөнүө
сүрэхтэр сүмэлэрэ
сүүрүгүрбэт буоллабына,
Эн киэлин хаалана
хайбаныынан симэ
толору туоллабына,
Эн дууһабар
ирдэммэтэх иэйиилэр
имэнирбэт буоллахтарына,
Эн дыон ортотугар
соботохсуйуу сорун
билбэтэх буоллаххына,
Эн тулаайах сүрэххин
туоххаһыйы туманыгар
муннарбатах буоллаххына,
Эн умайар уотун
умсугутара, угуйара
уурайбыт буоллабына,
Ол аата аналын
антах хайыспыт,
айарын атарахсыйбыт.

Айар олох анала –
оҥоһуу саатала,
ааһар кэм таптала,
кэлэр кэм кэпсэлэ!

2004.

ЧЭЭКИЙ ҮРЫАЛАРДААХ ЧЭЭ БААСКА

Бу соторутаагыта саха эстрадатын биллэр ырыаһыта Василий Еремеев үһүс альбомун таһааран, цыпка киэн уорабайыгар бэртээхэй кэнсиэр тэрийэн ыытта. Ынырыллан сырыттым, иһирэх майгыны астына көрдүм, истин иитиилээх ырыалары сэргии иһитим. Чээкийбиэн диэтим.

Василий Еремеев Бүлүү улууттан, тоҕо эбитэ буолла, тойуктаах-ырыалаах эрэ толуктала тоҕуоруһан үөскээбит Тоҕус нэһилиэгиттэн төрүтээх киһи буолар. Алексей Егоров, Аскалон Павлов, Байбал Семенов о.д.а биллэр ырыаһыттар бары бу кыра нэһилиэгтэн тахсыбыттара. Сорохтор уута, салгына диһлэр, сорохтор буора, бадараана-бырыыта оннук диһлэр. Сорохтор иитиитэ итинник, майгылары манньк, үгэстэрэ оннук дэһэллэр. Төрүкү да, төрүттэрэ-уустара бары ырыа ыырдаах, тойук тоҕойдоох Тоҕус сирэ диэччилэр бааллар.

Оҕо эрдэбиттэн ыллаан, ырыа тылын сатаан ааҕа, ырыа майгытын батыһан утүктэ толоро үөрэммит киһи.

1998 с. Култуура колледжын бүтэрэр сылыгар «Сааскы кылыһахтар» диэн республика күөн күрэххэр гран бириийи ылан турардаах

2001 с. «Этигэн хомуска» «Бастын ырыаһыт» аатын «Эдэр киһи» мин тылбар ырыанан ылбыта.

2003 с. «Этигэн хомуска» «Урукку ырыалары саҕардыы» диэн номинацияны «Таптыбын» диэн Г.Шахурдина ырыатынан ылбыта.

2010 с. «Этигэн хомуска» сыл бастын ырыаһытын аатын Омук Уолун тылларыгар «Мин ырыам-тойугум» диэн ырыанан ылла.

2000 с. «Көмүс күрүлгэн» диэн бастакы альбомун таһаарар. Бу альбомга сахалыы барыы хабааннара көстүбүтэрэ.

2003 с. «Санаалар» диэн иккис альбома тахсар. Ырыаны сатаан ааҕан толоруу туйгуна тахсыбыта.

2010 с. бу «Сахам кыһын таптыбын» диэн үһүс альбома табыста. Айааччы быһыытын көһүннэ. Сахалыы истин-иһирэх бараан, оҕоһуулаах онкул, ыраас толоруу. Чахчы да ситэн-хотон ыллыыр туойар, айар-тутар үгэнигэр сылдьар.

Кэнсиэр кэннэ дьон санаатын иһитим:

Дьон ылыныыта:

Быраас киһи кэнсиэрт кэнниттэн: «Үчүгэй бабайы кэнсиэрди көрдүм. Сөп бабайытык таба туруоруллубут... Уол сайдыы бөҕө буолбут... Сырдык, ыраас, истиң бабайы кэлэр... Тыл-өс мааны... Таһымнаах бабайы. Сахалыы майгы баар... Онто сайдар эбит. Улаханник сынньанан табыстым. Дьон да оннук ылыһна. Сирэй-харах олоруутуттан көрдөххө...» диэн этэн ааста.

Дмитриева З.С., аҕам дьахтар ахсааньттан: «Уу... Үчүгэй бабайы... Табыллыбыт аҕай... Судургу Ыал, дьиз-кэргэн аатыттан таңыллан туруоруллубут. Онтута кизгэтэр. Ырыата өссө тунсубут. Истиң сүппэтэх. Иһирэх син биир кэлэ турар. Астынньым, сынньанньым аҕай...»

Тумусова Л.В.: «Оо, доо, үчүгэй бабайы... Доо, итиннэ холоотоххо эдэр ырыаһыттар, вообщее, тоска бабайы эбиттэр, буоттыа... Туохтара эрэ тийибэт эбит... Кинилэри истэ сылдьан баран, бу киһини иһиттэххэ, олох атын бабайы эбит...»

Мин бэйэм санаабар туруоруу үчүгэй. Таппыттар. Сөп бабайы. Кэнсиэрт бастакы аңаарыгар тыас-уус үчүгэй этэ. Иккис аңаарыгар урукку-хойукку ырыалар оңоһуулар арыттаһан, тыас-уус буккулан, доһуһуол уонна куолас илин-кэлин түсүһүчүлэрэ буолан ылла. Ол тыас-уус буккуллар төрдө син биллэр. Бастаан хайдах баарынан налыччы-хоточчу соһус толоруу буолар. Онно тыл-өс барыта иһиллэр. Онтон иккис аңаарга көрөөччү дьайыыта ырыаһыкка киирэн кэлэр. Ырыаһыт онно хоруйдуу сатаан киирэн барар. Өсөө үчүгэйдик ыллыы сатыыр. Онто ырыаны иһинэн-таһынан толорууга илдьэр. Кып-кыра да буоллун, син биир, онто толоруу хаачыстыбатыгар этэн киирэн барар. Оччоҕо уопсай иһилии кэһилибэккэ ханна барый? Ити үгүс ырыаһыкка кыайтарбатах кыһалҕа. Ырыалара үчүгэйдэр. Урут толорулла сылдьыбыт ырыалар ордук иһилиннилэр. Саңа ырыалар толорууга билигин да оннуларын кыайан була иликтэр. Кырабы киһи ону истэн билэбин. Сахалыы баар. Таһым баар. Истин кыттыһар, иһирэх илгийэр.

«Сахам кыһын таптыбын» ырыа хомуурунньугун туһунан быһа-хайа тардан этэххэ...

Уопсай таһыма: Туспа бэйэтэ этиилээх, инники хардыылаах хомуурунньук тахсыбыт.

Тугу кэпсирий, истэн олордоххо?

Чээ Бааска ырыаһыт эрэ быһыытынан буолбакка, ырыа айааччы быһыытынан ситэн-хотон эрэрин ырылыччы кэпсиир. Элбэх ырыаны бэйэтэ суруйан таһаарбыт. Ол ырыаларга барыларыгар истэ-истэ баайса сатаан көрдүм да, киһи иннэр омсотун кыайан булбатым. Барыта орун-оннугар. Сиикэйдэр диэхпин, буспут-хаппыт барааннаахтар.

Тарбахтан ыан оноруу баар диэхпин биир күдүс, тиһигин быспакка түһэн бара турар майгылаахтар.

Ис киирбэҕэ суохтар диэхпин истиннээхтэр.

Аам-суом этиилэрэ суох диэхпин бары этэр этиилээхтэр.

Оһуора-мандара дьаданы диэхпин орубуна оһоһуллубут, ордук-хоһу суох оһоһуулаахтар.

Тылыгар була-була баайса сатаатым даһаны, ырыа тылын В. Еремеев чэхчы сыымайдаан булан онгорор киһи эбит. Итэҕэни этиэхпин сөп буолан баран, туттунабын. Уопсай таһым үрдүк. Мээнэ киһи ырыа тылын итинник быыккыбайдык сыымайдаабат. В. Еремееби ити иһин убаастыахха эрэ сөп. Мээнэ тыл суох.

Өсөө биир майгыны бэлиэтиир наада. Бу ырыа доһуһуолларын. Үксүн Бүөккэ Бөтүрүөп онорбут. Ырыалары орубуна сөпкө буолуохтааһын курдук ааһан онортообут. Ити ситии-хотуу бэлиэтэ. Доһуһуол ситиитэ-хотуута хомуурунньук таһымнаах буоларыгар быһаарыылаах оруоллаах. Тыас-уус таһыллыыта, доржоон аттарыыта, тэтим барыыта, оһуорданыыта – бу барыта хостонор туспа хойохтоох, ураты кэпсээннээх. Бу маны кыайа тутуу – улахан ситиһии.

Хомуурунньукка икки ырыа саха ырыатын-тойугун ирдэбиллэрин ханан да кэспэт, таһымнаабат ырыалар бааллар:

«Дьэрэкээнэ сибэкки» (майгытын толору ылбыт), «Сахам кыһын таптыбын» (ситэ-хото илик, сиикэрик соһус).

Бу икки ырыа барааннын, доһуһуоллуун ырыа классикатын диэки туһуламмыттар. Ырыа барар онкуллара, ирдэбили таһымнаабат, уоҕа-чуоҕа суох сиппит-хоппут доһуһуол барыта норуот майгытыгар, онкулугар оһоһуллубуттар. Бу ырыалары туһанан саха оҕолорун үөрэтиэххэ сөптөөх. Ону туох да диэн утарбаккын. Биллэн турар, бириэмэ быһаарыаҕа бу ырыалар хайдах дьылҕалаах буолуохтарын. Билигин баар норуот ырыатын ирдэбиллэригэр толору сөп түбэһэллэр. Сөбүлэтэллэр, сөбүлөшпөттөрө ол, иккис бопшуруос.

Чопчу дэгэрэнг майгылаах ырыалар бааллар. «Айанньыт», «Айаным ырыата», «Мин ырыам-тойугум...», «Кэрэ-нарын тыллары». Дэгэрэнг майгылара толору бааллар. Доһуһуол да оннук таба ааһыллыбыт, толоруу да оннук дьүрүс барбыт.

Икки ырыа И. Гаврильев оноруутунан барбыт. И. Гаврильев бэйэтэ туспа иэйиилээх барыылаах. Киһи буккуйбат. «Лэкиэс иэйиитэ» диэх курдук. Туспа буочар. Ол эйгэ «Сайылык» диэн ырыаттан сағаламмыта. Ону урут эмиэ В. Еремеевтиин толорон, дьон дьүүлүгэр таһаарбыттар. Ол үгэһи салғаан, кэнэтэн, эмиэ икки-үс ырыаны онорбуттар. «Иэйии кынаттара», «Таптаһа баар». Бу ырыаларга Лэкиэс иэйиитэ толору бааллар.

Саға барыы майгылара кыттыспыт ырыатыттан биир холобуру ағалабын. «Саас тыаға» диэн ырыа. Бу ырыа В. Еремеев бэйэтин ырыата.

Манна кини бэйэтин кэнэтинэр саға барыыны булуммут. Онто чаһылхай бағайытык кестө

сылдыар. Ыһыктынан кээһэн баран бәһэләйдии барыы өгнөрө кырылыһан тахсаллар. Ырыатыгар оонһуу кэлэн ааһар. Ону иһиттэххэ киһи сүргэтэ көтөҕүллүөх санаата кэлэр.

Бәлиэтэбэккэ ааһар табыллыбат. Биир нууччалыы хабааннаах, «шансон» майгылаах «Биэс сибэкки...» диэн ааттаах ырыа баар. Бөркө табыллан толоруллубут. Довуһуолдубут Бүөккэ Бөтүрүөп өгөтө улахан. Довуһуолун таба баҕайы аахпыт. Истиэххэ сиздэрэй. Ол довуһуолга уйдаран В. Еремеев таба баҕайы толорбут. Өссө дууһата арыллан ылбыт эһин миэстэлээх. Хайа, доо, киһибит «шансон» буолаары ғынар дуу, хайдах? диэххэ айылаах майгы сыта-сымара охсон ааһар.

Кылгастык быһа-хайа тардан ырыттаха итинник курдук. Атын ырыалар эмиэ туспа бәйэлэрэ тутуһар тутахтаахтар. Ким тугу сөбүлүүрүнэн. Манна баар ирдәбиллэргә эппиэттиир ырыаларга ырытыы оһоһулунна.

Миигин сорохтор тугу да сөбүлэбэккэ, аһардастыы кириэтии сылдыар киһи курдук көрөлөр, этәллэр. Саһалыыны кәспәт, алдыаппат майгы тахсар буоллағына, эһиги миигиттән истиэх-хит истинг иэйиилээх хайҕал тылларын.

Эбүрдәлиибин!

*Бастатан «Дуораан» устуу-дьиэтин (сал. Бүөккэ Бөтүрүөп) –
«додо курдук» киһи тото истэ сылдыар саһалыы-маһалыы майгылаах
хомуурунһуугу оһорон таһаарбыккытынан.*

*Баһылай Дьэрэмэйэккэ туһаайан: «Туску!» – диибин.
Сайдар туһаайыһың тускута дьоһун, ыыра киэң, барыыта муңура суох...
Аны айар майгы аартыгар чиңник үктәнниң.
Айаның айымһылаах буоллун!*

*Омуктуу оңкуллаах,
Оһоһуулаах, тутуулаах,
Саһалыы барааннаах,
Сайар тыыннаах,
Саймаархай санаалаах,
Чэмэлкэй ыраас куоластаах,
Чээкий да ырыалардаах
Чээ Бааска!
Истиңинэн илгийэр,
Иһирэбинэн имэрийэр
Иэйиилээх ырыаларын
Истэ да сылдыахпыт
Буоллаҕа!*

21.04.2010.

«САТА» СОНУННАРА

Биир үтүө күн эдэр артыыс атастарым ыалдыттаатылар. Саҥа-инэ, кэпсэл-сонун бөбө...

– Дьэ, убайкаа, биһиги ДетСАТ (Дети Саха Академического Театра) диэн айар бөлөх тэриннибит, ону-маны шоулаан көрдөрүөхпүт. Барыта быһаарылынна, сотору иһитиннэрэр-биллэрэр эйгэ иһинэн-таһынан барытынан тахсыахпыт, короче, брат, кнешно старшай, смысле брат, биһиэхэ көмөлөс, тылла, сонунна, политической эһин, үгэтэ-хоһоонно, типа, памфлет, хорошо, эн ону баҕас сатыаҥ, эйигин кэрэспэндияниһинэн ылабыт, – диэн буолла. Үлэ көстөн эрэрбиттэн үөрэн:

– Детсааккыт сахалыы «САТА» (Саха Академическай Театрын Артыыстара) диэн иһитиннэрэр-биллэрэр салааланнын ээ, – диэн сөбүлөнмин биэрдим.

Сонно тута сахалыы үгэ хоһооннору аахтаран көрдүм, тылы сатаан сахалыы сангарбаккыт, өйдөбүллээхтик аахпаккыт, саҥарар тылгыт суолтата таскытыгар көстүбэт эһин диэн дэлби мөбүтэлээтим, дьоннорум сөбүлээбэккэ, сорохторо сырайдара кытта хаанньары барда...

– Биһиэхэ дириҥ өйдөбүллээх, дьиннээх сахалыы тыл наадата суох, ону билинҥи ыччат өйдөөбөт да, ылыммат да, онон билинҥи ыччат маргынаал тылынан, күннээҥи өйдөбүлүнэн, нууччалыы-сахалыы буккуйан, шоубразнайдаан чэпчэкини суруйарын наада, – диэтилэр.

– Дьэ, ону мин сатаабатым буолуо, кырдыаҕастаар, кырдыгыҥ эттэххэ оннук суруйуохпун да баҕарбаппын ээ, – диэтим.

– Чэ, көрүөхпүт, бэйэҥ бил, бэйэбит да булан саҥараа инибит, – дэһэн тахсан бардылар. Онтон ыла быга иликтэр. Мин киһилэргэ анаан манныгы бэлэмнээн кэбиспитим баар, суруллубут суоруллубат, таах хаалыабынааҕар аабыҥ:

Кылаабынай эрдээктэр сыанаҕа тахсар:

– Биһиги детсааппытыгар «САТА» диэн диэн ааттаах медиа-бөлөбү, иһитиннэр биллэрэр сириэстибэни тэрийдибит. (САТА – Саха Акадыамамычаскай Тыйаатырын Артыыстара) диэн ааттаатыбыт.

Сонуннарбытын сыанаттан тылынан ыһахтаан, ыһахтаан, кэпсээн, көрдөрө оонньоон көрөөччүлэргэ уонна истээччилэргэ, хараххытыгар уонна кулгааххытыгар быһаччы тиэрдиэхпит.

Тэлэбиисэргэ уонна араадымаҕа эмиэ тахсаары дуоҕабар түһэрсэ, пэрэгобуор ыта, бырагыраама оностуна, бырайыагыҥ быһаарса, былаан ылына, тосхол толкуйдуу, барылын бааралыы, кэнсиэпсийэтин кэнэйдии, биизнэһин билсигэ, ырыынагыҥ ырытыһа сылдыабыт. Кумааҕы, бырайыак үйэтэ буоллаҕа. Бэрт боростойо суох, ааппаасынай үлэ...

Биэс уон биэс сиргэ бэрэбиэркэни, кэмэ суох кэтэбили ааһан, сэттэ сиргэ силиэстийэни сиирэ түһэн, алта уон аҕыс сиргэ ааттаһан, көрдөһүү бөбөтүн көрдөһөн илии баттатан, үс киһиттэн үүрүллэн, хас да сиргэ сыһаахха оуустаран, биэс киһини таас кулгаахха дайбаан, элбэх киһиттэн эттээх сиргэ тэбиллэн, хотун дьонтон хохуоска ылан, тойон дьонтон тото үөбүллэн, уон киһилиин уолуктаһан, биэс киһиэхэ бэчээт уурдаран, биэс уон киһиэхэ бэрик бэрсэн, көңүл ылан иһитиннэрэр-билиһиннэрэр кыахтанныбыт, бу биһиги улахан ситиһиһибит буолар. Онон «САТА»-ны көрүөхтээх уонна истиэхтээх дьон аатыттан бу биһигини эвэрдэлиэһин! (ытыстарын таһыналлар)

Онно кылаабынай эрдээктэр (КЫЛ.ЭР) бу мин ээ, демокрыаатыһа кистэлэн быыбарын аастым, быһа үөһэттэн анааһын буолбатах, кылаасынас үйэтэ буоллаҕа, Өндүрэй Саабыс солото суох буолан, миэхэ куоластыгырын барыларыгар сэрэтэн эрдэ эппитэ, ол үрдүнэн эрэллээхтик кыайдым. Кылаабынайга майгыныбын буолбат дуо? Ү-һэ-һэ-һэ (үтүөмсүйэн ылар).

Шонкор Оний Угарович (ШОУ) диэммин.

Чэ, уонна солбуйааччыларым, көтөрбөр кырбый кынаттарым, хаамарбар кытыгырас атахтарым, көрөрбөр кыраҕы харахтарым, истэрбэр даллабар кулгаахтарым, ытырарбар ыстыыр тиистэрим, ыйыстырбар..., ээ-ээ, суох, ыйыстарын баҕас бэйэм ыйыстабын, билсин:

1. Омуо Омунабыс Эвэлиирэп, (ООЭ)

2. Эридьиэс Суустуурабыс Ыаһахтыырап (ЭСЫА)

3. Демократина Гласьевна Плюариализмова! (ДПП, эбэтэр ДЕМГЛАПЛЮ)

4. Харытыан Хаппытыанабыс Хардаҕаасап (ХА-ХА-ХАР)

Ытыскытын, ытыскытын кытаатын! (ытыс таһынар) Атаххытын, атаххытын кытаатын! (атаҕынан тинилэхтиир) Субуннук, саманнык, буо, маладьыастар!

Детсаат сонуннарын булар-талар, бэлэмниир сурук-анал-ыыспыт, (*суруналыыспыт*) көрө-истэр-диэммит (*көрөспэрдиэммит*) Уххан Уйбаан диэн киһи, билэр буолуохтааххыт, кинини биһиги бэҕэһээ дойду тэбэр сүрээбэр, токкуйдуур төбөтүгэр Мас Кубаҕа хомандиир-уопускаҕа ыппыппыт. Кини дойду айаҕынан киирэн, куолайынан кутуллан, дойду буһарар куртаҕынан ааһан, суон очоҕорун унуордаан, биһиэхэ сибиэһэй сонуннары аҕалыахтаах.

Дьэ, итинник, истин Детсаат ыаһахтарын! (*көнө санаалаах көнө сонуннары көнөтүк олонорон истин. Токуччу туттан олодоххутуна көнө сонун токуруйан тиийиэн сөп. Кэтэх санаалаах ыаһахтары кэтэххитинэн истин. Үгэни-хоһоону цөрү-көтө олонорон истин.*)

Тыл барар О.О.Э:

Олдьу-солдьу онкуллаах,
Олордьу-туруору онуулаах,
Олоо-молоо көрүүлээх,
Олох-дьаһах олбохтоох,
Олус элбэх олуйуулаах,
Онно-манна орооһуулаах,
Оноро-ситэрэ туруулаах,
Онор-быһар олуктаах,
Оной-сонгой туттуулаах,
Отой бүтэй оҥоһуулаах,
Омун-төлөн оройдоох
Остуоруйабын сэргээн,
Оннук-маннык диэбэккэ
Олбохторго олорун!

Тыл барар ЭСЫА-ка!

Хобдох-ибдэх хоһоонноох,
Хомолто хобордоохтоох,
Хомоҕой тыл хоргуннаах,
Хооруйан этэр этиилээх,
Хотуур сүгэ тутуурдаах,
Хоту-соҕуруу хомуллубут,
Хоро омуктуу холоонноох
Хотон таһа ыырдаах,
Холонсолоох уонна ыылаах,
Хоп-сип хоболоох,
Хойох хото хостоһуулаах,
Хотон баран тэйиилээх,
Хоонньуга киирэр эрийиилээх,
Холбоон-илбээн эрийиилээх
Хоһооннорукпун истин,
Хообурҕаһа олоруман,
Хоолдуккутун хонкутун,
Хоттуускутун устун!

Тыл барар Ха-Ха-Хар-га:

Үһү-таамах үһүйээннээх,
Үгүс элбэх таайыылаах,
Үрүт үөһэ таарыйыылаах,
Үтүмэх тыла хаарыйыылаах,
Үмүрүтэ тарбааһыннаах,
Үлүһүтэр үлүскэн үөрүүлээх,

Үтүмэн элбэх үөгүүлээх,
 Үтүө дьону үөбүүлээх,
 Үгүрү үгүс күүгүлээх,
 Үөлэн ылан сиэһиннээх,
 Үөр дьону үтүрүйүүлээх,
 Үөскэ киирэр үөгүүлээх,
 Үөмэ сылдыар үгэстээх,
 Үөһөннээх улахан истээх,
 Үс эрэ үөрбэ тиистээх,
 Үргүлдү ыйыстар үөрүйэхтээх
 Үһүктүүрүкпүн истин,
 Үөрбүтэ хайаабыта буолангыт,
 Үөскүтүн таттара олоруман,
 Үтүлүккүтүн устун!

Салгыы «Олдьу хоһоон» түһүмэхтэринэн талан ааҕан бара тураллар.

Биир эбэтэр хас даҕаны истээччи оруолун толорор дьоннор фон буолан тураллар, «олбох-торго олорун» диэннэ олороллор. «Хоттуустаргытын устун..., үтүлүккүтүн устун, олооччуларгытын устун, кэтиинчэлэргитин устун, сыалдыаларгытын, ыстааннаргытын, туруусуккутун» о.д.а диэн этэн истэхтэрин аайы устан иһэллэр. (оонньоон көрдөрөллөр)

Тыл барар **Кыл.Эр. ШОУ-га-гэ!**

Аны Детсаат соторутааҕу сонуннарын истин: (*искитинэн истэбит, куртахха, быарга, ноорго синньигэс, Һуон уонна минньигэс оһоҕоско аналлаах сонуннар*)

Эт сыаната үрдээбит, сэлээркэ сыаната сэтэрээбит. Хоттуосканы, хаппыыстаны судаарыстыба тутар сыаната чэпчээбит, Сайсары ырыыынакка сыаната үрдээбит. Сайыны быһа саха сиригэр үлэлээбит 20 тыһыынча хаачыктар 40 тыһыынча олохтоох дьахталлар, кыргыттар оһоҕосторун минньиппиттэр, онтон 5 эрэ тыһ. дьахтар оһоҕостоммут, 2 тыһ. дьахтар эриттэн ойовостоммут.

О.О.Э уонна Э.Э.С солбуһа ааҕаллар:

«Баһылыктар балыынкалара, тойоттор токкуйдара, салайааччылар сатаҕайдара» диэн анал бизирии кылгас сонуннара:

– **Туустаах, тумалаах санаабыт тумсута, туурата буолбут Тумууһап диэн хаха тойоно,** өссө улахан тойон буолаары туруулаһарын саҕана **«Ыал, Сыал, Тыал – өрүү баар буол!»** диэн бырагыраама онорбута. Ону тумсун туура охсон бараннар, бырагыраамматын былдыаан ылан, кистэнэн кэбиспиттэрэ.

Кинилэрэ, ийэм, аҕам, төрүттэrim ньоҕой сахалар этилэр, кинилэр оҕолоро өссө ньоҕойбун диэн баран, ньоҕуруол курдук ньоҕойдоспутунан барбыт. Бырагыраамматын **«Мать твоя...»** диэн баартыйаҕа киирээри **Муостуурап** диэн нуучча омугумсук бэлиитигэр бэрик курдук биэрбит.

Ону, Муостуурап наһаа омугумсугуйбутун иһин үлэтиттэн устаары гыммыттарыгар, **«Биир Эһэ»** диэн баартыйа тойоно, бирисидиэн **Буучун Эһэлиирэп диэн чугас кинитигэр** били Тумууһап **«Ыал, Сыал, Тыал – өрүү баар буол!»** диэн бырагыраамматын бэлэх биэрэн, айахтарын бүөлээбит.

Дьэ, ол онтон **«Нассынаалынай начаалынай бырагыраама»** диэни онорон үлүгүрдээх үбү хамсаппыттар. Ысталыссыбыт киин болуоссатыгар Элиэнньин бааматынньыгын чугаһыгар **«Кэлэр кэскилбит – Буучун нассынаалынай бырагырааммата!»** диэн суруйан ыйаабыттар. Онно үөрэн эккэлэһэ сырыттаһытына Арассыыйалар сирбит баайын ситэ ылбатаһыт диэн, баҕаны, чохуну, мундуну, хаахынайы, тураабы, күтэри, кутуйабы уонна чиэрбэни биһиэххэ хаалларан баран барытын бэйэлэрин анныларыгар сурунан кэбиспиттэр.

Онон булчуттар, балыксыттар үрүн балыгы, тайабы, бөрөнү бултуоххутун баҕардаххытына Москубаттан көнгүл ыллаххытына эрэ бултуур буолбуккут. Эбэрдэ эһиэхэ, байанайдаах булчуттарга! Сэрэнэ сылдыһын. Ойуур иһэ, күөл, өрүс, чалбах, бадараан кытыгыта барыта бурааскалаах, богуоннаах уонна киниискэлээх дьонунан туолбут үһү. Эһэ-тайах, хатыыс-собо, күба-тураах уонна чоху-баҕа анал тойотторо, Арассыыйа уонна Саха сиригэр надзуордара диэннэр хамсыыр харамайдардааҕар элбээбиттэр.

Нассынаалынай бырагыраамаҕа биһиги нассынаалынай сүөһүлэрбит киирбэтэхтэрин,

биһиги дьоммут Хортуойап диэн Арассыыа хортуоскатын миниистирин ынгыран ылан, саха сылгытын ханатынан уонна таба тылынан эмсэхтэппиттэр. Киһилэрэ хоту тийэн мон-курдаан хаалбыт. Инньэ гынан саха ынабын, саха ытын көрдөрбөккө хаалбыттар. Онон сылгыбыт, табабыт эрэ бырагыраамаҕа киирбит. Ынахпытын уонна ыппытын дьокуут туһа дьокутааттарбыт дьонуннаахтык ылсыахтара диэн эрэнэргитигэр тийээбит.

Үрдүк өһүе сонуннара:

Ыстыр-тыылар санаабытын ыстык үөһүгэр ылааччы, ыра-баҕа санаабытын ырыынакка ыгааччы, ыччат кэскил иннигэр ыстаана суох хаалларааччы Ыыстыырап тойон, биһиэхэ таптала сойон, Буучун эппитин буолунай толорон, буор ийэ дойдубут бута-рагын хостоон, оһоһонун омук сиригэр тийэ тардан, сүмэтин оботторор сүбэни туругурдан, орууулаах сиргэ көһөр үһү диэн сураҕы суруйаллара элбээтэ. Москубаҕа олоһор Туомтуу баайыылаах Туомтууһап, Наһаа үчүгэй Наһаахап, Ньюолах Ньюурдаах Ньюкулааскын диэн биир дойдулаахтарбыт бэрт бөрүкүтэ суох олох кэлэн эрэрин таайтаран этэллэр.

Аакый-маакый санааларбытын атаҕар туруоран хаамтарааччы Аакымап тойон алаҕар-тэтэгэр атыгар олоһон, мааманнары дьаһайан, омукпут оонньууларын оннун булла-ран, олонхону олоһурдан, ыһахтары ыһан, ыалдыттары ынгыртаан, шоу бөһөтүн суоһар-быт, суоһу бөһөтүн буһарбыт, сурах-садьык соһообут.

Бизэр-ситэрэр санаабыт, биэтэһэ-тимэҕэ буолбут Бизэриһэп тойоммут бизэр да бизэр буолбут, бизэрэрин иһин бириис, бириэмийэ бөһөтө хомуйбут, ыларым аччаата диэн ытыы-ытыы хомойбут, бартыбыалын иһэ хотойдор хотойбут, аата-суола хоройдор хоройбут.

Мэхэлээх-ихэлээх санаабыт мээритэ-мэлдьэһигэ буолбут Мэхээлчуут, хаайылла сыспыт чуут. Солбуйааччыларын солук туттубут уонна ытыһын соттубут.

Куппунт-сүрбүт туурата, духуобунаспыт дууһата Саабыс Өндөрүүскэ Саха сири-гэр көстөрө ахсааннаммыт, көмүспүт харчытыгар көөчүк киинэ үстэ, алмааспыт харчыты-гар аатырар аартык тэлэ, моһоллор истиэптэригэр, түүрдэри түмэ барбыт. Уоскары ылабын диэн уордайбыт, уонунан тыһыынча сэриини түмүт, Холлүбуукка тийэн холлоох бууппун уонна туохпун эрэ уурабын диэбит, хоролору кытта хомуйбут. Баттаҕым баһын биэрэн туран барыларын кыайабын диэбит.

Тыл барар ДГП-ҕа!

Даннай времяга, современной развитай ситуацияга, Российской бедерацион собствен-най внутренинай власнай структуратыгар весьма крутой реформалары внедряйдаан ээр.

Несколько лет назадтаахха, Россияга национальность диэн графаны паспортан лики-видациялаан кэбиспиттэрэ. Онон биһиги омукпут названьята «руссиянин» диэн буолбута. Хотя негрбын да дэниэххин сөп.

Ити мин коллегаларым оглошайдаабыттарын курдук, биһиги алмаазпытыгар, золо-тобытыгар, нефпитигэр, гааспытыгар, водаларбытыгар, лестарбытыгар, рыбаларбытыгар, птичкаларбытыгар, зверьдарбатыгар, разнай мелкопитающайдарбытыгар, безпозвоночник-тарбытыгар уонна бесхребетниктарбытыгар российской паспорттары выдавайдаатылар.

Российскай паспортизация уонна нумерация биһиги странаабытыгар успешно проходит-тыр. ИТАР РУСЬ-МАТЬ-ТВОЯ и МОЯ информационнай агенство сообщайдырынан Русь империятын тэрийэргэ, самоуправленияттан начинайдаан самодержавияга тийэн, вместо президента Монарх – Царь учреждайдырга аналлаах «Русская доктрина», «Русское чудо» ден весьма важнай докуменнар апробация стадиятыгар внедряйданна.

Уважаемай Дальне-восточной округ, якутскай провинциятын, ленскай партиярхиятын резервациятын Резерваннара!

Бары якуттар, якутяночкалар уонна якутяниннар! «Единая Медведь» партия вокрут сплотись гыныабын, самоголосууйдуогун! Старшай браттар религияларын, языктарын, культураларын, самосознанияларын душабытыгар, сердцебытыгар уонна почкабытыгар тийэ примайдыагыҥ. Тогда бисиги великай государствообразующай русь нация север-най члена буоламмыйт, оно растворись гынаммыйт якутскай пословица точно говориттиры-ны «Пальтобут үһүө, дымокпут соответственно тоже үһүө». Уһун пальто билигин моднай, далее современнайын ааһан своевременнай.

Сегодняшнай новостиларбытын на этом радостном тоне кончайдыбыт. Покаларын уонна досвиданияларын!

ХААРЫАН БЭСТИБЭЭЛ...

=1=

«Маэстро – 2007» муусука добуһуолун онгорооччулар (фонограмманы онгорор аранжировщиктар) 2-с өрөспүүбүлүкэтээди бэстибээллэрэ диэн буолан ааста. Саха тэлэбиидэнньэтин нөнүө арбатыы (реклама) бөҕө ытыллыбыта. Сыырка киэн уорабайыгар буолла.

Тылдьыттарынан быһаарыы:

Бүөтүр Корнилов аатынан муусука добуһуолун онгорооччулар өрөспүүбүлүкэтээди II бэстибээллэрин сүрүн бириһин Лэгэнтэй ТЫТЫГЫНААЙП ылла.

"Туоххаһыйы тойуга".
Уххан тылл. Өркөн мел.
Өркөн, А. Алексеева тол.

"Туруйа кут".
Уххан тылл. А.Егоров мел.
А. Егоров тол.

Фестиваль – бэстибээл – сахалыы таба суруйуу тылдьыта.

Аранжировка – фран. тыл. Приводит в порядок, устраивать. Переложение музыкального произведения для исполнения инструментами и голосом.

Инструментовка – звукопись, упорядочный подбор звуков, организующий художественное единство.

Мультиинструменталист – Мульти-кыра. Инструмент – орудие человеческого труда. – Изложение музыкального произведения для инструментального состава (оркестра).

Фонограмма – грек тыла. Сигналограмма, полученная в результате звукозаписи. Техника, аппаратура, компьютер нөнүө оңоһуллан тахсыбыт добуһуол, эбэтэр, добуһуоллаах куолас. Запиһтаммыт барыта фонограмма дэнэр.

Плюсовка – фонограмма, записанная с голосом.

Минусовка – фонограмма, записанная без голоса.

Живой (тыыннаах муусука) – кэлин киирбит өйдөбүл. Фонограммата суох оонньоһун, толоруу.

Звук – колебательное движение частиц распространенная в виде волн, воспринимаемое органами чувств.

Звукооператор – тыас-уус таңааччы (построение звука). Оператор – операция, отображение, преобразование, функция.

Операторское искусство – кинематографический вид творчества.

Операция – законченное действие или действие. Латыын тыла. Ряд действий на решение определенных задач.

Режиссер – постановщик представлений. Искусство создания гармонически целостного, обладающего художественным единством на основе собственного замысла.

Звукорежиссер – тыас-уус туруорааччы.

Урут ырыа-тойук добуһуола тыыннаахтыгы барара. Баян, гитара, фортепиано, ВИА, аркыастыр о.д.а. Куолас билингги курдук көмпүүтэринэн оҥоһуллубата...

Технология сайдыта бу тыыннаах үнүстүрүмүннэри солбуйан, куолаһы тупсаран, фонограмманы аранжировкалааһын – электруоннай муусука добуһуолун оҥоруу, тангы барбыта биһиэхэ 15 с. тахса эрэ буолла.

– 2 –

Биһиэхэ кимнээх бастакы этилэрий?

Эстрада хайысхатыгар тыыннаах муусукаҕа аранжировкалааһынҥа, *бастакы идэтийбит аранжировщик Георгий Сергучев* диэн этэллэр.

Чороон уонна кэлин Дапсы бөлөхтөр музыкаларын тангыга үлэлээбитэ. Аранжировщик – саҥа үйэ идэтэ. (Огранщик диэбит кэриэтэ).

Аранжировка – классика музыкатыгар эрдэттэн олоһурбут хайысха этэ. Быһатын эттэххэ идэтийбит композитордар үлэлэрэ буолара.

Сахалы барааннаах этничэскэй муусуканы тангыга *Тумус Мэхээлэ* бастаабыта. Билигин да тэҥнээбэ суох. Норуокка тарҕаммыт өйдөбүлүнэн муусуканы бэйэтэ айан танҕыт буоллабына *«самодетельный композитор»* диэххэ сөп эбитэ буолуо.

Оттон атын киһи айбытын тупсаран, оҥорон таҕар буоллабына көннөрү аранжировщик диилэр. Ол эрэн үгүс аранжировщиктар муусуканы бэйэлэрэ эмиэ айаллар.

Плюсовка, минусовка фонограмманы үйэтэ 90-с сыллартан кэлэр.

Сахалы ырыаҕа фонограмманы идэтийбит эстрада ырыаһыттарыгар анаан оҥорууга *Петр Корнилов* бастакы этэ.

– 3 –

Петр Корнилов диэн ким этэй?

Кэпсиир, СР ырыа айааччыларын сойууһун бэрэссэдээтэлэ, «Чороон» ансамбыл бас-гитариһа уонна солиһа *Алексей Егоров*:

– *Петр Семенович Корнилов* аҕатынан Өлүөхүмэттэн төрүттээх. Дьокуускай к. олохсуйбуттар. Петя Дьокуускайга төрөөбүт. Кини 7 саастааҕар куолаһынан талыыга сөп түбэһэн, Бүтүн сойуустаагы уол оҥолор хордарыгар Москва к олоро, үөрэнэ барбыта. Биһиги билэрбитинэн, билингитэ, бу хорга иитиллэн, уһуйуллан тахсыбыт дьоннорунан Петяттан ураты композитор *Егор Неустроев* уонна «Минус-72» мусукаана *Афанасий Мөккүһээрэп* буолаллар. Манна кинилэр ырыанан эрэ буолбакка, муусуканнан диригник дьарыктаммыттара. Балартан Егор Неустроев салгы консерваторияны бүтэрбитэ. Афанасий Мөккүһээрэп Москваҕа бу үөрэҕин орто оскуолаҥы кытта сэргэ бүтэрэн кэлэн, ОБ театрыгар репетицияларын уонна Вирисидиэн иһинэн уолаттар хордарын салайбыта, билигин биллиилээх мусукаан.

Петя оскуола кэнниттэн республикатаагы хоровой обществоҕа хор салайааччытынан үлэлээбитэ. 1986 с. «Чороон» ансамбыл састаабыгар клавишник быһыытынан кирибитэ. Кини кэлиэбиттэн ансамбыл оонньуур таһыма биллэ түспүтэ. Кини бэйэтэ хайа баҕарар үрдүк таһымнаах айымньыны кыайа-хото тутар этэ. Чороонно оонньуур кэмнэригэр хас да инструментальнай айымньыларын ансамбылынан толорбуппут. Кини таһымнаах көрүүлээх, имигэс тарбахтаах үөрэхтээх мусукаан буоларын быһыытынан айымньыларга техничэскэй өттүнэн сүрдээх уустук, интериэһинэй дыкты уратылаах этилэр. «Чороон» ансамблы кытта сири-дойдуну барытын кэрийэн гастроллаабыта.

Киһи быһыытынан сүрдээх интеллигентнэй, интеллектуальнай, култууралаах киһи этэ. Тус оловор оччо табыллыбатара, кэргэнэ арахсан кыһын илдьэ омук сиригэр олохсуйа барбыта. Айар-тутар киһиэхэ соҕотохсуйуу, муунтуйуу биллэрдик дьайбыта. Онтун биллэрбэккэ кылгас олоһун бүтүннүү муусукаҕа анаабыта. «Чороон» 1992 с. ыһылларыгар үлэтэ суох хаалбыта, «көҥүл айар үлэнэн» килиэптэнэн олобута.

Фонограмма үйэтэ кэлэн, синтезаторга фонограмманы аранжировкалааһынҥа диригник ылынган үлэлээн барбыта.

Ол курдук биһиги норуокка киэнник биллибит 20-чэ ырыабытын, «Туймаада» гос. ырыа ансамбылын уонна солистарын үгүс ырыалары, Аскалон, Байбал, Степан Васильев о.д.а биллэр ырыаһыттарга сүүһүнэн аранжировканы олоһун тиһэх күннэригэр тийэ оҥорбута. 40-чатыгар тийбэккэ сылдьан, быстах өлүүгэ өлбүтэ.

Бу Петр Корнилов аатынан фонограмма аранжировкатын оҥороочулар бэстибээллэрин тэрийии идеятын *Геннадий Семенов* олоххо киллэрэн, былырын саҕалаабыта. Былырын

тэрээһинэ син этэ. Быйылгы тэрээһин сыһната-халтыта элбэзэ, көтүмэх тэрээһинэ көрөөччүлэри да, кыттааччылары да соччо астыннарбата.

Кийи сыһнаттан-халтыттан үөрэнэр, онон тэрийээччилэр кэлэр өттүгэр бу бэртээхэй бэстибээли дьоһуннаахтык сыһыаннаһан сайыннарыахтара, үгэскэ кубултугохтара диэн эрэнэ саныбын. Республикаҕа идэтийбит күүстээх уонча аранжировщик баар. Балар кэккэлэрэ сылтан-сыл хаһаан сайдан иһэригэр баһарабын.

– 4 –

«Маэстро-2007» сүрүн бириһин хаһаайына Лэгэнтэй Тытыгынаайап туһуна

Кеша Чурапчыга төрөөн улааппыт. Аҕата Борис Гаврильевич Одьулуунтан төрүттээх ветврач идэлээх кийи эбитэ үһү. Ийэлэрэ Мария Алексеевна Хатылыттан төрүттээх учуутал. Онон интэлигиэн ыал биэс оҥотуттан төрдүстэрэ.

Бу оҥолор бары, билигин республикаҕа киэнник биллэр, ытыктанар дьон буола улаатан табыстылар.

Талаан, дьобур тахсыбыт, табыллыбыт дьоно диэн хайҕаахха эрэ сөп.

Тытыгынаайаптар улахан кыыстара *СР үтүөлээх артыыската Екатерина Егорованы* ама ким билбэтэй, кэрэ куолаһын кэрэхсэбэтэҕэй.

Иккис кыыстара *Антонина Винокурова СР сыанаҕа политикатын кэммитиэтин бэрэссэдээтэлин 1-кы солбуйааччы.*

Үһүс уол *Гаврил Тытыгынаев ССРС кикбоксыҥа спорт маастара, ССРС кубогун хаһаайына, СР кикбоксыҥа эдэрдэргэ сборнайын ст. тренера, 21-с оскуолаҕа информационнай технологияларга директоры солбуйааччы.*

Төрдүс уол, бүгүн кэпсиир кийим, сахаларга биир чулуу аранжировщикпыт *Иннокентий Тытыгынаев, СР култууратын туйгунун аатын, бэстибээл сүрүн бириһин кытта тутта. «Егоровтар айар студияларын» уонна Дьоккуускай к. култуураҕа салаатын звукорежиссера.*

Бэһистэрэ, кыралара – *саха эстрадатыгар биллэр ырыаһыт «Этигэн хомус» арийыыта Александра Алексеева. Саха гимназиятын «Айыы кыһата» оскуолатыгар муусука салайааччытынан үлэлиир.*

– Чурапчы оскуолатыгар үөрэнэ сырыттаһына *Роман Саввин «Дьибэрэнкэй»* диэн ВИА тэрийбитэ, онтон саҕаламмыта мин муусука, ырыа эйгэтигэр дьарыктаным, – диэн Кеша кэпсиир.

Гитараттан саҕалаабыт. Аны оскуола кэнниттэн *Михаил Сивцев* тэрийбит «Чурапчы» ВИА-гар бас-гитараҕа оонньуур. *М.Сивцев* – гитара, *Василий Григорьев-Гербач* – ударник, *Марат Лапышов* – гитара, солист.

«Чурапчы» ВИА 1990 с. «Табыкка» кыттар.

1991 с. бүтүүтэ «Чороончо» ыңгыран истэллэр. Онон ааттаах-суоллаах, салла, толло уонна сүгүрүйэ көрөр мусукааннара *Махно, Тумус, Г.Сергучев, А.Егоров* кинини көрөллөр уонна истэллэр. Туохта эмэ оонньоо диэн буолар. Көрөн-истэн баран, «син тыас тахсыһы, кэлэн үлэлэс» дииллэр. Онтон ыла Кеша куоракка кэлэн «Чороончору» кытта сыл кэригэ «идэтийии улахан оскуолатын» ааһар. Элбэҕи ирдииллэр, үөрэтэллэр. Дьин идэтийбит эстрада туйгуннарын кытта бииргэ үлэлээн, улаханлык сайдар.

Ол сағана Тумус «Чолбоннорго» «Сыттыкка сытар санаа» уо.д.а дьин сахалыы барааннаах тойук-композицияларын толорууга айымньылаах үлэ барар. Көннөрү эстраднай ийии-матыып ырыалартан сахалыы тойук бараана уратылаабын, тойукка турукка киирэр ураты майгы баарын билэр.

Ол эрэн миэхэ традиционнай ырыа быдан чугас диэн билинэр. Тыл, матыып, толоруу диэтэххэ, матыыба ордук миэхэ чугас диир. Бу кэнниттэн кини «Минус-72» бөлөххө үлэлэнэр.

1992-97 сс. НВК иһинэн А.Алексеев айар бөлөҕөр звукорежиссерынан үлэлэбэтэ. Бу кэмнэ аппаратураҕа дорҕоону аттарыыны лаппа баһылаабыта. Анна Барашкова ырыаларын ТВ, радио фондатыгар уһулууга доһуоһун гитаранан оонньообута.

«20-с үйэ сүүс уостан түспөт ырыалара» диэн телевизорунан бырайыакка кыттыһан, тыаһын-уһун, муусукатын танмыта.

Сахалыы караоке алта тахсытын тангыга барыта 120 ырыа фонограммаларын оҥорбута.

Егоровтар студияларын оҥолоругар 80-ча ырыа аранжировкатын оҥордо.

Куоракка ытыллар улахан таһымнаах култуура тэрээһиннэригэр сүрүн звукорежиссер быһыытынан үлэлиир.

Ол кэинэ Тааттаҕа Виталий Власов «Олонхо» студиятыгар сыл кэрингэ үлэлиир. Онон «Дьылҕа Хаан» диэн кэлин клип оҥоһуллубут ырыатыгар гитараҕа оонньуур.

«Егоровтар студияларыгар» хара тэриллиэвэиттэн үлэлиир. Алексей Егоров ырыаларын онго-рууга бу бэстибээлгэ киллэрбит «Туруйа кута» уонна «Этий миэхэ» ырыаларын, Өркөнгө – «Ту-оххайыы тойуга», «Бүлүү сулуһа», «Сиккиэр тыал», Түүн уонна түүл», Екатерина Егороваҕа «Сайыһа хаалбышпын», Александра Алексеевага – «Умнубуккун», «Эн биһикки» ырыалар ма-тыыптарыгар табыллан үлэлээтим диэн астына кэпсиир.

Киһи киһи матыыбы айыыта, көрүүтэ тус-туска минньигэстээх, уратылаах буоларын бэлиэ-тиир. Уопуттаах, таһымнаах ырыаһыттар ырыа хайдах толорулларын, ханна хайдах буоларын билэллэр. Оҕо, кыыс, уол, эр киһи, дыахтар куолаһын тембрын инструмент уларытарын, тембр балаансын, тыас-уус, дорҕоон өңө-талата, киэң-куоҥа барыта аабыллан, музыка куоласка көмөлөһөр, тирэх буолар. Мин дьонум бэйэлэрэ мелодиятын, аккорда дьүөрэлэһиитин бэрээдэгин онгоруу ажаллаллар диэн үлэтин ымпыгын-чымпыгын кэпсиир.

Үлэтигэр сүрдээх ирдэбиллээх, тугу да сыһа-халты буоллун-хааллын диэн онгорбот ура-тылаах. Ылыммытын, санаабытын онгоруу тэйэр. Фонограмманы аранжировкалааһынча автор идеятын сөпкө тутуһан, бэйэтин санаатын сонно сөп түбэһиннэрэн тупсарар, ымпыгын-чымпы-гын, ойуутун-мандарын ситэрэн –хоторон онгорор лоп-бааччы айылҕалаах. Үлэтигэр аһара быта-рыйбат, бытааннык, налыччы, үлэтиттэн бэйэтэ дуоһуйууну ыларын курдук бэйэтин ис кыаһын күүһүлээбэккэ үлэлиир. Быһата сатаан үлэтин аттаран, былааннаан үлэлиир майгылаах.

Иннокентий Тытыгынаев бу бэстибээлтэн улаханчык үөрүүн сөптөөҕө. Киһи манна култуура туйгун үлэһитин аатын кытта, сүрүн бириһи ылла.

Киһи үөрүүбүн үөрбөт, хайдах эрэ, сатаммакка гынан баран кыайыылаах тахсыбыт курдук буоллум диэн саарбахтыыр, кыбыстар санаалаах. Этэр эттэбинэ оннук. Тэрээһин мөлтөбүттэн оннук курдук буолла. Тустаахха ыарахан. Өр бэлэмнэнэн, онгостон кэлэн оннуу тахсыбытыгар мониторга доһуһуола суох буолан хаалар. Гитаратын эрэ тыаһын истэр, атына хайдаҕа иһил-либэт, буккуллуу буолар. Звукооператор монитору истэр наушника да суох эбит. Киһи эмиэ туох бара турарын истибэт. Соруйан онгорбут курдук буолан табыста. Ол эрэн аранжировкалаабыт ырыалара Алексасй Егоров, Өркөн уонна Александра Алексеева толорууларыгар туох да бэркэ толорулунна.

– 5 –

Ырыа уонна ырынак

Иннокентий этэрин курдук, аранжировщик билигин аныгы технология сайдыытын кыраҕы-тык көрөн, туох сана кирибитин кэтээн, чинчийэн, кыах биэрэр программалары алгыс курдук билиэхтээх. Кырдьыга да билигин интернет сайдан телевидениены, радионы кытта күрөстөһөр. Интернет кыаҕа сөбүмэрдик сайдан иһэр. Бөлөхтөр, толорооччулар айар үйэлэрэ кылгаата. Санат-тан сана тахсан иһэр. Интернет нөҥүө информацияны тарҕатыы түргэтээн, айымньы үйэтэ кыл-гыыр. Бу бэйэтэ туспа кыһалҕаны үөскэтэр.

Билигин аатырбыт ырыаһыттар улахан студияларга альбом суруйа сатаабаттар, биирдии ырыанан дьиэлэригэр олорон онгоруу тарҕаталлар, быһа атыыга ыталлар. Улахан студиялар банкрот баран эрэллэр. Ырыа элбээтэ. Киһи тиийбэт, тиһиммэт курдук элбээтэ. Ырыа суолтата, сыаннаһа түһэн иһэр. Манна реклама оруола күүһүрэр. Рекламаны харчылаах кыанар.

Боростуой, күннээҕи суолталаах ырыа элбээн иһэр. Попса, реп тахсыта. Судургутук киһэр, түргэнник тахсар, киһини толкуйдаппат музыка, тыл-өс, матыып. «Атах музыката», «колбасить-ся, выпить, танцевать» дииллэригэр дылы. Попса ырыа социальной суолтата оннукка уларыйда.

Урукку курдук «музыкальной революция» өтөн кириитэ суох. Бүгүн Африкаҕа ыллаабыт-тарын сарсын Халымаҕа ыллыылар.

Урукку «Чолбон» музыката бырачыастаах, революционной музыка этэ эбээт. Билигин кинит-тэн шоуну көрдүүлэр, ол кинилэргэ кыаллыбат. «Айталлар» шоуну тэрийиңгэ, ол аата аныгы олох тэтимигэр сөп түбэһэн дискотека, хомуур, кэнсиэрдэри, шоуну тэрийиңгэ, харчы онгорууга оҕуттулар. Ол эмиэ аныгы олох ирдэбилэ, ким тугу сатыырынан-сатаабатынан тахса сатааһын. Ааты-суолу бренд, табаар онгоруу ырыынакка атыылааһын..

Үчүгэй идиэйэ, аранжировщиктарбыт бэстибээллэрэ бу этэр майгыбынан, харчы онгоруу боп-пуруоһа хото баһыйан, олох мөлтөх тэрээһиннээхтик барда.

Россияҕа ОРТ ген.дир. Константин Эрнст, Алла Пугачевалаах эстрада ырыынагын тутан оло-роллар. Кими, төһөҕө таһаарары кинилэр быһаараллар.

Манна тэҥнэһэр интернет тахсан эрэр. Дьон сөбүлүүр муусукатын, ырыатын интернеттэн булуон сөп буолла. Саха сиригэр интернет ситимэ кыралаан тэнийэн иһэр Ырыаҕа аналлаах «Ырыа кырдала» диэн анал сайт баар буолла.

Бэстибээл туһунан санаалар

Словарь р.я.

Фестиваль – Массовое празднество, включающее в себя показ, смотр каких-л. видов искусства (муз. театр. ф. Ф. советских фильмов. Ф. молодежи).

С.И.Ожегов

Фестиваль – общественное празднество, сопровождающееся показом, просмотром каких н. видов искусства (театральный ф., музыкальный ф., Ф. молодежи и студентов).

Киин куорашпытыгар студиялар да, аранжировка фонограмматын онорооччулар да элбээ-тилэр. НВК, радио нөнгү «Полярна звезда», «Саҥа ырыа», «Этигэн хомус» о.д.а күөн-күрөстөр, көрүүлэр, бэстибээллэр буола тураллар. Аны култуура, кулууптар эйгэлэрин, студиялар истэринэн ырыаһыт бөбүтүн «онорон таһаары» үлэтэ күөстүү оргуйар. Кинилэр бары ырыаларын аранжировкатын фонограмматын, куластарын оноттордулар да, аан дойду ханнык баһарар мунугар тийиэн ыллыыр-туойар кыахтаннылар. Бу сайды дуу, туох эбитэ дуу. Ол эрэн талааннаах, дьобурдаах син биир тахсар. Харчылаах эмиэ тахсар. Ортоһуор эмиэ улуубун дэттэрэр үйэтэ. Биир тылынан ырыынак!

Былырын Бүөккэ Бөтүрүөп Петр Корнилов сүрүн бириинин ылбыта. Аҕыс номинация олохтообуттар этэ. Тэрээһинэ син аҕай этэ дииллэр. Бүөккэ туһунан санаабын «Көс түһүлгэ – Боробонго» диэн суруйууттан, мин сайпыттан булан ааһаххытын сөп.

Бэстибээл саамай сүрүн итэҕэһинэн Петр Корнилов туһунан өйдөбүлү биэрэр туох да суоҕа. Аата эрэ ахтыллар. Аны аранжировщиктар тустарынан сатаан сырдатты, үчүгэй сценарий, көрдөрүү иһитиннэри суох. Туох да сыһыана суох дьон туораттан киирэн ыта сатыылларын курдук. Режиссура диэн төрдүттэн мэлигир. Биир эмэ сыһыаннаах режиссүөрү булбатах муннара дуу...

Ытааччыларбыт бу эйгэҕэ туох да сыһыана суохтара көстөн турар. Телевизорга биэриини ытыгы уонна маассабай, общественной бырааһынныгы ытыгы балачча уратылардаах буолуо оноробун.

Уонча киһи кыттааччылаах бэстибээл. Сыаналаах кириин билиэт. Боростой конкурс – күөн-күрөс курдук барда. Жюрилаах энтин. Бэстибээл ырыы атыннык, кизгник тэриллиэн сөптөөбө. Баһар, тэрээһиннэрин статуһун сыһа талбыттара дуу... Төһө да саха сиригэр уонча биллэр аранжировщик аата иһиллэрин иһин, сүүччэ аранжировканан дьарыктанааччы баара буолуо. Аны улуустарга, куоракка биллэр-көстөр аранжировка фонограмматын онорооччулар бааллар. Аҕыйах биллэр ааттары холобурдаатахха:

Гаврил Лобашев (Айтал урукку музыкаана) – Орто Халыма

Василий Кокорин – Орто Халыма

Алексей Бандеров – Орто Халыма

Иван Тулааһынап – Бүлүү

Роман Степанов – Кэбээйи

Иннокентий Местников – Нам

Владимир Якимец – Дьокуускай

Евгений Коченков – Дьокуускай

Юрий Баишев – Дьокуускай

Николай Попов – Дьокуускай

Иннокентий Готовцев – Дьокуускай

Никита Баишев – Дьокуускай

Владислав Сивцев – Дьокуускай

Владимир Паномаренко – Дьокуускай о.д.а

Бэстибээл диэтэххэ, дыһынээх бэстибээли тэрийиэххэ сөбүн сөптөөх.

Бу Айталлар уонна НВК аһаар анарга үллэстэр бырайыактара. НВК соторутаабыта СГУ киинигэр «Саҥа ырыа» күрэһин тэрийбитин көрө-истэ бара сылдыбытым. Улахан саалаҕа 50-ча киһи толугураһан олороро. Тыас-уус дьаабы. Туох да иһилибэт. Ытааччыларбыт кумааһыттан сыана кэтэйдиттэн биллэрэллэр. Тулуйбакка тахсан барышпыт. Кыттааччылары киһи аһынар. Билиэттэрэ тэрээһиннэригэр тийибэт сыаналаах. Дөбөн харчыны сырсы уххана үчүгэй да идиэ-йэлэри кэбилиир.

Бары биллэлэр, Сыырка, Кружалло, Полтинник акустиката куһаҕанын. Ол эрэн миэстэлэрэ элбэһинэн харчы өлөрөргө табыгастаабын.

Эппитим курдук, режиссура суох. Сааланы кэнсир буолуо 1,5 чаас иннинэ босхолообуттара диллэр. Арендата суох босхо биэрбиттэр диэн эмиэ баар. Ол иһин ыгыллыбыт буолуохтарын сөп. Репетиция онно ытыллар кыага да суох. Режиссер, көмөлөөччүтэ да суох быһылаах, сыанага холбоон биэрэр үлэһит көрүлүбэтэх, звукооператордарын кытта сибээстэрэ суох эбит. Техническэй хаачыыллыгы быстар мөлтөх диэн буолла. 32 каналлаах пульта 16 эрэ канааллаахтар үһү. Оркестр софтох ударнига 5 каналы ылыан сөбүн санаан көрүн. Канал тийбэттигэн атастаһыы бөҕөтө, көмөлөөһөчү суох. Бары холбуур сир көрдүү сылдьаллар. Кэмиэдьийэ.

Дьининэн бу бэстибээл үрдүк хаачыстыбалаах, таһымнаах дорҕоон дьүрүскэнин, кэрэ тыасуус, муусука, үчүгэй иһилли, онтон дуохуйуу бырааһынньыга буолуохтаах этэ. Ол иһин тыаһыууһу үчүгэйдик ингэринэр, үчүгэй акустикалаах сааланы ылыахтаах этилэр. Звукорежиссура, звукооператорство үрдүк таһыма көрдөрүллүөхтээбэ. Дьининэн ити Дьокуускайга кыаллар кыахтааба... (ОБ театра, Өксөкүлээх киинэ, саха театра, мун саатар СГУ киинэ).

Ити үлүгэр тыаска сотовайынан туох сибээс олохтоноуй. Сценарийдара, ким кэнниттэн ким тахсара хааһы курдук буккуллубут. Е.Егорова тахсарыгар атын фонограмма тыаһыыр, Василий Еремеевы биллэрэллэр – киһилэрэ суох, Тытыгынаев тахсытыт эппитим. Лотерея ытытыгыгар ынйрыллыбыт кыргыттарын ыытааччы «тугу гына турабыт» диэн үүртэлээн кэбистэ.

Лотерея таһааралларыгар кыргыттара өһүргэнэн тахсыбатылар. Көрөөччүлөр талбыт инструменнаргытыгар оонньоон диэн күрэхтэһиннэрэ таһаардылар. Икки киһи гитарада оонньоубун диэн тардыалаһан көрбүтүн оркестраннар биэрбэтилэр. Оонньоу ытар буолан баран хайдах бөлөмнээбэтэхтэрин киһи сөҕөр. Аны ыытааччыларбыт нууччалыы ыталлар эбит. Биир нууччалыы ырыа баара быһылааба. Сахалыы барар кэнсиркэ биир сахалыы саңгарар ыытааччыны булбатахтара сөҕүмөр. Баар суох аркыастырыбыт салайааччытын Андриан Егоровы Андриан Николаев диллэр. Дьэ, маргынааллы маратыйы, хоролуу хончойуу диэтэҕин.

Бэстибээллэрин дуу, күөн-күрөстэрин дуу балаһыанньата тутуһуллубата, ким 2, ким 3 ырыалаах, кыттааччы бэйэтэ оонньоохтаах диэн эмиэ баара. Аны бу бэстибээлбит биир олорууга 4 чаас устата барда. Сылайбыттар, тулуйбатахтар эрдэ бардылар.

Ити барыта тэрийээччилэр харчы сырсытыгар, үрдүнэн-аннынан сыһыаннаһан, хаарыан бэстибээли көлбөүртүлэр. Аранжировщиктар, толорооччу ырыаһыттар барахсаттар бэртэринэн үчүгэй кэнсир буолла.

Ыстатыйа суруйаары, балаһыанньатын билсээри, ааттары чопчулаары бу мэрэпэрийээтийэ режиссерун Ньургуйаана Васильева диэн НВК үлэһитин кытта телефонунан сибээстэстим. Киһим ханна, тугу, хайдах суруйабын, мин суруйуум тахсыахтаах диир. Ыйталалаһан барбыппар, маньыгы суруй, маньыгы суруйума диэн турда. Хайдах оннук буолуой, бэйэм тугу суруйарбын бэйэм билиим диэбиппэр, киһим өһүргэнэн информация биэрбэппин, эн суруйума диэн баран, туруупкатын быраһан кэбистэ. Тотуо-татыа кэпсэтии буолла. Кини эттэ диэн тохтоон хаалыам дуо, санаабын сыанабылбын суруйдабым.

Үөрүүнү, бырааһынньыгы, бэстибээли, кэнсир сатаан тэрийии бэйэтэ туспа искусство буоллаба. Бу бэстибээл үөрүүнү-көтүүнү, аат-суол тахсытыт, бырааһынньыгы кыайан тэрийбэтэ. Кыттааччылар да, көрөөччүлөр да тэрээһинтэн астымматахтара көстөр. Былырын аат ылбыт Бүөккэ Бөтүрүөп жюрига да олоруон сөптөөбө. Ол курдук сүрүн бириһи ылбыттар жюрига үлэһэн иһиэхтэрин сөптөөбө. Бириистэрэ да мөлтөх.

Кыттыгыны ыллылар:

Аранжировщиктар:

1. **И.Тытыгынаев** (ырыаһыттар – А.Егоров, Өркөн, А.Алексеева) – сүрүн бириис уонна үчүгэй звукорежиссура иһин аат ылла.

2. **Лэкиэс** (ырыаһыттар – Байбал, А.Бурнашов, Вика Федорова) – үчүгэй музыкальнай композиция иһин аат.

3. **М.Перетертов** (ырыаһыттар – Саарын, Варя Аманатова, Игорь Егоров) – туйгун инструменталист диэн аат.

4. **Алексей Абрамов** (ырыаһыттар – Норд-Саун) – Петр Корнилов аатынан бириис.

5. **Антон** (ырыаһыттар – Алик Григорьев, Болдьюма).

6. **Евгений Тазетдинов** – (Юлиана, Олимпия).

7. **Айаал Малышев** (ырыаһыттар – Өркөн, Харысхан, Жанна Мудрова, Валерий Касаткин, Айаал Малышев).

8. **Степан Афанасьев** (ырыаһыттар – Алексей Потапов, Зу-Зу).

9. **Иван Наумов** (ырыаһыттар – Олег Беляев, Дьулустан Чуручанов).

10. **Мария Семенова** (ырыаһыттар – Иван Трофимов).

Уххан түһэрбит хаартыскалара. 7.11.2007 с.

ХАТЫЛААЙАПТАР ХАТЫЛАММАТ ДЬҮҮҮҮҮЛЭРЭ

Кулун тутар 1 күнүгэр Саха академическай тыйаатырыгар Герман, Клавдия Хатылаайаптар (Дьыннээбэ Хачылаайап буолуохтаах эбит) бэйэлэрин дофотторун кытта үс компакт-дискэлэрэ тахсыбытын бэлиэтиир кэнсиэртэрэ буолан ааста. Мин ынгырыллан сырыттым.

Дьэ, аһаҕастык эттэххэ өтөрүнэн көрбөтөхпүн көрдүм, истибэтэхпин иһиттим. Быһата, астыным, дуоһуйдум. Ама дуу, тоҕо диэххит. Ол тоҕолор хоруйдарын суруйан көрөргө холоннум.

Хатылаайаптар саха эстрадатыгар 1991 с. киэнник биллэн барбыттара. Хара маннайгыттан туох эрэ уратылаах, саҥа суолу көрдүүр айар сүрэхтэр дьүөрэлэһиилэрин тыһа биллэрэ. Бэйэ уратылаах суолун көрдөөн, түмүктэрэ көстөн барбыттара.

1996 с. «**Табык**» этнорок фестиваалга «**Тосхол**» диэн ааттанан, ынах, сылгы тириитинэн тигилибит саха былыргылыы таһаһын таһанан, **кырыымпа, дьаба, күпсүүр, дүгүр, хомус** добуһуолаах тахсыбыттара. Улахан сэнээриллии суох этэ гынан баран, Хатылаайаптар, кинилэр арахсыспат дофодоро монгол уола **Балдорж Хуухээгийн** ис куттарынан, ийэр сүрэхтэринэн саха былыргы ырыатын, тойугун, добуһуолун, ол охсуһуулаах дьыллар уорбаларыттан, энсиллэр дьалхааннаах олох тэтимин истибиттэрэ. Онтон ыла өбүгэлэрбит түн былыргы созурууну охторун тыһа кинилэр айар куттарыгар уйа туттубута.

2000 с. «**Тэтим**» диэн ааттанан, саха былыргы добуһуол тээбириннэригэр эбии сөг тыастаах үс кыллаах тэtimi биэрэр, тарбаһынан охсуолаан оонньонон **тансыр** диэн тэрили, **ойдуо** диэн Сунтаартан көстүбүт күүлэйгэ, омурбанга бэлиэ ынгырыыга туттулла сылдыбыт (*туң былыргыта туохха туттуллубута биллибэт*) үрэр тэрили, **айаан** диэн саха сиригэр кулаһайы (*үрүң табаны*) бултааһынга аһаатыыр, үрэр тэрили төрүт добуһуолу, дофоону, тэtimi сөргүтэн, уустаанураннаан дьүһүйэн таһааралларыгар туттар буолбуттара.

Онтон кэлин эбии тэтим охсор **абыс муннуктаах чардаат күпсүүрү, күпсүүр араас** көрүгүнэрин (*кыбынар, сүгүллэр, атаһа тулар, ыйанар*), **көпкөлөй, табык араастарын**, тыас таһаарар **сахсыллар дьаба** арааһыгар киирэр тээбириннэри, **сиксири, кыыл-сүөл муоһун, туйаһын, дүгүр арааһыттан, кыллаах дүгүрү, дьарыкта дүгүрү, байанай алгыһын дүгүрүн, хобо чуораан араастарын, кыһаан тыаһын** добуһуолларыгар киллэрбиттэрэ. Онуоха эбии бэйэлэрэ **хабарҕа** куолай, күөмэй, ньөмөгөй көмөтүнэн таһалай, хонсуо, мурун ырыаларын, араас көтөр сүүрэр саһатын, айылҕа суугунун үтүктэн, ситэрэн-хоторон биэрбиттэрэ.

Хатылаайаптар уратылаах тыыннара атын дойду омуктарын ааттаахтарын, тэгил дойду тэннээхтэрин кытта туруулаһарга, күөн көрсөргө бэлэм буолбуттара. Аан дойдуга ханна да сылдыбыттары иһин, саха омук уратылаах этигэн доржоонун, ырыатын-тойугун иһитиннэрэн, мэлдьи сэнээриллэр, ордон, чорбойон тахсар буолбуттара. Арай биһиги сахалар бэйэбит ситэ өйдүү иликпит быһылаах.

Кинилэр сыһа сир туом доҕуһолугар, айыы муусукатыгар киирэн иһэллэр. Саха сиригэр бу эйгэҕэ Хатылаайаптар курдук итэҕэл муусукатыгар чугаһаабыт бөлөх баарын билбэтим.

Бу кэнсиэртэрэ ымпыгар-чымпыгар тийэ бэлэмнэммитин, видео көстүүлэри, Кууллаты араас кэмин көстүүтүн биэрэр сценография, уоту сатаан туһаныы, тыас-уус ырааһа, тохтобуллалары, ырыалар-тойуктар быыстарыгар араас доҕуһолу туһаныы, куолас уонна доҕуһол маанылаах дьүөрэлэһиитэ, кии, алаады, кытыан, үөрө отун, күөх от сыта, сыанаҕа долгуйа сытар күөл уута, салама, сир-туом ырыалара барыта тыыннаах этигэн көстүү буолан иннигэр тэлгэммитэ. Ытык доржоону үөһэ көтөҕөн көрөөччүнү, истээччини ураты турукка киллэрбитэ. Дьон дьиннээх сахалыы ытык доржооннору истэригэр ингэринэн, уйулбалара хамсаабыт кэрингээ. Мин **Клавдия** доржоону көтүтэрин, энсиэлиирин чаччы да ситии-хотуу быһыытынан сыаналаатым.

Хатылаайаптар айар олохторугар монгол уола **Балдорж** 10 сылы быһа алтыһан, бииргэ үлэлээн, тапсан сылдыарын, Герман былыргы төрүттэрин кытта ситимниир эбит. Таатта Баайафатын түгү былыргы төрүттэрэ монголлары кытта хаан тардылаах дириллэр оруннаах быһылаах диэн сабаҕалыр. Иннэ гынан, сахалар собурууну төрүттэритин кытта ситим биэрэр доржооннор тэтимнэрин биэрэргэ Балдорж улаханлык туһалыр. Ол иһин да кинилэр муусукаларыгар киэн истиэп уйаара-кэйээр биллибэт көтөр доржоонноро, хайалаах сирдэр харылданнара Саха сирин тыһыгар бөркэ дьүөрэлэһэн, кэрэтик иһиллэн эрдэ. Бу удьуор утумун, хаан тардытын умнуллубут муусуката үһүктэн эрэрин туһута.

Сунтаартан төрүттээх биллэр оһуохайдыт СГУ төрүт култуураҕа уһууааччыта ф.н.к **Людмила Ефимова** Хатылаайаптары кытта кэнники кэмнэргэ кыттыһан таһаарылаахтык үлэлэһэн эрэр. Алгыс, сир-туом ырыатыгар, доҕуһолугар элбэи киллэрэр. «**Айар кут ситимэ**», «**Алгыстаах айан**» диискэлэргэ кини ырыалара кирибитэ.

Биллэр хомусчуттар, уһууааччылар **Зоя Сысолятина**, **Римма Жиркова** «**Дьүһүлгэн**» диэн компакт-диискэ тахсарыгар кыттыспыттара.

Попса, көмүүтүргэ тупсарыллыбыт куолаһынан фонограмманын ыллааһын, ханна да буоларын курдук, биһиэхэ үгэннээн турар. Ис дьин, истин, иһирэх онтон илгийбэт. Бу тутан турар, тас, саатыыр иэйиин көбүөхтүүрүгэр аналлаахтар. Уйулҕаны уһугуннарбат. Хатылаайаптар уратылаах муусукаларын хайдах онно тэннээн сыана быһаххыны, сүрө да бэрт. Биһиги Айыбыт итэҕэлин, ыһыах сирин-туомун толорорго айыы муусуката, доҕуһола баар буолуохтаах. Хатылаайаптар бу үрдүк эйгэҕэ киирсэргэ сиппиттэр-хоппуттар эбит диэхпин баһарабын.

Кинилэр саха былыргы доҕуһол тээбириннэрин көрдөөн булан, тупсаттаран, «**Мохначевсай**» аатынан **Марк Парфенов** дириэктирдээх муусука тээбириннэрин оноруунан дьарыктанар мастарыскайга **Тихон Дьячковский** диэн маастарга, Үөһэ Бүлүүтээҕи **Петр Семенов** дириэктирдээх «**Сэргэ**» мастарыскайга онотторбуттара, эбии онотторо сылдыаллар.

Дьэ, итинник ыллыктаахтык ылсан, дьохуннаахтык дуораһыйан, айар үлэлэрин алгыһынан арчылаан Хатылаайаптар таһаарылаахтык үлэли-хамсы сылдыалларыттан биһиги үөрөбүт эрэ. Өйдөөһүн, дьүүлээһин бэйэтин кэмигэр кэлэн иһиэ. Мин кинилэргэ ситиһини, табыллыны, айар сүрэх көңүлүн, өйдөбүллээх айымнылары баһарабын.

БҮЛҮҮ УЛУУНУН 1-кы ТОБУС НЭНИЛИЭГЭ, ТЫМПЫ БӨНҮӨЛЭГИТТЭН РЕСПУБЛИКАҢА ЫРЫА ЭЙГЭТИГЭР ТАХСЫБЫТ БИЛЛЭР ЫРЫАНЫТТАР

Мин Тобус уолаттарын үксүлэрин билэттибин, сорохторун кытта уонунан сылларга бииргэ алтыһан, атас-доҕор оностубут дьонум. Сорохторо кинигэлэрбэр киирбиттэрэ. Алексей Егоров, Өркөн холбоон мин тылларбар уонтан тахса ырыалаахтар. Билигин да суруйа сылдьаллар. Байбал эмиэ биллэр ырыалардаах. Өссө да үлэлини сылдьабыт. Аскалон эмиэ ырыалаах. Тымпы уолаттара саха эстрадатыгар биллэр-көстөр суолу үктээн иһэр талааннаах, дьобурдаах уолаттар. Өскөтүн саха эстрадатыттан бу дьону ылан туоратан баран көрдөххө-иһиттэххэ хайдах көсгүү буолуо этэй, дьэ? Итинник кинилэр саха сүрүбэр, кини ырыа кутугар уйа туттан, биһиги иэйэр, манньыйар, астынар, дуоһуйар сорҕобут буолбуттар. Бу ырыа куттаах Тымпы 194 хаһаайыстыбалаах. 375 улахан, уопсайа 612 киһилээх нэһилиэк. Үгүс сиргэ нэһилиэктэр кычыы, көбүрүү турар буоллахтарына Тымпы нэһилиэгэ сылын аайы элбии, сайда, кэни турар.

Бу биир кыра нэһилиэктэн тоҕо бачча элбэх биллэркөстөр ырыаһыт таҕыста диэн үгүстүк ыйытааччылар. Ити ыйытыкка бүгүн хоруй көрдөөн көрүүхпүн баҕардым.

«Тымпы дьоро кизһэтэ» буолаары турарынан Тымпы айар куттаахтарын, чуолаан ырыаһыттарын туһунан кэпсэтиэхпит.

Тымпыга 1942 с. ааҕар балаҕан, 1950 с. кулууп арыллар. Бастакы сэд. С.Д. Прокопьев анаар. ВИА аан бастаан 1979 с. тэриллэр. И.И. Сергин, А.В. Егоров, И.А. Боронов, В.А. Николаев тэрийэллэр. 1980 с. ВИА «Тымпы» диэн ааттанар. Үлэ-хамнас, ырыа-тойук, үгүс-бии-тии оччолорго да таһымнааҕын нэһилиэктэрин кинигэтигэр ахталлар. Улуус таһымтан Республика, онтон сойуус таһымыгар тийэ ырыа түһүлгэтин ымыта буолбут киһилэрэ Алеша Егоров буолбута. «Биһиги Робертинобыт» диэн ахталлар. Тымпы ырыаһыттарын ааҕан бардахха манньк:

1. **Алексей Егоров.** Республика ырыа айааччыларын сойууһун председээтэлэ, СР үтүөлээх артыыһа, Бүлүү улууһун бочуоттаах гражданина.

2. **Аскалон.** СГУ саха салаатын бүтэрбитэ. СР үтүөлээх артыыһа.

3. **Байбал.** Култуура колледжын бүтэрбитэ. «Бабочкалаах уолаттарга» ыллаабыта. «Этигэн хомус» хас да төгүллээх кыайылыыҕа. Башкирияҕа буолбут Түүрк норуотун ыччаттарга эстраднай ырыаҕа күөн күрэһин кыайылааҕа, «Дапсы» солиһа.

4. **Василий Еремеев.** Култуура колледжын бүтэрбитэ. «Бабочкалаах уолаттарга» ыллаабыта.. «Этигэн хомус» кыайылааҕа.

5. **Иван Константинов.** Култуура колледжын бүтэрбитэ. Элбэх биллэр ырыа автора, аранжировщик, уус-уран салайааччы. драмкружок артыыһа, тэрийээччи, оҕолордуун үлэлэнэр.

6. **Өркөн.** Щепкин аатынан театр үрдүкү училищетын бүтэрбитэ. «Этигэн хомус» ырыа күрэһин лауреата. «Үргэл Сулус» ВИА салайааччыта. Ырыа айааччы.

7. **Харысхан.** МГУ ЭИиС бүтэрбитэ. Егоровтар студияларыгар ыллаһар.

8. **Платон Еремеев.** Култуура колледжын бүтэрбитэ. «Бабочкалаах уолаттарга» ылласпыта. Ыччакка биллэр ырыаһыт. Тобус кулуубун директора.

9. **Альберт Унаров.** Култуура колледжын бүтэрбитэ. Ыччакка биллэр ырыаһыт. «Туой Хайа-2002» 1-кы дипломаана. «Хотугу сулус» күөн күрэс 1-кы ст. лауреата.

10. **Федот Егоров.** «Чуона» күөн күрэс гран-при хаһаайына.

11. **Владик Егоров.** Култуура колледжын бүтэрбитэ. Саҥа тахсан эрэр ырыаһыт. «Туман» ырыата «Саха-Виктория» радиоҕа тахсыбыта.

12. **Алеша Егоров.** Мединиститут студена. Саҥа тахсан эрэр ырыаһыт.

13. Иннокентий Николаев. Музыкальнай училищеа үөрэнэ сылдыбыта. «Мин ырым бүтэник матыбыа» диэн күөн күрэс бастакы кыайылааҕа. Аскалоннуун дуэттыыр.

14. Маргарита Догоюсова. Музыкальнай училище вокальнай отделениетын бүтэрбитэ, айылжалаах күүстээх сопрано, үчүгэй куоластаах ырыаһыт.

15. Степан Семенов. Ырыа айааччы, толорооччу, саха этничэскэй рогун чабылхай толорооччута, «Айтал» бөлөх солиһа этэ. Сольнай концерттары онороро. Эдэр сааһыгар биһигиттэн барбыта. Айылбаттан иччилээх куоластааҕа. Кини кэриэһигэр республика таһымынан «Мин ырым бүтэник матыбыа» эстраднай гитарнай ырыаларга күөн күрэс ытыллар.

Артыыстар

1. Михаил Борисов. Шепкин аатынан үрдүкү театральнай училищени 2002 с. бүтэрэн, Саха академической театрын артыыһа.

2. Өркөн эмиэ Шепкини бүтэрбитэ. Саха театрын артыыһа. Киинэлэргэ уһуллар. Билигин Чыныс Хаан оруолугар бигэргэтиллэн үлэлии сылдьар.

3. Иннокентий Боронов. Дмитрий Ходулов көбүлээһининэн Саха театрыгар артыыһынан биир сыл үлэлээбитэ. 1965 с. Тобус кулуубун директорынан уһуннук, ситиһиилээхтик үлэлээбитэ. Тобус гимназиятыгар театральнай студияны үлэлэппитэ. ССРС култууратын туйгуна. СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ этэ.

4. Евдокия Степанова. Россия үтүөлээх, СР народнай артиската, ОБ т. балет солискаата. Билигин балет идэтигэр уһууааччы быһыытынан үлэлиир.

Суруйааччылар. Искусство, радио, бэчээт эйгэтигэр

1. Евдокия Кондакова. Музыка Үрдүкү оскуолатыгар үлэлиир. Искусство институтун бүтэрбитэ.

2. Фека Иванова. ССРС радиотын туйгуна. Саха радиотыгар уһун сылларга дикторынан үлэлээбитэ.

3. Родион Еремеев. Москватааҕы М.Горькай аатынан литературнай институтка үөрэнэ сылдыбыта. Поэт, хас да кинигэ ааптара. Элбэх ырыа ааптара. Журналист, «Эдэр коммунист», Амма, Сунтаар, Бүлүү хаһыаттарыгар үлэлээбитэ.

4. Акыым Дуолан, журналист. Саха суруйааччыта. Бүлүү к. бочуоттаах гражданина. Элбэх кинигэ ааптара.

5. Прокопий Еремеев-Сэһэн Дьэрэмэй. Саха суруйааччыта. «Тойон Түһүмэн алгыһынан» кинигэ ааптара.

6. Виссарион Сергин Саабылыскай. Саха суруйааччыта. «Ылдьаайык» диэн кинигэлээх.

7. Антонина Суханова. «Олонхо – ситим» кинигэ ааптара. Олонхо суруйар. Кинигэтэ тахсыахтаах.

8. Владимир Николаев. Өр сылларга Тобус кулуубун уус-уран салайааччыта, оператор. Аскалонтан саҕалаан, эдэр көлүөнэ ырыаһыттары уһуйбута, такайбыта.

Олонхоһуттар

1. Тыккаа – Еремеев Н.В. (1892-1948). Алексей Егоровтаах эһэлэрин кытта бииргэ төрөөбүт киһи. Олонхоһут, сэһэнньит, остуоруйаһыт, тыл ууһа. Үстүү хонукка олонхоһуура үһү.

2. Дооско – Еремеев И.О. (1870 с. төрүүх). Сэһэн Боло Дооскоттон биир ый олорон сэһэннэрин уонна «Дыгыйар» олонхону суруйбут. Николай Якутскай Дооскоттон үгүс сэһэннэри, номохтору хомуйбута. Суруйааччы Сэһэн Дьэрэмэй бу Дооско кыра уола.

3. Миипээн – Саввинов Д. Хас да бэйэтэ олонхолоордоох. Тыл үөрэхтээҕэ Убрятова Миипээнтэн саха тылларын суолталарын, өйдөбүллэрин хомуйбут.

4. Ньэгэй – Максимов Прокопий. Кэриим олонхоһут эбит. Кини кыра уола Максимов П.П. олонхоһут, үнкүү тыла этээччи.

5. Дьэрбээ – Егоров И.Н., олонхоһут.

6. Халгарыын Дьэрбээ – Егоров П.Н., олонхоһут.

7. Дэдэкэс – Еремеев С.И. Хараҕа суох. Олонхоһут. Революция иннинэ «бурдуктуур» олонхоһут. Биир олонхото архивка сурулла сытар.

8. Чаккаа – Прокопьев С.П. Олонхоһут, үнкүү тыла этээччи. Кини сиэннэрэ Степан, Павел Семеновтар.

9. Сүөдэлик – Прокопьев Н.П. Чаккаалыын бииргэ төрөөбүттэр. Олонхоһут, ырыаһыт.

11. Кэҥсиилэ – Боронов А.С. Олонхоһут, алгысчыт. И.Боронов аҕата.

12. Кутаайы – Унаров А.Н. Альберт Унаров хос эһэтэ. Алгысчыт, тойуксут, олонхоһут, үнкүү тылын этээччи.

Мань таһынан билигин биллэринэн, бу түөлбөҥ сэттэ биллэр, ааттаах суоллаах ойуун Хаачах диэн ичээн, араас эмчиттэр, удааттар үөскээн-төрөөн ааспыттар эбит. Элбэх тимир, иис, мас уустара бааллара, бааллар даҕаны. Онон Тоҕус нэһилиэгэ араас идэлээхтэр уутуйан үөскээн-төрөөн, олорон ааспыт Ытык сирдэрэ буолар.

Уххан: Аскалон, бэйэн уонна үөлээннээхтэринг оҥо саастарын, Тоҕо Тоҕустан бачча элбэх ырыаһыт таҕыста диэннэ санаабын эт эрэ.

Аскалон: Мин кинилэри барыларын биир бөһүөлэк дьоно буоларбыт быһыытынан билэбин, сорохторо аймахтарым. Төрүттэрэ, силеспит мутукпут дирин. Биир буолуон сөп. Ырыа кута тохтообут сиригэр тохтуур, былыргыттан баар кестүү. Оннук суруйааччылар, учуонайдар да эмиэ биир улуустан элбэхтик тахсыбытара баар диң.

Холобур миэхэ Ырыа Ыстапаан диэн абаҕалаах үһүбүн. Кини ааспыт үйэ саҕатыгар олорон ааспыт киһи. Кэрийэ сылдьан ыңырыкка ырыа ыллыра үһү. Ол аата ырыаны идэ оҥостубут киһи буоллаҕа.

Мин убайдарым байаанҥа оонньоон, кыра сырыттаһына ыллыгылларын өйдүүбүн. Эдьийдэrim эмиэ кулуупка ыллыгыллара. Конферансье бэртэрэ этилэр. Биир эдьийим Зоя Николаевна культпросвет училищени бүтүрбүтэ. Кыра сырыттаһына скрипкаҕа оонньоура. Улаатан, 9 кылааска сылдьан, ийбүттэн көрдөһөн-ааттаһан «Москва» диэн баяны ылларбытым гынан баран, кыайан идэтиибэтэҕим. 10 кылааска сылдьан, СГУ-га үөрэнэр эдьийбинэн Мусьян гитара ылларбытым. Гитараҕа кыралаан оонньоур буолбутум. Билигин да баһылыы иликпин. Сыанаҕа аан бастаан армияттан кэлэн баран сэбиэскэй армия күнүгэр тыыннаах оркестрынан кулуупка Николаев Кешалыын ыллыы тахсыбытым. Билигин да өйдүүбүн, долгуйан, ууга түспүт сылгы курдук тобугум тобукпар охсулларын. Онтон ыла ырыаҕа-тойукка убаммытым. Ити 1986 сыл этэ. Республика «Чороонно» киирэн баран «Чуумпуга», «Ыһыахха», диэн ырыаларынан тахсыбытым.

1989 сыллаахха «Чорооннору» кытта олохпор аан бастаан Горнайга гастроллуу барсыбытым. Сүрдээх үчүгэйдик сылдьан иһэммит, Кэптин диэн бөһүөлэккэ сыанаҕа кэтэр сабыс-саҥа кроссовкабын кулуупка хаалларан кэбиспитим. Дьэ, бу кэnnэ эрэй бөҕөнү көрбүтүм, хаһан Бүлүү Дьөккөнүгэр тийиэхпитигэр диэри. Маҕаһыынҥа биир да миэхэ сөптөөх бачыынка суоҕа. Сыанаҕа тахсарбар Алексей Егоров саппаас түүшпүлэтин улахан көрдөһүү түмүгүнэн, сэрэнэн үктэниэх, харыстыах буолан уларсан кэтэrim. Онто миэниттэн икки резмерынан кыра этэ. Тарбахтарым бүүрө баран хаалаллара. Оччоҕо инбэлиит киһи курдук сценаҕа хаадыаннаан тахсарым. Барыыта сүрэ бэрдэ. Биллэрбэтэҕэ буола сатаан атахтарбын ыраах-ыраах уурталырым. Тарбахтарым ол түүшпүлэни тобулу көтөн, курдары тахсыбатахтарыгар билиннэ дылы махтанабын.

Рокка 1990 с. сылларга Мэхээлэ Тумус салайыытынан «Чорооннору» кытта Алма Атаҕа «Азия даусы» диэн, 1991 с. Финляндияҕа баран рок фестивалларга кыттыбытым. Бу сыллар усталарыгар түөрт сольнай альбомнарым таҕыстылар.

2001 с. бэйэбит туспа бөлөх тэринэн үлэлиибит. Василий Еремеев, Байбал, Варя Максимова уонна мин. Элбэхтик сырыттыбыт.

Василий Еремеев туһунан кэпсиир буоллаха, мин кинини кыра эрдэбиттэн билэбин. Кыра сылдьан бэйэтин саҕа гитараны сүгэн баран, кулуупка ыллыы тахсара. Бэйэтин саҕа сааны сүгэн, куска, куобахха барара. Оҕо оҕо курдук бэрт синньгэс куоластааҕа. Байбалы кытта кинилэр аймахтыы буоланнар, (Байбал ийэтэ Вася эһэтэ бииргэ төрөөбүттэр) онон дуу, кыра эрдэхтэриттэн куоластара майгыннаһаллар. Оскуола култуурунай олоҕор актыбыыс бэрдэ этэ. Оскуола ансаамбылыгар үнкүүлээн күөрчэхтэнэрэ. Билигин саха эстрадатыгар инники күөnnэ сылдьар ырыаһыттартан биирдэстэрэ буолла.

Байбал туһунан: Убайа Степаны кытта бииргэ оонньоон-көрүлээн улааппыппыт. Степа бэйэтин сүрдээгин кыанар оҕо этэ. Оскуолаҕа эрдэ кэлэн саабылалаһа оонньоурбут. Степа иһэрин көрдөхпүнэ куотан сордонорум. Тоҕо диэтэххэ, киниттэн төһө да хахаламмыт иһин, биирдэ саайдаҕына олоро кэлэн түһэrim. Саҥа тутулла турар дьыэ өһүөтүн үрдүнэн сүүрэн кылабычыһара. Биир оннук сүүрүүгэ сыһа туттан охтуовуттан ылата, тааһын унуовун тоһутан, үгүстүк эппэрэссийэлэммиттэ. Аҥаар атаҕа биллэрдик кыччаабыта. Ол да буоллар биһигини кытта тэбис тэnnэ кэлэн-баран сылдьыбыта. Отой кыра эрдэбиттэн ыллыра. Кэлин музыкальнай училищеҕа үөрэммитэ. Ол сылларга бэйэтин сольнай концерттарын Дьокуускайга оҥорбута. Сүрдээх күүстээх, үрдүк куоластаах этэ. Сэмэй, дьээбэлээх, үөnnээх, санаатын түһэрбэт киһи этэ. Өлөөрү да сытан, «мин сотору туруохтаахпын» диир этэ.

Быраата Байбал бэрт кыра эрдэбиттэн «Мин мантан сэриигэ барбытым» диэн «короннай» ырыалаах этэ. Үгүстүк концерттарга кыттар. 6-с кылаастан мин, Байбал аҕатыгар Ыстаппаанҥа, сылгыһыттарга оттоһор этим. Байбал олох кыра оҕо этэ. Сарсыарда обургу уолаттар, биһиги, оттуу барарбытыгар Байбал сырайа балааккаттан мылтайа сытар буолара. Оройго охсоору гын-

наххха хороонноох кутуйах курдук төттөрү мэлис гынан хаалара. Сыллар ааһан, кини улаатан истэжинэ кыралаан балааккаға олорон гитаранан ыллырбыт. Онтон мин Дьокуускайга үлэлиир кэмнэрбэр кини колледжка үөрэнэ кэлбитэ. Үчүгэйдик үөрэммитэ. Бу кэмгэ Туой Хайаға баран лауреаттаан, телевизор соһон кэлбитэ. Онно олус да үөрбүһүт. Онтон бэттэх бииргэ сылдыабыт.

Алексей Егоров туһунан эттэххэ: Биһиги нэһиликтэн саха эстрадатыгар аан бастаан тахсыбыт киһибит буолар. Кини Тобус бөһүөлэгиттэн 8-с кыл. бүтэрээт Дьокуускайга музыкальнай училищеҕа байаан кылааһыгар үөрэммитэ. Тобуска каникулугар кэлэн тыыннаах оркестры көбүлүү сатыыра. Кэлин Москваҕа эстраднай мастарыскайга үөрэммитэ. «Чороончо» музыкаан, ырыаһыт быһыытынан кирибитэ. Алеша «Чороончо» кирибитин истэн, бөһүөлөк барыта үөрбүт буолуохтаах. Оччолорго «Чороон» саамай аатыра сылдыар кэмэ этэ. Аан бастаан кулуупка таансыга сылдьан «Чороон» ансамблыга Алексей толоруутугар, Р.Еремеев тыллартыгар «Мунчаары» диэн ырыатын холбообуттарын сүрдээҥин дуоһуяа истибитим. Үчүгэйэ бэрдэ. Эстрадаҕа Тобустан элбэх ырыаһыт тахсарыгар Алексей Егоров сабыдыала хайаан да баар дии саныбын.

Уххан: Байбал, биир дойдулаах ырыаһыттарың туһунан туох кэпсээннээххин, сорох эдэр уолаттар эһиэхэ майгынныыр куоластаахтар дии?

Байбал: Альберт Унаровы хойутуу ырыаһыт быһыытынан билбитим. Кинини миигин үтүктэр дуу, майгыннатар дуу дииллэр. Кырдык, ардыгар миигин бутуйааччылар. Ким эрэ кимтэн эрэ үөрэнэр, киһи киһини көрөн киһи буолар. Альберт ырыаҕа дьобурдаах. Бэйэтин ураты суолун булан, сайдар кыахтаах.

Владик Егоров эмиэ миэхэ майгынныыр куоластаах, музыкальнай дьобурдаах. Ону сайыннарымаары, тыаҕа хаалаары гынна. Култуура колледжын вокальнай отделениетын бүтэрбит оҕолор үлэтэ суох хаамса сылдыаллара үгүс. Ол барыта бэйэлэриттэн тутулуктаах. Бэйэбит кэммитигэр, биһиэхэ да манна бастаан кэлэрбитигэр ким да үлэ, дьэ бөлөмнөөн уурбатаҕа. Чахчы ырыаһыт идэтин баһылыахтарын баҕарар буоллахтарына, кимэн, кирисэн иһиэхтээхтэр дии саныбын. Биһиги бары туох кыалларынан бары бэйэ бэйэбитин убайдыы бырааттыы курдук өйөһөбүт ээ.

Алеша Егоров кинилэргэ ханыы. Үрдүк үөрэххэ үөрэнэр онон өйдүүххэ сөп. Аскалону майгыннатан Аскалон ырыаларын ыллыыр. Ол эмиэ туох да куһаҕана суох. Кэнники идэтин быһыгар ыллыан сөп. Виталий Андросов эмиэ медик идэлээх, биллиилээх ырыаһыт, ырыа айааччы буолбута, онон биһиги да уолбут кэлин ырыаһыт да буоллаҕына киһи соһуйбат. Бу уолаттартан биир эмит биллэр таһымнаах ырыаһыт тахсарын эрэнэ кэтэһэбит.

Платон Еремеев биһигини кытта үөрэммитэ. Кини тэрийээччи, култуура үлэһитинэн быһыытынан бэйэтин үлэтин толорор. Ити уол эмиэ тыаҕа хаалан хаалла.

Тобустан тоҕо элбэх ырыаһыт табыста диэннэ манньык этэбин:

Ити барыта удьуор уонна утумнааһын. Убайдарбытын **Алексей Егоровы, Степан Семеновы, Аскалон Павловы** көрөн-истэн буоллаҕа. Кинилэр эстрадаҕа чабылхайдык тахсыбыттара биһиэхэ барыбытыгар холобур буолбута. Сыл аайы үгэс курдук биһиги, Тыымпыттан төрүттээхтэр, бары дойдубутугар мустан «**Күһүңгү серенаада**» диэн от үлэтин кэнниттэн дойдубутугар, дьоммутугар-сэргэбитигэр отчуоттуур курдук ыллаан-туойан кэлэр идэлээхпит. Ити **Кеша Боронов** тэрийиитинэн, төрүттээһининэн, 20-чэ сыл буолла быһыылаах. Быйыл эмиэ оннук отчуоттаатыбыт. Манна кыра оҕолортон саҕалаан бары ыллыбыт. Онно ким туох дьобурдааҕа көстөр. Куорат ырыаһыттара бары дьоммутун илдьэ дойдубутугар тийээн оттоһобут, сынныанабыт. Ити барыта эмиэ улахан иитэр суолталаах. Хайа, уонна төрүһүт-ууспут сыттаҕа дии.

ЫМЫЫЛААХ ЫРЫАҢЫТТАР

ДЕНИС ДАНИЛОВ

*«Мин мантан сэриигэ барбытым...»,
 «Билэҕиэн кыыс курдук кэрэҕиэн, сардаана...»,
 «Дыкти сэмэй Кууһума, дьибэлээмэ, кууһума...»,
 «Бу билиэт кыракый бэйэтэ...»,
 «Үчүгэй да этэ ол сайын...»,
 «Дорообо, сарсыарда...»,
 «Көрүмэ, доҕоруом, эн миигин...»,
 «Туруйалар».*

-Оччолорго бу ырыалар ааптардарын кытта алтыһыам диэн санаа, биллэн турар, суоҕа. Бийигини, ааһан иһэн биир түгэнгэ, билиһиннэрбиттэр эбит. Ырыаларын саныы түспүтүм. Кини ырыаларын ыллыыр бөҕө этибит. Оскуолаҕа ырыа уруогар үөрэтэллэрэ. Самодеятельноска, араас көрүүлэргэ ырыалара элбэхтик ылланара. Кэлин кини туһунан араас дьээбэлээх кэпсээннэри эмиз иститэлирим.

Кырдык, аҕыраабат айымныылаах, үлүһүтэр үлэлээх ырыа айааччы, муусукаан, хоһоон-һыут, норуот ырыатын, сонуну-дыктини хомуйааччы, муусука тэриллэрин сэлбийээччи, тыаһын чуордааччы (настройщик звука) Денис Данилов 70-гар, олох амтанын сүтэрбэтэх, сүрэхин иэйиитин сөбүрүппэтэх көрүгнээх. Кэпсэтэ олорон, кэпсир кэпсэлин түгөннөрө харахтарыгар көстөн ааһар курдуктар, ардыгар, тизэхэлээх, мэник уоттарынан оонньоон ылаллар, ардыгар сөнгүөрөн, курутуйан да ылаллар. Олоҕу сүрэхин, дууһатын нөҥүө аһарар айылгылаах айар куттаахха инник боулааччы. Оттон олоҕу куттахтарын нөҥүө аһарааччы харахтара арыый атыны кэпсээччилэр. Олорбут олоҕун араас баай түгэттэрин эргитэр буоллар, киһи ытыаҕа да, күлүбөҕө да баар быһылаах.

Икки этээстээх эргэ уопсай мас дьиз кыараҕас хохугар, музей курдук, 24 теманан арааран, хаһыакка тахсыбыт матырыйааллары тус-туска альбомна уруккуттан мунһар эбит. Мин төһө эмэ хаһыакка үлэлээн баран, аһардас бэйэм суруйууларбын альбом оноро сатаан баран кыамматтабым. Онон итини билэр «устууккам».

Кыараҕас хоспох хайа эрэ муннугар курдук, киэн дуолга, кэрэ эйгэтигэр киэркэйэ дьизэрэйэр аналлаах «пианино» диэн, биллиилээх мелодист кутун-сүрүн чуордааччыта кыбыллан тураах-тырыын аһына көрдүм. Бу «аптаах тэрил» Денис Денисович саха дьонун кутун тутар ырыаларын айар айаныгар, ойуун дүңүрүн кэриэтэ миинэр минэ, доҕуһолдьут доҕор, арыалдьыт атас буола-ра буоллаҕа...

Идэҕэ дьулуур, олоххо тулуур.

Денис Данилов 1935 с. ахсынньы 10 к. Таатта улуһун Таатта төрдө диэн кыра сэлиэннэҕэ төрөөбүт. Эһэтэ Көмүс Өндүрэй диэн ааттаах-суоллаах олонхоһут, тойуксут бэрдэ киһи эбитэ үһү. Эбэтэ үс уола сэриигэ баран өлбүттэрин туһунан биллэрини утуу-субуу туппугар төһөкөлөөх хараастыбытын, ыар кутурҕанын уйбутун өйдүү сылдьан, Денис улаатан баран, таайдарыгар анаан Иннокентий Артамонов тылларыгар «Мин мантан сэриигэ барбытым» диэн ырыаны суруйар. Аҕа дойду сэриитин ааспат кэрэһитэ буолбут, саха куттаахха инмит ырыа буоллаҕа.

Аҕата Денис Андреевич, уолугар, 6 саастааҕар балалаайка бэлэхтээбит. Киирбит-тахсыбыт балалаайканы таккыйан, ол сылдьан Дениһи такыйан, уол уончалааҕар балалаайкаһыт бэрдэ буолан турбут. Тастын убайа В.Е.Данилов Хаһалас улуһун Улахан Ааныгар ахсыс кылааһы бүтэриэр диэри үөрэттэрэр. Убайа муусукаҕа дьобурдаах уолу Дьокуускайга муусука училищетыгар үөрэххэ «направление» бэрдэрэн ытар. Оччолорго «направления» суохтартан дөкүмөнү да туппаттар этэ. Кини оччолорго, балалайкаҕа, гармошкаҕа, баянҕа, мандолинаҕа көңүл оонньоор эбит. Денис ханас кулгааҕа истибэт, онуоха эбии кэлэҕэй. «Слухтаах баҕайы» хамыһыйа

уолу «балаһыанньа быһыытынан» үөрэххэ ылбат. «Эппэт кэлэбэй, таас дүлэй» киһиттэн туох мусукаана тахсыай диэтэхтэрэ... Онтукабыт «аныытыгар» күн бүгүн, бүтүн саха сирэ муусукаларын тэриллэрин тыаһын чордаттар, чуор «слухтаах», сахалартан соботох Денис Данилов диэн идэтигит «балаһыанньаҥа сөп түбөспэт» талааннаах киһилээхпит.

Денис киһи буолуох быатыгар, дыанынан, дьулуһан туран сыл аайы кэлэн туттарсар. Бизс төгүл аккаас биэрэллэр. Самнар киһи самныан, кэхтэр киһи кэхтиэн да сөбө... Алтыс сылыгар, бу уол дьовурун, дьулурун таба көрбүт музыковед **Ф.С.Аргунов** уонна композитор **Г.А.Григорян** оччотооҕу култуура миниистирэ **Г.В. Поповка** тийэ туруорсан нэһилэ ыллараллар. Ону даҕаны «вольнослушателинан».

Туораттан кэриэтэ сылдьан лекциялары истэн, экзамен туттарсан үөрэнэр. Стипендия эгин диэн суох. Соххор солкуобайы утары уунара суох буолан, умнаһыт кэриэтэ сылдьар. Түүнүн вахтаҥа охронуу үлэтиир, күнүһүн утуктуу-утуктуу үөрөбөр дьарыктанар. Денис айылҕаттан дьовурдааһын, үөрэнэр күүстээх баалааһын туспа-туора омук киһитэ **Г.А.Григорян** билэр буолан, мэлдьи өйүүр, уолу аһынан дьэтигэр илдээн аһатар, харчынан көмөлөһөр эбит. Баар баара өтөн, Дениһи кэлин институтка, Захар Степановы кытта консерваторияҥа үөрэххэ ыҕта сатыылар да, киһилэрэ фортепианоҥа дьарыктамматабым, биир да уруогу ылбатабым, сатаабаппын диэн барбат. Бэйэ кыаһын таһымын билэргэ олоҕо үөрэттэҕэ. Кыһанан-мүһэнэн муусука грамотатыгар үөрэнэр, нуотаны ааҕар, суруйар буолар.

Г.А.Григорянҥа сэттэ сыл дьарыктанар, кэлин **Г.Н.Колесовка**, **Л.В.Вишкарёва** эбии практикалар.

70-с с. Н.И.Козловская диэн муусука тэриллэрин тыаһын чуордааччы маастарга үөрэнээччи, көмөлөһөөччү быһыытынан «**Якутрембыттехника**» диэн тэрилтэҕэ үлэтиир. **Н.И.Козловская** өр кэмнэ саха сириҥ музыкальнай оскуолаһарыгар, тыйаатырдарыгар муусука тэриллэрин сэл-бийэн, чуордаан үлэлээбитэ.

Денис Денисович бу киһиттэн үөрэнэн, устунан Ленинградтаағы «Красный Октябрь» диэн пианино, рояль онгорор фабрикаҥа бэйэтигэр баран, 2 сыл үөрэнэн кэлэн, «**мастер-настройщик ударноклавишных музыкальных инструментов**» муусука тэриллэрин тыастарын чуордааччы-маастар диэн идэни баһылаан, сахалартан соботох, үрдүк кылаастаах чуордьут-маастар быһыытынан билигин да үлэтии сылдьар. Идэҕэ баҕа, дьулуур диэн итинниги этэн эрдэхтэрэ.

Опера, Балет тыйаатыра, хореографическай училище, култуура колледжа, «Арчы» дьэиэтэ, куорат бары тыйаатырда, мусойдара, национальнай библиотекэ о.д.а тэрилтэлэр, биирдиилээн дыон муусука тэбириннэрин Денис Данилов көрөр-истэр.

Игнатий Слепцов, **Аркадий Алексеев**, **Валерий Ноев**, **Алексей Попов** о.д.а. саха биллэр ырыа айааччыларын, бэйэтин сүүстэн тахса ырыаһарын нуоталыыр, кинигэлэрэ тахсаллар.

1964 с. «**Көтүң көмүс дорбооннор**» диэн ааттаах ааптар быһыытынан 39 ырыата кирибит, 1986 с. тахсыбыт «**Норуот ырыалара**» диэн кинигэлэрдээх. Барыта 300-тэн тахса ырыаны ай-бытыттан, үксэ нуоталанан баран, кинигэ буолан тахса иликтэр.

Култуура министиэристибэтигэр үксүн самодеятельность салаатыгар үлэтиир. Манна сылдьан, Саха сириҥ ырыа айааччыларын, ырыаһыттарын, тойуксуттарын, саха тыйаатырын, үнүү, шахмат туһунан о.д.а. үгүс темаҥа матырыйаалы хомуйар, киһи туох эмэ сөбүлүүр дьарыктаах буоллаҕына сатанар диэн санаанан салайтаран ол үлэтин билигин да салгыыр.

Ырыа тула ыһах

Норуот ырыаларын хомуйуу саҕана, бу ырыа ааптара ким этэй диэнҥэ элбэх мөккүөр тахсы-бытын кэпсиир. Ол курдук «**Майа сайына**», «**Днепр тымныы долгуннара...**», «**Сүрэхпин долгун гитара тыаһыыр...**» о.д.а. киэҥник тарҕаммыт ырыалар тустарынан билигин да араастаан этэллэр. Бу, «сүрэхпин долгунан...» ырыа матыбыа «цыгааннар мелодиялара, хаайылаахтар ырыаларын майгынын» эгин диэн хаһыакка тийэ суруйа сылдьыбыттар эбит. «**Майа сайынын**», «**Днепри...**» – «нуучча народнайыттан уорбуккун, үтүктүбүккүн» диэн туох да дакаастабыла суох **Алексей Попову** кырдыбар дылы сордуурбут. «Дьининэн **А.Л. Попов**, итинник ырыалар онкулларын араас барааннарыгар таһаарылаахтык үлэлээбит, талааннаах ырыа айааччы этэ буоллаҕа» диир Денис Данилов. «**Сүрэхпин долгутаны...**» «ама, саха хайдах айбат буолуой» диэн сөбөр. «Итинник бэйэ бэйэбитин өйдөспөт этибит...» диир.

Норуот айымньытын дьэиэтигэр үлэтии сылдьан оннооҕор **Аркадий Алексеевы** «эн эстрад-най ырыаларыҥ сахалыыта суохтар, бэйэ-бэйэлэригэр маарыннаһаллар, эн хантан эрэ туһанаһын быһыылаах» эгин диэн, сэрэйэн көрө-көрө, туох да дакаастабыла суох, сыбыс сымыйанан балыйа эрэ курдук, була сатаан сордуур этибит. Дьининэн **Аркадий**ҥа сахаҥа суох улахан фантазиялаах киһи. Итинник самородктары биһиги үрдүнэн атыллыы, тэпсэ сылдьыбыһыт урут...

Анатолий Семенов бастакыттан биһигиттэн арахпат, сүрэхтээх, үлэһит баҕайы уол этэ. Биһиги кинини итинник ис-иһигэр киирэн үлэлиэ дии санаабатахпыт ээ. Биһигиннээбэр ордубута. Ырыалары, ырыа айааччылары кырталааһын эрэ буолбакка, биирдиилээн мелодистары хотунан-согуруунан экирэтэ сылдьан булаттыбыра. Биһиги үрдүнэн сылдьабыт, кини ис хоһоонун ньоҕойдоһон туран булан баран араҕара. Бэл диэтэр, ырыа ааптарын булаары, бэйэтин харчытынан таксии сакаастаан, миэхэ түүннэри кэлэр этэ эбээт...

Ырыаларбын үксүн **Дария Барашкова** аан бастаан ыллыыра, кэлэн илдьэ барар этэ, онтон тарҕанара.

Поэттардыын **Иван Алексеевтыын, Николай Дьяконовтыын** алтыһарым. **Альберт Бүлүү-йүскэйгэ** ырыам элбэх. Альберт сорох хоһооннору тутта суруйан баран бэлэхтэтэлээн кэбиһэр идэлээбэ. Саатар куюппуйатын да илдьэ хаалбата. Миэхэ «*Үчүгэй да этэ ол сайын*» ырыа тылларын эмиэ оннук биэрэн турар. Дария Барашкова араадыһанан ыллаабытын истэн баран, «бу мин тылларым дуо? Бэркэ да суруйбут эбиһин...» диэн, соһуйа үөрбүтэ. Төһөлөөх хоһоонун итинник ыспыта-тохпута буолуой... Эллэйгэ мэлдьи сылдьара. «Тайбаан арыы» диэннэ Эллэй даачалаах этэ. Орто Азияттан суруйааччылар Эллэй мундугун сии кэлэллэр диэн буолара. «Ама, мундуну эрэ сии кэллэхтэрэй...» диэн кэпсэтэрбит. Альберт хаһан да харчыта суох буолаахтыбыра. Бара-рыгар хайаан да үс солкуобайы биэрэн ытытар этибит. Хантан эмит үүрүлүннэҕинэ эмиэ тийиэн кэлэрэ. Ус сайын миэхэ сайылаабыта. Того эбитэ буолла, ырыа буолбут хоһоонноро кэлинҥи кинигэтигэр киирбэтэхтэр этэ.

Иван Гоголевка «*Ырыаҕа тиийэрдэр ыллыктар*» диэн кини хоһооннорунан ырыа испэктээкил суруйбутум. Сыл анаарыгар 23 ырыа суруллубута, ону 60 киһи толорбута. **Степан Терютин** диэн тенор үксүн ыллаабыта, онтон 3 ырыа конкуруска бастаабыта. Гоголев тыла күүстээх, ритм бөҕө, ол эрэри ырыа онгороргор киһи тыла тостон хаалара. **Тобуруокап да, Дадаскинов да** тылыгар оннук буолбат этэ.

Айылбаттан бэриллбит тэнэ суох куолас, истибитин умнубат **Сергей Зверев** этэ. Сүгүрү-йэр киһим **Василий Зырянов** ырыалара дуһанан суруллубуттар уонна билинни куластаахтарга **Аркадий Алексеев** буоллаҕа, урут кинини төһө да үөхтэрбин, сыыспыппын билинэбин. Идэлээх быһыытынан барыларын ырытан бардаххына, айымньытынан сирэр киһинг хайгыыргынааҕар элбэх буолар тахсааччы. Оннооҕор бэйэм айымньыларбын олох астыммашпын, үксэ таах-сибиэ эбиттэр. Билигин барыта омуктары үтүктэ сатааһын баһыйда, дьыннээх сахалыыбыт мэлыйэн эрэр. Сахалыы ладтаахпытын да билбэт буоллубут.

Киэнэ эйгэҕэ миигин умнубуттара ырааттаҕа дии... Балыктыы сылдьан ууга түһэн өлбүт үһү диэн сурах тарҕаммыт этэ... Баарбын ээ, соло суох, ускуустуба, култуура эйгэтигэр үлэлибин, ыһыра тураллар.

Муусука тээбиринин тыаһын чуордуурга үөрэппит 6 киһим араас сирдэргэ тарҕанналар. Биир Маҕадаанҥа, икки Исэрээйилгэ, икки Москубаҕа, биир манна арыгылыы сылдьар диэн буоллар. Консерватория үөрэхтээх дьону үөрэппитим. Сахалар үөрэнэ сатаабаттар. Икки киһи үөрэнэн иһэн быраҕан кэбиспиттэрэ. Билигин да үөрэтиэхпин сөп этэ. Онон сахалартан идэбэр син биир соботохпун. Мин үлэлээбит тэрилтэм «Якутрембыттехника» диэн этэ. Онон миигин «сантехник» идэлээх курдук көрөн эрдэхтэрэ» – диэн ситэн хоппотох санаатын этэр.

Санаанан көрүү

Денис Данилов уруккуттан хоһоон суруйарын туһунан Сэмэн Руфовтан истэн турардаахпын. «Тэллэй туһунан бэрт дьикти хоһоонноох этэ» диэбитин уонна Денис Денисович ырыаларын туһунан кэпсэтэ олорон, «мин ыраларым от-мас, сардаана сибэкки энтин туһунаннар, партия, комсомол ырыаларын кэм-кэрдии бэйэтэ ылбаата быһыылаах» диэбитин айар олоҕун кытта холбуу тутта санаан көрдөххө:

- айылҕа кэрэтин кэрэхсиир, оту-маһы ойуулаан-дьүһүннээн, тыыннаабымсытан көрөр, сөбүрдэх сиккиэрин сүрээһинэн истэр;

- кыыс-дьахтар кэрэтигэр умсугуйар уйан уйулгулаах уран дууһалаах, амарах айымньылаах, аһаҕас майгылаах;

- муннукка хаайан муннаран хаалларбыт муусука муузалаах;

- дьүлэй бэйэтэ чуор истиилээх сахалыы истииллээх, кэлээҕэй бэйэтэ кэрэ ырылаах, ымыы буолбут ырыалаах;

- Уус-Таатта уран айымньылааҕа, чуор куттаах-сүрдээх, дэгиттэр идэлээх, дэлэгэй айымньылаах Дэниис Даньыылап диэн буолан ойууланан тахсар эбит.

Айылбаттан итэҕэстээх киһи, баары баардыылаабат киһитээбэр олоҕу, тулалыыр эйгэни,

сыһыаны атыннык көрөн эрдэҕэ. Быраатты Лобановтар төрүөхтэриттэн харахтарынан мөлтөх этилэр. Федор Лобанов ааспыкка миэхэ («Кыым» 32 №-гэр көр):

– Көрбөккүт-истибэккит диэн биһигини этэллэрин көнөтүнэн истэн самнан, сэнэнэн сылды-бышпыт буоллар таах хаалыа этибит, – диэн эппитинии, итэҕэстээх киһи олох олороругар быдан уустуга, бэйэттэн ирдэбилэ төһө эмэ улахана өйдөнөр. Кинилэр олоххо дьулуруунан, тэнэ суох тулуруунан бэйэлэрин талааннарын таһааран, иккиэн консерваторияны бүтэрэн, кэпсээн, сэнэн буолар хайдахтаах олоҕу олорбуттарын, саханы саха дэппиттэрин санаан көрүҥ. Матвей сахаттан улуу бас этэ, Федор сахалартан анал үөрэхтээх бастакы баритон.

Денис Данилов эмиэ айылбаттан тийиймэттээх, итэҕэстээх. Хайдахтаах дьулуруунан, тулуруунан, олох кэрэтигэр кэмэ суох тардыһынан сахатын дьонун бүтүҥнэ дылы киэркэтэ сылдыарый?

Сахаттан бастакы уонна күн бүгүн соҕотох анал үөрэхтээх муусука тээбириннэрин тыаһын чуордуур идэлээхпит буолар. Ымыы буолбут ырыалардаах ырыа айааччыбыт, атын үгүс элбэх идэтин этэ да барыллыбат. Бу үтүөкэннээх дьон, холобур буолар олохторун эгэлгэтин, эридьиэһин өссө да сырдатыхтара, суруйуохтара уонна сыаналыхтара турдаҕа...

Федор Лобанов 75 с., Денис Данилов 70 с. бэлиэтиир айар киэһэ ахсынньы 11 күнүгэр күнүс 4 ч. Кулаковскай киинигэр буолар. Ыңырабыт, ыалдьыттааң.

ЫМЫЫЛААХ ЫРЫАҢЫТТАР

ФЕДОР ЛОБАНОВ

Саха республикатын ырыа айааччыларын сойууна ытытар үлэтин чэрчитинэн, урукку өттүгэр ырыа эйгэтигэр саха биллэр-көстөр ырыа айааччыларын үйэтигини үлэтин салгыыр. Ол курдук Быйыл 75 сааһын туолбут сахалартан үрдүк анал үөрэхтээх аан бастакы баритон /драматическай баритон/, Саха комсомолун бириэмийэтин лауреата, САССР үтүөлээх артыыһа, олохтоох персональнай пенсионер, чулуу ырыаһыппыт Матвей Лобанов бииргэ төрөөбүт быраата Федор Лобанов уонна 70-нун туолбут биллиилээх мелодист Денис Даниловка аналлаах айар, ахтыы кизэлэрин ахсынны 10 к. күнүс 4 ч. Өксөкүлээх киинини кытта кыттыһан ытыаары сылдыар.

Бүгүн биһиги хаһыаппытыгар Федор Лобанов ыалдьыттыыр.

Мин ырыа айааччылар сойуустарын бэрэссэдээтэлэ Алексей Егоровтыын кини дьиэтигэр ыалдьыттаан кэпсэтибит. Быйыл Аммалар Матвей Лобанов компакт-дискэтин уонна кини туһунан ахтыы кинигэтин таһаарбыттарын, Федор Лобановка 75 сааһынан убаһа бэлэхтэбиһиттэрин туһунан истибитим. Дойдулаахтара дьоннорун умнубаттар эбит дии санаабыттаабым.

Талааннаах ырыаһыт, самодетельнай композитор Федор Лобанов сэбиэскэй кэм, партия, комсомол чабылхай ымыы буолбут ырыаһыта этэ... Кини ырыаларын оччотообута бары да ыллырбыт.

Өйдүгүөт:

*«...Бар дьонум таптала
Баарабай махтала
Партия олоҕум дьылҕата...»*

эбэтэр:

*«Аалай уоттаах сулуһум
Айар тутар суолдьутум.
Эн, комсомол, эн, комсомол,
Эн, комсомол, мин дьолум!...»*

эбэтэр:

*«Албан аат,
Хорсун Вьетнам!
Албан аат!»*

эбэтэр:

*«Эн, Роза, мин тахсар саһарҕам,
Таптыыртан, оо, харах араһпат,
Дьол, цөрүцү имэһнээх ырыакка
Мунчаарбыт санаабын уоскуппат...»*

о.д.а. умнуллубат, уостан түспэтэх ырыалары.

Федор Матвеевич 90-ча ырыата радиофондаҕа үһүллэн, харалла сытар. Ырыаларын тылларын сорохторун бэйэтэ суруйара, Ойуунускай, Күннүк Урастыырап, Л.Попов, М.Ефимов, С.Васильев, П.Тулааһынап, А.Бродников, Макаар Хара, Баал Хабырыыс, С.Данилов, И.Дорофеев, Е.Афанасьев о.д.а поэттар тылларыгар ырыалардаах.

Ф.М.Лобановы саха омугун ырыа айааччыларын, ырыаһыттарын биир чабылхай талааннаах айар киһитин быһыытынан сыаналаан ахтан туран кини кэпсээнин сурукка түһэрбиһин истиэһин:

– Амма Покровкатыгар /Арыылаахха/ күн сириҥ көрбүтүм. Аҕабыт өлбүтүн кэннэ Аммаҕа көһөн киирбиһит, мин кыра эрдэхпинэ. Аҕам Покровкаттан бастакы империалистическэй сэриигэ 1914 с. барбыт. Онно сахалары ылбаттара. Нуучча буолан бардаҕа. Сэриилэхэ сылдьан Германияҕа билиэннэ түбэхэр. Хайдах босхолонон кэлбитин билбэтим. Полковой запеваала эбитэ үһү. Кини төрүтэ 1700 сыллардаахха сыылкаҕа кэлбит нууччаттан диэн этэллэр. Ол киһи Аммаҕа тахсан олохсуйбут.

Аҕам, сэрииттэн кэлэн баран, гражданскай сэриигэ Амма осадатыгар, Төхтүр, Күп сэриитигэр, куоракка Эверестов заимогар буолбут тутууга-хабыыга кыттар. Садыков диэн киһи этэринэн, ким урут тутарынан кыһылга эбэтэр үрүнгэ бараллар эбит. Үөрөбү суох буолан, идеология диэни

өйдөөбөттөрө үһү. Биһиги үөһүллүмүөхпүт быатыгар аҕабыт кыһылларга сыстыбыт. Аҕабыт иккис кэргэнигиттэн биһиги үһүбүт. Ийэбит Мэнэ Ханаластан төрүттээх. Эһэбит Ылдыа Романов диэн эбитэ үһү. Ийэлэрэ элбүгүн кэннэ эһэбит 9 оҕотун тарҕатар. Биһиги ийэбит Аммаҕа баай ыалга иитиллэ (хамначчыттыгы буоллаҕа...) кэлэр.

Төрүүхпүтүттэн катаракталаах этибит. 1949 с. Д.Н.Трифонов диэн киһи Матвей ыллыгырын истэн сөбүлээн ыңыраар. Кини 1949-54 сс. радиоҕа үлэлиир, 1954 с. консерваторияҕа үөрэнэр, 1959 с. өлүөр дылы театрга ыллаабыта.

Оччолорго сахалыы ырыа аҕыйаҕа. Ырыа үксэ нууччалыыны үтүктэн, ону тылбаастаан, бөлөм мелодияҕа сахалыы санга тыл суруллан ылланара. Нууччалыы ырыалары сахалыылаан, холобур, биллэр ырыабыт «Хайыһар» оҕоһуллубута. Украинскай народнай ырыа матыыбыгар Костин түһэрбитэ. «Днепр тымныы долгуннара,» Тулааһынап тылларыгар эмиэ оннук. «Суумкатын сүгэн, суол устун хааман...» эмиэ Костин. Оччолорго «переводной ырыалар» үгүстэрэ.

Туох барыта сыгынныах кумахха оҕоһуллубат.

Мин кыра сылдьан актыбыыс бөҕө этим, самодельноска эрдэ кыттыбытым. Комсомолга киирбэтэим. Мунньахтыыллара, соруудахтара элбэҕэ бэрдэ. 1970 с. диэки партияҕа эмиэ киллэрэ сатаабыттара, киирбэтэим.

1954 с. Матвей консерваторияҕа үөрэнэ бараары сылдьар, мин оскуолаҕа үөрэнэrim. Оччотооҕу култуура миниистирэ Г.В.Попов мин «Партия наш рулевой» диэн ырыаны ыллыгырын истэн баран, өр кэпсэппитэ. 8 кылааһынан музыкальнай училищеҕа вокалга киирэн баран, баянҥа көспүтүм. Эһиилигэр баппакка, Аммаҕа 9 кылааска төннүбүтүм.

Педагогтар интириигэлээн, Москубаттан профессор кэлэ сылдыбыта.

Косигы утараллар эбит. Эн куоласкын уларыппыт эһин диэн миигин туһаммыттара, айдаан тартараннар. Инньэ гынан Косигы музыкальнай училищетаан үтүрүйбүттэр. Директор Барахсановы уларыппыттар. Брейман диэн еврей директор буолбут этэ.

1958 с. консерваторияҕа ыңырыы кэлбитигэр сахалартан үс буолан үөрэнэ барбыппыт. Устинов Данил диэн Нам уола лирическай баритон куоластаах этэ. 2-с курстан арыгылаан үһүллубута. Готовцев Афанасий 2-с курс 1-кы семестриттэн дыһэ кэргэн олохунан төннүбүтэ, биллиилээх диктор буолбута. Инньэ гынан мин Римскэй-Корсаков аатынан Ленин орденнаах Ленинградтааҕы консерваторияны концертнай ырыаһыт, сольнай ырыаҕа педагог идэтин туйгуннук көмүскээн, соҕотоо бүтэрбитим.

1963-1986 сс. радиохорга солистаабытым.

Бастагы айбыт ырыам «Биһиги партиябыт» диэн этэ. Мөлтөх соҕус ырыа этэ. 1954 с. ол ырыанан Москваҕа бара сылдыбытым. Решетников П.М салайааччылаах, Христофор Максимов, Алексей Попов бааллара.

Ырыаларым оччотооҕу кэм тыына тыыннаахтара, бэйэлиин көмнэригэр үтүөнү онорон ааспыттара дии саныыбын. Кэм бэйэтин ырыаларын быһыытынан син биир ахтыллыахтара.

90-ча ырыалаахпын. 1952 с. аан бастаан радиоҕа ыллаабытым. «Чуорнай муораҕа», «Өлүөнэ өрүскэ», «Эн комсомол» уо.д.а элбэхтик ылланаллара.

Ардыгар ырыам тылыгар баайсаллара. Ырыам тылын көмүскүү Обком пропагандаҕа отд. сэб. Томскайга кытта киирэ сылдьарым. Фондаҕа ырыам барыта баар. «Розаҕа» диэн ырыабын народнай артыыс Анна Егорова ыллыра, убайым Матвей хас да ырыабын ыллыра, «Сибэккилээх түнүккэ», «Комсомол», «Партия». Анегина Ильина вокальнай циклбын Мюнхенна тийэ ыллаабыта.

Комараковы кытта сахалыы романстары суруйбуппут. Кинилиин биир дыһэҕэ олоро сылдыбыппыт. Гран Григорьяны көрсөрүм. Марк Жиркову көрсүбэккэ хаалбытым.

Тойоттору кытта сатаан кэпсэппэт киһибин. Кыһа сылдыааччыбын. Ол эрэн общественной дьыаланан, 1969 с. Г.Чиряевка киирэ сылдыбытым.

«Эһиил Ленин 100 с. буолар, туох санаалаахын» диэн ыйыппытыгар, мин, партията суох киһи, санаабыппын барытын туруору эппитим. Нууччатынан эрэбит диэн. «Сахалар нууччалыы анаардаан саҕарар буоллубут. Эн бэйэҥ педагогкун. Бэйэҥ билэ сылдыаһын. Саха тылын чааһа аҕыйаан, факультатив эрэ курдук бэриллэр буолла. Бары нууччалыы эрэ саҕарар, ааҕар буолан эрэбит. Оччотугар саха литература, сахалыы ырыа хайдах сайдыа, сахалыы ааҕааччыта суох, драматургия олох хаалла, санга айымньы суруллубат» диэбитим. Композитордары иитэн таһаарарга оҕолору кыраларыттан иитэн таһаарыахха. Ол наадатыгар национальной сабыылаах интернат-оскуоланы аһан, тыалары анаан кэрийэн талан, оҕолору үөрэтиэххэ наада диэбитим. Эбэтэр тулаайах оҕолору собуруу ытан үөрэтинг ээ диэн эбэн эппитим. Киһим таах истэн эрэ олорбута, туох да диэбэтэҕэ.

Оччотооҕу салалта истибитин умнубат этэ...

Саамай олохпор үөрбүтүм диэн, кыра оҕо сылдьан кыайыы буолла диэн эт кулгаахпынан истибиппиттэн. Ол күн оскуолаҕа үөрэммэтэхпин. Аччыктыыр эрэийин оччотооҕу оҕолор билбиппит. Сэрийи кэмин, аччык кэмин аныгы ыччат билбэтэ буоллар.

Иккис улахан үөрүүм, дипломмун көмүскээбит күнүм. Туйгуннук көмүскээбитим. 1963 с. ыам ыйын 24 к. киһи буолан, идэни баһылаан, атахпар туруум. Бу үрдүк үөрүүм, ситиһим этэ. Киһи олоххо таптыыр идэтин баһылыра – бу дьол.

«Эн, комсомол, мин дьолум» диэн ырыаларым хомуурунньуга 1984 с. тахсыбыта, үксэ патристическай ырыалар. Соробум тахса илик. Кинигэ бэлэмнэнэн сытар. Ырыаларбын эмиэ таһаарыахпын сөп этэ. Билигин барыта төлөбүрдээх дии.

Мин мелодияны баспар буһаран, испэр үһүүрэн, чуумпутук айарым. Оччотообуга баритонна репертуар да суоҕа. Онно күһэллэрим. Композитор аҕыйаҕа.

Олох истинг доҕордохуу диэн ырыаһыттарга суох дии саныбын. Хас ырыаһыт, бэйэ бэйэтин кытта тус-туса көрүүлээх сайдылаах, идеологиялаах, истииллээх, өһүргэстээх. Айар үлөһит буоллаҕа... Көһнөрү уопсай тылы булсабын. Бэрт былдьаһыы, ордугурбаһыы, өһүргэнсии ханна барыай.

Уйбаан Степановтыын уопсай көрүүбүт чүгасаһар.

Киһи кэһнигэр тугу эмэ кэриэс хаалларыахтаах. Кэһинги ырыаһыттар мин ырыаларбын ылыахтара диэн эрэнэ саныбын ээ. Таах олоҕоботум. Туһалаахтык, бэйэм кыахпынан айан-тутан, туоҕу эмэни хааллардым дии саныбын

Билигин, эстрада ырыаһыттара баһылаан кэбистилэр. Россия үрдүнэн куоластаах ырыаһыт суох, «безголосие». Билигин ырыаһыт куоластаабын да иһин, ити эстраданы үтүктэригэр буккуллан-тэкиллэн куолаһа кистэнэн хаалар. Ол эрэн ритм өттүнэн билинги ырыаһыт олох сайынна. Эстрада уустук тэтимнээх. Үчүгэй куоластаах чабылхай ырыа айыллыта аҕыйах дии-бин. Тарҕаныан сөбө да суох ырыалар эфиргэ тахсаллара баар.

Аммалар урут ыһыраллар этэ. Матвей компага брак дииллэр. Биһиги эмиэ компьютерга кыайан истибэппит. Кинигэтэ махталлаах, барыта боростуой, бойобуой тылынан суруллубут да буоллар. Ийэбит барахсан баар буолан, иитэлээн, үөрөхтээх онортоон, киһи гынаттаатаҕа дии, ол заслугата тугунан да сотуллубат.

Матвей ураанхай омугун улуу куоластааҕа этэ. Кини курдук киһи өтөрүнэн төрүүрү да биллэбэт. Тембра кырасыабайа. Аллараттан үөһэ мунура суох бара турар регистдраах, диапазоннаах. Игорь кинээс партиятыгар кини улуу куоластааҕа эбии көстүбүтэ. Баритоннар чорбоннуу-чорбоннуу, эстэ сыһа-сыһа ылыыллара. Кини сааһыран да баран ыллырыгар мунура суох кырасыабай тембрдаах куолас төрөөн ааста. Народнайын үлэлээн ылбыта. Ойуунускай бириэмийэтин ылбакка хаалбыта. Туруорсан, туох да үчүгэй памятник туруортардыбыт. Туруорсар киһитэ суох киһи, таах кэриэһэ суох хаалыан сөп. Өлбүттэрэ өр буолбуттарга билигин да сорохторун сана санаан, өйдөбүннүк туруораллар дии.

Көрбөккүт-истибэккит диэн биһигини этэллэрин көһөтүнэн истэн, самнан, сэнэнэн сылдыһыт буоллар таах хаалыа этибит. Арыый сытыы-отуу буолан табыстахпыт. Үөрөххэ баҕа, киһи-хара буолар быа гардан баччаа тийидэхпит.

Кыыстаах уоллаахпын, уоллаах кыыс сиэннээхпин.

Мин дьоллоохпун, таптыыр идэбэр үөрэнэн, үлэлээн олоҕобум дии.

Саха наһаа ырыаһыт омук. Аммаҕа Чээбий, Устин Нохсоров, Александр Алексеев. Х. Максимов, биһиги, Нина Чигирева, Айта Адамова. Айта дыахталлартан улуу опернай куоластаах. Ити эттэххэ дөһөн, 6 төгүллээх международнай лауреат буолуу, Чайковскайы ылыы диэн улуу дыала. Итини саха өтөрүнэн ылбата буолуо. Чайковскайы Россияттан Атлантов, Образцова уонна биһиги Айтабыт ылбытара.

Билигин «саталлаах саһыл саҕаланар» үйэтэ кэллэ. Талаан, дьобур аллараттан тахсарын үп-харчы быһаарар кэмэ. Элбэх оҕо кыайан үөрэммэккэ хаалара баар буолуо.

Опернай театрга эдэр ырыаһыттар кэллилэр, киһи истэ-истэ үөрэр. М.Е.Николаев музыка үрдүкү оскуолатын, балет оскуолатын астарбыта үчүгэй. Ол эрэн бүтэрбиттэр ханна үлэлиллэрэ буолла. Биир театр эрэһинэ буолбатах, биир оркестр баар. Бары онно киирбэттэр. «Кадровой избыток» үөскээтэ. Аны, биһиги дирижербыт суох. Бэйэ кадрыгар кураһ дьоммут. Ити Алексей Унаровы үчүгэйдик өйөөн үлэлэппит буолар үчүгэй буолуо этэ.

Дьыбэр сахалыы саҕарар киһи суох, онон сахалыыны аахтаран истэр кыаҕа суохпун. Радионы эрэ истэбин.

Мин билигин туохха да интэриэһим суох, күһнээҕи ыарыыны кытта охсуһуу. Билигин кэлэн саныбын ээ, хайдах бэйэбин үөрэтэн, үөрэнэн үлэлээн-хамсаан, кэргэннэнэн, оҕолонон, олох толору хаанынан олорон, таптыыр идэбинэн дуоһуйан, хомойон кэлбиһпин олуһун сөҕөбүн. Ик-кистээн төрүүрүм эбитэ буоллар мань хайдах хатылыахпын билбэппин.

Дьэ, итинник, кырдыаҕас ырыаһыт санаата...

Федор Лобановы уонна Денис Даниловы кытта көрсүһүүгэ ахсынньы 10 күнүгэр күнүс 4 ч. Кулаковскай киһинигэр ыңырабыт.

ЫМЫЫЛААХ ЫРЫАҢЫТТАР

КӨТӨР ДОРҢООННОР

Ыра тыла ырыа буолан көтөр дорҕоонноро саала иһин толорор. Сценаҕа 70-90 сс. республикаҕа эрэ буолбакка сойууска тийэ аатырбыт биһиги «көмүс тенорбыт» ыллыыр. Кини этигэн куолаһа музыка доһуһуолугар бигэнэн, тыл иэйиитигэр уйдаран, санаа ситимин устун сайа көтөр. Хайдах эрэ кынаттаах дорҕоон аргый дай-банан ыла-ыла истигэн салгынгга умсаахтыыр, өрө кыырайан тахсан, тайаара дайдарар. Ыра санаам көмүс дорҕоонноро көтөллөр...

Ырыа, ырыа барахсан дыкти да умсугутар уран оҥоһуулааххын, иһирэҕи, истини уһугуннарыгар нарын да иэйиилээххин. Хас биридди истээччи кутугар-сүрүгэр тырымнаһа ийии тымырын сыдыаанын булангын, инэн киһирэр имигэс иһирэххин, истигэн истингин.

Ырыаны сөбүлээбэт киһи суоҕа буолуо оноробун. Ырыа да, ырыаһыт да араастаах. Ким төрүөтүттэн удьуор ырыаһыт, ким кимтэн эмэ истэн үөрэнэр, ким анал үөрэҕи бүтэрэр. Сорохтор ырыаны идэ онгостон олохторун аныыллар.

Бүгүн хаһыаппытыгар ыалдьыттыыр Семен Петрович Оконешников, Суорун Омоллоон аатынан Опера уонна Балет театрыгар солиһа, 1982 с. РФ үтүөлээх артиһа, 1993 с. РФ народнай артиһа. Кини Нам Бөтүгүттэн төрүттээх, Мусоргскай аатынан Свердловскайдаағы консерваторияны 1975 с. бүтэриэбиттэн, 30 сыл устата сүрүн тенор-солист быһыытынан 20тэн тахса опера партияларын толорбута. Элбэхтэн аҕыйаһын ааттаахха:

Нуучча классикатыгар: «Евгений Онегин» Ленскэй, «Русалка» кинээс, «Майская ночь» Левко, «Князь Игорь» Игоревич партияларын;

Аан дойду классикатыгар: «Реголетта» Гертог, «Травиата» Альфред, «Севильская цирюльница» Альмавила граф;

Сахалыга: «Ньургун Боотурга» Үрүҥ уолан, «Лоокуут уонна Ньургунунна» Лоокуут, «Кыһыл ойуунна» Саһыл ойуун, «Хотугу сибэкки» опереттаҕа Ахмед, «Биһик» оператыгар Кыра уол оруолларын ситиһиилээхтик толорбута.

Элбэх операларга, оперетталарга, концертарга, оҕо испэктээкиллэригэр, радиоҕа, телевидениеҕа төһөлөөх ыллаабытын этэ да барбаккын.

Мин түс бэйэм, Семен Оконешников дорҕоону көтүтэр айылҕаттан бэриллит дыкти кэрэ куоластааһын, ырыаны дууһатынан ыллырын сөҕө-махтайа истээччибин. 80с сылларга аатыра сылдыһыт «Энсиэли» вокальной квартетка Семен Дьяконов, Илья Иевлев, Сергей Попов буоланнар киһик кэрэхсэммиттэрэ. Хаһыаччыт буоларбынан дорҕоону сатаан көтүтүү, ийээн-куойан «дууһанан ыллааһын» туһунан кэпсэтиэхпин, сөһөргэһиэхпин, Семен Петрович санаатын истиэхпин баҕарарым.

Киһибин эрдэттэн үлэһэн, ол эрэн эмискэччи «кэл, кэпсэтиэх» диэтим.

– Туох ааттаах ыксаллаах киһигиний, – диэн буолла...

– Былаанна кирибитин диибин.

Сэмэн сэмэй эбит. Уруккутунан буоллаһына иһигэр буорахтаах киһи буолуохтаах диэн испэр саныырым. Онтум баара киһим «буорахпын кыайан ситэ эспэккэ, көрдөрбөккө хааллым» диэх курдук, хайдах эрэ сиппэтэх-хоппотох санаа тамаҕа иһиллэн ааһыталаата. Бачча үлүгэр аатырбыт-суолурбут киһиэхэ санаата туоллаҕа дии саныаххыт. Ол эрэн айар үлэҕэ айымньылаахтык сыһыаннаһар киһиэхэ ситэрдим-хотордум, бүтэрдим-онордум, сөп буоллум диэн санаа өрүү суох буолааччы. Айылҕалаах айар үлэһити мэлдьи «төрүүрүн кэтэһэ» сылдыар туруктаахха майгыннатыахха сөп.

Кэпсэтибит ырыа, ырыаһыт диэн кимий, тугуй диэннэ хайыһар.

– Биллэн турар, ырыаһыт диэн айылбаттан бэриллит куолас, – диэн Семен Петрович кэпсэнин сагалыыр.

– Куолаһа суох хайдах ырыаһыт буолуоххунуй? Онтон дууһата, өйө ирдэнэр. Бэйэтин нөнгүө ыттар дьобура. Тыл ис хоһоонун өйдүүр эрэ буоллабына дууһата оонньуур. Дууһа эмиэ айылбаттан бэриллэр. Кини куолаһын тембрын кытта ситимнээх буолуохтаах. Тембра эмиэ айылбаттан.

Уххан: Искусственныйдык техника көмөтүнэн оңоһуу диэн эмиэ баар дии...

– Ол оңоһуута биллэр, кыайбатаххына иэдээн. Анаан үөрэтэллэр Оччово дууһаҥар баара бэйэтэ тахсар

У: Дууһалаах ырыа диэннэ санааң хайдабый?

– Доржоон көтүүтүгэр иэйэр сүрэх, манньыйар быар ылластабына биирдэ доржоон «дууһалаахтык» көтөр.

У: Оттон доржоон көтүтүмэ?

– Маппый (Матвей Лобанов) «вокальный эхо» диэн этэрэ. Куолаһы өй дуорааннаахтык тембрын сүтэрбэккэ, күүһүлээбэккэ ыраах көтүтэбин. Оңоһуулаах саалаҥа доржоон ордук көтөр. Акустика дириллэр. Уонна алааска көтөр. Онно көтүспэт буоллаххына, ханна да көтүспэккин.

У: Ырыаҥа дууһа, доржоон көтүтүмэ уонна...

– Ырыа тылыттан, ис хоһоонуттан тутулуктаах, мелодията тыллыын сөп түбэһиэн наада. Үчүгэй тылга табыллыбыт мелодия ырыаһыт дууһатыгар кирирдэбинэ, кэлэн күөмэйгэ олорор. Ону эйэрдэн, салгыһа сөп түбэһиннэрэн, нуһаран киһэ таһырдыа, саал иһэ да буоллун, эгсиллэр дуораанын (акустикатын) өтө билэн, куоласкын бэлэмнээн ыллыгын. Табыллардаах, табыллыбаттаах. Ол барыта өйгүттэн-санаабыттан, иэйэр туруккуттан тутулуктаах буоллаҥа. Профессиналы, ол аата идэлээх ырыаһыты хайа да түгэнгэ сөптөөхтүк ыллыырга үөрэтэллэр. Ырыаны хайдах ылынара көрөөччү бэйэтин настырыаннаыттан эмиэ тутулуктаах. Ону таба тайаныы. Көрөөччү настройун билии.

У: Кимнээҕи көтөр доржоонноохтор диигиний?

– Көтөр доржоонноох чулуу ырыаһыппыт Матвей Лобанов этэ буоллаҥа. Илья Перевалов үчүгэйэ эбитэ үһү. Николай Баскаров этэ. Билигин Иван Степанов, Мария Николаева, Альбина Борисова, Нина Чигирева, Айталига Адамова о.д.а. Сахалыы ырыаларга Марыына Попова доржоонноро көтөр. Ол куолаһы ханна, хайдах онорон таһааралларыттан тутулуктаах.

Мин санаабар сахаларга бас **Матвей Лобанов** киһи көбүрүспэт да эпэт «образец вокала, эталон, мировой куолас» этэ. Дэннэ көстөр айылжалаах ырыаһыты педагог таба тайанан онордоҕо. **Иван Степанов** айылжалаах куолаһын бэйэтэ чочуйбута, худоһунньук буоллаҥа. Үлэһитэ бэрт. Тэнэ суох улахан ырыаһыт. Россияҥа Шаляпин конкурсу кыайыы диэн сүдү улахан ситиһии. Оннооҕор нууччаларга тэннээҕэ көстүбэтэҕэ. Аан дойду таһыма. Киһи сүгүрүйэр дьоно.

У: Көлүөнэ аайы бииртэн биир тахсан истэҕэ дии?

– Норуот ырыаһыта Кыыл Уолун кимиэхэ тэнниэххиний. Урукку кэмтэн, көлүөнэ көлүөнэ үтүкэниэх ырыаһыттар биһиэхэ бааллар. Екатерина Захарова, Анна Егорова, Дария Барашкова, Анастасия Лыткина, Надежда Щепелева, Зинаида Габышева, онтон Анегина Ильина, Ая Яковлева, Мария Николаева, билигин Нина Чигирева, Альбина Борисова, Айталига Адамова чабылхайдар. Анна Максимова, Анна Саввина, Марина Силина, кэскиллээх тенордар коллегаларым Григорий Петров, Николай Попов, Юрий Баишев, ырыаһыттар Николай Бахвалов, Анна Сгонникова, Ирина Чичкова. Эстрада популярнай ырыаһыттара Раиса Захарова, Алексей Егоров уод.а.

У: Айылҥа, талаан ырыаһыты ырыаһыт оңорор буоллаҥа.

– Эстрада, фольклор, опера барытыгар айылҥа, айылжалаах тахсар. Бэйэ туругар сатаан киирэн, холобур Аскалон, Байбал бэйэлэрин ычаларыгар, таһымнарыгар кыахтарын иһинэн ыллыллар дии. Ону билэллэр. Бэйэ кыаһын таһымын, эйгэтин билинии наада. Үөрэтээччиттэн улахан тутулуктаах. Ырыаһыты сатаан табан үөрэтии – бу киһи инникитин быһаарар.

У: Ырыаһыкка хайдах өй нааданый?

– Ырыаһыкка вокальный өй наада. Доржоон хайдах, хантан тахсарын чувствуйдуохтаах, өйдөөхтөөх. Доржоону тембрга сөп түбэһиннэрэн резонатордарынан ытыты. Тыынҥа сатаан доржоону туруоран чыһырдан, синньэтэн, сөптөөх тембрга туох баар аппарааты туһанан чувствуйдаан, регулировкалаан таһаарыллахтаах.

Күөмэйи тыынҥа сатаан, сөпкө туруоруу улахан суолталаах. Тембр эмиэ айылбаттан. Бархат, өрүс сүүрүгүнүү, сыккыс, сырык уутунуу кылыгырыр араас куолас баар. Барытыгар өй наада. Ону өйдөөбөт киһи бэриллит кыаһын да сатаан туһаммат.

У: Эйигин «дууһалаах», иэйэн-куойан туран ырыаны ыллыыр киһинэн билинэбин. Эн хаһан эмит ытыаххар дылы ыллаабыттаахын дуо?

– Ырыаны хайдах ылынаргыттан. Барыта тылтан, айымньы ис хоһоонуттан. Италия улуу ырыаһыта Бениамино Джильи ыты-ыты ыллыыра эбитэ үһү. «Уобараска» дууһатынан тылы-

гар наһаа киирэн, тохтоон, бөтөн хаалар эбит. Наһаа дууһажа киирдэххэ оннук. Аһара киирэн хаалан бэйэтин кыаммакка проваллыр эбит. Ол иһин бэйэҥин хонтуруолланыахтааххын. Бэйэни кыана туттуу, иэйиини сатаан, сөбүгэр, кэмигэр сөп түбэһиннэри – бэйэтэ туспа дьобур, талаан буоллаа. Матвей Лобанов «Ах ты ноченька» нуучча народнайын, «Гори, гори, моя звезда» романсы табыллан ыллаатабына харах уута кэлэрэ...

Арай, урут биирдэ, саас миигин атастарым Родомир Борисов, Валериан Емельянов Нам Бөтүгэр Дьөгүрэ диэн тээтэбинээн оттуур сирбитигэр кустуу диэн ыгыран илтилер. Онно «Аҕам алааһын» үчүгэйдик да табыллан ыллаабытым. Тээтэбин субу баарды, хотуурун таптаһа олорорун илэ көрөн турар курдуктук. Дьикти турукка киирбитим... Булчуттар элбэхтэрэ. Ону ахталлар, ытыы-ытыы ыллаабыта диэн. Харах уута кэлэрэ ханна барыай, ийдэххэ-куойдахха, сүрэххинэн-быаргынан ылынар буоллааххына. Ким уйан, ким хатан, ким хабыс – араас буолар, эмиэ айылҕа.

У: Оттон иччилээх куолас?

– Е. Захарова ытатар иччилээх куоластааҕа эбитэ үһү. Иччилээх ырыаһыттар бааллара. Николай Алексеев диэн драмаҕа артистаабыта. Иччилээх күлүүлээх этэ. Киһи инэ кэдэннээн, куйахата күүрэрин курдук күлэрэ. Абааһы оруолун толороро. Тойуксут, ырыаһыт бэрдэ этэ, ырыатыгар эмиэ түгэхтээх, иччилээх баара. Лаһар Сергучев артыһынан, кини ырыатынан кыайаллара. Оттон дууһалаах куолас элбэх.

У: Операны ахтыбакка, сахалыы ырыаларга саамай сөбүлээн толорор ырыаларың?

– Табылланнахпына, саамай сөбүлээн ыллаабытым «Аҕам алааһа», «Күһүңкү ырыа», «Довоччугуом, тоҕо манньк».

У: Операҕа хааччах иһинэн, олохсуйбут оҕкулунан ыллыр буоллаххыт, бэйэ эбии айара, тупсарара көңүллэммэт дии?

– Билинҥи анал идэлээх ырыаһыт ыллырыгар, омуккун, сахабын умнан кэбиһэбин, опера сокуона эйигин хааччахтыыр. Онтон көннөрү ырыаҕа бэйэн таптыргынан.

Операҕа анаан оҕоһуллубут куолас ирдэнэр. Верди, Россини, Пуччини, Леонковалло айымньыларыгар олобуран толорор үгэс «мировой стандарт» үөскээбитэ. Куолас туруоруута онно сөп түбэһиэхтээх. Онно сөп түбэһиннэрэн такайаллар, үөрэтэллэр, атын куолаһынан хайдах да сатаан ыллаабаккын. Ол иһин онно үөрэммит киһи эстрадаҕа киирэрэ ыарахаттардаах. Итинтэн алын неаполитанскай ырыалар таһымнара норуодунай ырыалары ситимниир.

У: Опера үөрэхтээхтэр эстрадаҕа ыллыыллар буолбат дуо, эн да ыллааччыҥ?

– Ыллыыллар, аҕыйахтар. Ордук академическай ырыалары. Бэйэҥ этэҥин дии, «опералара» биллэ сылдьар диэн. Бэйэ куолаһыгар талан ылан популярнай да ырыаны ыллыахха сөп. Операҕа чугас сахалыы академическай ырыалар ордук ылланаллар. Итингэ барытыгар тыынна үлэлээһин эрэйиллэр. Операҕа уонна саха ырыаларыгар тыынна ылланар неаполитанскай курдук ырыалар бааллар, мин онно үлэлэһиэм этэ. Дьэ, ити «сэкириэппин», бүччүм санаабын ыһыгынанан кэбистин дии... Чэ, бэйэҥ билээр...

«Үрүҥ туллук эрэ мөлбөстүүр» Алампа ойоҕо прокуруорга иирэн барбытыгар суруйбут хоһооно. Ити дууһа ытабыла, санаарҕабыл, хараастыы, хомойуу, хоргутуу. Ону сорохтор дэгэрэннэтэн үөрө-көтө ыллааччылар...

«Үрүҥ туллук ...» тыынна куолаһы, ийэр сүрэҕи-быары олордон ыллааһын буолуохтаах этэ. Наһаа таптыра бэрдиттэн суруйдаҕа.

«Үрүҥ эһэ арҕаһыны», «Довоччугуом, тоҕо манньк» вокальнай ырыалар. Ноев ырыалара чугастар. Лев Попов ыллыыра, олох үчүгэй тенор этэ. Кини Григоряны манна аҕалбыта, операҕа ыллаабатаҕа. Кини «Сахам сирин» ыллыыра. Биирдэ И.Гоголев ырыабын истэн баран, наһаа да үөрбүтүм, астыммытым диэбитэ. Кини тылыгар Григорян онорбутун радиоҕа биэрбиттэрин истибит. Оччолорго Лев Попов ити ырыаны ыллыыра. Нарын дууһалаах, көтөр куолас, ыраас диксия. Өйдүүгөн, «массына тыаһаабат, хотуур да ыллаабат...»

У: Сахалыы операбыт төһө сайынна?

– Сахалыыга наар урукку. Билиппит эрэ М.Жирков, Г.Литинскэй «Ньургун Боотур», Г.Григорян «Лоокуут уонна Ньургунун». Саҥа суох. Г.Комараков «Манчаарыта» турбута, Г.Григорян «Хотугу сибэкки» опереттата, Г.Литинскэй «Кыһыл ойууна», З.Степанов «Биһик ырыата», Н.Берестов «Иирбит Ньукууһа» Ойуунускай бириэмийэтин ылбыта. Саҕаны кэтэһэбит. Оттон нуучча, аан дойду классиката элбэх буоллаҕа.

У: Саха сиригэр консерватория филиала, араас училищелар, институт баар, ырыаһыт бөҕө үөрэнэр. Төһө элбэх эдэр ырыаһыт эһигини солбуйаары сылдьарый?

– Бааллар, кыралаан. Ол эрэн син биир тийибэт. Ол иһин партияларга сөп түбэх ырыаһыттары атын сиртэн аҕалан ыллатар буоллахпыт.

Бэйэбит дьоммутун иитэбит. Бас аҕыйах. Тенор син баар. Сопрано элбэх. Мессо элбэх. Кларатура тийибэт. Баритон баар.

Операға киһиэхэ, артыыс быһыытынан дьоһур, үлэлиир дьулуур, тулуур, кыһамныы наада.

У: Хайдах олох кэллэ дии саныыгын?

– Билигин, биһиги курдук сааһырбыт дьонно, ыарахан, эдэрдэргэ көнгүл кэллэ. Талааннаах, дьоһурдаах, идэлээх киһиэхэ олох үчүгэй. Биһиги эйгэбитигэр театр баарын тухары халбаннаабат конкуренция. Оннук буолуо да буоллаҕа...

У: Түмүккэ тугу этиэң этэй?

– Уруккуну умнумуохха, санаҕа бэлэм буолуохха. Опера салгыы сайдыан наада. Опера – биһиги омук, республика быһыытынан искусствоҕа, аан дойдуга таһыммыт. Саха ырыаһыт омук. Түһэн биэриэ суоҕа дии саныыбын.

У: Сүрэҕиң баҕатын сүһүөҕүң уйдун, ааспытың астыннардын, кэлэриң кэскиллэннин. Махтанабын, биһиэхэ ыалдьыттаабыккар.

АЛААС ЫРЫАҢЫТА

Саха истилэн (популярнай) ырыата аныгы нуотаҕа олоҕуран, атын омултар араас инструменнарыгар доҕуһуолланан, маасса-байдык ылланар буолта ааспыт үйэ 30-с сылларыттан буолуо. Гитара, балалайка, мандолина, гармошка, аккордеон, баян, фортепиано сүннүһүнэн кирибиттэрэ. Балартан баян саха омулун кутугар-сүрүгэр саха истилэн ырыатын доҕуһуола буолан бигэтик уйаламмыта. Ырыа матыыбын айыы сүннүһүнэн баян нөнүө тахсара. Баяннаах ырыаларга иитиллибит көлүөнэлэр баар буолбуттара. 1970 с. гитара, ВИА-лар ыччат кутун тушпугтара, туспа хайысха буолан кирибиттэрэ.

Ырыа айыыта, ырыа доҕуһуола, самодеятельность, араас күөн-күрөстөр, ханнык да үөрүү-көтүү баяна суох барбата. Баянныан ырыа айыыга кимнээх төрүт, саҥалааччы буолбуттарын билбэтим. Көлүөнөттөн көлүөнэ сахалыы ырыа-тойук майгытыттан тирэҕирэн, нуотаҕа түһэрэн, аныгылыы (нууччалыы) майгынан ырыа айыыны олохсуттаҕа. Балартан дынҥ сахалыы дэгэрэнг истиилин **Христофор Максимов** киллэрбитэ. Һыттыа, тойук, оһуохай, дьээ-буо, дьирэһкэй о.д.а майгылар кирибиттэрэ. Ону арааран үөрөспүт да суох. Ырыа айааччылар сойуустара манан дьарыктаныан сөптөөҕө.

Ырыалар тиэмэлэрин хайысхатын эттэххэ өрөбөлүссүөй кэмигэр «Былааһы – сэбиэккэ!», гражданскай сэрии тиэмэтигэр «Бартыһаан Дьөгүөрөп», Аҕа дойдун сэриитин тиэмэтигэр; «Хайыһар» диэбит курдук өрө күүрүүлээх патриотическай, гражданскай хайысха күүстээхтик сайдыбыта.

Дойдулаабымсыһы, Ленин, Сталин, Партия, съездэр, үлэ-хамнас ситиһиитин, кыайытын, геройдарын, колхозтааһын, сопхуостааһын, комсомол, пионер, октябренок туһунан **идеологическай** ырыалар соцреализм ирдэбилин быһыытынан ырыа айар ньымаҕа бигэтик кирибиттэрэ.

Биллэн турар **лирическай**, таптал, эдэр саас тиэмэтигэр ийиһилээх ырыалар элбэхтэрэ. **Оҕо саас** да ырыалара биллэ сайдыбыттара. Фольклор нөнүө сахалыы майгылаах ырыалар, үңкүүлэр, тойуктар, олонхоҕо тийэ баян нөнүө таһыллыбыттара. Онон саха музыкальнай култуурата сайдыыта баяна суох буолбатаҕа, баян сүрүн уонна төрүт буолбута да диэххэ сөп.

Дойдулаабымсыһы хайысхатыгар **Алаас ырыаларын** тиэмэтэ ойуччу турар. *Сахаҕа алааһа – сүрээһин чопчута, төрөөбүт түөлбөтэ, аан ийэ дойдута, быһата, олоххотун дойдута. Алаас – саха ырыа айааччыларыгар айар куттарын аартыга, ийэр сүрэхтэрин алаһата, матыыптарын биһигэ.*

Анастасия Варламова – алаас ырыаһыта, күөрэгэй чыычаах курдук, саха дьонун-сэргэтин кутун-сүрүн саататар, үөрүүнэн сылаанныһыпты ырыаһыт этэ. Мин кинини кытта улаханньык алтыспатабым. Өлөрүн чугаһыгар Степан Васильевынан холботон, интервью ылан турардаахпын. Кини саха ырыата сайдытыгар туһуламмыт, миэхэ биэрбит тигэх интервьюта манньык этэ:

СР ырыа айааччыларын сойууһун бастакы председээтэлэ, СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ, сойуус бочуоттаах председээтэлэ Анастасия Варламова:

– Биллэн турар, үлэ туохха эрэ олоҕуран, тирэнэр тирэхтээх буолар. Оннук акылааты урукку өттүгэр убайдарбыт онорбуттара. Норуот айымньытын дьэтин методичынан үлэлээбит **Анатолий Семенов** барахсан бэйэтин үлэлиир кэмигэр республика ырыа айааччыларын картотекаларын онорон, фонда хаалларбыта туох да бэртээхэй, туһалаах үйэтигин. Ону салгаан иһэбит.

Н.М.Желобцов магнитофонун сүгэ сылдьан, үгүс сыллар тухары ырыаһыттары, ырыа айааччылары анаан устан, радиоҕа анал биэриилэри онорбута, радиофондаҕа хаалларбыта туохха да тэннэммэт кылаат буолар. Бу икки үтүөкэннээх дьон ырыаһыттар, ырыа айааччылар тустарыгар онорбут үтүөлэрин умнубаппыт. Уонна бу үлэҕэ урукку өттүгэр кыттыспыт радио, телевидение, хаһыат суруналыыстара элбэхтэр. Кинилэр бары кыттыһан акылаат охсубуттара.

Алексей Калининский ассоциация тэрийэйгэр сүрүн сүбэһиппит Виталий Андросов этэ, кини эмиз элбэх үтүө көмөнү онорбута.

Уххан: – *Композитордар сойуустара, ырыа айааччылар сойуустара бэйэ бэйэлэрин хатыласпаттар дуо, үлэбүтигэр туюх ураты баарый?*

Анастасия Варламова: – Суох, хатыласпаттар. Идэлээх анал үөрэхтээх композитор абыйах. Кинилэр үксүн идэлээх театрдары кытта үлэлииллэр.

Отгон ырыа айааччылар **бастакытынан** түн былыргыттан омук ырыа айар үгэстэрин, урукку ырыаһыттарбыт фольклортан сыдыаннарын утумун салгыыллар, аныгы үйэ ирдэбилгэр сөп түбэһиннэрэн иһэллэр. Биһиги ырыаларбыт норуот кутугар-сүрүгэр уйаланаллар.

Иккиһинэн, саха омугун ырыаҕа уратылаах ньымаларын туттан, атын омуктан уратыбытын, туюхтаахпытын-эмэлээхпитин сайыннараллар. Кэмпиэт суутун курдук күлүмүрдэс баһылыыр култуура албын, үтүктээйи күлүмүгэр бэриммэт күүспүт уонна кыахпыт онно сытар. Таныктаах ырыаһыттарбытыгар сахалыы ньыма баар. Эдэрдэр онтон үөрэнэллэр.

Үсүһүнэн, биһиги, ырыа айааччылар, тыл сүрэ сүрдээхпит. Биһиги тылы өрө тутуохтаахпыт. Урукку убайдарбыт тыл уустарын, поэттары кытта бииргэ үлэлииллэрэ күүстээх, тийимтиэ, кэрэ буолара. Тылтан ырыа үөскүүр, тыл ууһа уһаммыт уран этиилэрин доржоонноро көтүмтүө, дыһэрэ-йимтиэ, күүстээх, абыланнаах буолаллар. Киһи барыта уран тыл ууһа буолбат, мэнээк бэриллибэт.

Төрдүһүнэн, биһиги ырыаҕа эдэр көлүөнэни маассабайдык иитэбит. Эдэрдэр элбэхтэр. Олор бэйэ бэйэлэрин кытта аалсан, чочуллан тахсыбыттара, тахса да туруохтара. Онон биһиэхэ көлүөнэлэр алтыһыылара баар.

Уххан: – *Үлэлэбит кэмҥэр тугу ситэри оңорбокко хааллым диһ саныгыҥ?*

Анастасия Варламова: – Саха бастакы президенэ М.Е. Николаевы кытта кэпсэтиибитигэр, саха ырыатын антологиятын оноруох буолбуппун. Кини ону өйөөн, оччолого биір мөлүйүөн харчыны биэрбитэ.

Биһиги туюх да наһаа кыһанан-мүһэнэн 60 ырыа айааччы 60 ырыатын компакт-диискэҕэ анаан, устан, бөлөмнөн, Санкт Петербурга ыппыппыт. Култуура министрствота ол харчыбытын идэлээх ырыаһыттар компакттарын таһаарыга туттан кэбиспитэ. Харчыбыт да, ырыаларбыт матрицата да төннүбэтэҕэ, онтон наһаа хомойобун. Туруорса сатаан баран, иннин-кэннин кыайан булан ылбатым.

Уххан: – *Ырыа айааччыларга анаан туюх баҕа санааны этиэң этэй?*

Анастасия Варламова: – Ырыа, мин санаабар, итэҕэл биір салаата эбит. Киһини турукка киллэрэр, кини туругун тупсарар, ис бараанын бэрээдэктиир, кутун-сүрүн эмтиир, оннук күүстээх. Ырыа айааччылар тугу ыллыылларын, хайдах туюх туруктаах, туюх ис хоһоонноох ырыаны айалларын туһунан толкуйдуохтаахтар. Мин кинилэргэ ситиһиини, хайдахтаах да ыра-хаттары көрсүбүттэрин иннигэр санааларын түһэрбэккэ, бэйэлэрин ырыанан ыраастанан, туруктарын бөһөргөтөн, кыайыылаах-хотуулаах тахсан иһэллэригэр баҕарабын. Бэйэлэрин хааччахтаматыннар, туорайдамматыннар, хамсаан-имсээн, тахсан истиннэр.

Быһайын, Сунтаар ыһааҕын кэнниттэн, «Ыһаах туһунан ыһаах» диэн ыстатыйа тахсы-бытын балыһаҕа сытан ааҕан баран миэхэ эрийэн, бэйэтин санаатын этэн, соһутан турар. Онно миигин кытта телөфонуна тihэх кэпсэтиитигэр:

– Култуура, духуобунас туһунан саамай сөпкө суруйабын, манньык салгы бардахпытына хайдах буоларбыт биллибэт, сахалыыбыт бүтүүһүк, ким да суруйбат, эппэт-тыыммат, бары кут-таналлар, кытаат... – диэбитэ.

Хантан түлүпүөммүн булбутун билбэтим. Сэлэһэн, доруобуйатын туругун ыйыталаһан, мин кинини «үтүөр», кини миигин «кытаат» дэһэн баран бүппүпүт...

А.Варламова Күннүк Урастыгырап, Макаар Хара, Николай Иванов, Николай Попов, Христофор Горохов, Василий Сивцев у.д.а. поэттар тылларыгар ырыа айбыта. Тihэх айымньыта, өлүгүн иннинэ, мин билэрбинэ, Омук уола – Виктор Хон тылларыгар ырыа айбыта.

Ырыаҕа угуйбут учууталларынан С.С. Сивцеваны, П.С.Кириллины, И.Р.Яковлевы ааттыыр. Тылга уһуйбут учууталларын И.А.Аргунову, И.Е.Сергучеву, А.А.Кузьмины ахтар.

Ырыа айытыгар ымы туттубут, алтыспыт, өрө туспут дьоннорунан Валерий Ноевы, Степан Сергучеву, Алексей Санниковы күндүтүк саныыр эбит.

Бастакы айыт ырыата «Бэдьимэ».

Биһиэхэ анал үөрэҕэ суох ырыа айааччылар анал үөрэхтэрдээхтэрдээҕэр элбэхтэр. Кинилэр айымньыларын музыкальнай критиктэр ыргытактарына иннэллэрэ элбэх буолан тахсааччы. Ол эрэн бүтэр уһугар дьон-сэргэ кутугар-сүрүгэр, өйүгэр-санаатыгар төһө киірбитинэн, инмитинэн сыана быһыллар.

«Фольклор ырыата баяңна олордобуна примитивнэй, банальнай, баян ырыа фактура-тын буортулуур, баяңна бэйэтин майгытын булунааччы абыйах, тема, фантазия, куль-

минация кыаллыбат, баян диапозона улахана бэрт буолан туһаныллара кизэң» эгин диэн сыанабыллары идэлээхтэртэн элбэҥи истиэххэ сөп.

Анастасия Варламова бэйэтин ырыатынан бэйэтин санаатын, алааһыгар, төрөөбүт дойдутугар, дьонугар-сэргэтигэр тапталын хоһуйбута. Бэйэтэ этэринии, айылжатын туойартан салдыбатаҕа. Ырыатын тылын бэйэтэ эмиэ суруйара. Аатырдыбыт, суолурдубут ырыата «**Аҕам алааһа**» – бэйэтэ суруйбут тыллара. Ийэ дойдуга ийини, киһи төрөөбүт аҕатын алааһыттан, аймах-билэ дьонуттан саҕаланарын эппитэ. Саха киһитэ от отуур хoduһатыттан, балыктыыр күөлүтүн, куобахтыыр ойууруттан, орох тэппит отуутуттан, олгуйдаах оллоонуттан салҕанарын, ол майгы ааспат-арахпат ахтылҕан буолан кини сүрүбэр, дууһатыгар сылдыарын дьүһүйүбүтэ. Тылын ис хоһоно, ийиниэт мелодиятыгар дьүөрэлэһэн, үгүс саха сүрэгүн таба тыыппыта. Манна алаас тизмэтэ «**аҕабыт алааһа дууһаҕа, сүрэххэ өрүчү баар умнубат өйдөбүл**» буолан иһирэхтик, истинник киирэн, кут-сүр манньыйар ырыата буолан тахсыбыта.

*Кыһыл көмүс күһүңүңэ
Сайынныын арахсар
Биир дыкти түгэңүңэ
Айылҕам иһийэр.*

*Оччоҕуна дууһабар
Туоххаһыйа, долгуйа
Дойдубун ахтарым
Күннэтэ күһүңүрэр.*

*Мин аҕам алааһар,
Лэбийэм күөлүгэр
Аар хатың күлүгүн
Көрүңүн эрдэҕэ.*

Төрөөбүт дойду ахтылҕана айылҕа көстүүтүгэр дьүөрэлэһэн, күөл урсунугар күлүгүн көрүм-мүт хатын буолан ойууланан көстөн кэлэр. Бу этигэн көстүүлээх, уран хоһуйуктаах ойуу тыллар. «**Оҕо сааһым**» диэн ырыатыгар:

*Үс мас бүтэй
Күрүө нөңүө
Эрбэллээхтээн-сэрбэллээхтээн
Оҕо сааһым одуулуур...
...Бостуук сайдыыр саңата
Ол ааспыты санатар...*

Тыаҕа үөскээбит киһиэхэ, оҕо саас туһунан өйдөбүлэ илэ тиллэн кэлэрин курдук, таба, кэрэ да хоһуйуу буолбатах дуо?

Макаар Хара тылларыгар «**Ыһыах**» диэн ырыата чахчы да Ытык Тойбут – Ыһыахпыт биир бастын ырыата буолбута. Николай Попов тылларыгар «**Амсат эрэ дьэдьэңниттэн**», Иван Сысолятин тылларыгар «**Охсуллубут от сыта**», Христофор Горохов тылларыгар «**Ой дуораана**», Василий Сивцев тылларыгар «**Эдэр саас ахтылҕана**», бэйэтин тылыгар «**Ахтыма, доборуом, эн миигин**» *уо.д.а.* алаас ахтылҕана амтаннаах ырыалар. Анастасия Варламова ырыаларыгар дойдуга таптал, айылҕалыын арахсыспат анал, алаас айылҕата, кини хатыҥа, күөлэ, тыата, суугунуур тыала, күнүн дьирим утаҕа, ньургунуна, дьэдьэңнэ, отоно, ото-маһа, алаас дьонун сахалыы сайаҕас майгытын, сигилитин кытта ситимнэһэ, дьүөрэлэһэ ылланар. Кини алаас ырыаһыта. Кини ырыатын мэнэтэ – Мэнэ Хаһалаһа этэ.

«**Киһи**» диэн Василий Саввин тылларыгар киһи аналын, тоҕо олорорун туһунан бэртээхэй ырыалаах. Онно этиллэринии:

*Күннэтэ дыкти айыллар
Күммүт сириң үрдүгэр
Киһи – ааһар хомолто,
Киһи – бүппэт ырыа –*

буолаҕа...

Кини бу ырыатыгар этиллэринии, орто дойдуга туох да тутуура суох кэлбит бэйэтэ «...*түс дьолугар түөһүлэспэт айылгылаах, тутуура суох бу дойдуттан төһөнөр ыраас санаалаах, киһи аналын түһэн биэрбэт ыраалаах, төһө күчүһэ кыайарынан туругурдар эрэ баҕалаах*» ыллаан туойан, олох олорон аастаҕа, норуот тапталлаах ырыаһыта Анастасия Варламова.

ПАТРИОТИЗММЫТ ТУРУГА

(Автор, ырыаһыттар союзтара, РНМЦ НТ и СКИД тэрийбит патриотической ырыа күөн күрэһин кэнниттэн үөскээбит санаалар)

Патриотизм тутулумсуйуу, дойдулаабымсыыйы, омугумсуйуу, бэйэмсийи, уопсайынан ыллахха, дыһууннаах буолуу (*достоинстволаах*), киэннээхтик туттуу (*гордость*) төрдө төбөтө ханна сытарый? Бу, билинни биһиэхэ?

Иһэ истээх, таһа тастаах ыйытык буолан тахсыан сөп, өскөтүн туох баарынан хоруйун булаары гыннаххына...

Ийэ, Аҕа Дойду туһунан өйдөбүллэрбит биһиги өйбүтүгэр-санаабытыгар, сүрэхпитигэр-быарбытыгар хайдах-туох инэн сылдыарый, ону кэтэмэҕэйдээбэккэ ким чопчу этэн биэриэй? Саарбах-тыбын...

Саастаах, советскай патриотизмна олохторун олохчу анаабыттар, аҕа дойду сэриитигэр, тыылга уонна фронтна дойдуларын, тутууларын иһин олохторун толук уурбуттар, коммунистическай идея иһин өлөллөрүн да кэрэйбэтэхтэр патриотизмнара, ол кэмнэ уонна билинни кэмнэ олохторун өйдөбүлүн сүннэһүн туттуттар уонна 80 сс. бүтүүлэрэ, 90 сс. саҕаланыылара өй-санаа революциятын кэнниттэн олохторун өйдөбүлүн саҕа тутан эрэр эдэр көлүнэ дойдулаабымсыыйар, тутулумсуйар, омугумсуйар да изиийлэрэ улахан уратылаах буолуо оноробун. Буолаары буолан, онтубут, эйэлэспэт, бэйэ бэйэлэрин мэлдьэсирэр өйдөбүллэр.

Култуура, литература, ускуустуба эйгэтэ норуokka инмит ийиини ырылхайдык көрдөрөр идэлээх, аналлаах. Ол да иһин биһиги быдан былыргы үйэтээгини үөрэтэритигэр, билэ сатыыр-бытыгар, чинчийэритигэр ити эйгэлэри хасыһар буоллахпыт...

Сэбиэскэй кэмнэ патриотизма иити туох да энкилэ суох утумнаахтык сонноно уонна булгуччулаахтык толоруллара. Коммунистическай идея, социалистическай тутул, советскай норуот, интернациональнай доҕордоһуу ирдэбиллэр советскай союһу биир кэлим сомоҕо онорбута. Көнүлбүт, бырааппыт, эрэлбит, итэҕэлбит, тапталбыт, олохпут онкула, барыла, тосхоло барыта дээнкэ, сомоҕо этэ. Манна уратылаах буолуу, ол уратыны дүөрэли сатааһын көнүлэммит этэ.

Ырыабыт, хоһооммут эмиэ оннуга. Патриотика ирдэбиллэрэ чопчу этилэр. Онно олохсуйбут суоллар-иистэр, ирдэбиллэр, өйдөбүллэр бааллара. Аҕа дойду сэриитигэр сыһыан эмиэ оннуга. Хас ыал айы сэрии оспот бааһын өйдөбүлэ бу, илэ тыыннаах этэ.

Ол тыыннаах изиийлэртэн ырыа, хоһоон үөскээн тахсара.

Кэм-кэрдии биһигиттэн ыйыппат, өйдөбүллэрбитин түөрэ эргитэн кэбистэ. Ким эрэ ааспат, арахпат ахтылбанын туойар, ким эрэ кэрэ кэлэр кэскили, ким эрэ күннээҕи ииспэрэи хоһуйар. Олох онук, баара онук, хайыаҥ баарай...

Мин төрөөбүт ийэ дойдум, Саха сирин туһунан өйдөбүлүм уларыйбат, оттон бүтүн Аҕа дойду туһунан өйдөбүлүм ыһыллыбыта ыраатта. Россияскай имперскай өйдөбүл баһылаан ээрэ кэмигэр олоробут. Бу соторутааһыта аҕай көнүл амтанын амсайбыт, онно ырааламмыт дьонно үһэттэн соннонор идеология, билинни политика тири таһынан киирэр. Уонна хайаан мин билинни Россияны аҕа дойду оностон ис сүрэхтэн үөрэ-көтө, дьоллоно ырыа ыллахпынын, тойук туойуохпунуй?

Итини кытта сэргэ ааспыт аҕа дойду сэриитигэр сыһыан эмиэ уларыйда. Хайыаҥ баарай, аныгы оҕолор кинигэттэн аахпыт сыһыаннара арыый атына өйдөнөр. Кэм-кэрдии бааһын оһорунан эрдэҕэ дииргэ тийиһиллэр...

Баҕар, миэхэ эрэ онук буолуо диэби бу республиканскай, кыайыы 60 сылыгар анаммыт республикатааҕы «Вечная слава» диэн ырыа күөн күрэһин түһүлгэтэ мин саарбахтааһыннарын барытын бигэргэтэ. Бу суол быстан эрдэҕинэ, Мирнэй, Сунтаар курдук ыраахтан кэлэ сатаабыттар. Ол курдук 88 ырыаһыты истибиһиттэн, биир да киһилин кэлинни кэмнэ суруллубут патриотическай ырыа тылын истибэтибит. Барыта урукку сэбиэскэй кэмнээҕи суруйуулары, урукку ырыалары иһиттибит. Автордарга диэн анаан номинация көрүлүбүтэ эрэри аҕыйах, бэрт мөлүөх тыллаах-өстөөх хоһоон киирбит. Бу бүтүн республика үрдүнэн!

Инньэ гынан **автордарга** биир тыышпалаах, тематыгар чопчу сөп түбэһэринэн **Николай Кривеженко** диэн Сангаар олохтооҕо суруйбут ырыата лауреат аатын ылан **бастаан** табыста. Бу ырыаны толорбут **Сердюк Владимир** (Жатай) автор ырыаһыттар (мелодистар) союзтарын анал бирийин ылла.

Автордарга **иккис** бириэмийэни **Юрий Павлов** (Дьокуускай) «Якутское небо» диэн, сэрии кэмигэр Америкаттан советскай союзка самолеттары көтүппүт герой летчиктарга анаммыт ырыата ылла.

Үһүс бириэмийэҕэ **икки** автор, **Иннокентий Васильев** (Үөһээ Дьааҥы), **Владимир Васильев** (Бүлүү) тигистилэр. Эдэр ырыаһыт Иннокентий Васильева «Махталбат улахан» диэн бэйэтэ суруйбут ырыатын тылларын биир эмэ идэлээххэ көрдөрөн, сүбэлэтэн-амалатан, тупсаран баран кизэн эйгэҕэ таһаарбыта буоллар бэрт буолуох эбит. Сыһа-халты тылы туттуу, олуона этиилэр, толоос тыллар бааллар. Саҥа суруйар дьон тылларын дьонго көрдөрөн сааһылаан, чопчулаан, көннөттөрөн баран таһаараллара буоллар диэн куруук этиллэр санаа тустаахтарга тийбэт эбит. Хас да автор талбыт ырыаларын тылларын ырытан көрдүм, сорохторо биллэр поэттар тылларыгар да буоллаллар, олус мөлтөх тыллар бааллар. Оннооҕор күн мэҥнээх, ааттаах-суоллаах да поэттар тылларыгар үгүс сыһа-халты, табыллыбатах хобоон бэчээттэнэрэ өрүү баар буолар. Онуоха эбии ырыа онорооччулар мелодияларыгар сөп түбэһиннэрэ сатаан, автор тылын салаҥнык уларытан-тэлэритэн, киһи бэйэтин хобоонун билбэт буолуор дэҕэ уларыта тутталлара эмиэ баар. Ол иһин ырыа ханнык баҕарар күрөҕэр тылы-өһү анаан-минээн көрөр буолуохха диэни сорох тэрийээччилэр билигин да долойдоругар хонноботторо хомолтолоох. Ырыа тыла куһаҥан буоллаҕына хайаан күөн күрөскэ бастыахтааһый? Тыл буоллаҕа дии, ырыаны төрүттээччи, хайдах ылланыахтаах майгытын-сигилитин ыйан биэрээччи.

Владимир Васильев «Саллаат турар» диэн Леонид Попов тылларыгар ырыата үһүс бириэмийэҕэ тигистэ. Бу мелодист өр сылларга гражданскай, патриотическай ырыалары айыыга анаан, идэтиэн туран дьарыктаммыт мелодист буолар. Урукку сэбиэскэй кэмнэргэ, кини үгүс ырыалара ылланара. Тутулбут уларыйда, өйдөбүллэрбит эргийдилэр, ол сахха инники күөҥнэ сылдыбыт ырыаларбыт ис хобоонноро билиҥни олоххо эппиэттээбэт буолан, ахтылҕан ырыалара буолан хаалбыттар.

Дьининэн, хобоонньуттарга, мелодистарга, кинилэр түмсүүлэригэр, тэрээһиннэригэр патриотика араас хайысхаларыгар анаан, арааран үлэлэхэллэригэр көҥүл кэм тоҕоосто. Ол эбэхээт ханнык эрэ биллэр күнү көрсө буолбакка, эбэтэр Москваттан ытыллар политиканы уруйдуу эрэ диэн буолбакка, дойдулаах, омуктаах, түмсүүлээх, көҥүл баҕа хайысхатын айар-тутар аана аһаҕас. Дойдулаах көҥүл ырыатыгар кэлинни суруллубут ырыаларга **Аскалон** «Көҥүл» диэн ырыатын уһулччу чорботон бэлиэтиэххэ сөп.

Толорооччулар диэн номинацияҕа лауреат бастакы бириэмийэтин **Антон Те** (Дьокуускай), **иккиһи Матрена Сивцева** (Бүлүү), үсүһү «**Дьулдуур**» **трио** (Кэбээйи) ыллылар.

Бастакы степеннээх дипломан **Надежда Ханнанова** (Бүлүү), **иккис Сергей Максимов** (Амма), үһүс **Василий Охлопков** (Уус Алдан) буоллулар.

Тэрилтэлэр анал бириистэрин ыллылар:

1. КИРФ, Семен Аммосов (Дьокуускай)
2. «Знание» общество, Елена Каменева (Бүлүү)
3. Единая Россия, Алексей Тобохов (Хаҥалас)
4. СР Военкомата, Екатерина Таранухина (Мирнэй)
5. Мелодистар союзтара, «Кырымпа» трио (Бүлүү)
6. Мелодистар союзтара, Владимир Сердюк (Жатай)

Маны таһынан **иккис турга ситиһиилээхтик кыттыбыт Афанасий Попов, «Камелия» трио, Яна Протопопова, Марина Бухарина, Николай Ковляков, Галина Радионова-Паласухина, Наталья Тельшинская, Валерий Медведев, Ольга Солдатова, «Нуурал» трио, Ольга Трибунская** курдук ырыаһыттары саха народнай артыыһа **Аркадий Алексеев** баһылыктаах дьүүлүүр сүбэ хайҕаата.

Толорооччуларга үксэ эмиэ урукку кэмнээҕи ырыалар. Аны күөн күрөс тематыттан атын хайысхалаах ырыалар киирбиттэрин, дьүүлүүр сүбэ сорохторун тохтоҕо, сорохторо сыанабылы ылбатылар. Бу күөн күрөс темата кыайыы 60 сылыгар ананара биллэрин үрдүнэн, олох тизэрэ хайысхалаах ырыалары аҕалыттар бааллар.

Уопсайынан ыллахха патриотика темата хаалбыта, тылга да, мелодияҕа да урукку биллэр ырыалар халыыптарын үтүктүү, урукку олохсуйбут хайысханы тутуһуу ырылхайдык көстөр. Саҥаны айа сатааһын суох диэн быһаччы этиэххэ сөп. Бу тутуһуй? Төрүтэ, төрүөтэ туохханный диэн ааҕааччыттан эйигиттэн ыйытан туран, айааччыларга айар сүрэх көҥүлүн баҕаран туран, кылгас санаабын бүтэрбим.

Жюри чилиэнэ, журналист Уххан

САХА ЫРЫАТА – САХА СҮРЭБИН ТЭТИМЭ

«Музыка эргимтэтин» бүгүнгү ыалдыта Уххан. Кини кимин быһаара сатыыр наадата суох. Хоһоон, ырыа куттаах биллэр киһи. Ырыа, ырыаһыттар тустарынан элбэхтик суруйбута, кинигэтигэр киллэрбитэ. Бэйэтэ элбэх ырыа тылын автора.

– Дьэ, Уххан, эйигин кытта ырыа тылын туһунан сэлэргэхээри ыңыран олоробун, туохтан саҕалыыбыт?

– Туох барыта тылтан саҕаланар. Тыл баар буолан киһи диэн баар. Бары харамайдартан ордон, сайдан, тылланан КИҥИ диэн, бу орто туруу бараан дойдуну иилиир-саҕалыыр сүдү харамай үөскээтэҕэ. Тыл баар буолан киһи бэйэтин үөрүүтүн, хомолтотун этинэр. Этинэрин ааһан, онтун күннээҕи санатыттан-ингэтиттэн уратытык куолаһыран ырыа-тойук диэни үөскэтэр. Тыл баар буолан олох баар. Тыл баар буолан омок диэн баар. Атын омок тылыгар атын өйдөбүл этиллэр. Кирири тылга кирири өйдөбүл. Дьин кырдык, илэ чаччы тылга баар. Ол да иһин хайа баҕарар омок аан бастаан ИЙЭ ТЫЛЫН харыстыыр. Олох тылтан саҕаланар. Оҕо саҕа тылланарын кэриэтэ. Оҕо тыла байан истэбин аайы өйө хойдон, анааран толкуйдуур, хас биирдии дьайыытын салайынар буолан иһэрини, омок тыла сайдан истэбин аайы байан, кыабыран иһэр.

– Тылбыт ырыаҕа кыттыстаҕына хайдах суолталанарый?

– Ырыа тылы пропагандалыыр. Кини ис хоһоонун өссө диринэтэн, кэнгэтэн, суолталаан биэрэн, киһи кутугар-сүрүгэр дөбөннүк тийэрдэр. Ырыаҕа тыл кэрэтэ, дэлэтэ, суолтатын ис тыына довуһуол нөнүө дьүөрэлэһэн, киһиэхэ иэйиини тиэрдэр, долгутар. Самантан саҕаланар, ырыа тылыгар эппиэттээх буолуу. Ырыа тыла – хоһоон. Хонуллубут тыл. Маны эмиэ айылҕаттан айдарыылаахтар – тыл уустара чочуйаллар. Киһи кутугар-сүрүгэр төһө тийгэр гына чочуллубуттунан, этиитэ, санаата төһө табан таныйлыбытыттан сиэттэрэн мелодия суруллар. Ол да иһин ырыа айааччы сүрүн ирдэбилэ, кэтэбилэ, манабыла тылга сытар. Этиллибит тыл төһө сөпкө иэтэр-куотар эбит диэн. Ирдэбилэ ити. Атын суох.

Биһиги эстрадабыт эдэр өттүлэрэ ити ирдэбили умуннулар.

– Ырыа туохтан турарый?

– Ырыаҕа үс тус туспа айар идэ салаата кыттыһар.

Бастакытынан, уус-уран тыл маастара, иккиһинэн, музыкант, үсүһүнэн, толорооччу – ырыаһыт. Бары тус-туспа киһи мыыммат, бэйэтэ туспа ураты сокуоннардаах айар идэлэр. Билингни эдэр ырыаһыттарбыт айылҕаттан бэриллиилэрэ, «талааннара» наһаа элбээн хаалан, бу үһү барытын холбуу тутан «айаллар». Дьингэ үксэ сымайа, сиикэй буоллаҕа... Кинилэр хас биирдии ырыаларын ырытан, «ыраас мууска» таһаартыахха сөп этэ... Ол эрэри ити ханна баҕарар баар көстүү. Эдэр аата эдэр. Ардыгар айахтарыттан туох тахсарын бэйэлэрэ да сатаан быһаарбаттар. Наһаа чычаастар, билбэттэр, саамай хомолтолооҕо, билэ да сатаабаттар. Ити эдэр саас ырыыта. Үтөрүү кэлэн иһиэ. Ол эрэн туох барыта кэмнээх, кэрдиилээх. Итинник көстүү ирдэбиллээх кээмэйи баһыйан, куотан, таһынан бардаҕына хаахтыйыы кэлэр. Эдэр ырыаһыттары иитии, үөрэтии, такайыы суох. Баар да буоллаҕына атын омок ньыматын үтүктээйилииргэ үөрэтэллэр. Уонна хантан сахалыы сайдыаҕай. Эстрадаҕа маргиналлар, бааһынайдар үйэлэрэ кэллэ диһибин мин.

Бэйэлэрин киэнин билбэттэр. Киһи барыта улуу композитор, улуу поэт, эстрада сулуһа... Култуура министерствота итинэн дьарыктаммат буолта ыраатта. Ангардас актерскай маастарыстыбанан эрэ дьарыктанар. Эдэрдэргэ көмөлөһүүнү, иилээн-саҕалаан биэриини көбүлүөхтөөх этэ

буоллаа. Харчы онгорор фабрикаа кубулуйда. Куорат кулуубун боростуой дьон өнөйбөт буолбута ыраатта. Саатар улахан ырааһынныктарга төлөбүрө суох биир да кулууп үлэлээбэт. Кинилэр госуодарствоттан үбүлэнэллэр эбээт. Маассабай култуура диэннэрэ харчылаах элита эрэ эйгэтин хаар буолла. Барыта дьаалатынан устар.

– *Хайдах үлэлээтэххэ ырыа табыллар дии саныыгын?*

– Народнай поэт Леонид Попов биирдэ миэхэ тыл сыттаах, амтаннаах буолар дии-дии манныгы кэпсээбитэ. Кини биир хоһоонугар киэнник биллэр ырыа суруллубут. Ону толорооччу, биллиилээх ырыаһыт Леонид Андреевичтан көрдөспүт:

– Ити эн ырыаһын толорорбор тыраахтар туһунан этии баар, ону ыллаары гынным да, айаһым иһэ толору сэлээркэ сытынан туоларга дылы буолар, итини көннөрөн биэриэң дуо? – диэн. Тыраахтыр туһунан тылы ылан ырахпыттар, сэлээркэ сыта сүппүт. Буоллаа ити. Итинник хабааннаахтык авторы кытта бииргэ үлэлиир ордук дии саныыбын. Ырыа үс айар идэ дьүөрэлэһиититтэн табыллар. Мин Алексей Егоровтыын бэркэ тапсан үлэлээччибин. Кини тылга ураты ирдэбиллээхтик, дьохуннаахтык сыһыаннаһар үрдүк музыкальнай култууралаах ырыаһыт. Эдэрдэргэ холобур буолар киһи. Сиэн Тиитэптиин, Чолбоннордуун, Аскалоннуун, Байбаллыын тапсан үлэлиибин. Тылга ирдэбиллээх дьон. Дьингинэн, кими баһарар кытта үлэлиэххэ сөп, баһа эрэ наада.

Бары өттүнэн чочуллубут ырыа үйэлээх буолар. Эдэрдэргэ ону өйдөтүүххэ наада. Табыллыбыт баһайы ырыалар тыллара мөлтөхтөрүнэн, халы-мааргыларынан эстэн тахсаллара баар.

Төрүөхтэрин инниттэн төтөрү төлкөлөммүт, инбэлиит ырыалар үйэлэрэ уһаабат. Истэ-истэ кыһыа олоробун. Тылы сөпка саһардан ыллаабатарыттан. Эһинэ араас тылы барытын таһаараллар. Хата, ол ырыаларын конкурска киирсэллэр, бастыыллар, альбом буолан тахсаллар, араадыһаа чоргууаллар уонна саха тылын буортулааһыны пропагандалааччынан буолаллар.

– *Ону хайдах көннөрүүххэ сөбүй?*

– Мин уруккуттан этэ сатыыбын, ханна да, ханнык да ырыа күрөбү, ырыа тылын көрүүтэ суох ытыллыа суохтаах. Тылын эрдэттэн ылан көрөн, сыаналааһын баар буолуохтаах. Оччоҕо эрэ халы-мааргы тыллар суох буолуо этилэр. Ырыаһыттар тылларын эрдэттэн көрүнүө да этилэр. Ырыа тылыгар үрдүк ирдэбил туруохтаах. Жюриларга тыл уһа баар буолуохтаах. Мөлтөх тыллаах ырыа бастыа суохтаах. Өскөтүн ийэ тылбытын харыстыыр буоллахпытына.

– *Дэгэрэн ырыа туһунан кэпсээ эрэ.*

– Ити уһун, туспа кэпсээн. Дэгэрэн туһунан биирдиилээн кэпсэтии барбыта ыраатта да, ким да ити суол аныгы эстрадаа аартыгын була охсубатаа. Мин уруккуттан ыра санаам этэ. Тоҕо? Тоҕо диэтэргин мин үгүс хоһооннорум тэтимэ оннуктар. Ити саха сүрөһин тэтимэ. Ити сахалыы хоһоон, ырыа ньымата, истиилэ да диэххэ сөп. Тоҕо эрэ нууччалар бэйэлэрин тэтимнэрин «русский стиль» дии-дии «өлөөрү» гыналлар. Оттон саха истиилэ бу дии-дии «өлөөрү» гыммыт киһини көрбөспүн. Бэйэбитигэр туох да суобун курдук үтүктээйилээн тахсабыт. Эбисийээнэбитигэр төтөрү түһүөх курдукпун.

Дэгэрэни бастаан эстрадаа Христовор Максимов киллэрбитэ. Ону ити билигин Дмитрий Иванов ыллаан, үйэтитэ сатыыр, маладьыас диэххэ наада. Аныгы эстрадаа Сиэн Тиитэп дэгэрэн аартыгын суолун тэлэйэ баттаата. Мин хоһооннорбор 20-чэ ырыаны тутар суруйбута. Билигин аан аһаас, ким баһарар, хайдах баһарар тутар-хаар кыахтанна. Бу буолар аныгы эстрадаа сана көстүү. Буолаары буолан, сахалар бэйэлээх бэйэбит киэммит.

Христовор Максимов 85 с. анаан республикатааһы дэгэрэн ырыа көрүү түһүлгэтин тэрийэн ытаары сылдаабыт. Ким баһалаах онно кэлэн кыттыа. Биллэриитэ тахсыа.

– *Түмүккэр түөх диэн этэй?*

– Саха ырыата – саха сүрөһин тэтимэ диибин. Саха ырыаһыта бэйэтин сүрөһин тэбиитин истихтээх.

Ухханы кытта кэпсэттэ Куорат Уола

ЫРЫА – НОРУОТ ДУХОВНАЙ БААЙА

Уххан: – Сойуус хаһан, туюхха олобуран, тобо тэриллибитэй?

Степан Васильев СР ырыа айааччыларын сойууһун эппиэттиир сэкиритээр: – Урукку президент М.Е.Николаевка 2000 сыллаахха 25 ааттаах суоллаах мелодистар мустан, приемга киирэ сылдыбыппыт. Онно ырыа айааччылар сойуустарын тэрийэргэ уолдьаста, саха норуота мелодистар ырыаларынан тойуктарынан саатаан, ырыаҕа кутун-сүрүн ирдэбилин толорон олорор диэн туруорсубуппут. Олох ырыа аргыһа суох буолбат. Бу духовнай эйгэ государство өттүттэн өйөнүөн наада диэн.

Кини биир-биир туруортаан санааларбытын истэн баран, өйүүрүн биллэрбитэ. Ити кэнниттэн конференция тэрийбиппит. Ырыа айааччылар 17 улуустан кэлэн кыттыбыттара, сойуу тэрийэргэ уураах ылыммыппыт, үлэбитин дьүүлэспиппит, былааннаабыппыт. **Анастасия Варламова** председээтэлинэн, мин эппиэттиир сэкиритээринэн талыллыбыппыт. Ити 2001 с. буолбута.

Оччолорго айар сойуустары салайар тэрилтэ баара. Онно биһиги тохсус айар сойууһунан киирбиппит, үбүлээһин көрүллүбүтэ. Ол айар сойуустары салайар тэрилтэбит 2005 с. сагаланыытыттан ыһыллыбыта. Билигин сойуустар бары тус-туска үптэнэн-астанан олоробут.

Сойуус бастакы председээтэлэ Анастасия Варламова түөрт сыл салайан, үлэлэтэн кэлбитэ. Иккис болдьоххо **Алексей Егоров** быыбардаммыта. Билигин союзпутугар Алексей Егоровтыын иккиэбит. Атыттардыын дуоҕабарынан үлэлэһэбит.

Сойууһу арыый үрдүкү тэрээһиннээх кирибиһэ, болҕомтоҕо, идэтиһит таһымна тахсар сыалтан тэрийбиппит. Уопсайынан айар үлэһит соҕотох сылдыа суохтаах, иилиир-саҕалыыр, түмэр, тэрийэр тэрилтэлээх буолуохтаах. Урукку ырыаларбытын үйэтиһиэххэ, харайыахха эмиэ наада. Республика үрдүнэн ытыллар араас тэрээһиннэр ырыата-тойуга суох ааспаттар. Араас фестиваллар, күөн күрөстөр, көрүүлэр тэрээһиннэригэр кыттабыт.

Уххан: – Ким, туюх дьону союзка чилиэнинэн ылабытый?

Степан Васильев: – Саха норуотугар биллэр көстөр ырыалардаах 35 мелодиһы сойууска ылан олорбут. Биирдиһлээн ырыа айааччылары ыллаахха республикаҕа 600-чэ баара буолуо. Балартан дьон сэргэ биһирэбилин ылан, сайдан, үүнэн тахсан сойууска чилиэнинэн кириэхтэрин сөп.

Уххан: – Быйылгы дьылга тугу үлэлээтигит-хамсаатыгыт?

Степан Васильев: – Быйылгы дьыл кыайыы 60 с. сылыгар анаарынан үлэбит онно туһуланна. «Уостубат уруй» диэн патриотическай республикатаабы ырыа күөн күрэхэ ытыллыбыта. Онно 100-чэ киһи 15 улуустан кыттыбыта.

«Сир биһик» оҕо ырыатын айааччылар республикатаабы күөн күрөстөрө 4с төгүлүн ытыллыбыта. Сэрии ветераннарыгар анаан республика үрдүнэн элбэх концертар тэриллибиттэрэ. Ветераннар сынньанар сирдэринэн концертаах сылдыталаабыппыт.

«Уостан түспэт ырыалар» диэн сахалыы караокебыт 4-с таһаарыта ветераннарга анаммыта. Ол презентациятын ветераннарга анаан, саха театрыгар ыппыппыт. Ветеран мелодистарбытын анаан бэлиэтээһин ытыллыбыта. Сэрии ветераннара, биллэр ырыа айааччылар **Николай Бойлов**, **Георгий Никифоров** тустарынан телевизорга анал биэриини бэлэмнээн таһаарбыппыт. Автордарбыт юбилейдарын төһө кыалларынан кэмигэр бэлиэтээн ыта сатыыбыт.

Уххан: – Эһ ырыа айааччылар сойуустарын бастакы председээтэлинэн талыллан үлэлэбит болдьоххор туюх-ханньык үлэ ытыллыбытай?

СР ырыа айааччыларын сойууһун бастакы председээтэлэ, СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ, сойуус бочуоттаах председээтэлэ Анастасия Варламова:

– Биллэн турар, үлэ туюхха эрэ олобуран, тирэнэр тирэхтээх буолар. Оннук акылааты урукку

өтгүгэр убайдарбыт онорбуттара. Норуот айымньытын дыэтин методичынан үлэлээбит **Анатолий Семенов** барахсан бэйэтин үлэлиир кэмигэр республика ырыа айааччыларын картотекаларын онорон, фонда хаалларбыта туох да бэртээхэй, туһалаах үйэтиити. Ону салдаан иһэбит.

Н.М.Желобцов магнитофонун сүгэ сылдьан, үгүс сыллар тухары ырыаһыттары, ырыа айааччылары анаан устан, радиоҕа анал биэриилэри онорбута, радиофондаҕа хаалларбыта туохха да тэннэммэт кылаат буолар. Бу икки үтүөкэннээх дьон ырыаһыттар, ырыа айааччылар тустарыгар онорбут үтүөлэрин умнубашпыт. Уонна бу үлэзэ урукку өтгүгэр кыттыспыт радио, телевидение, хаһыат суруналыыстара элбэхтэр. Кинилэр бары кыттыһан акылаат охсубуттара.

Алексей Калининскый ассоциация тэрийэригэр сүрүн сүбэһиппит **Виталий Андросов** этэ, кини эмиэ элбэх үтүө көмөнү онорбута.

Уххан: – *Композитордар сойуустара, ырыа айааччылар сойуустара бэйэ бэйэлэрин хатыласпаттар дуо, үлэҕитигэр туох ураты баарый?*

Анастасия Варламова: – Суох, хатыласпаттар. Идэлээх анал үөрэхтээх композитор аҕыйах. Кинилэр үксүн идэлээх театрдары кытта үлэлииллэр.

Оттон ырыа айааччылар **бастакытынан** түг былыргыттан омук ырыа айар үгэстэрин, урукку ырыаһыттарбыт фольклортан сыдыаннарын утумун салгыыллар, аныгы үйэ ирдэбилигэр сөп түбэһиннэрэн иһэллэр. Биһиги ырыаларбыт норуот кутугар-сүрүгэр уйаланаллар.

Иккиһинэн, саха омугун ырыаҕа уратылаах ньымаларын туттан, атын омуктан уратыбытын, туохтаахпытын-эмэлээхпитин сайыннараллар. Кэмпизт суутун курдук күлүмүрдэс баһылыыр култуура албын, үтүктээйи күлүмүгэр бэриммэт күүспүт уонна кыахпыт онно сытар. Таныктаах ырыаһыттарбытыгар сахалыы ньыма баар. Эдэрдэр онтон үөрэнэллэр.

Үсүһүнэн, биһиги, ырыа айааччылар, тыл сүрэ сүрдээхпит. Биһиги тылы өрө тутуохтаахпыт. Урукку убайдарбыт тыл уустарын, поэттары кытта бииргэ үлэлииллэрэ күүстээх, тийимтиэ, кэрэ буолара. Тылтан ырыа үөскүүр, тыл ууһа уһаммыт уран этиилэрин доржоонноро көтүмтүө, дыһэрэ-йимтиэ, күүстээх, абыланнаах буолаллар. Киһи барыта уран тыл ууһа буолбат, мэнээк бэриллэбит.

Төрдүһүнэн, биһиги ырыаҕа эдэр көлүөнэни маассабайдык иитэбит. Эдэрдэр элбэхтэр. Олор бэйэ бэйэлэрин кытта аалсан, чочулан тахсыбыттара, тахса да туруохтара. Онон биһиэхэ көлүөнэлэр алтыһыылара баар.

Уххан: – *Үлэлээбит кэмҕэр тугу ситэри оңорбокко хааллым диһ саныыгын?*

Анастасия Варламова: – Саха бастакы президенэ **М.Е. Николаевы** кытта кэпсэтиибитигэр, **саха ырыатын антологиятын** оноруох буолбуппут. Кини ону өйөөн, оччолоро биир мөлүйүөн харчыны биэрбитэ.

Биһиги туох да наһаа кыһанан-мүһэнэн 60 ырыа айааччы 60 ырыатын компакт-дисккэ анаан, устан, бэлэмнээн, Санкт Петербурга ыппышпыт. Култуура министерствота ол харчыбытын идэлээх ырыаһыттар компакттарын таһаарыыга туттан кэбиспитэ. Харчыбыт да, ырыаларбыт матрицата да төннүбэтэҕэ, онтон наһаа хомойобун. Туруорса сатаан баран, иннин-кэннин кыайан булан ылбатым.

Уххан: – *Ырыа айааччыларга анаан туох баҕа санааны этиң этэй?*

Анастасия Варламова: – Ырыа, мин санаабар, итэҕэл биир салаата эбит. Киһини турукка киллэрэр, кини туругун тупсарар, ис бараанын бэрээдэктиир, кутун-сүрүн эмтиир, онук күүстээх. Ырыа айааччылар тугу ыллыылларын, хайдах туох туруктаах, туох ис хоһоонноох ырыаны айалларын туһунан толкүйдүөхтөөхтөр. Мин кинилэргэ ситиһиини, хайдахтаах да ыраахаттары көрсүбүттэрин иннигэр санааларын түһэрбэккэ, бэйэлэрин ырыанан ыраастанан, туруктарын бөөргөтөн, кыайылыах-хотуулаах тахсан иһэллэригэр баҕарабын. Бэйэлэрин хааччахтамматтыннар, туорайдамматтыннар, хамсаан-имсээн, тахсан истиннэр.

Уххан: – *Алексей Васильевич, СР ырыа айааччыларын сойуһун билиңи председээтэлэ буоларың быһыытынан тэрилтэң үлэтин хайдах быһаарыаң этэй?*

Алексей Егоров: – Ырыаны уонна автордары үйэтити – биһиги сүрүн сорукпут. Ырыа – искусство биир сүрүн маассабай хайысхата буолар. Ырыаны идэлээх композитор эрэ буолбакка, көннөрү отчут-масчыт да киһи эмиэ айар. Бу ырыа айар хайысханы норуот духовнай баайын быһыытынан билинэбит. Уонна онно сөптөөх тэрийэр, көүлүүр, үйэтитэр, эдэрдэргэ көмөлөһөр үлэни ыытыахтаахпыт. Ол буолар, биһиги сыалбыт-сорукпут.

Ырыа айыта айар үлэ быһыытынан атын айар союзтары кытта тэг таһымна турарын ситиһиэхтээхпит.

Ханнык баҕарар эйгэҕэ ураты дьобурдаах дьон баар буолар, олор дьон кутугар-сүрүгэр уйаланар ырыалары айаллар. Кинилэр ураты болҕомтоҕо ылыллан, айар үлэлэригэр союзтан туох эмэ көмөнү, өйөбүлү ылыахтаахтар. Билиңги кэмгэ ырыа айааччылар альбомнарын, ырыаларын, кинигэлэрин таһаары саамай кыайтарбат өрүппүтүнэн буолар.

Барыта үптэн-харчыттан тутулуктаах. Манна анаан государствоттан үп-харчы көрүллүбэт.

Автордар бэйэлэрэ көбүлээн биэриэхтээхтэр. Сүүрэн-көтөн, кэпсэтен-ипсэтен нэһиликтэрин, улуустарын, араас баай тэрилтэлэр көмөлөрүнөн. Оччотугар туох эмэ тахсыа. Урукку курдук ким эрэ онорон, бэлэмнээн биэриэ диэн хаалбыт санаа. Билинни ырыынак үйэтигэр ырыа-тойук эмиэ табаар буоллаҕа дии. Табаары рекламалыахха наада. Ол онно биһиги ытгар мероприятиялар-бытыгар, күөн күрэстэрбитигэр кыттан иһиэххэ. Оннуктан биллэн-көстөн тахсыбыт үгүс эбээт. Бэйэн бэйэбэр сууланан сыттааххына туох кэлиэй. Айымньыгын таһааран дьүүлэппэт, иһитин-нэрбэт буоллааххына сайдыы суох буолар. Элбэх сүбэ-ама, бэйэ бэйэни кытта көрсөн кэпсэтии, атыттар хайдах үлэлиллэрин көрүү-истии айар киһиэхэ туһалаах буолар. Ол иһин түмсэ, тэрил-лэ сатыбыт.

Уххан: – *Оччоҕо сойуус автордарга быһаччы туох көмөлөөх буолуон сөбүй?*

Алексей Егоров: – Биһиги норуокка биллибит автордарбытын үйэтитиингэ анаан быйыл **Виталий Андросов уонна Аркадий Алексеев** тустарынан киинэ фондатыгар анаан, архыыпка киинэ оноруох-таахпыт. Иккиһинэн, кулууптарга, оскуолаларга анаан, биллэр автордарбыт тустарынан буклеттары таһаарарга былаанныбыт.

Ырыаны үйэтитиингэ **«Уостан түспэт ырыалар»** диэн сахалыы караоке 20-лии ырыалаах 5 диискэлэрин таһаардыбыт. Дьоннор би-лигин ханна баһарар түмсэ түстүлэр да, сахалыы караокенан ылаан-туойан баралларыгар табыгастаах буолла. Ити курдук төһө кыалла-рынан, сатанарынан үлэлибит. Элбэх концерттары былаанныбыт.

Уххан: – *Улуустары, эдэрдэри кытта үлэбэ туох санаа-лааххыт?*

Алексей Егоров: – Улуустары кытта үлэ мөлтөх. Үгүс улуустар-га сибээспит суох. Дьон кэлиитэ-барыта айан борогуонун сыанатыттан санаатын да сатамнат. Биллэр да автордарбыт сибээстэһэллэрэ ырааан турар. Ол иһин миэстэтигэр үлэ ытыллыахтаах. Онно, улуус иһигэр бэйэтигэр түмсүү табыгастаах.

Бу, **«Кыым»** хаһыакка ыйга биридэ тахсар **анал балаһа** олохтонно. Онон сибээспит хаһыат нөҥүө олохтоно, сырдатты, ырытыһы, дьүүллэһи үлэтэ барыа этэ. Дьон санаатын да истиэ этибит. Эһигини кытта бииргэ үлэлиир буолбуппут үөрүүлээх. Кыымна Саха сириин суруйааччы-ларын сойууһун **«Өлүөнэ сарсыардата»** эмиэ тахсар буолбут дии. **Икки сойуус «Кыымна» тахсар буолбута** үчүгэй өрүттээх буоларыгар эрэнэбин.

Сыл аайы улуустар айар түмсүүлэрин ынтыран, киин куорат улахан түһүлгэлэригэр айар концерттарын ытыахпытын баһарабыт. Ол курдук быйыл күһүөрү кыһын **Горнай уонна Нам** улуустарын ырыа айааччыларын концерттарын ытарга былаанныбыт. Сааһыары суол тубус-табына Бүлүү бөлөхтөрү, илин эңээрдэри кытта үлэлэһиэхпит. Хотулар кэлиилэрэ кыһалҕалаах. Бэйэлэрэ быһаарынар түбэлтэлэригэр манна тэрийиитигэр көмөлөһүөхпүт. Ол концертарбытын телевизорга уһулларан, дьон-сэргэ көрүүтүгэр-истиитигэр таһаарбыт киһи диэн баҕа санаа баар. Онно анаан **НБК -ны** кытта үлэлэһиэхпит. Эдэрдэр, сана саҕалааччылар манна барытыгар кыттан иһиэхтээхтэр.

Уххан: – *Олохтоох мелодистарга анаан тугу этиэң этэй?*

Алексей Егоров: – Аан бастаан кинилэр бэйэлэрин олорор улуустарыгар, куораттарыгар түм-сүүлээх буолуохтарын наада. Түмсэн баран, биһиэхэ тахсан бииргэ үлэлээһин саҕаланыахтаах. Айар үлэлэригэр ситиһиилэри, үчүгэй айымньылары айан, дьоннорун-сэргэлэрин үөрдэ-көтүтэ туралларыгар баһарабын. Ырыа айааччылар, ырыа тылын суруйааччылары, поэттары, кулууп, култуура үлэһиттэрин кытта бииргэ дьүөрэлэһэн үлэлииллэригэр баһарабын.

Балаһаны бэлэмнээтэ Уххан

ТӨРДҮС ТҮҢҮМЭХ

ЫАЛ, ҮС КУТ ТАПТАЛА

КУТ. 1. Душа живых существ: /буор кут – земля душа/, /салгын кут – движущиеся воздух душа/, /ийэ кут – мать душа/.

2. Душа, сущность вещи: жизненность/= кут-сүр/.

Пекарской тылдьыта

КУТ. Кут-сүр туһунан өйдөбүл ис дьингэ саха омук омук быһыытынан ураты өйдөбүллээгин, атыннык аан дойдуну анаарарын, уратылаах философиялаабын дьэңкэтик кэрэһэлиир.

Биһиги, 70-ча сыллар усталарыгар түнҥ былыргыттан утумнанан, ситимнэнэн кэлбит өйдөбүллэрбитин умнубушпугун саналыы өйдөөн, санаан эрэбит.

КУТ диэн сахалыы өйдөбүлү нууччалыы судургутук **ДУША** диэн өйдүүллэр, сорохтор **ДУХ** /тыын/ диэн өйдөбүлгэ тутталлар. Киһи кута, киһи дууһата диэн өйдөбүллэри билигин ким хайдах иитилиилээгинэн быһаарар. Сахалыы кут-сүр өйдөбүлүгэр иитилибит киһи, кини кутун-сүрүн өйдөбүлүн аңардасты **ДУША** диэн нууччалыы быһааралларыттан астыммата дьэңкэ, Оттон нууччалыы **ДУША** өйдөбүлүгэр иитилибит аныгы саха, кини **ДУША**-тын кут-сүр өйдөбүлүнэн быһааралларын ылыныа суовун, атыңгырыан сөп.

*Аны, АЙЫЫ ҮӨРЭБЭ /Тэрис. *Ситим* КИФ. 1993 с./ туюх диэн быһаарарын кылгастык ырытан көрүөбүчү.*

Киһи – Айыы сорбото. Киһи – үчүнээйи.

ИЙЭ КУТ

Билээччилэр этэллэринэн, ийэ кут дьэп-дьэңкир сымыыт курдук бөллөөт буолар эбит. Соробор кып-кыра киһи буолан эмиэ көстөр диһллэр. Ийэ куту Үрүң Айыы чөскэтэр уонна ханнык эрэ анныкы Айыы, иччи нөңүө биэрэр. Киһи ол биэрээччиттэн ордук тутулуктаах буолар. Ийэ кут тобус халлааны барытын /Айыылары/ кэрийэн түһэр, онон кинилэртэн эмиэ тутулуктаах. Ийэ куту Айыы күчүһүн аһарар аан курдук өйдүөххэ сөп. Бу аан тобус томторболоох /аартыктаах/. Томторбо арыллыбыт аартыгынан ханнык эрэ чопчу майгы, дьобур, идэ киһирэр. Төһөнөн элбэх томторбо арыллар да, соччоннон киһэхэ киһирэр тыыннаах буолар күөс улаатар. Манна уруу суола суолталаах. Элбэх көлүөнэ уруу дьон дьулурунунан суоллар арылаллар. Киһи ис сүрүрэнэ мэлдьи уруу суолунан барар. Итини Дьылба Хаантан тутулуктаах суол диһллэр. Бу утум суол айылба эргиирдэрин суолун – Таңханы кытта алтыһар. Ийэ куту иити чөрөбэ – үһүйүү чөрөбэ дэнэр. Кэлэр көлүөнэ кыаба бу баар киһиттэн тутулуктаах. Киһи ыччатын суолун сарбыйыан сөп, эбэтэр кэңэтиэн, уһатыан сөп. Сорох киһи уруу утумун туһаммат, бэйэтин иитиммэт, үһүйүллубат, онон Ийэ кутун аана аһыллыбат. Маннык киһини ыччатын суолун бөлөзүбүт күтүр диһллэр. Сорох киһи төрөппүттэринээбэр элбэх түмүгү арийар. Маннык киһини – төрдүн көннөрбүт киһи диһллэр.

Ийэ кут, биэрбит Айыытын этин-сиинин сорбото буолар. Ол иһин ийэ куту ТӨРҮТ КУТ диһллэр. Ийэ кут киһи сүрүбэр олорор.

БУОР КУТ

Бу эти-сиини оңорор күөс. Кини Одунтан төрүттээх. Уу, Буор, Хайа, Дойду, Салгын, Уот иччилэрин кытта ситимнээх. Өңө бороң, Соробор кып-кыра киһи эбэтэр быт буолан көстөр диһллэр. Буор куту Ийэ кут чөскэтэр. Кини – Ийэ кут иккис дьүһүнэ. Эккэ-сиинэ тарбана сылдьар. Эт-сиин үчүнүтүн салайар. Кини оҕо чөскүбүттэн ыла баар буолар. Ийэ кут – Айыы сүрүрэнэ. Ити сүрүрэнэ буор куттаннабына эрэ тохтуур уонна биэс эйгэни бэйэтигэр түмэн, көстөр-биллэр бодо буолар. Ити тохтоонун туругун ТУРУУ диһллэр. Буор кут ийэ куттан кэлбит билиини туһанан, эти-сиини үчүннэрэр, тэрийэр. Ийэ кут көттөбүнэ буор кут үрэллэр. Ол аата Айыы күчүһэ киһирбэт буолар, ис тэрээһин үлэлээн тохтуур. Итини өлүчү диэн ааттыыллар.

САЛГЫН КУТ

Салгын кут буор куттан төрүттээх. Чыңыстан сибээстээх. Өңө үрүң. Соробор кыл-кыра киһи буолан көстөр.

Ыйааһына чэпчэки, ол иһин көтөр, ыстанар дьоһурдаах. Киһи кулгааҕар олорор диһиллэр.

Салгын кут киһи чараас эйгэтин үөскэтэр. Ити эйгэбэ киһи туруга, баҕата, санаата, иэйиштэ иңэ сылдьар. Ийэ кут Айыылартан аартыгы арыян, эт-сиин үүнэрин салайар буор куту үөскэтэр диэбиллээт. Оттон буор кут киһи баҕатын, санаатын, иэйиштин, салайар күчүһү – салгын куту үөдүтэр. Киһи ханнык Айыылартан сибээстээх да, ол Айыылар алгыстара салгын кукка киирэн, чараас айылҕаны үөскэтэр. Айыылартан тэриллэн тахсыбыт санаа хаамыта сөп буолар. Дьайдарга туттарыллыбыт санаа хаамыта сыһа буолар.

Салгын кут санаа хаамытын үөскэтэр. Билии саха өйдүөрүнэн киһиттэн тутулуга суох айылҕаба баар. Ол билииттэн ылыы салгын кут нөңцө эрэ оңоһуллар. Салгын кут атын киһи былытын иңэрэр дьоһурдаах. Киһи былытын биэрбит киһини үтүктэн барар. Үөрэтии, такайыы, уһуйуу салгын кут иңэрэр дьобуруугар олобулар. Урут олоҕо сылдьыбыт өбүгэ кута /иччи/ киһиэхэ түстэбинэ, киһи ол түспүт кут майгытын, билиитин ылар, ыратын тутуһар. Салгын кут нөңцө ылыллар үөрэх, билии, иитилли, уһуллуу буор-кут саңа тэрээһинин үөскэтэр, ийэ кукка тийиэ дьайар. Салгын кут буор кут ыһылыннабына көтөр. Салгын кут киһи өлбүтүн кэннэ хаалар уонна ыччаттарга эргийэ турар. Ыраас салгын кут кэскили түстүчүр.

ҮС КУТ

Киһи үс куттаах. Кыыллар, үүнээйилэр эмиэ куттаахтар, ол гынан баран киһи куттары курдук чопчу араарыллыбаттар. Кут чөл буолуохтаах. Чөл кут киһини өй-санаа, эт-сиин, киһи быһыытынан чэигэн-чэбдик оңорор.

АЙЫЫ ҮӨРЭБЭ киһи кутун кытта ситимнээх ТЫЫН, СҮР, БЫЛЫТ, КҮЛҮК уо.д.а. төрүт өйдөбүллэри дьэңкэтик быһаарар.

ҮС КУТ ТАПТАЛА

Үс кут таптала кут-сүр өйдөбүлүгэр иитилииттэн тутулуктаах. Ол аата сахалыы Айыы тыныгар иитиллибит киһи, Айыы тапталын туһунан өйдөбүлэ, ирдэбилэ үс кут тапталын эрэйэр. Саха үгэстэргэ олоһурут Айыы итэбэлэ киһини кыра эрдэбиттэн үчүгэйи, куһаҕаны араарарга, кэрэни кэрэхсиргэ, мөкүнү сирэргэ үөрэтэр, иитэр. Бу барыта өбүгэлэригэр үйэлэртэн үйэлэргэ утумнаан кэлбит олох олоһор үөрүйэхтэрэ, сирдэрэ-майгылары буолар. Ону судургутук манньк быһаарыахха сөп.

ИЙЭ КУТ ТАПТАЛА /человечность/

Ийэ кут хайдаҕа киһиэхэ тугунан көстөрүй?

Ийэ кут хайдаҕа кини быһыытыгар, майгытыгар-сигилитигэр, киһи быһыытынан хайдаҕар көстөр. Киһилии быһыы, киһи киһитэ буолуу – Айыы киһитэ буолууну кэрэхсирэр. Нууччалыы ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ дьэнь тылыннан быһаараллар. Ийэ кут таптала киһини иитилиигиттэн, итэбэлгиттэн үөскээн тахсар ыра – баҕа санаан өйдөбүлүгэр киһи киһи быһыытынан толору эппиэттиирин иһин таптыгырын буолар. «Мин кинини киһи киһи быһыытынан таптыбын», – дьэнь этэллэрин элбэхтик истэбит. Киһини киһи быһыытынан таптааһын дьэньнээх таптал үөскүүрүгэр төрүөт, тирэх, сүрүн буолар. Дьэнь кэргэннэ оҕону кыра эрдэбиттэн киһилии быһыыны майгыны, сигилини сыаналыы, атын мөкү, омсолоох, кэр-дьэбэр быһыыттан-майгыттан араарар буоларыгар иитэллэр. Оччотугар бу оҕо үчүгэйи, куһаҕаны араарарыгар тирэх баар буолар. Манньк оҕо киһи киһилии быһыытын кэрэхсир. Таптал туһунан өйдөбүлүгэр ийэ кут тапталын араара үөрэнэр. Киһини киһи быһыытынан таптаан баран, атын өттүн, холоһор быһыытын, таһаатын, дьүһүнүн, бодотун, сөбөрөтин, /буор кутун/ сөбүлээмиэххин эмиэ сөп.

БУОР КУТ ТАПТАЛА /физическая, материальная начало человека/

Буор кут киһи этин-сиинин тэрээһинин оңорорунан, буор кут таптала киһи тас дьүһүнүн, этин-сиинин, бодотун, дьүһүнүн, мөссүнүн кэрэхсээһиннэ олоһулар. Эт-хаан, эт-сиин тугу ирдирэр, туохха баһарар, туохтан астынара буор кут тапталын – умсугуйууну, дьалынҕырыны, имэнирини үөскэтэр. Бу оҕо буутун этэ буһарыгар, сиһин этэ ситэригэр кэлэр /половая зрелость/.

Ийэ кутун хайдах туруктааҕа буор кут ирдэбилин, баҕатын ханнарагар хайдах буолуохтааххын сүннүүнэн ыйан биэрэр. Киһи кыылтан-сүөлтэн уратыта кини киһилии быһыытыгар сытар. Ол аата иһигэр баар кыыллы-сүөһүлүү баһарытын айыы сиэригэр-майгытыгар сөп түбэһиннээн толунар. Ийэ куһут иитилиитэ суоҕа буоллар, сүөһү, кыыл-сүөл, ыт-кус курдук

ким да көрөрүттэн кыбыстыбакка, саапкакка дьаабылана сылдыа этибит. Онон ийэ кут таптала буор кут тапталын Айыы сиэригэр /мораль/ иитэр.

Киһи киһини бастаан, көрөн кэрэхсиир, онон киһини сөбүлээһин тас көрүнтэн, быһыыттан таһааттан сагаланыан сөп.

Ол да иһин танна-сапта, тутта-хапта сылдыыга олоххо улахан болҕомто ууруллар. Ол эрэн киһи таһа иһигэр, иһэ таһыгар эппиэттээбэт буолардааһын умнуо суохтаахпыт.

САЛГЫН КУТ ТАПТАЛА /информативная начало человека/

Киһини киһи быһыытынан – майгытын-сигилитин – ийэ кутун, киһини тас көрүнүнэн – быһыытын, бодотун, таһаатын, мөссүөнүн, этин сиинин, этин-хаанын туругунан – буор кутун таптаатыбыт.

Аны бу киһи өйө-санаата, билиитэ-көрүүтэ, онно дьоруура, кыаҕа – салгын кута – тапталга эмиэ сүрүн кэрэхсээһини эрэйэр. Киһи өйө-санаата, билиитэ-көрүүтэ эмиэ туспа умсугуйууну, сүгүрүйүүнү, тапталы үөскэтэр. Айыы киһитин сиэринэн сатаан сахалыы саныы, өйдүү, билиини-көрүүнү ингэринэ кыра эрдэхтэн үөрэниин салгын кут тапталын араарарга, сыаналыырга иитэр. Киһи кэпсэтэн билсэр. Кэсэтиигэ киһи салгын кутун туруга, эйигин кытта төһө дьүөрэлэхэрэ биллэн тахсар.

КУТТАР ТАПТАЛЛАРЫН ДЬҮӨРЭЛЭНИИТЭ

Олохпугар төһөнөн бэйэбит омукпут уратылаах өйдөбүллэрэ сүтэллэр да, соччонон биһиги, үйэлэргэ утумнанан кэлбит сатаан таптыыр, үчүгэйи-куһаҕаны араарар дьоруубут, сатабылбыт, ньымабыт сүтэн иһэр. Омук ис туругун дьүөрэлэниитэ ыһыллар. Сизэр-майгы сатарыйар, куһупт сүрбүт чөлө салыйар. Атын улахан баһылыыр омуктар итэбэллэрэ, кинилэр тапталларын ирдэбилэ, үчүгэйи куһаҕаны араарар ньымалара үтүктээйи буолан киирэр. Омук онтон бэйэтин сирэйин-бодотун сүтэрэр. Атын омук сиэрин ылынааччыг ылынар, үгүстөр икки саары икки ардыгар хаалаллар. Ол дьон араас дьаһна, дьайыыга кэбэжэстик түбэхэллэр, кэбирииллэр. Оннук, төрдүттэн тэйбит эрэлэ, итэбэлэ суох дьону баһылыыр кэбэжэс. Айыы сиэрин-майгытын сүтэрбит киһини кыылга, сүөһүгэ холууллар.

Кинилэр тапталлара эмиэ ол харамайдар ирдэбиллэригэр майгынныыр. Маныаха эбии киһи аймах табылын ханнараарга эрэ анаммыт содурдааһынын омсолоох, сааттаах үөрүйэхтэрэ ингэллэр. Кэрэни кэрэхсээһин, сыаналааһын сатарыйар, сидьинирэр. Тапталга сыһыан маратыйар.

Таптал олох сиэрин үрдүк тагарата /мораль/. Олоҕу бэйэтин дьиннээхтик таптааһын төрөппүттэри, төрөбүт дойдуну, айылҕаны, киһини бэйэтин уонна кини айбыт биһирэмнээх айыыларын кэрэхсиир буоллаххына кэлэр. Үс кут таптала киһини кэрэтитэр, толору дьоллуур. Хайа да куттар дьүөрэлэһиилэрэ атын куттар итэжэстэрин толорсон, ситэрсэн биэрэр аналлаах. Кут куту иитэр. Онон хайа эрэ биир куһупт сөп түбэһиспэт эбит диэн санааны түһэрэр табыллыбат. Төһө да аныгы, Айыы сизэрэ-майгыта сатарыйбыт, атын омуктар итэбэллэрэ, култууралара күүскэ соннононор кэмигэр олохтоһуппут иһин.

Үс кут толору дьүөрэлэһэн таптаһыта сэдэхтик да буоллар баар. Биһиги ити дьулуһар, ыраланар тапталбыт көрүнэ. Тапталлаахтар бэйэ бэйэлэриттэн бары өттүнэн астынсалларыттан ордук туох баар буолуой. Кинилэргэ олох бытархай кыһалбалара, түбүктэрэ санааны түһэрбэт. Улахан да моһоллору тулуурдаахтык көрсөллөр, инникигэ эрэллээхтэр. Тапталга дьүөрэлэһэн өйдөһүү суох буоллаһына кыра да моһол улаатар, дарбайар түмүгэр кыайан быһаарыллыбат кыһалҕаҕа, өскө-сааска кубулуйар. Ыал олоҕо сатарыйар.

Үс кут тапталын сатаан дьүөрэлэһиннэрэн иитии дьыэ-кэргэнтэн сагаланар. Дьыэ кэргэнтэ таптал акылаата ууруллар. Дьыэ кэргэн иһинээҕи сыһыан барыларын уһуйар. Таптаһан холбоспут ыал бэйэлэрин истэригэр уратылаах тапталларын сиэрин, майгытын туомун оностуохтаахтар, атын куһаҕан дьайыы кирибэтин курдук тэриниэхтээхтэр. Ыал буолуу ыраалаах алгыһа оччоҕо туолар.

Туругурдун үс кут таптала!

ЫАЛ ТЫЫНА

(Салгыыта. Иннин «Үс кут таптала»
уонна «Ыал сүрэ» диэн ыст. көр)

ТЫЫН. Дыхание, дух, жизнь, душа. Дыхание, дуновение, жизнь, душа, дух присущая как животному, так и растению. (1 – миф. Дух: куһаҥан тыын. 2 – жизнь: душа: бэйэ тыына бэйэбэ, тыын тыыңҥа харбас, тыынын кэтэнэр. 3 – дыхание: оҕо сылаас тыына, тыына бурҕачыйар, кыл тыынынан, тыына эрэ баар, тыын киллэр. як.-русс. словарь.)

Дух, видимое дыхание. Пар от земли, от теплого строения.

Отдушина, отдушник для прохода воздуха.

ТЫЫН. Дышать, дыхать, вздыхать, воздыхать.

ТЫЫНҤА. Большая семья.

ТЫЫНҤАЛААХ. Много семейный. (Тыынҥалаах киһи – многодетный человек. я-р.с.)

ТЫЫННАА. Даровать дыхание (жизнь, душу), оживлять, одушевлять. Тырым уоту тыыннаабыт. 1. Иметь дыхание, делаться одушевленным, оживленным. 2. Стать вдохновенным.

ТЫЫННАР. Живить, оживлять, оживотворять.

ТЫЫННААХ. Имеющий дыхание, жизнь, с жизнью, одушевленный, живой, жизненный, существо одаренное жизнью.

(Пекарской тылдьыта)

ТЫЫН

Суолтата – көхтөөх күүс. Тыынан киһи көбү ылар. Тыын үтүө уонна куһаҥан диэн көрүҥнээх. Үтүө тыыны Айыылар биэрэллэр, куһаҥан тыыны Дьайдар үөскэтэллэр. Киһи ханнык тыыны ылара кини этин-сиинин, өйүн-санаатын тэриллититтэн тутулуктаах. Салгынынан тыыны – муннунан эбэтэр айабынан тынаҕа киирэр, онтон туһаныллан баран таһаарыллар. Эбэрийэр салгын үрүҥ тыын дэнэр, таһаарар салгын хара тыын дэнэр. Ол иһин алгыска – Үрүҥ тыыммын өллөйдөө, хара тыыммын харыстаа... – дииллэр. Тыын уһун эбэтэр кылгас буолар. Айыы тыынын дэлэйдик ылар уһун тыынаах киһи чэгиэн буолар, өйө-санаата дьэҥкэ, сылайбат, тулуурдаах, дьүккүрдээх. Кылгас тыыннаах киһи этигэр-сиинигэр эмсэбэлээбиттээх буолар, туора санааланар, тулуура суох, сылайымтыа. Киһи айылҕаны кытта толору сөп түбэстэҕинэ, тыына мунура суох уһуур.

Тыын кыараҕас эбэтэр киэҥ буолуон сөп. Киһи тыына ыйааһыннаах. Ыарахан, чэпчэки тыыннаахтар диэн бааллар.

Салгынынан тыыны таһынан ҮӨҮҮЛЭЭХ ТЫЫНЫ (диринтэн тыыны) диэн баар. Манна үтүө тыын уонна куһаҥан тыын биллэллэр. Бу тыыны эт-сиин нөнүө онотуллар. Оннук сирдэринэн – тыын киллэрэр сирдэр, ойбоннор, киһи этин сааһа буолаллар. Ойбоннор – киһи дилэй этин аһаҕас сирдэрэ. Тыл эмиэ тыын. Эт сааһа арылыннаҕына үчүгэй даҕаны, куһаҥан даҕаны тыын кириэн сөп. Тыын сылдьар сирдэрэ тыын эттэргэ түмүллүлэр. Сис тоноҕонун тобус кэрдиһин аайы үүммүт тобус ытык эт баар. Үөтүүлээх тыын диэн иччилээх тыын. Айыылар күүстэрин ылыы үөтүүлээх тыын дэнэр. Сахаҕа тыыны араастаан ылыы, тыыны таһаарыы үөрөбү баар.

Айыы Үөрөбү. Тэрис.

ОМУК ТЫЫНА

ТЫЫН диэн өйдөбүл төһөлөөх киэнэ, олох олорууга кырдык да тыын суолталааҥа бу кылгас, көтүмэх быһаарыга көстөр. Кут, Сүр, Тыын, Алгыс, Айыы, Аһыы, Иччи, Сиэр, Сэт, Сэлээн уо.д.а. саханы саха онорбут, уратылаах үйэлээх үгэһи, итэҕэли, эрэли, тапталы, ыал буолуу ыраалаах алгыһын бэйэтигэр инэринэн бүтүн омук олохун сиэрин торумнаан, барҕалаан, үйэттэн үйэҕэ утумнанан кэлбит Ытык Үөтүүлээх Өйдөбүллэритин, итэҕэли утары охсуһуу, коммунизм, убаизм кэмнэригэр садаҕалаан, умнан баран саныы сатыыбыт. Билинни ыччат үгүс өтө итини билбэт. Киниттэн: эн тоҕо тыыннааххынай? – диэн ыйыттааха, аһыыр буолан, – диэнтэн ордугу күттүүннээҥи эппиэттэ биллибэт. Үөрэхтээх өтө атын омуктар өйдөбүллэринэн, кинигэттэн аахпытанан, киинэҕэ көрбүтүнэн бэйэтин тыынын быһаарынарга холонон көрүө эбитэ буолуо. Ийэ Өйдөбүллэр тыыннара кылгаабыт кэмнэригэр олодохпут. Омук ийэ өйдөбүллэри инэринэ сылдыар тыла-өһө суураллан, симэлийэн иһитэ омук тыынын кылгатар, кыаратар, хабахха тыыннаар. Омук быһыытынан уһун тыыннаныан баҕарар омук Ийэ Тылын, Ытык Өйдөбүлүн, Итэҕэлин иһин тыын харбас турунуохтаах.

Чэпчэки, ыарахан тыыннаах киһи, ыал, омук диэн баар. Элбэх ахсааннаах баһылыыр-көһүлүүр баай омуктар тыыннара, кинилэр урукку да билинни да сабыдыаллара, дьайааннара биһиэхэ тугунан диэлийэн тахсарын толкуйдаан, ырыналаан көрөн билэбит. Бэйэлэрин билиммит омуктар, улахан сайдылаах Иллэр, түмсүүлэр, араас хабааннаах куомуннаһылар, религиялар, идиэйэлэр дьайыыларыгар, бастатан туран, чэпчэки, тыыннара кылгаабыт омуктар түбөһэллэр.

Омук тыына ахсаанынан эрэ буолбатах.

Элбэх да ахсааннаах кылгас тыыннаныан сөп, өскөтүн бэйэтин тыынын харыстанар өйү, ньыманы булбатаҕына. Өксөкүлээх эһэбит нууччалара кытта олорор табыгастааҕын, өссө муннуларыттан сиэтэ сылдыааха сөптөөбүн эппитэ. Кини омугун тыынын уһатар туһунан дириктэн санаабыт киһи. Кини нуучча эппитин барытын, итэҕэлин култууратын, тылын, тыынын ылынан нуучча буолун, бэйэбит киэнин умнун диэбэтэҕэ. Кини бэйэбит үйэлээх үгэскитин, итэҕэлгитин, тылгытын-өскүтүн, сиэргитин-майгыгытын, бары уратыгытын энчирэппэккэ, суурайтарбакка туран, кинилэр МИН-нэрин өйдөрүн-санааларын, култуураларын баһылаан, кинилэрдээҕэр икки бүк үрдээн тахсан уһун тыыннанын диэбитэ. Бэйэбит тирэххит таһынан нуучча тирэҕин баһылаан икки тирэхтэнэн атааннаах-мөҥүүннээх аан ийэ дойду олоҕор түннэстибэт төлкөлөнүн, кэхтибэт кэскиллэнин, самныбат саргыланын диэтэҕэ. Сахаларын умнан, атын омукка суураллыбыт маргинал саха сайыннын диэбэтэҕэ. Өксөкүлээх үөтүүлээх этиитин ханалытан, сахалыыны умнан туран, нууччалыыны киллэрэ сатааччылар араастаан туһаммытара, туһаналлар. Уһааһа былааска бэйэтин омук быһыытынан кимин-тугун билиммэн үгүс дьон табыста. Омук быһыытынан эстии, атыыланыы, суураллыы табыстаҕына кинилэртэн тахсыаҕа. Аан дойду улуу өйдөөхтөрө бары эппит кэс тыллара: Бэйэҕин билин, (познай самого себя) диэн. Бэйэни билэн истэх айы атыны билэр кыаҕын улаатар. Туох барыта бэйэттэн саҕаланар. Өбүгэлэригэр: хаанын хантаный, киинин кимтэний? диэн ыйытыгынан билсирини саҕалыылларын да санаан көрүн. Кырдыга да бэйэтэ кимин-тугун билбэт киһи атыны билэн, онно умһанан уһун тыыннамат. Атын ыал олоҕо эн олохун буолбатах. Атын омук олоҕо эн омугун олоҕо буолбатах. Атын тыын эн тыынын буолбатах.

Саха омук быһыытынан тыынын уһатар ханнык өрүттэрдээҕий?

Саха омуга – кырдыҕас, уһун тыыннаах омук. Кини тыйыс, дын олохун историята киһи аймах үөскээһинин биір кэрэһитэ. Олорбут олоху мэлдьэһи, баһылыыр эдэр омук историятыгар кыттыһан онно сөп буола сатааһын утумнаах уһун тыыны быһан, атын омук тыынынан салҕана сатааһын буолар. Олохун историятын атыылаабыт омук, омук быһыытынан тыына быстар дьылҕалаах.

Омук бэйэтин дын историята – кини госуларстволуах буолуутун мэхтиэтэ уонна омук быһыытынан ыттар политикатын сүннэ.

Саха омук олоҕор сирийн тыынын уһатыы. Эмиэ тыйыс айылҕалаах, ылбычча омук дойду оностубат сирэ. Саха сирэ – киһи аймах кэлэр кэскилин кэрэһитэ буолар, унньуктаах былдыа-һыкка да түбэхэр кыахтаах баай сир. Уһунна тийэр тыыннаах сир. Орто туруу бараан дойду үгүс сирийн тыына тахсан кылгаан турар. Бу тыйыс, ирбэт тоҕ дойдуга саха омук аата, кини тыына инэ сытар, ону атыылааһыаха наада. Биір баһылыыр омук буолбакка, аан дойду харыстабылыгар киіриэхтээх киһи аймах Ытык сирэ.

Саха омук дириктэн удьордаах, киэнинэн аймахтаах омук. Удьуор-хаан долоҕойо (генетическая, кровная память) тугу этэрин сатаан туһаныы, харыстааһын, көрүн быһыытынан уһун тыыннаныы. Удьуор, хаан-уруу, аймах омуктар тыыннара.

Омук төрүт култуурата, тыла-өһө, итэҕэлэ, олох олорор үгэһэ, сиэрэ-майгыта, сигилитэ. Омук уратылаах дынг тыынын ис хоһооно.

Ыалтан садалаан Илгэ тийэ тэрээһинэ, дыһала, дыһааба, олобун уйгута, харысхала. Тыын тэрээһинэ.

Тастан дьайыыга, таска дьайыыга, бэйэҕэ, атынҥа сыһыана, сайдыыны сатаан ылыныыта, киһи-аймах сомоҕор, айылҕаба тыын табан дьүөрэлэһиитэ. Омук тыынын дьайар күүһэ.

Удьуор умсуйан туран, кэлэр уйгулаах кэскили сөпкө торумнааһын, барыллааһын, барҕа-лааһын.

ЫАЛ ТЫНА

Биир киһи тыына биир. Ыал – Ытык тэрээһин. Государстволуу буолуу тэриллииһэ сороҕо (субьёга).

Ыал – тапталга олобурбут тэрээһиннээх тыын. Урут соҕотох бэйэтин тыынын толуну сылдыбыт киһи ыал буолан баран толуну тыына элбиэр. Ол да иһин өбүгэлэрбит элбэх оҕолоох ыалы, дыһ-кэргэни, элбэх тыын холбоспутун **ТЫЫННА** диэтэхтэрэ. Элбэх оҕоҕо тыын биэрэн дыһ-кэргэн, аҕа уһун баһылыга буолан, элбэх киһи тыыныгар эппиэттэһэр киһини **ТЫЫННАЛААХ** диэтэхтэрэ.

Ыал аҕа баһылыга, нэһилиэк, улуус, Ил аҕа баһылыга буолуу, бастатан туран, элбэх киһи тыынын туһугар толук буолууну эрэйэр. Билинҥи үгүс салайааччыларга элбэх тыынҥа толук буолалларын иһин бэриллит быраабы, эппиэтинэни сорох-сорохторо, бэйэлэрин тус бэйэлэрин тыыннарын уһатар эрэ туһатыгар эргитэн туһанар буоллулар. Дьон кыһалҕатын харчы оностор ньыма курдук туттуу да үгүс, оттон ол олох араас кыһалҕаларыгар дьон тыынын хайа эмэ тутулуга баар. Биһиги тыйыс айылҕалаах республикабытыгар тыын кыһалҕа уһулччу элбэх. Республика бигэ туруктаһыта – ыал, туруктаах ыал буоларыттан тутулуктаах. Ыал туруга – республика сиэркилэтэ.

Ыал тыына сүрүннээн эттэххэ туохтан тутулуктааһый?

1. Эппипит курдук, ыал тыына тапталга, бэйэ-бэйэни харайсыыга, иитиигэ, аһынсыыга, көмүскэниигэ истин-иһирэх эрэллээх, амарах сыһыанҥа олобурар. Этэр сыһыаммыт итээһинэ ыал, ыал буолар тыынын кылгатар. Ыал иһинээбилэр куттарын-сүрдэрин туруга (*«Үс кут таптала» диэн ыст. көр.*)

2. Ыал иһинээбилэр сыһыаннарыттан тутулуга суох үөһэнҥи тэрээһин (былаас, салалта) ыалга сыһыана хайдаҕа улахан быһаарар оруоллаах. Бу государство политиката. Государство ыал хайдах олоруон баһарарын билэр уонна кини туруктаах олобун тэрийэр, харыстыыр, бүөбүйдиир аналлаах. Үрдүкү тэрээһин сатарыйыта, ыал тыынын иһин кыһаммат буолуута ыалы эрэ буолбакка, бүтүн Или ыһыан, омуту эһиэн сөп. (*Үрдүкү салалталар үлэһир бырагырааммаларын көр.*)

3. Ыал бэйэтин иһинээҕи уонна үрдүкү тэрээһинтэн тыыннаарын таһынан, кини тыына айылҕаттан тутулуктаах. Айылҕа киэн, дириҥ төрүттүүр, төрөтөр үөтүүлээх өйдөбүл.

Айылҕаттан тэйии, айылҕаны утары бары ыал тыыныгар куһаҕанынан дьайар. Айылҕа абыраллаах тыынын сатаан туһаныы эмиэ киэн, мунҕура биллибэт үөрэх (*Айыы Үөрөҕүн көр.*)

Онон ыал тыынын тутулугун сүрүннээн ити үс тутулукка сомоҕолоон дьүөрэлэһиннэриэххэ сөп.

Киһи тыына, ыал тыына, омук тыына бэйэ бэйэлэрин кытта быстыспат ситимнээх ис, тас тэрээһиннээхтэр, тутулуктаахтар.

Киһи, ыал, омук быраабын, көңүлүн харыстыыр **суруллубут** сокуоннары таһынан, киһи ыал, омук бэйэтин уратылаах харыстанар ньымаларын **суруллубатах** сокуоннара диэн бааллар. Олор хас биридди омук уратылаах олобун үгэстэригэр, сиэригэр-майгытыгар, тылыгар-өһүгэр, аан дойдуну анаарытыгар таһылла сылдыаллар.

Ити икки сокуоннар **Айылҕа сокуонун** кытта дьүөрэлэһиэхтээхтэр. Бу үс сокуон дьүөрэлэһиитэ тыыны уһатар.

Ыал тыына – тэрээһиннээх Ытык Тыын.

Ытык тыынын уһун тыыннаабыт ИЛ туругура сайдар.

Туругурдун, Ыал Ытык Тыына!

ЫАЛ СҮРЭ

(Салгыта. Иннин «Үс кут таптала» көр)

ЫАЛ СҮРЭ. СҮР. Душа, жизненная сила людей и скота. Олицетворение энергии и силы воли, вообще психики в человеке. СҮР-КУТ – жизнь-душа, жизненная сила. КУТТААХ-СҮР – душа и жизнь. СҮР-КУТ – жизненность, способный еще к жизни организм.

/Пекарской тылды./

СҮР СУОЛТАТА. Сүр киһини тыынныыр күүс. Сүрэ суох киһи суох. ТӨРДӨ. Сүрү киһиэхэ Улуу Суорун биэрбит. ӨНӨ. Сүр өнө суох, дьэнкир. ТАРҢАНЫЫТА. Сүр киһи тула тэнийэ, тарҕана сылдьар чараас айылҕа. Онон киһи иннинэ биллэр, сабыдыаллыыр дьовурдаах. АТЫН СҮРДЭР. Киһи эрэ сүрдээх буолбатах. Туох барыта сүрдээх. От-мас, кыыл, ыарыы сүрэ диэн баар. Сүр мэлдьи сабыдыал курдук биллэр. КЭЭМЭЙЭ. Сүрү күүстээх уонна мөлтөх диэн араараллар. Күүстээх сүр тарҕаныыта улахан, өтүүтэ дирин буолар. КӨТӨБҮЛЛҮҮ. Сүр көтөбүллүүтүн туттаахтаах. Сүр көтөбүллүүтэ тоғус кээмэйдээх. Ону мутугунан кээмэйдиктигин сөп. Үтүнү үрдэтии-сүрү үрдэтии суола. Сүр – тыыннаах буолууга көү биэрэр күүс. Сүр үүнэр, тэнийэр дьовурдаах. Киһи сүрүн бэйэтигэр тутуохтаах, оччоҕо күүстээх. Сүрүн сүтэрбит киһи олоххо күүһэ сүтэр.

Айыы чөрөҕө. Тэрис.

Сүр туһунан бу икки быһаарыы, сүр, киһи тус оловор тыын суолталаабын ырылхайдык ыйаллар. Биһиги куппут-сүрбүт туһунан өйдөбүлбүт алыс татым, ситэтэ суох. Маны Айыы үөрөҕө – өбүгэлэрбит өлөрү кыайбыт үөрүйэхтэрэ эрэ сахалыы дьэнкэтик быһаарар, өйдөтөр. Ону оскуолаҕа, үөрэххэ киллэрэн төрүт, сүрүн оностуохтаах этибит.

БИИР КИҢИ СҮРЭ

Этиллибитин курдук, СҮР – ТЫЫННААХ БУОЛАР КҮҮС. Киһи төрүүбүтүн өлүүр дылы сүрүн эбинэр, толорор, сүрүн суолун көннөрөр, тарҕатар, сүрүнэн дьайар дьүккүөнүгэр мөк-күөннээх олоғун барыыр. Киһи сүрэ тоһуннабына, сүр мөлтөөбүтүн толоруна дьовура бүтүбүнэ, бу киһи тыына быстар, өлөр. Биир киһи сүрэ, ыал сүрэ, аҕа, ийэ ууһун сүрэ, түөлбэ, нэһилиэк, улуус, Ил, омук сүрэ диэн быһыы быһан, оноруу онорон, арааран өйдөөһүн баар.

СҮРҮ ЫЛЫЫ

Сүрү ылыы элбэх көрүннээх, дирин үөрэх. Онтон биһиги ханныгын эмэ таарыйыахпыт. Киһи кута сүрдээх, Киһи сүрэ куттаах. Сүр мөлтөөтөҕүнэ кут мөлтүүр. Кут сүртэн күүс ылар. Сүрү киһи араастан ылар. Сүрүн күүһүн эбинээри киһи, сүрү ингэринэ сылдьар аһылык арааһын аһыыр.

АС СҮРЭ

Аһылык киһиэхэ төһө сэниэни, күүһү, ол аата сүрү эбэринэн сыаналанар. Ингэмтиэлээх, сүмэһиннээх уонна симэһиннээх аһылыктар биллэн турар бэйэлэригэр ыраас сүр күүһүн хото ингэриммит кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр, балык, үөн-көйүүр, от-мас, үүнээйи, уу арааһа буолар. Ырыган, көтөх, ол аата сүрэ мөлтөх, эбэтэр ыарыы сүрүн ингэриммит харамай этэ, үүнээйи, уу, салгын киһиэхэ биэрэр сүрэ эмиэ мөлтөх, туһата кыра, сороҕор олох да буортулаах буолара өйдөнөр суол. Мантан сиэттэрэн сатаан табан аһааһын үөрүйэхтэрэ, ньымалара, аһылык култуурата диэннэр былыр-былыргыттан бааллар. Ыал ийэтэ, аҕата маны баһылаатабына эрэ табыллар. Ону таһынан оҕолорун үөрэтиэхтээх. Сизэнэр буолла да симинэн иһи туһалыгырын онугар тутас-сытан туруон сөп. Биллэн турар, ханнык баҕарар омукка былыр-былыргыттан аһыыр аһылыга, төрөөбүт төрүт дойдутун буоруттан, уутуттан, салгыныттан кэлбит аһылык үөрүйэх быһыытынан

туттуллара туохтааһар да ордук, күндү буола турар. Тоҕус ыйын толору ийэтин үүтүн эмпэтэх оҕо тутахсыйар, этин-сиинин, этин-хаанын айылгытыгар, кутугар-сүрүгэр атарахсыйы, ханан эрэ сиппэтэх айыы хаалар. Аас-туор, ону тэнэ сиэри таһынан алыс дэлэгэй тот олохтонуу киһи кутун-сүрүн айылгытын таһынан барар эмиэ сиппэтэх, итэҕэс айыыланыны хаалларар.

УТУЙУУ

Киһи элэйэр эрчимнээх, сылайар сындаалаах, илистэр сэниэлээх, көбүрүү күүстээх. Ол иһин киһи сынньаныахтаах. Киһи күннээҕи олоҕор элбэх сүрүн барыыр. Аккумуляторы ииппэккэ тутуннахха олон /сэниэтэ эстэн/ хаалар. Ол кэриэтэ киһи сүр күүһүнэн сөпкө иитиллэн, кэмигэр сынньанан иһэр эрэ буоллабына кута-сүрэ чөл буолар. Сынньаныыга киһи этэ-сиинэ, этэ-хаана, биир ааттаахтара /органнара/ эрэ буолбакка, киһи өҥсөтө /һиэрбэтэ/, уйулҕата, санаата-оноото кута-сүрэ барыта наадыр. Сынньаныы эйгэтэ, өйдөбүлэ олус киэн. Онон сатаан сынньаныы, бастатан туран, сатаан табан утуйуу киһи олоҕор сүрүн суолталаах.

Утуйуу /уу/ хас да таһымнаах. Өрүс уута диригнээҕин, чычаастаабын курдук, киһи уута эмиэ дириг, чычаас буолар. Утуйууну хас да турукка араараллар.

Нус-хас турук /сөптөөх миэстэни булунан уоскуйуу кэмэ/.

Улугуруу /атынынтан арахсыы кэмэ/.

Нухарыйы /утуйар-утуйбат икки ардынаабы турук/.

Нуктааһын /чэпчэкистик, чычаастык утуйан ылыы/.

Сылам уу /утуйуу диригэ суох/.

Түлүк уу /утуйуу диригиир /.

Түмэн уу /утуйуу саамай диригиир/.

Сылбай уу /минньигэстик утуйуу/.

Сэргэхсийи /уһуктуу кэмэ/.

Утуйуу кэмигэр киһи кута-сүрэ оннун-туойун булар, сааһыланар, саамыланар, сэниэ, күүс ылар. Киһи хантан, туохтан, хаһан, тоҕо тугу ыларын, тугу биэрэрин ырыналыыр, ыйданардар буоллабына, олоҕун түбүгүн сөптөөхтүк тэринэр, дьаһанар. Бу киһи олоҕо сааһыланар, орун-оннугар сөп түбэһэр. Сатаан утуйуу бэйэтэ туспа үөрүйэхтээх.

ТЫНЫНЫ

Тынынарын тухары тыыннааххын. Тынар тыыннаахтары уонна тыымматтары анаан араарабыт. Тынар тыыннаах сүр күүһүн тохтоло суох бэйэтин нөҥүө сүүрүгүрдэр, тарҕатар, эбинэр хас биирдии дьайааныгар туттар. Сүр инмит /анаан ингэриллибит/ дьайар күүстээх араас маллар, сөп-сэбиргэл, тээбирин, мас, этии, сир-уот уо.д.а. баар буолар.

Сатаан тыныны ньымаларыгар үөрэтэр үөрэхтэр элбэхтэр. Хас биирдии киһи хайаан да, мин хайдах тынынабын, хайдах салгын миэхэ ордугуй диэн ыйыттынан, хоруйун булан, бэйэтигэр сөптөөх ньыманы талыныахтаах. Салгын эмиэ аһылык. Ураты амтаннаах, сыттаах-сымардаах, ингэмтиэлээх, сороҕор сүлүһүннээх. Хайдах салгынынан хайдах тынынаргыттан сүрүн күүһүрэрэ эбэтэр мөлтүүрө эмиэ быһаччы тутулуктаах.

ҮӨРҮҮ СҮРЭ

Киһи бу орто дойдуга олоҕо үөрүүнэн кэмнэнэр. Оҕо төрөөтө – үөрүү, оҕо хаамта, тылланна – үөрүү, ыал буолла – үөрүү. Ол курдук биһиги олохпут дьолун-соргутун, тапталын биһирэмэ – үөрүү. Үөрүү киһи сүрүн көтөҕөр аналлаах. Хас биирдии киһи, киһи аймах ыра-баҕа санаата – үөрүү үксүүрүгэр. Ол аата сүр көтөҕүллэригэр, тыыммыт уһуругар. Туохтан биһиги үөрөбүт, туохтан биһиги хомойобут-хоргутабыт. Ыал үөрүүтэ да, хомолто да биир киһи киэнинээҕэр улахан. Манна биир киһи үөрүүтэ барыларын үөрүүтэ буолан суолтата улаатан тахсар, ыал сүрүн бүтүүнүн көтөҕөр аналланар. Хомолто биир оннук. Үөрүүнү, хомолтону тэннэ үлэс-тии – ыал сиэрэ. Үөрүү – киһилии быһыы, айыы сиэрин тутуһуу, таптал кэрэһитэ. Үөрүү – сүргэни көтөҕөр.

ҮӨРҮҮ

Күн сылааһа сырдыга,
Айылҕа кэрэ көстүүтэ,
Көтөр, чыычаах ырыата,
Эдэр ыччат ырата

Сүрэҕи үөрдэр эбит,
Сүргэни көтөҕөр эбит.

Киһи кэрэ дьүһүнэ,
Сырдык, ыраас сүрэ,
Айар-тутар талаана,
Кэрэ киэн санаата

Сүрэҕи үөрдэр эбит,
Сүргэни көтөҕөр эбит.

Эдэр кыыс мичээрэ,
Эйэбэстик көрүүтэ,
Эйигин эрэ таптыыра,
Эрэнэрэ, кэтэһэрэ

Сүрэҕи үөрдэр эбит,
Сүргэни көтөҕөр эбит.

Киһиттэн итэҕэс санаммакка,
Кистии, саһа сылдыбакка,
Кэскилин туһугар дьаныһа,
Киирсэн кимэн иһэринг

Сүрэҕи үөрдэр эбит,
Сүргэни көтөҕөр эбит.

КҮН СҮРЭ**АЛАМАЙ КҮН СЫЛАМЫНАН!**

Аламай күн сыламын
 куппар кутан,
 Сыралзаным сырылатан
 сылаастык сыдыаайда.
 Илгэлээх итии салгын
 имэрийэ илбийэн,
 Иэйиэхситим иһирэх
 иэйиитин уһугуннарда.
 Аралыйар күнүм
 алаҕара тэтгэрэ
 Мин түөспэр Күн Күбэй
 сырдыгын киллэрдэ.
 Тойон сүрэхпэр Үрүҥ Тыын
 Айыы күүһэ түстэ.
 Тыынар тыыммар
 Күн Сүрэ иһнэ!

СЫЛАМНЫЫР АЛАМАЙ КҮНҮНЭН!

Тыынар тыыннаах барыта биһиги Ытык Танарабыт КҮН баар буолан баар. Кини сүрүн тыыны биэрээччи. Үрүҥ тыыммыт өллөйө Үрүҥ күнтэн кэлэр. Ыһахха Күн Танара сиргэ мунугаан чугаһыыр кэмигэр Күн итэҕэллээхтэр бары Күнү көрсөллөр, кинини уруйдуулар-айхаллыыллар, Күн сардагатынан арчыланаллар, араас сиэри-туому толороллор. Биһиги өрөгөйдөөхтүк ыһахтыбыт. Түмүгэр бары Күнтэн сүр күүһүн ылабыт. От-мас эмиэ чэлгийэр-чэчириир, үрүҥ тыыны ылар. Биһиги күн танаралаах омукпут. Сирдээҕи күммүтүгэр уокка сүгүрүйэбит. Биһиги ийэ куппугун иитэр сиэрбит-майгыбыт, уратыбыт, омук, киһи быһыытынан уһун тыыннаныбыт барыта Күн Итэҕэлин үгэстэрин сиэрин кытта быһаччы ситимнээх. Ити барыта Айыы итэҕэлин үөрөҕөр баар. Саха ыала – Айыы Ыала. Кини арҕаһыттан тэһиннээх Айыы хаан аймаҕа, көхсүттэн көнтөстөөх күн улуунун оҕото. Кини төһөнөн Айыы сиэрин-туомун толорор, алгыһынан салайтараан олорор да, соччонон тыыннаах буолар күүһэ-сүрэ бөҕөргүүр.

ЫАЛ СҮРЭ

Биир киһи сүрэ дьылбатыттан, төрөппүттэриттэн, аймахтарыттан, тулалыыр эйгэтиттэн тутулуктаабын иһин, биир аата биир. Айыы киһитэ бу орто дойдуга анар айыылаах түһэр. Орто дойдуга анарын булан, икки тус-туспа сүрү, тыыны, куттары холбоон, ЫАЛ диэн киһи аймах сомоҕун төрүттэбит бастагы уонна төрүт Ытык Түмсүүнү тэрийэр, оҕолонон. Толору Айыы киһитэ буолар. Толук буолар тыына улаатар, кыһамныта, кыһалҕата эбиллэр, сайдыы саҕа таһымын, үрдүүр кэрдиһин иһин хоруйдуур, хардарар ыра кэниир. Бу тэрээһин омук-омук аайы бэйэтэ туспа уратылардаах, үгэстэрдээх, суруллубатах сокуоннардаах. Ыал тэриллитэ тапталга олоҕура. Таптал улахан сүрдээх. Бу тапталга олоҕуруу киһи аймах бүтүүнэ тапталга эрэ олоҕуран түмсэн, дүөрөлэһэн олохуохтаабын туохута буолар. Биир киһи сүрүттэн ыал, аймах, нэһилиэк, улуус, Ил сүрэ үүнэн тахсар. Бары барыта ситимнээх, үүнэр, сайдар аналлаах. Ил /государство/ тэрээһиннэри барытын баар онорбут, саамай табыгастаах ыал сүрүн бөҕөргөтүүгэ турунуохтаах. Биир киһи ыал буоларга кыһаныахтаах. Ыал сүрүн – тыыннаах буолар күүһүн туохтааҕар да харыстыахтаах, араначчылыахтаах. Ыал, ийэ, аҕа уустарын аҕа баһылыктара түмсүүлэрин сүрүн төһө табан түмэллэриттэн, сатаан дьаһаналларыттан бүтүн аймах дьылҕата тутулуктаах буолар. Биһиги куппугун-сүрбүтүн, өйбүтүн-санаабытын, эрэлбитин-итэҕэлбитин кууччатын биир партия илиитигэр туттаран олорбут кэмнээх этибит. Бу ытарчалыы тутан олорбут илии ыһыктаатын кытта, туймаарыйан ылыы кэнниттэн, киһи кутун, сүрүн бэйэтэ эрэ бас билиэхтээгин өйдөөһүн буолла. Билигин кэмгэ, ыал сүрүн – ыал тыыннаах буолар күүһүн араначчылааһын, чүөмчүлээһин, бөҕөргөтүү биһиги үрдүк тэрээһиммиттэн ирдэнэр. Саха ыалын сүрэ уолбат ойбоннонуута – саха кэхтибэт кэскилэ.

Тургутурдун Ытык тэрээһин – ЫАЛ!

БЭН ИС ТҮНҮМЭХ

СЭНЭН ДЬӨГҮӨР

Уххан

1938 сыллаахтан «Кыым» уонна оройуон хаһыатын общественной корреспонденда, биллиилээх фольклорист, Сунтаар ытык кырдьаҕа Георгий Евгеньевич Федоровы кытта уонча сыл, өлчөр диэри ыкса билсэ, добордоһо сылдыбытым. Суруйсарбыт, тугу санаабытын аһаҕастык, ураты сахалыы өйдөбүлүнэн малтачы суруйар кырдьаҕас этэ. Кырдьыгы, дыңи, баары, чахчыны өрө тутара. Ол да иһин бэчээттэммэтэбэ. Киһи сөбөр билиилээбэ, өспөт өйдөбүллээбэ, умнуллан эрэр тылы билэрэ, туюх баҕарар куолутун быһааран билэрэ, дьээбэни-хообону да кэпсиирэ бэрдэ. Сэһэнэ-сэппэнэ элбэбэ, онто барыта күннээх-дьыллаах, кимтэн, хантан, хаһан истибитэ барыта биллэр. Сорох суруйууларын урут «Сахаадаҕа» бэчээттэппитим.

Тоҕо эбитэ буолла, оҕонньор миэхэ «үөһэ тэстэн» үөрэ-көтө кэпсэтэрэ, тугу барытын кэпсиирэ, суруйан ытара. Үйэ аңаарыттан ордук норуот араас сэһэнин, буолбут түбэлтэни суруйан, магнитнай лентаҕа устан, архивтарга хааларбыта. Кини элбэх сэһэнэ, кэпсээнэ, остуоруйалара араас редакцияларга, издательстволарга киирэн сураҕа суох сүппүттэрэ, сорохтор атын аатынан тахсыбытара. Сорох сэһэннэрин суруйааччыларга бэйэтэ биэрбитэ. Ол туһунан кини 80 с. туюлуутугар 1991 с. «Сахаадаҕа» суруйан, «Сиэркилэ» кинигэбэр киллэрэн турабын. Билигин кини архивыгар элбэх да матырыйаал сыттаҕа... Миэхэ ыппытара абыһах баар. Өбүгэлэр эмтиир ньымалара, ойууттар, атыыһыттар тустарынан, күчүлэйдээһин, сүөгүргээһин туһунан эңин. Олортон «Уһун Бүөтүр» диэн олоххо буолбут түбэлтэни суруйбутун бэчээттибит.

Уххан

УҦУН БҮӨТҮР

Сунтаар улууһун Түбэй-Дьаарханыгар, Ботомоойу үрөһүн унуор Чоокура диэн алааска Уһун Бүөтүр диэн бэртээхэй хоһуун үлэһит бэрдэ, аатырбыт булчут олорбут. Бэтгэх үрэх хаһас өттүгэр Ботомоойу таңаратын дьинэтэ баар эбит. Манна Иван Повернов-Сиксиллэ аҕабыт олорбут.

Уһун Бүөтүр бултаабыт булдун ыала Сиксиллэбэ биэрэн, наадатыгар атастаһан, ылсан-бэрсэн, бэркэ тапсан олорбуттар. Быһата икки ардыларынан ыаҕастаах уу тэстибэт атастыылар. Оттон аҕабыт хотуна иһэр үүтүн Уһун Бүөтүрдээхтэн ылар, онон сибээстээн Аана Сэргийэбинэ эмиз атастара.

Бүөтүр кэргэннэммитэ сылтан эрэ орто, кэргэнэ Маайа уу көнө кыыс.

Күһүн маннайгы кырпай түстэ. Бүөтүр идэтинэн сарсын сарсыарда тыалы тахсыахтаах. Кириэр диэри оттор маһа, сүөһүтүгэр сизэр ото тиэллэн бэлэмнэннэ. Маайа үс ыанньык ынахтаах, эмиз үс-түөрт кыра сүөһүлээх, онтун көрөр-истэр. Ити курдук Бүөтүр сарсыарда эрдэ туран, тыатыгар табыста.

Үгэс курдук Бүөтүр тыаҕа тахсарыгар Сиксиллэ кэһиитин киллэриэ, онно манньыйан Эһэкээн үөрүү, көмөлөһүү дии сылдыбыта да, Бүөтүр тыаҕа тахсар диэри Сиксиллэтэ биллибэтэ. Сарсыарда хойугаан кирирдэ. Маайа остуолун хомуйа сылдьар. Сиксиллэ дьинэтигэр тахсаары аан диэки баран истэһинэ Маайа ыйытта: «Баачыкаа, иһим түгэбэ ыалдьар буолан эрэр, ити туохтан буолуой?» – диир.

– Ээ, көрбүт киһи ону баҕас билиэ этэ, ити оронҥор сыт эрэ көрүөхпүт, – диэтэ.

Маайа тук курдук бөлүүн утуйбут хомулла илик оронугар баран сытта. Аҕабыт Маайа ырбаахытын үөһэ арыйда уонна ыстаанын устарыгар соруйда, улаханы абырыах киһи быһыытынан аҕабыт тас таңаһын уһулла уонна ааны баран хатаан кэбистэ. Ис ырбаахынан сылдьан, сизэбин ньыппарынан баран, Маайа иһин туппахтаан, убахтаан өр-таннары имэрийэр, иһин түгэһин тутан көрөр, эмийин убахтыыр, көүтэр санааланна быһыылаах...

– Хайыгы-ыы... Маайаа, икки хараҕа суох оҕо үөскээбит, ыарахан эбиккин, – диир.

– Айыбыын, оннук оҕо төрөөтүбүнэ иэдээн дии, ону хайдах харахтыахха сөбүй? – Маайа олус куттанан, долгуйан ыйытта.

– Ону дуо, ону ситэрэн эрэ биердэххэ харахтанар, Бүетүр ситэрбэккэ сылдьан тылаабыт, – диэн быһааран биердэ. Маайа: «Дьэ, абыраа, көмөлөс, күн-ый буол!» – диэн көрдөстө. Сиксиллэ аҕабыт ити сытыаран Маайаны икки төгүл төхтүрүйэн «ситэрдэ» уонна Бүетүр тыаттан төһөбө кэлиэхтээгин аргый ыйытта.

– Тохсунньу ортотугар кириэм диэбитэ, – диэн Маайа быһаарда.

Ити курдук Сиксиллэ аҕабыт тохсунньу ый уончатыгар диэри, киэһэ сарсыарда Бүетүр ситэр-бэтэх оҕотун харабын «ситэрэн биэрэр идэлэнэ» сырытта. Тиһэх «эмтээһинигэр» Маайа иһин өрө-таннары имэрийэн көрдөбө-биллэбэ буолан баран:

– Чэ, Маайаа, таңара көмөтүнэн оҕон хараҕа сиппит, икки харахтаах олус үчүгэй оҕо төрүүбэ, хараҕа миэнэ, мин курдук күөх харахтаах оҕо төрүүбэ, өссө мин курдук өйдөөх, үөрэхтээх киһи буолуоҕа, – диэн Маайаны олус үөртэ. Маайа туран аҕабыт суон моонньуттан кууһан, сырайын көм этин эмэ-эмэ сыллаан ньуоххайдаата уонна ыйытта:

– Оҕом уол буолуо дуу, кыыс буолуо дуу? – диэн.

– Ээ, уол бэрдэ буолуо, – диэтэ. Маайа өссө төгүл мунура суох үөрүүгэ түстэ, аҕабыт түүлэх уоһун эмэ-эмэ дэлби сыллаата. Сиксиллэ көҕүйөн, өссө төгүл бигэргэтэн «эмтээн» баран, илии тутуһан, Маайаны дэлби сыллаан-сыллаан баран, дьиэтигэр табыста.

Бүетүр булт бөһөнү бултаан, үөрөн-көтөн, Маайатын дэлби ахтан кэллэ. Улахан эһэ өлөрбүт, алта сүүстэн тахса тиингээх, мас көтөрүн ат кыайарынан ыңгырдан, быһата, улаханньык бул-туйбут. Ону баара Маайата сэргээн, үөрүү суох, оннооҕор чаайын да туруорбата. Бүетүр чаайын бэйэтэ өрөн баран ыйытар: – Бу туох буоллун, тоҕо, туохтан кыыһырабын, отун-маһын баранна дуу, аскынан быстардын дуу, – диэн оргууй ыйытта.

– Ундуччу сытһыан барангың, эн баҕас эр киһи буолуон дуо, ыксаан быһа халыкынайан, икки хараҕа суох оҕону онорбуккун, хата, баачыка барахсан ситэрэн биэрэн абыраата, онон эрэ икки харахтаах оҕо төрүүр буолла, – диэн туох дьаабы буолбутун тоҕо-хоро кэпсээн кэбистэ. Бүетүр көнө баайы киһи, тыа кэнэн кыһа өйдөөбөтүн билэр буолан аахса хайыы барбата. Иһигэр абара санаата, «өс кирибэх дьахтары ону-маны сымыйалаан, албынnaan туһаммыккын, бэйи, бэйэҕин хаспыт иингэр түһэриэм» диэн, Сиксиллэбэ төлөрүйбэт иэс баайда.

Быйыл саас аҕабыт хотуна Сэргизейбинэ Хааттыһыт Тараас диэн аатырбыт ууска суоку онот-торбут. Аҕабыт 2 буут бурдук ыһылар буолалаабын быйыл суокунан таттаран ыһар кыахтанна, урут хас да киһини наймыллаһан матыыканан табыттаран ыһан, ороскуот бөһөтүн таһаарара. Оттон Бүетүр бопһууда эрэ бурдук түһэр сир оҕолооҕо. Быйыл аҕабыт суокутун уларсан буолатын кэнэттэр санаалаах.

Биир сарсыарда Сиксиллэ аҕабыт Мааһах Кирилэ диэн ыала уолга атын сиэттэрэн, буолатын таттара сылдьар. Суокута табыллан аҕабыт үөрүүтэ сүрдээх. Бүетүр онно тийиэн, аҕабыты батыһа сылдьан, суоку суолун, үлэтин көрө таарыччы, үчүгэй да сэби хотун онотторбутун хайҕаата. Ойоһун хайҕаттаран, аҕабыт үөрөн атаҕа сири билбэт буола чэпчээтэ. Онтон Бүетүр:

– Буолабын кэнэттэрдэр, сэккин уларсыан дуо, – диэтэ.

– Бу сэби хотун онотторбута, бэйэтэ бас билэр, киниттэн бэйэтиттэн көрдөс, мин уларсарыгар тыл-өс буолан көмөлөһүөм, – диэтэ.

Бүетүр киэһэликтии аҕабыттааһар суоку туһунан кэпсэтэ табыста, аҕабыт суруксуттуу олорор буолан, кэпсэтэр солото суох. Хотуну кытта кэпсэтэригэр эттэ. Бүетүр хотунна кирибитэ, алаа-дьы тиэстэтэ охсон бүтэн, илиитин сотто турар эбит. Бүетүр кирибитигэр үөрөн сэгэс гына түстэ. Бүетүртэн бүгүһүннү эһэтин тириитин атыылаһа сатыылар да, баччаанна дылы быһаарылла илик. Хотун Бүетүрү кытта үөрэ-көтө кэпсэтэр. Бэбэхэ Бүетүр биер хонор хааны кэһи ышпы-тын иһин хотун махтанар. Бүетүр ийэбити көрө-көрө сүрүбэ биллиргэччи тэбиэлиир. Улахан, эй-энэли сылдьар эмийдээх лаппалыбыт суон дьахтары Бүетүр салҕалы-сылҕалы хам кууһан ылла уонна бокуойа суох, «сэккин уларыс, сэккин уларыс!» – киһи өйдөөбөтүнэн бүллүгүрээтэ.

– Ол тугу, тугу? – диэн хотун үрүт-үрдүгэр ыйытта.

Синигэр түспүт Бүетүр: «Мань-мань», – диэн баран, дьахтар сэбин бобуччу тутан баран, илигирэппэхтээн ылла. Дьахтар: – «Кэбис, кэбис, сүрэ бэрт», – диэтэ.

Бүетүр быыс курдары аҕабыкка үөгүлээтэ:

– Баачыкаа, хотун сэбин уларсыбат!

– Уларыс, уларыс, алдьаһа суоҕа! – диирэ иһилиннэ. Хотун өйүгэр Бүетүртэн көрдүүр эһэлэ-рин тириитэ көстө түстэ уонна кэпсэтии баран итинник көнүллээтэҕэ диэн, күөх даба туруусугун устан, остуол үһэ тахсан, ырбаахытын үһэ тардыһа, дьаара дьырылыы түстэ... Бүетүр хотун үрдүгэр ыттан, халлырбатан, халыкынатан барда. Хотун икки атабын өрө тэбэн баран, чыпчы-рына-чыпчырына өрүтэ анныалаан барда. Бүетүр манньык дьахтарга аан бастаан түбэһиитэ. Дьахтар хабырына-хабырына анныалыра өссө күүһүрдэ, Бүетүр уллуруга кэлэн, дьэ, түһэрэн эрдэҕинэ аҕабыт бу диэки кэлэн иһэр тыаһа иһилиннэ. Бүетүр сэбин сулбу тардаат, ууллуругун

таммалаппытынан ыстаанын иһигэр бүк-тах анһан кэбистэ. Хотун аһайа хоп-хойуу кэлбит, туруусугун миискэ иһигэр тутан баран, умса уурда, абылаан сынахтыыр, хата, үспүөйдээн бүтүлэр... Сиксиллэ киирэн:

– Хайа, Бүөтүр, хотун сэбин уларыста дуо? – диэтэ.

– Уларыста, уларыста, улахан, улахан диэн баһыба! – диэн баран тахсаары турдабына, аҕабыт, Бүөтүр уллуруга уонна ойоҕун аһайа остуолга таммалаабытын көрөн, бу туох тоҕунна? – диэн ыйытта.

– Ээ, ити алаады тиэстэтигэр кутаары, сымыты төлө тутан тохтум, – диэн ойоҕо быһаарда.

– Оокте паарин! – диэт аҕабыт кириэс охсунна уонна сөмүөтин бүк туттан, били тохтубуту сотон ылан, салаан ньолоорутан кэбистэ. Бүөтүр өссө төгүл баһыбалаан баран, тахсан баран хаалла.

Итинтэн ыла хотуннаах Бүөтүр чугас доҕордуу буолан, дьаарай көссүү буолбуттар.

Маайа кыыстаммыта, икки харахтаах, буспут моонньоҕон курдук хап-хара харахтаах, Сиксиллэ хаана ханан да умһамматах. Бүөтүр Сиксиллэҕэ баайбыт иһин сити курдук ситиспит.

§ Бу сэхэни 1956 с. Түбэй Дьаархан ытык кырдыаҕаһа, 87 с. Көбөнньүчүрэп Бүөтүр Баһылайабыс сэхэргээбитэ. Маны сорох кырдыаҕастар: «Оҕонньор бэйэтин урукку сырыыларын суруттарбыт», – диэн кыллаллар. Суруйда фольклорист Г.Федоров.

БАЛЛАХ МЭХЭЭЛЭ

(Фольклорист Г.Е.Федоров матырийаалларыттан Уххан бэчээккэ бэлэмнээтэ)

Болонтой уола Баллах Мэхээлэ кэргэнэ өлөн тулаайахсыйбыта ыраатта. Ойох көрдөһө да сатаабат. Сыччыка диэн тобус саастаах уол оботун бэдэрэччиттэргэ кыбытан, көмүстээх Тайбаа илдэ киирэн, үлэлээн үп-харчы өлөрө барда. Урут бэйэтэ хаста да сылдыбыт сирэ буолан, Бодойбо куоратын биес тарбаһын курдук билэр, онон мунааһа суох сылдыар.

Саһа тийбит киһиэхэ Сыччыкаҕа бу дойдуну интэриэһиргэтэрэ диэн сүрдээх. Киниэхэ барыта сонун, дыкты.

Киһэликтии куоракка киирэн бастайаалаһа баран истэхтэринэ, Сыччыка көрдөһүнэ, биир дыһаһа араастаан киэргэммит дьахталлар, эр дьоннор киирэн-тахсан аалыннаһаллар эбит. Куорат дыһаһа-уота, дьонно-сэргэтэ уолчаанна барыта хартыына курдук буолан көстөр. Күп-күөһүнэн көрбүт антах харахтаах, бэттэх сылдыар улахан муруннаах, атын, хаһан да билбэтэх сыттаах дьонно кэлэрэ-барара кини көрдөһүнэ хоп-хойуу. Сыччыка кинилэри одуулаһа иһэн, дьонно кэтиллэр, ардыгар баһанаһа сааллар.

— Аһаа, ити антах харахтаах, бэттэх муруннаах туох дьонуй?

— Тоойуом, ити нуучча диэн омуртар.

— Ити дьон биһигини өлөрүөхтэрэ суоһа дуо? Тугу аһаан сылдыалара буолуой?

— Суох, тоойуом, ити дьон биһигини өлөрбөтөр, аһылыктара эмиэ биһиэнин курдук, килиэп, эт, арыы эһин.

— Ол килиэп диэн туох аһылыгый, эн сиэбитин дуо? — уол эбии ыйытар.

Онтон баран истэхтэринэ кыһыл эриэн хаатынкалаах олус мааны нуучча дьахтара ааста.

— Аһаа, ити туох дьахтарый?

— Ити нуучча хотуна, — аһата быһаарда.

— Аһаа, ити мааны хотун ииктиирэ, саахтыыра буолуо дуо? — уол эмиэ ыйытта.

— Олус да ыйыталаһан эрэбин, түксү, мэнээх саһарымаһый, тоойуом, ити хотун ииктээн-саахтаан буоллаһа дии, киһи буолбат дуо, — диэтэ аһата.

— Эн били Татыйыыс ыстаанын устан баран, үрдүгэр тахсан мөхсөрүн курдук, ити дьахтар үрдүгэр тахсан мөхсүбүтүн дуо? — уол эбии ыйытар.

— Суох, суох, түксү, — аһата салдыбыттыгы быһаарда.

— Аһаа, ити хотун Татыйыыс киэнин курдук ииктиирэ бытыктаах буолуо дуо? — уол аһатын көс-сүүтэ Татыйыыһы синиэн көрбүт буолан, эриһэн ыйыта истэ. Аһата кэмсинэ санаата, оҕобор көрдөр-бүтүм ити баар, кистээн да көссүүлэһиэххэ баара уонна оннук-оннук диэн дьүрүтүн эппиэттээтэ.

Бу баран истэхтэринэ сыгыннаах дьахтар ойуулаах улахан дыһаһа аастылар. Сыччыка тохтуу түһэн, ити дыһа ойуутун бэркэ синиэн көрдө уонна сүүрэн кэлэн аһатыттан ыйытта.

— Аһаа, ити туох дыһаһа?

— Тоойуом ити оҕо онгорор дыһа, — диэтэ аһата.

— Аһаа, эн миһигин манна онгорбутун дуо? — уол бэркэ дыктиргээн ыйытта.

— Суох, суох, — аһата салбан да барда.

— Ээ, оччоҕо били, Татыйаас үрдүгэр мөхсөр сиргэр дуо? — ити ыккардыгар бастайаалара кэлэн онно киирдилэр. Мэхээлэ сүгэһэрин устан баран, тоойуом, маһы көрөөр, мин хонор сиргэ сурук ыһаам, диэн баран суруктаах аанна киирдэ. Уол ситэри хоруйу ылбатах бэйэкэтэ, барытын билэ-көрө охсор батарбат баһатыттан «оҕо онгорор» дыһаһа тэбиннэ.

Мэхээлэ сурук ылан тахсыбыта, уола суох. Балаһа буолан баран уола хараһын сүрдээхтик дьиһиэргээбиттии көрөн киирэн кэллэ.

— Хайа, бу ханна сырыттын?

— Аһаа, оҕо онгорор дыһаһа киирэ сырыттым, биир нуучча биир улаһыын-улахан дьахтары онгорон бүтэрбит, олох маска төнкөтөн баран, кэнниннэн ат сэбин курдугунан сим да сим буола турар, онно туох эрэ халлыргы, били эн Татыйааска тыһаһарын курдук тыһастаах, эн баран көрбөккүн дуо? — диэн өссө ыңырыһаах буолла, уола.

Мэхээлэ оҕонньор кымыс иһэн холоучуйан олорон, ити курдук былыргы олоһун түгэниттэн кэпсиир буолара.

1991 с. Сунтаар.

ДЫКТИ УОЛ ЭТЭ

«Дыкти уол этэ», – диэн Семен Трофимович Николаев өлүөр диэри умнубакка уос домоҕо онгосторо. Ол төрдө маннык.

Саһар үрээр Ынах Бастаах диэн балачча улахан күөл баар. Ол арҕаа баһыгар Ымыы көрдүгэнигэр күөнэх уонна мунду балык бэркэ тохтоон сайылыыр даҕаны, кыстыыр даҕаны. Манна Ымыы оҕонньор сайынын туулаан, кыһынын куйуурдаан күөнэх, мунду бөҕөтүн хостуура. Мундун мас үтөһэҕэ үөлэн, ыалдьыттарыгар күндүлүүр. Ордук кыра оҕолору күндүлүүр.

Ымыы оҕонньор бараммат-хороммот сэхэнин, остуоруйатын истэн, үөлүллүбүт мундуну то-то-хана сиэн, Ымыы оҕонньортон күн арҕаалыы илигинэ тахсыллыбат этэ. Кини төрөппүт үс оҕолоро обургу буолаат өлөн хаалаахтыыллара, оҕонньор эрэйдээх олус оҕомсоҕо, оҕолор кэлбэтэх-тэринэ тэһийбэккэ буолаахтыа, элбэх оҕолоох Сааба диэн ыалга тахсан оҕолорго сэхэргээн, остуоруйалаан күнүн монгуура. Ымыыны оҕо эрэ барыта таптыыра. Ардыгар оҕолору илдье киирэн, көрдүгэнигэр туутун көрөн, күөнэх, мунду бөҕөтүн хостуура, ону астааннар, то-то-хана сиэннэр, күн уһунун-кылгаһын билбэккэ аһараллара.

Ымыы быраатын уола Тулайах хоһоно диэни иитэн, Ынах Бастаах күөл хоту кэриитигэр балаҕан дьэини, биэс-алта сүөһү киирэр холбуу хотонноон тутан биэрбитигэр ыал буолан олоҕорута өр буолла. Сэмэн уонна Өксүүннэ диэн уоллаах кыыс оҕолоохтор. Итинтэн чугас Батыгыраан өтөбүн хоту кэриитигэр отучча киһи унуохтара бааллар. Сорохторо лаппа эргэрбит, кириэстэрэ охтубут, сорохторуттан харыйа, талах үүммүт. Маны «Энээр киһитин унуоҕа» диэн ааттыыллара. Бу унуохтар билигин да бааллар.

Алта-сэттэ саастаах Сэмэн уолчаан, дьэтиттэн көстөн турар бу киһи унуохтарыгар кэлэн соҕото буон оонньуур идэлэммитэ хайыс да сыла. Оонньуохха ото-маһа олус үчүгэй.

Сэмэнчик оонньуура сүөһү сыҕайын (бэрбээкэйин) унуохтара уонна сүөһү бөдөн муостарын талан, быраҕар онгостор. Киһи унуохтарын үрдүгэр сыҕайдарын туруоран баран, муһунан туура быраҕа оонньуур эбит. Ардыгар бүтүн киһи унуохтарын ыал гынан, оонньуурдарын онно ууран, ыалга сылдыар киһи быһыытынан киһилии кэпсэтэн айаҕа хам буолбат. Ийэтэ Мааппа «киһи унуоҕар оонньоомо, абааһы кэлиэ», – диэн буйаарын уол истибэт.

Сэмэн эһэтигэр Ымыы оҕонньорго тахсан үөлүллүбүт мундуну то-то сиэн баран, биир үтөһэ мундуну ыһык ылан киһитин унуоҕар кэлэн, оонньуурун киһи унуоҕар ууран баран, сыҕайын унуоҕунан оонньуур. Өр оонньоон баран дьэитигэр киирэрэ чугаһаабытын кэннэ, мундугун сиэри барбыта үтөһэлээх мундута ханна да суох.

«Мин эйиэхэ уурбаппын, эн куһаҕан эбиккин», – диэн барар. Сэмэн сити курдук аҕалар ыһык мундута хайа да киһи унуоҕар уурбутун иһин сүтэн хаалар буолла, ханна сүтэрэ, туох ылара биллибэт.

Сэмэн таба бырахпакка турар сыҕайын эмискэ биир муос түгнэри көтөн ааста уонна бэс чаччы-кытын санатын курдук саҥа чачыгырыы түстэ. Сэмэн абарбыттыы кэннин хайыһан көрбүтэ, кинини курданынан бадахтаах кыра унуохтаах, түүтэ дуу, таҥаһа дуу биллибэт кугас таҥастаах, лэ-бирбиккэ дылы кугас баттахтаах уолу маарынныыр оҕо ытыһын таһына-таһына күлэн чачыгырата турар эбит. Сэмэн куттаммата, абаран, биир сыҕайы киһи унуоҕун үөһэ ууран баран быраҕан, эмиэ сыһа бырахта, били уол туура быраҕан түһэрэн баран, ытыһын таһына- таһына күлэн чачыгыратта. Сэмэн куттаммат, «дыкти уол» диэн сөҕөр эр. Ити курдук икки уол алта-сэттэ киэһэ оонньуулар. Ол эрэн Сэмэн аҕалар ыһык мундута сүтэрин курдук сүтэн иһэр. Дыкти уол аһыра биллибэт.

Сэмэн үөлүллүбүт мунду сии олорон эһэтиттэн ыйытта: «Миигин кытта биир дыкти уол оонньуур, ити туох буолуой?». Ымыы оҕонньор сиэниттэн Дыкти уол таҥаһын-сабын, быһыытын-таһаатын, төһө улаханан сиһилии ыйытан баран, «өтөх иччитэ буолуо» диэн быһаарда уонна мин оонньуур онгостор биэриэм, ону оонньуу сылдыан өйдөспөккө бэргэһэ курдук бүлгүнүгэр диэри батары баттаан кэбиһээр» – диэтэ. Эргэ туу сүрээтин көтүрэн ылан, уолун бүлгүнүгэр кэмнээн сарбыйан баран, хайдах гыныахтаабын хос эттэ.

Сэмэн тийдэбинэ «дыкти уол» киэһэликтии баар эрэ буолан хаалар, хантан кэлэрэ биллибэт.

Сэмэн туутун сүрэбин бэргэһэ курдук төбөтүгэр ууран, оонньуур сиригэр тахсан оонньуу сырытта, уола эмиэ баар эрэ буолан хаалла. Киһи унгуовун ойгоһонугар оонньуу олорон, туутун сүрэбин Дыкти уол төбөтүгэр кэтэрдэн баран, бүлгүнүгэр диэри саба баттаан кэбистэ. Уол чачыгыры-чачыгыры өтөх ортотугар сытар даң онкучабыгар сүүрдэ уонна ункучахха киирэн сүтэн хаалла.

Сэмэн, дьэ, куттанна уонна дьизитигэр таарыйбакка, эһэтигэр сүүрэн тийэн туох дьайаан буолбутун кэпсээтэ.

Ымы оюнньор хаппыт от кыбынан буор хаһар хоруурун ылан, Сэмэни батыһыннаран, Батыгыраан өтөһөр тийэн, Дыкти уол сүппүт даң ункучабын кырсын ыраастаан, кутуйах хооронун курдугу булан, хаппыт отун симэн, абырбал эбии чохчолоон уматтылар. «Эн да буолларгын кэһэйэр инигин», диэн оюнньор улаханы ситиспит киһи быһыытынан бэйэтин кытта кэпсэт-кэпсэтэ дьизэлэригэр бардылар. Сэмэн бэттэх дьизитигэр хаалла, эһэтэ дьизитигэр ааста.

Итинтэн үс хонон баран Сэмэн хаанньары таттаран, икки харабын тиэрэ көрөн, тыла суох күүскэ ыалдьан хаалла. «Киһи унгуовар оонньоомо диэн буйа сатаммыта да, истибэккэ ити айылаах оҕом хотоку дьүһүлөннэ» – диэн Мааппа уолун аһыйан, айманыы бөһөтүгэр түстэ. Аны туран аҕата Хоноһо «эн оччо көрө-көрөбүн дэлби таһыйан аҕалбакка, оҕобут хотукуну өлөр-өлүүгэ сиэттин» – диэн ыты-ыты уолугар саба түһэ сытан, бокуойа суох ытыгы сытар.

«Тооруом, сибиэннээх сиргэ оонньоомо, былыр ити өтөх дьизэтэ бүтүн эрдэбинэ, ити эбэ иччитэ күөх эбириэн оҕус буолан тахсан сайынны куйааска сөрүүкүүрэ үһү диэн кэпсииллэрэ» – диэн кырдыаас эдьийдэрэ Муччуку Мотурууна ыты-ыты кэпсээтэ. Ымы оюнньор уот уурбутун туһунан истэ, билэ иликтэр.

«Хоноһо уол оҕото чокуттаран ыараханлык, тыыннаах эрэ сытар үһү» – диэн Саһар илин ыалларыгар ыарахан, курус сурах тарҕанна. Сэмэн бииргэ оонньуур доҕор оҕолоро ону истэн аһынан, ыты-сонгуу элбээтэ.

Сүөдэркэ Маайа диэн табаарыс кыһынынын Сэмэни көрсө Хоноһолооххо бардылар. Сэмэн эрэйдээх сырайа сөрүөччү тардан хаалбыт, икки харабын үрүнүнэн көрөн сытар; сырайа кумаабы курдук кубарыйан хаалбыт, ынырык көрүннээх уол сытарын көрөннөр Сүөдэркэлээх Маайа ытаһа тураллар. Сэмэн ону истэр быһыылаах, төбөтүн хамсата сатыыр, дьоодьоччу тардыбыт уһун эмиэ хамсата сатыыр да кыах суох, саһара сатыыр эрэри, саһата тахсыбат быһылаах.

Тоҕус уонуттан тахсыбыт кырдыаас эдьийдэрэ Муччуку Мотурууна абырвалынан оһобун оттон баран, хара кылы субуйан ыла-ыла уокка далбааты-далбааты: «Быар быһаҕастарга быгылаамаң, бэттэх гына охсун даа» – диэн кылын быһыта тарда-тарда уокка быраҕаттыыр. Сүөдэркэлээх Маайа итини көрөн турбахтаан баран, ыты-ыты дьизэлэригэр төнүннүлэр. Итинтэн ыла Сэмэн доҕор оҕолоро кэлэ-кэлэ Сэмэни аһыйан, ытаан-сонгоон төннөллөр.

Сэмэн күһүөрү балаһан ыйыттан ыла үтүө буолан, күөлү кытытыгар тахсан ат дулбаа олоорор буолла. Эһэтэ күөнэх буһаран, мунду үөлөн киллэрэн аһатан бүөбөйдиир.

Сэмэн улам үтүөрэн, ыалларыгар сылдьан, доҕотторун кытары оонньуур буолла. Аны Энээр киһитин унгуовар сылдырын тохтоҕто.

Ити курдук Семен Трофимович Николаев «дыкти уолу» кытта оонньоон, былыр өлө сыһан турар. Ол эрэн сырайа көнөн баран, уоһа кыайан көммөтөҕө, көрөрө мөлтөөн, улахан алаа буолбута.

Киһи эрэ барыта өтөх иччитин муодалааннар ити буолбута дииллэрэ.

Сэмэн улаатан баран ликбизскэ үөрэнэн, колхуоһунай тутуу куурсугар үөрэнэн, «Кыһыл кэккэ» колхуоска бэрэссэдэтэллээн бэртээхэй үлэһит, хаһаайыстыбанньык буолбута. Эт тириэһигэр үлэлээн, биэнсийэҕэ тахсыбыта, бастыннар кэккэлэригэр киирэн, махтал-хайбал үрдүгэр сылдыбыта.

Кирдьик даһаны, киһи дыктиргиир уола Сэмэннэ түбэһэн, аргыс буола сылдыбыта эриэк-кэс түбэлтэ этэ.

1967 с. бэс ыйа. Сунтаар. Фольклорист Г.Федоров матырыйаалынан
бэчээккэ бэлэмнээтэ Уххан.

ОЙОХ АЙДААНА

(фольклорист Г.Е.Федоров матырыяаалын бэчээккэ бэлэмнээтэ Уххан)

Сунтаар улууһун кулубата Егор Николаевич Попов – Арынах Кулуба, Арыылаах, билингитэ Арынах Арыылааһар байан-тайан, аатыран-суолуран олорбута. Ол сағана Хочо улууһа Сунтаартан араба илик, билингити Сунтаар оройуонун кизэбинэн олороро.

Арынах кулуба Кугдаар нэһилиэгиттэн Тамык кыыһа Хохолдьуйар Өрүүнэ диэн толугу улахан дыахтары ойох ылан, ыал буолбута өр буолла эрэри, оҕолоно иликтэр. Ону баара кулуба оҕоломмотун туһунан кэбэжэстик быһаарар: «Ойоҕум көссүүтэ элбэжэ бэрт, онон олус элбэхтик кынаннар ииктэтэн кэбиһэллэр, ол иһин оҕоломмот», – диир. Оттон ойоҕо дьүөгэлэригэр: «Эрим эмиһэ бэрт буолан, уллуруга убаһас, имэнэ тымныы, хаһан да оҕону онорго суоҕа», – диир. Оҕоломмот биричинэлэрин итинник быһаараллара үһү.

Арынах Хочоҕо Хомустаах диэн сиргэ олохтоох Угаар кинээс кыыһа Мария Угаровна диэн 17 саастаах кыыска иирэн хаалар. Ол сағана бэргэһэлээх ойохтон араҕы сокуонунан бобуулаах эбит. Оттон дыахтар эрин сирэн барар буоллаҕына, хара таҥаһы таңнан, сааһын тухары таңараҕа үнэргэ уураахтанар эбит, оттон эр киһи ойуун араарар эбит буоллаҕына ханнык да хаарчахтааһынча тиксибэккэ, судургу араһан эрэ хаалар эбит. Ол оннугар баай ылбакка дьийтэн тахсан биэрэр.

Арынах 17 саастаах кырыллыбытынан кыыһы ойох ылан, эдэр сааһын эргиппит үөрүүтүгэр Угаар кинээскэ куортугун устан биэрэн, кулуба онордо. Угаар кинээс кыыһын ынахты атастаһан, кулуба солотун тутта. Арынах буоллаҕына атыы-сулуу биэрбэккэ, уруу-сыбаайба тэрийбэккэ кынныттан сыарҕалаах ат эбии ылан, икки атынан Маарыйатын көһөрөн-күккүрэтэн дьийэтигэр кэллэ. Кырдыаас ойоҕо Өрүүнэ тэһин тутар кэриэтэ эдэр кыыһы сизтэн киллэрэн, утуйар хоско киллэрдэ, бэйэтин утуйар таҥаһын көтөҕөн таһааран, хамначчыттарыгар дьуккаах-таста. Маарыйа таҥаһын Холотто диэн чаһар дыахтар киллэрэн Өрүүнэ оронугар онорон кэбистэ.

Өрүүнэ ас бөҕөнү астаан, остуол мунгунан тардан кэбистэ. Дьийэҕэ баар дьон бары мустан, аһаан чалларыыннаан бардылар. Биир да киһи сангарбат. Саҥа хотуннарын эвэрдэлиир киһи суох. Эдэр кыыһы сүгүннэрэн кэлбит Арынах саңата суох аһаан чалбааттыы олорор. Ортолугу аһы олорон, Өрүүнэ тыл көтөҕөн, дьэ, сангаран-ингэрэн барда. Бастаан эдэрдэри эвэрдэлиир, кыыһы уураата-сыллаата онтон тыла-өһө хойохтоһон барда:

– Хатырык уот, мунгур турба, убаһас уллурук, ирбэтэх имэн, эдэр кыыс кэскилин кэбиннэрэн, дьылбатын түннэрэн ойох ыланнтын, умсары онгоһуулааннтын, оҕо диэн аһыммакка, түүнүгү түбүккүн эрэ түөскөр тутаннтын, кэнчээрини кэбиннэрдэбин ити. Ити түннэри дьылба-ламмыккын төрдүн-төбөтүн билэбин дуо?! – диэн оҕонньору түүрэ-хаайа этэ олордо. Итиниэхэ эбии Өрүүнэ диэки буолан ким да тыл көтөхпөтө. Ити курдук түн-таң аһааннар бүттүлэр.

Кирдык даһаны, Арынах атыыр оҕуһу таңнары туспут курдук толугу улахан, хаантаар ыйааһынча 12 бууту үктээбит, биир саһаан үрдүктээх улуу кырдыаһас. Оттон Маарыйа чурукунайбыт сытыы, хатынгар кыыс, эрин ыстаанын иитинэн эрэ сылдыар үрдүктээх. Итинтэн сылыктаахха «дыахтар дуулаһа атыыр оҕус саҕа ыйааһыннааһы уйар, дыахтар сэбэ икки, оҕус мунна икки тэн тулуурдаахтар» диэн өс домоҕо кырдыктаах эбит диэн түмүктэнэр.

Итинтэн ыла Арынах өһүрэн, Өрүүнэни хайдах суох гынар суолу тобула сатыыр. Төкүнүк Саабаны көрдөһөн көрбүтэ киһитэ буолуммат. Чууку уонна Холотто диэн чаһар дыахталларынан, хайа эмит албаһынан «суох гыналларыгар» көрдөһөн көрбүтэ эмиэ табыллыбата.

Мунгур уһугар тийээн, ойуунунан сизтэр санааны булан, Хочо сириттэн Бобунай диэн аатырбыт сизмэх ойуун баарын ыңыран сизттэрэ сатаабыта эмиэ табыллыбатах. Бобунай ойуун маннькы быһаарбыт: «Бу дыахтар кутун-сүрүн хайа да бэйэлээх таба харбыа суох, арай ойууннаах удаһан икки буолан көмөлөөн дьалбыйдахтарына хайыахтара эбитэ буолла, Өрүүнэ Айыы хаантан айдарыылаах эбит», – диэн буолбут.

Итинтэн сааһыары муус устар саңатын диэки, Бүлүүгэ Бөрөлөөх диэн аатырбыт сизмэх ойуун

баарын истэн, ону ажалан иһэн, Ньурбаттан Ситимнээх диэн улуу сиэмэх удааны холбуу ажалан, Өрүүнэни ньалбаттаран көрүүхтээх. Олору ажалты Төкүнүк Сааба барбыт.

Биир кизэ ыар, нүхэр хонохолор анган-бохтон тийэн кэллилэр. Өрүүнэ күнэ быстара, күһэнгэтэ туллара ыган-гүүрэн кэллэ эрээри, хаанын хамсаппат, холку. Оттон Арынах ойууннаах удааныгар илэмэ-салама түһэн, хайдах сиэхтээхтэрин сиһилии кэпсиир быһыылаах. Саалаҕа хорвойон олорон кэпсэтэллэр. Ойууннаах удаан биэс уоннууларыгар тийэ илик дьэттэригэр сылдыар дьоннор эбиттэр.

Эдэр ойох аһы астырыҕа үөрүйэҕэ суох, ас астааччы, бэлэмнээччи Өрүүнэ. Төһө даҕаны ойууннаах удаан бу кизэ киини бөрөлүү хайыта-тырыта тыгытактара буоллар, Өрүүнэ долгуйбута көстүбэт. Кизээнни аһылыгы остуол хотойоруна тарта, арыгы туруорда, сүдү ыалдыттарын ыгырда уонна маньык диэн тыллаах буолла:

– Күндү ыалдыттарым, чэйин эрэ, күнтэн көтүтүөх күндү хонохолоруом, аттанар аһалык, көтөр көңсүү, кэриэс ас, көтөҕөн кэбинизбин, кушпун-сүрбүн тутаргытыгар күүс-уох буолуохтун! – диэн баран хантас гыннарар. Дьизэлээхтэр Өрүүнэни аһынан, сонгуоран олорддулар. Оттон эдэр ойох хайдах эрэ үөрбүт-көппүт курдук кэлэрэ-барара биллибэккэ биир кэм элэгэлдьийэн олоordo.

Арынах буоллаҕына Өрүүнэ эрэйдээҕи ойууннаах удаана булгу кыайалларыгар эрэммиттии, сырайа-хараҕа сырдаан, чэлбээрэн олоordo. Ханас диэки ытаһан сынырҕааһын элбээн ээр.

Остуол хомуллан, оҕонньоттор тымтык тыыран холумтанна куттулар, оһох уотун сөвүрүттүлэр. Дьэлтэрии Дьэкиим ойуун дүңгүрүн, Ханхачах Сэмэн удаан дүңгүрүн охсон дьүрүһүтэн көрө-көрөлөр оһох иннигэр далбаатаналлар. Төкүнүк ыңгыр икки буутайын киллэрэн быыс тумсугар ойөннөрү ууран баран, ханас илии таһынан муостаны минньиктээн баран, буутайдарын кэккэлэччи уурталаатылар. Өрүүнэ тахсан: «Миигин ханна олордобут?» – диэн ыйытта.

«Манна олор» – диэбэтилэр. Өрүүнэ ынахсыттар дьизэлэригэр тахсар модьобоҕо быар куустан баран олоруна кэбистэ. Ойууннаах удаан дүңгүрдэрин охсон дьүрүһүтэн, араастаан кутуран энэлийэн бардылар. Кырыы саҕаланна. Өрүүнэ кыһаммат, сүөргүлээбиттии мичээрдээн ыла-ыла олоordo.

Ойууннаах удаан ортолугу кыыран иһэн тура экирээт, олоordo Өрүүнэ төбөтүн оройугар үөгүлээн бааһынатаат, хотонно ыстаннылар. Балачча саҕа иһиллибэтэ. Онтон удаан саҕата: «Хайа, сүрэ бэрт, нойо-о-он, сүрэ бэрт буолаарай» диір саҕата иһилиннэ. Оттон ойуун саҕата:

– Хайа хотуо-о-й, туох буолуо-ой, – диэтэ. Балачча саҕа тохтоон баран, кыһааннарын тыһа кылырҕаан барда.

– Хайа, ноколоор, күүстээх үөрү тутан угнулар быһыылаах, – диэн Дьэлтэрийин ыгылыталаата. Тымтыгы сыһа-халты уматаннар, Арынах хотонно киристэ. Көрбүттэрэ, ойуун удааны күкүүргэ тайаннаран баран, кэнниттэн оҕустуу бата турар эбит. Дьон киирээтин кытта ойуун кэптуонан барда:

– Көңүрэйгэ күрэммити күйэр уһукпар тийэн эрдэхпинэ, хаппахчыга хаайан харбыыр уһукпар тийибитим кэннэ, харах бэстээхтэр киирэннэр халты харбаттахтарын абатыан!!! – ойуун сэбин сулбу таһыйан ылан, ыстааныгар симиннэ.

Арынах айдаан бөбөгүн тарта. Ойууннаах удааны кырбаталыы сыһан, хотонтон үүртэлээн таһаарда уонна Төкүнүккэ сорудахтаата, сибилигин хантан кэлбит сирдэригэр илдьэн түһэртээн кэбис диэтэ. Аатырбыт ойууннаах удаан Арынах ойуун кыайан сиэбэккэлэр, сэттэринэн оонньооннор, ити курдук саакка түһэн бараллар.

Аны Өрүүнэни Арынах хайдах да гынан өлүү суолун буллара суоҕун билэн, эйэ быһытынан кэпсэтэн, баайын төбө тырыбыт аһаарын биэрэн, дойдутугар Кугдаарга көһөрөр эрэ суола хаалар. Биір сарсыарда Арынах Өрүүнэни хас да дьүөгэлэрин, үчүгэйдик саныыр хамначчыттарын кытары ыныран кэпсэтии буолла.

– Дьэ, Өрүүнэ, эн биһики олохпугун салҕаан, ыал буолар дьылҕабыт уурайда. Онон үгүс элбэх ииссэнэ, муна-таҕа суох сүөһүбүт аһаарын ыланчын, бэйэн мунһа сылдыар баайгын тийэтирэн, сүөһүгүн үүрдэрэн, дойдугар-дьоннор ытабын. Эн билигин да эдэргин, мин курдук саҕа олохто тэрин, кэскиллээх кэс тылы ылын, – диір.

Өрүүнэ дойдутугар тийэн олордобуна, Токос огдообо баайа биэс уончалаах Тэптиргэ уола Сааба Тарааһап диэн киһи ойох ылан, баайга баай киирэн, сис баай буолан олоролор. Өрүүнэ түөрт уол, үс кыыс оҕоломмот, толору дьолломмут.

Оттон Арынах эдэр ойоҕо аҕыйах сылынан кыаммат буолуор диэри уойбут. Биір да оҕону төрөппөтөх, хотун Айыһыт бэттэх көрбөтөх. Кумахха ииктээбит курдук кураанах хонуктар ааспыттар. Арынах биір да оҕото суох хаалахтаабыта.

1991 с. Сунтаар. Г.Федоров.

ӨБҮГЭЛЭР ЭМТЭНИЛЭРЭ

(Фольклорист Г.Е.Федоров матырьяалларынан бэчээккэ бэлэмнээтэ Уххан)

I

Георгий Евгеньевичтын көрүстэхпитинэ ойууттар, удааттар, эмчиттэр, аатырбыт дьон сырылары, араас дьибэлээби, дыктини кэпсэтэрибит. Кини кэпсиирэ. Барытын сурукка тис диirim. 1991 с. сайыныгар мин көрдөһүүбүнэн «былыргы өбүгэлэрбит хайдах, тугунан эмтэнэллэрэй», «өбүгэлэрбит хайдах олоруттарай» – диэн олоххо буола сылдыбыкка олобуран суруйан ыппыта баар. Сорожо кинигэтигэр кирибитэ быһыылааба. Суругар Георгий Евгеньевич манньк кирии тыллаах:

– Мин Бүлүү фольклорун чинчийбитим 52 сыл буолла. Ол иһигэр 13 сайын археологическай экспедицияларга сылдьан, Бүлүү муоратын унуордаан, хоту өттүн Марха өрүс баһынан Моркуоку диэн салааба тийэттээн, киэн далааһыннаах айанныары сылдыбытым.

Н.Д., И.Д. Архиповтар уонна И.В.Константинов, А.И.Гоголев экспедицияларигэр сылдьан, наука улахан арийылары онортуурбут. Тыыннаах ат көмүктээхтэри, Бүлүүгэ ынах, сылгы сүөһүлээхтэр кэлиилэрин курдук бөдөн уонна улахан суолталаах арийылары онортуурбут. Нелит холобурдарын бэрт элбэби арийталыырбыт. Итини сэргэ этнографическай үлэлэргэ кыттан, наука эйгэтигэр улахан үөрэби барбыппынан дьоллоохпун диэн киэн туттабын.

Бүлүү топонимикатыгар балачча кыттыылаахпын. Ону Багдарыын Сүлбэ таарыйан, мин ааппын ахтыбыт кинигэлэринэн туоһулатабын. И.Г.Березкин, Н.В.Емельянов кинигэлэригэр аатым кириитэ мин научнай суолбун сырдаталлар.

Отгон фольклор матырьяалларын хомуйуубун «оччо-бачча» диэн холоур кыах суох, ол курдук элбээтэбэ.

Билигин сахалыы эмтээччилэр (отоһуттар) элбээн эрэллэриттэн үөрүүм улахан. Ол иһин өр сылларга чинчийбит үлэбиттэн сурукка таһаарабын.

Саха омук күүстээх-уохтаах эмтэрэ эбии күүскэ сайдыабын, медицинскэй наукаба баай кылаат буолуобун, саха омук маннайгы коммунистара, комсомолецтара уонна актыыптара саба үктээбиттэрэ.

Ойууттары, удааттары, отоһуттары эстэлээн, куластарын бысталаан, үөрэнэр оҥолорун оскулаттан үүртэлээн, дүһүрдэрин, танастарын уоттатаалаан, отоһуттары кытаанахтык боботтоон, аһабыттары эстэлээн, кулаак онортоон, олус дьиикэйдик сыһыаннаспытара.

Ол туһуттан саха омук илдьэ кэлэн испит итэҕэл сүтэн, сирэ-майгыта уларыһан, атынна суураллан, өйдөбүлэ убанан барбыта, ол түмүгэр билинни ыччаттарбытын түгнэстигэс түстээтибит, сахалыы сайдар кэскилин саарбахтаатыбыт. Саха омукка инникигэ тирэх буолар уруккубутун билиэхпитин наада.

Мин бу үлэм отоһуттар элбээтэхтэринэ, медицинскэй наука сайдан истэҕинэ сорожун эмэтин туһаба таһаарыахтара диэммин сурукка киллэрдим. Итини сэргэ сахалар эмтэммит эмтэрин суолун-иһин сырдатар историята буолаарай диэммин эмиэ. Онон инникитин манньгынан дьарыктанар эмчиттэр айар үлэлэрэ күүскэ сайдан, саха омугун өлүүттэн-сүтүүттэн эбии быһааталлар диэн сырдык ырылаах баһалаахпын!

*Георгий Федоров. Атырдьах ыйын 13 к. 1991 с.
Сунтаар с.*

Иитии эмэ

Мин 80 сааспын туолан 90-мар үктэнэн олорубун. Ыраахтааҕы былааһыгар төрөөбүтүм. Абааһы да, таһара да итэҕэллэрэ толору баара. Аньыттан-хараттан олус куттанарбыт. Туох да куһаҕаны онорбот туһугар туһаайан дьоммут үөрэтэн иитэллэрэ. Онтон туораан куһаҕаны онорор түбэлтэбэр үс хостоох кытаанах таһыры көрсүллэрэ. «Аны манньк буруйу оноруон дуо?!» – диэн

буолара. «Суох», – диэн эппиэттигин. «Аны үһүс хоһунан ытаама!» – диэн кытаанах таһыыр. Ытаабат буоллаххына таһыыртан босхолонобун. Ити курдук оёону кытаанахтык «эмтээн» иитэллэрэ.

Сылга биридэ «Талах тутар таңара» диэннэ, саас ириэһин буолан эрдэһинэ, биир нэдиэлэ устата «кураанах күннэни» диэн кэлэрэ. Эти да, балыгы да, арыыны да сизбэккин. Онтон 16 сааһыттан алын саастаах оёолору аныы этитиитэ диэннэ аҕабыыкка илдьэллэрэ. Онно кириэһи сыллата-сыллата аҕабыт ыйытыыларыгар кирдьигинэн эппиэттэтэллэрэ. Ити сыллата буолара. Былырыннғы эппит аныыгыттан бүгүнгэ дылы тугу онорбуккун игэн-тогон ыйыталлара. Онтон, «дьонун биэрэр аһылыктарын мыынабын дуо, төрөөн сытар чыычаах уйатын алдьаппытын дуо?» диэн ыйыталларын өйдүүбүн. Чыычаах уйатын алдьатаары туран аныы эппиккин өйдөөн кэлэн, тохтуур буолуллара.

Абааһылаах дэнэр сирдэргэ мэээн айдаарыллыбат, иччитэх өтөхтөргө сылдыллыбат, киһи унуохтаах сирдэргэ чугаһаммат буолара. Үүнэн турар мастары мутугун тосту тутуллубат этэ. Оттор-мастар бэйэ-бэйэтин кытта кэпсэтэллэр, куһаҕаны онорбут киһини кырыыллар үһү диэн буолара.

Былыргы оёолор үксүн тарбыах тириитэ таңаһы таңнан улаппыппыт.

Улахан ыһахтарга көстүүмнээх, уолугар чаһыылаах биэс-алта эрэ киһини көрсүллэрэ. Ону «тайба киһитэ» дииллэрэ. Арыгы улахан иэдээннээх ас курдук сибигинэһэн кэпсэтэллэрэ. Тар, ымдаан, суорат, быырпах, кымыс аһылыктар биһигини киһи гыммыттара. Аныгы ыччат итини сибииһинэ аһылыгар холоон, чугаһаабат.

Былыр балыһа, быраас, биэксэр суоҕа. Ойууттары, отоһуттары туһанан эмтэнэрэ. Ойуун, отоһут тус-туса идэлээх эмчиттэр. Ойуун киһини наар кыыран, абааһы биһин утары, ону араас манһаалаан, ыарыһах тыһын толугар кэрэх туттан, ытык сылгы туруоран, араас мас эмэгэттэринэн, сур солондонон, сур бэлиэлээгинэн уонна тыкаарынан, чөкчөнөнөн манһа биэрэрэ. Олору ыары төрдүгэр, абааһыларыгар үтэйэн кыыраара. Мин уон алта ойуун кыыраарын илэ көрбүтүм.

Отоһуттар

Отоһуттар олох туспа суоллаах-иистээх эмчиттэр этэ.

Хааннааһын икки суол көрүгүнээҕэ. **Бастакылар** – дьэнкир муостаах сүөһү муоһунан хаан оборторор тэрил онгостоллоро, киһи ыалдьар сирин дьөлө анһан баран, муостарын иһигэр ку-маабыны уматан, салгыны хаайан оботтороллоро. Хаанныыр сирин дьөлө анһарга анаан хотуур хаптаһынынан синньигэс уонна сытты уһуктаан, кылгас уктаан онгостоллор. Онтуларын өрбөххө суулаан, муостарын иһигэр укта сылдыаллар, муостарын сары саппыһаа уган харайаллар.

Иккистэр – чараас гына кыһан тымтык онгостоллор. Онно кып-кыра синньигэс «аалыскай иннэ» диэни хойуу соҕус гына уонча эбэтэр сүүрбэччэни, төбөтүн барбах быктаран саайаллар. Онтуларын эмиэ өрбөххө эрийэн суулаан сылдыаллар. Аан бастаан киһи ыалдьар сирин чараас, атын тымтыгынан таһыйаллар, онтулара кытарбытын кэннэ иннэлээх тымтыктарынан таһыйаллар. Онтуларыттан ардыгар симэһиннээх хаан оёулаан тахсар. Ол кэнниттэн дэлби имэрийэн бараннар өрбөбүнэн саба байаллар. Икки-үс хонон баран сүөрэллэр. Итинник эмтээһин ыары ханан өтөн ыарытар сиригэр уонна иһигэр хоннуутугар, бүтэй искэннэ итнник хааннааһын оёһуллар.

Көрөр буолбут (панариций) диэн тарбахха, баҕар атын да сиринэн буулаан ыарытыан сөп. Унуох түстэһинэ өр ыарытан баран аһар, олус куһуҕан, күүстээх ыарыылаах ыарыы. Кырдыаҕастар этэллэринэн кураан сайын дэлэйэр ыарыы. Мас быылыттан тарҕанар, үөннээх куһаҕан ыарыы дииллэрэ. Бастаан мунду хараһын курдук ыарытар сиригэр үөскээн тахсар. Ол бириэмэтигэр киһи тулуйбат ыарыыта буолар. Ол сағана хамса умнаһын (чубуугун) үүттүүр сығаала диэн бороһу-дуоханан оёһуллар тэрил табахсыт ыл аайы баара. Ону кытардан баран, ыалдьар илиһини халбан быһыһынан уктаран баран, мунду хараһын дьөлө анһан кэбиһэллэрэ. Оччоҕо күнүнэн аһара.

Курдуур ыарыы диэн баара. Киһи курданар сиринэн эргиччи бааһыгар, иһигэр өтөн киирэр искэннээх куһаҕан ыарыы. Сийин ороһун кэстэ да өлөрөр дииллэрэ. Эмэ диэн өрдөөбүтэ, хас да сыллааһыта саахтаабыт ыт сааһын хомуйан баран, бороһуок буолуор диэри мэлійэн баран, ынах сиикэй арытыгар хойуу соҕус гынан буккуйан маас онорон, онон унууохтаан эмтииллэрэ. Ити сотору үтүөрдэрэ. Ол иһин сахаларга «кур ыт сааға курдуурга эмтээҕэр дылы» диэн өс хоһооно баар.

Иккис эмтээһин. Кэҕэ-бука сахалыы «мас эргийэр» диэн халлаан күөҕэ өгнөөх кыра чыычаах баар. Саха сиригэр кыстыыр. Ол чыычаах түүтүн хоруордан, арыыга буккуйан, унууохтууллар. Сорохтор үөһүн ылан, хааныгар буккуйан, онон унууохтаан эмиэ эмтииллэр. Бу эмп курдууру эмиэ сотору үтүөрдэр. Кэҕэ-бука сымала аһылыктаах чыычаах. Тиити биир сантиметр арыттаан тула эргийэн ойуу курдук тонсуйан аһыр. Эргийтэ бүттэһинэ балтараа см. кураҥа аллараа өт-

түнэн дьөлө тонсуйан ылар. Ону көрдөххө, ойуу курдук буолан турар. Түбэниэх тиити тонсуйбат, аһалык кэлэр сымалалаах тиит хатырыгын талан, тонсуйан аһыыр быһылаах.

Саһарар ыарыы сахаларга элбэхтик тунуйбут ыарыы. Өссө сыстыганнаах эмиз баара. Биир дьибэ хас да киһи бииргэ ыалдьара. Ону бэрт кэбэжэстик эмтээн үтүөрдэллэрэ. Эр киһи ыарыйдыгына саһарардаабыт дьахтар иигин иһэрдэллэрэ, дьахтар ыарыйдыгына саһарардаабыт эр киһи иигин иһэрдэллэрэ. Ити курдук хардары-таары. Биир иһэрдиигэ ыстакаан аһара холобурдаагы. Сотору ааһара.

Көдүргэн буордаах сиргэ тимэх от диэн бэрт хойуутук үүнэр. Ону сайын бөтүрүөп таһара саһана үргээн (быһан) хатараллар. Сарсыарда эрдэ, мүөт аһалыктаах үөн-көйүүр, харамай хомуйуон иннинэ. Ити оту оргутан саһарардаабыт киһиэхэ күнгэ биэстэ-алтата ыстакаан аһарынан иһэрдэллэр. Тимэх от тыһылаах, атырдаах ону эмиз араараллар.

Өр эмтэммэккэ баалаппыт саһарары тыыннаах сордону эбэтэр сыалыһары хайа быһан баран, сиикэйдии саба баайан кэбиһэллэр. Ол аата оботторуу диэн. Икки-үс чаас баайылыннаһына балык этин өнө ап-араһас буолан хаалар. Ити бириэмэҕэ ииги эбэтэр тимэх оту иһэрдэри тохтотуллубат. Балык эттээх тириитин саһарбат буолуор диэри баайа тураллар.

Илбийэн эмтээһин. Хас да суоллаах ыарыылары илбийэллэр. Илбийиигэ ис ыарыылары, көүсү, сүһүөх, бүлгүн, төбө, тиис о.д.а. ыарыылар илбиллэллэр.

Ис ыарыытын илбиттэрэр киһини оһох иннигэр сылааска сытыаран баран, ынах санга арыытын сылаас гына уулларан, ыстакаан аһарын иһэрдэллэр. Ханньык ыарыыга илбиллэрин көрөн, испит арыытын тарҕатан, оргууй хамсатан, хачайдаан үөрэтэллэр. Эмискэ күүскэ илбийбэттэр. Оһоҕос, сис үөһүн, куртах уонна ойоҕос ис өттүн ыарыыларын, ити курдук ис хас да көрүгүнээх ыарыытын илбийэллэр. Аһырбыт арыыны туттубаттар. Илбиллээччи ардыгар сыптарыһар. Ол аата – суолун биэрдэ диэн буолар. Салгыы сылаас оргуйбут ууну барбах үүттээн иһэрдэн баран, эмиз илбийэллэр. Илбиллээччи салгыы өһөбүтүн сыптарыһар. Ыраас хаан кэллэбинэ тохтууллар. Илбилибит киһи үс-түөрт ыйга аһыыны, аһырбыты, балыгы, сылааһы сиз суохтаах. Тымныһыа, тонго суохтаах, үчүгэйдик харыстаныахтаах.

Илбийи илбиллэр киһиэхэ «суолун биэриэр» диэри икки- үс хонукка тийэ илбийэллэр. Илбийи арааһа, ньымата элбэх.

Түөн ууруута. Түг былыргыттан сайдыбыт улахан туһалаах эмтээһин. Түөннүт киһи туспа, ыарыы ойбонун тарбаһынан бигээн булар. Хатын кунаабыттан кыаны ылалар. Тас маһан хаһын сыгыты быһаһынан элийэн ыраастаан баран хатараллар. Ол кэнниттэн оһох күлүн хааһытыгар буһаран баран, уутун ыкпакка мас үтэһэҕэ үөлөн, күн уотугар хатаран баран, мас өтүйэнэн оргууй охсон торун тоһутан баран, илиинэн имитэн үчүгэйдик таһастаан баран, кыаны сары саппыйаһа уган харайаллар. Кыаны сайын сул саһана хатын уута мунугаан турар кэмигэр оностуллуохтаах. Ол ордук умайымтыа буолааччы. Кыа былыргы дьон сүрүн уоттара, испиискэ кэлин дэлэйдэҕэ дии.

Тынырах аһарын саһа кыаны саһан, ыарыы ойбонугар ууран баран, кыптый буутунан, эбэтэр тизэрбэһинэн эккэ ууруллубут кыаны ыга баттаан тураллар. Ыарыы хараһын таба уурдахха киһи этин дьөлө сиэн, ол оннуттан ыйы-ыйынан симэһин сүүрэн тохтор, ыарыы үтүөрэр. Таба түбэспэтэбинэ дьөлө сизбэт, кыратык хабыллар, сүмэһин кэлбэт. Ол иһин буолуо, түөннүт идэлээх киһи туһунан буолар.

Түөн ууруута кэмнээх, биир киһи сэттэ түөнтөн ордугу уурдарыа суохтаах. Хойут өллөбүнэ аллараа дойдуга түөнүн ааһаллар.

17-с үйэ санатын диэки, саха сиригэр киһинэн өлбүгэ төлөнөр сокуона олохсуйуоһуттан, өлбүгэ хомуйар нууччалар, буруйдаахтар мэнээктээбиттэриттэн бөрөлөй (гонорея), сиипилиис уонна трахома (нуучча ыарыыта) диэн ыарыылар саханы буулаабыттара. Оччотооһу нууччалар саханы тутурҕанар сүрүбэ суох, өйдүүр өйө суох акаары, дьиккэй омуктарынан ааһалара диэн үгүс элбэх сэхэnnэр бааллар. Ыалга киирдилэр да обургу кыһы, эдэр дьахтары дьиз кэргэттэригэр көрдөрбүтүнэн туран күүһүлээн кэбиһэллэрэ. Малларын, астарын халыылара, ардыгар өлөрөн да кэбиһэллэр эбит.

Ити курдук кэли баһылааччылар сутуйбут ыарыыларыттан хайдах быһанар суолу-ниһи, эми-тому көрдөөнөр, өбүгэлэрин үгэһин хаһыспыттара саарбахтаммат. Сир хоттуоскатынан, кини угун миининэн бөрөлөйү түргэнник үтүөрдэллэрэ. Сир хоттуоскатыгар майгылаах үүнэйилэринэн эмтэни дэлэйт. Ордук санга үүнэн иһэр баһа батаһын буор көһүйэнэн саба ууран баран, тыын тахсыбат гына саба көмөн баран, күһүн, от-мас сэбирдэҕэ түһэн эрдэбинэ хаһан ылан, бүтэйдии уулаах иһит үөһэ оргууй, хас да хонукка оргутан, ороһуолун хоннорон ылан, **сиипилиис ыарыыны үтүөрдүбүт Кэмчи диэн эмээхсин быртаһ ыарыыттан икки атаһы эмтээн быһаабытын туһунан домох баар.** Кэмчи эмээхсин эмин былдьаан ылан, элбэҕи сиэн өлбүт Бүччүүк диэн киһи көмүгэ Күүкэй Бээкимдэтин илин өттүгэр, Дый Киргизэлэй уола Куһаһан Ньюкулай (Григорьев Николай) олоһун таһыгар, Толоон диэн сир кэриитигэр мэнэтэ эмэх буолан сытара баар.

Кэмчи сүрэхтэммэтэх быһыылаах, аата биллибэт. Кэмчи ити курдук сыаналаах саҥа эми ай-бытын, медицинаҥа сыаналаах кылааты киллэрбитин билинэн, үрдүктүк сыаналаан, Иркутскай-тан эмп үөрэхтээхтэрэ Кэмчигэ өлүөр диэри 25 солк. босуобуйа анаттарбыттарын туһана сылдьан, 1800 с. диэки өлбүт бадахтаах. Дьыалата Иркутскай архивыгар баар буолуон сөп.

II

Ааспыт сырыыга аан бастаан сиһилии, бөрөлүй эмтээбит Кэмчи туһунан кыратык кэпсэммитэ. Кини уонна аҕатын туһунан сиһилии соҕус кэпсээн баар.

Сунтаар улуугар Күүкэй күөлүн соҕуруу энээрэ Очокуун тумула диэн ааттанар. Өтөхтөр онкулларыттан көрдөххө, түнҥү былыргыттан дьон-сэргэ тоҕуруйан олохтоо дойдута быһыылаах. Өссө кыргыс үйэтин саҥана олоҕо сылдыбыттар баар. 1931с. «Кыргыс өтөҕө» диэн ырааһыйа «Кыһыл кэккэ» колхуоска баара, ону Павел Максимович Егоровтыын 2 буут бурдук ыһылар буолата баарын оҕуһунан тартаран паардаабыппыт. Ол үлэли сылдьан, чокуур курдук таас оноҕос тойуллан оноһуллубута көстүбүтэ. Оччолорго итиннигинэн интэриэһиргиир соҕо, оноҕос Боллоойоп Дьарааһыннаахха хаалбыта.

Бу тумула Уһуунньук диэн аатырбыт эмчит саха олохтоо. Аата кимэ биллибэт. Бааһыгара Уохук диэн аатырбыт ойуун, эмчит уоллаах, Кэмчи диэн аатырбыт эмчит кыыстаах. Уһуунньук тоҕо итинник ааттаммыта биллибэт. Уһууу диэн тыл буолуо дииллэр.

Уһуунньук былыр, аан-бастаан сахалары имири эһэ сыспыт бастакы буоспаны кыайбытын туһунан уостан түспэт домох баар. Ылдыбыт кини иринэтин ылан, тарбыахха быһыы быһан инэрден баран, ону ылан дьонно быһыы быһан кыайбыта үһү. Ол иринэ хаппытын сиэнэ Осипов Сэмэн, 1897 с. ирингэни суурайан, быһыы быһан, саҥа күөрэйэн эрэр буоспаны хаптаппыт. Англия доктора эмиэ итинник быһыынан Англияҥа ааннаабыт буоспаны хаптаппытын туһунан хирург Иван Сафронович Контогородов кэпсээбитэ уонна Уһуунньук быһыыта бастакы быһыы эбит диэбитэ. Онон Уһуунньук биһир наачнай хайысхалаах үлэтэ ити бэлиэтэнэр.

Уһуунньук иккис биллэр эмтээһинэ – оҕолоноору эрэйдэммит дьахтары эпэрээсийэлээн, оҕотун курдары ылар эбит. Хайытыан иннинэ ардах чиэрбэтин хоргутунан хайытар сири тас өтүтүнэн эргиччи сотон, этин ыарыытын мэнэритэр уонна хайытан, оҕотун ылан баран, тарбыах, ол суох буоллаҕына эдэр сүөһү иннин иһиригэтэн наада буоларын сыһыан ылан баран, сүөһүтүн хайыппыт сири тигэн баран, сүөһүтүн ытан кэбиһэр уонна дьахтарын ити ылбыт иһиригэтэн тигэн кэбиһэр. Инньэ гынан өлүүттэн быһыыра үһү.

Уһуунньук араас ыарыылары үүнэр от эгэлгэтин хомуйан, ону эмп онорон эмтиирэ киэнник кэпсээнэр.

Унуох тостуутун чартаан тутар эбит, ууга түһэн, өлөн эрэр киһини бигээн, уутун таһааран, тын ылларан тилиннэрэр эбит. Ол курдук аналаан өлүү диэн баар эбит. Киһи сылдьан эрэн охтон түстэ да өлөн хаалар, ону биэстээх дьэс харчынан тымырын сыһыан тилиннэрэрэ үһү. Хаан сүүрэр тымырдара бобуллан аналыылар диэрэ үһү.

Салгын охсубут киһитин кумахха, эбэтэр көннөрү ыраас буорга көмөн сытыаран быһыыыр эбит. Ити курдук хааннаан, түөннээн, илбийэн төгүрүччү эмтиир эбит.

Тиит мас иһигэр үөскүүр дилэй дабаххай мунһан онон ис уонна тас ыарыыларын иһэрден, уунахтан эмтиир эбит. Дилэй дабаххай кыһын тонмот, мас иһигэр хааланан үөскүүр уонна сорох ардыгар тиити курдары дьөлөн, таһыгар тахсан, сиргэ халыһа сытар буолааччы. Дилэй дабаххай өлбөт мэнэ уута эбит. Ол иһин сахаларга: «Дилэй дабаххай сүүрбэт киһитэ» – диэн уос домоҕо баар.

Сайын, бэс ыйыгар, эмискэ тыал түһэр, ол бириэмэҥэ кынаттаах кымырдаҥас түһэн, кыната туллан, көннөрү кымырдаҥас буолан оловун булан, сүтэн хаалар. Ити тыалга уонна кымырдаҥас түспүтүн кытта араастыгы үрүн өгнөөх бороһуок көтөн ууга түһэр, окко-маска сыстар, ону илиинэн бигээн көрдөххө, хоргун курдук ыһаарыйа сылдьар буолар. Ити «кымырдаҥас сүүл» диэн ааттанар. Ити кэмнэ Уһуунньук куйаас күн кымырдаҥас бөдөн уйатын кэрийэн көрө сылдьан, төбөгүттэн үрүн күүгэн тахса сытар уйатын булар. Бу «сүүл уйата» диэн. Манна сөтөл, харах ыарыылаахтары, уһа төбөтүн дьөлө анһан баран, онно сөтөлөөхтөрү төтөтөн туран аа-дьуо сыһыан күүскэ эһирийтэрэн тыынналар эбит. Итинник эмтээн харах уонна сөтөл ыарыылаахтары үтүөрдэрэ үһү.

Сорох итинник уйаны хаһан, араастыгы үрүн өгнөөх убаастыгы арыны туос тордуйа кутан ылар, ол «кымырдаҥас хайаҥа» диэн улахан эмп. Ыһата «өлбөт мэнэ арыыта» дииллэр. Ардыгар итинник күүгэннээх уйаҥа бытыылканы уган толору кыһыл (ала) кымырдаҥаһа хаайан, күн уотугар ыйаан арыы онорон, ону ыраастаан баран, араас ыарыыларга уунахтан, иһэрден эмтиир эбит. Ордук илии-атах ыарыыларыгар, дьарба уонна сөтөл, ис ыарыытыгар туһанар үһү.

Ардах чирбэтин хомуян, эмиэ бытыылкаҕа хаайан, күн уотугар ыйаан, хоргун таһааран, кымырдаас хоргунун курдук туһанар эбит. Уонна сылгы, сүөһү баастарыгар туттара үһү.

Ойох уонна эр көрдөөбөт буолбуттары уһугуннараҕа, сул саҕана тиит мастаах ыркый ойуурга мустар хара сахсырҕаны куйаабылынан саба охсон ылан, иһин тутан, маҕан өгнөөбү ыган, ону мунһан, туоска хатаран баран, анардасты уонна оҕус дуу, тыһы ыт дуу имэнэр буккуйан, онон эмтээн эр, ойох көрдөөһүнүн уһугуннара эбит. (Ону муоха диэччилэр).

Ол эрэри сахсырҕа имэнин анардасты сизэти олус күүстээх буолан, киһиэхэ буортулаах буолар. Аска эбэтэр убаҕаска буккуйан сизэтэллэр. Ону сизбит киһи дьахтарга сырыттаҕына эрэ саһанар эбит.

Дьахтар эрин атын киһиэхэ күнүүлүүр буоллаҕына, үс суол арахсар төрдүттэн хаарты аһаарын саҕа сир кытаанах кырсын хастаан ылан баран, синньигэс иннэни уокка сизтэн, уйадытан баран, сап уган, били ылбыт кырыстарын бүтүөр диэри сирийэн баран, инньэтин токуруччу тутан өбүлүннэрэн баран, эр киһи ыстаанын иитигэр: «Эн эмиэ бу инньэ курдук токуччу тардан хаал!» – диэн тыл этэн баран, биллибэт ғына ыстаан иитигэр анһан кэбиһэллэр. Ол киһи сэбэ инньэ токуруйбутун курдук токуччу тардан хаалара үһү. Содурдар Уһуунньуктан куттаналлара үһү. «Уһуунньукка үнсүөм» диэн дьахталлар эрдэрин куттууллара дириллэр. Уһуунньук ити курдук дьикти эмчит 19 үйэ ортотун диэки олорон ааспыт. Билигин киһи ыччаттара элбэхтэр эрэри, өбүгэлэрин суоллаабыт ириллэбэт.

Уһуунньук кыһа Кэмчи диэн Күүкэй илин өттүгэр Бээкимдэ арҕаатыгар туруорбах балаһанна олорбут. Аатырбыт эмчит. Киһи тугунан эмтиирэ чопчу биллэрэ – баҕа батаһыттан эмп онорор эбит. Килиэп буһарар оһох курдук эрэри үрүт өттө дьөлөбөс, онно күөс өрүллэр эбит. Ойорос өтгүнэн уот оттордоох, билиитэ оһоҕу майгыныһыр. Быһаас көмпүт баҕатын батаһын мутукча түспүтүн кэннэ хамсаҕа табах ууран илдьэ барар уонна тийэн, хататынан саҕан, табааҕын уматтан баран, тыал хайысхатын булан, тыал охсор өттүгэр олорон, били көмүгүн хоруурунан хостуур. Күөскэ хааллыбыт баҕа батаһа халпыһта сүрэхин курдук симиллэн үөскүүрэ үһү. Хаалаабыһыгар уган аһалан, уулаах баҕачахха уу оргута уура. (Баҕачах – 8 кг. киирэр буор иһит). Баҕатын батаһын эмиэ атын баҕачахха ууран баран, били уулаах баҕачахха уура. Оргууй оргутар эбит. Оргууйан, паар үөскээбитин кэннэ баҕа батаһаах иһитин тууна баайан баран, түгэбин дьөлө үттээн кэбиһэр эбит. Ол дьөлөбөс устун баҕа батаһын паара ортоку иккис баҕачахха түһэр, оргууйан бүттэҕинэ, ортоку баҕачах түгэҕигэр саахар курдук өгнөөх халпыт ороһуол сөнөн хаалар. Эмээхсин ону хоннорон ылан, эмп оностор. Ити эминэн ол саҕана Күүкэйгэ көскө кэлбит нууччалартан тарҕамыт сиһилиһи, бөрөлүй курдук ыарахан ыарыылары эмтээн үтүөрдэрэ үһү. Кэмчин итинник ыарыылары эмтииргэ аҕата Уһуунньук үөрэттээ.

Күүкэйгэ уопсайа түөрт уонча араас кутталлаах ороспуойдар, түөкүттэр, халааччылар көскө кэлбиттэр. Кинилэри Күүкэй күөлүн тула үүнээйи олус үүнэр, хаһынна ылларбат уохтаах, өг буордаах уонна бараммат балык баайдаах дойдуга күөмэйдэрин ииттинэн олоруохтара диэн көскө ытталлар эбит. Хааһына үбүнэн иитинэллэрин онон солбуйбуттар. Ити баҕадылар саха эдэр дьахталларын, кыргыттарын өлөрөөрү куттаан туран, маассабайдык күүһүлүүлэр эбит. Онтон үөскээбит оҕолорун сыдыаннара сахаттан атын көрүннээх эр дьон, дьахталлар да билигин Күүкэйгэ бааллар. Ол күтүрдэри улахан уоспа имири сотон ааспыт, олору мунһан Күүкэй илин өттүгэр Аркыын Маарын булгунһаҕар биир унучахха көмөн бараннар, тула намыһах ампаар тардан кээспиттэрэ билигин лаппа биллэр көмүү сытар.

Бээкимдэ илингилии соһуруу өттүгэр Кэмчиттэн эмп былдыан, элбэҕи сизэн өлбүт Бүччүүк уңуоҕа үс дүлүг тардыллыбыта эмэҕирэн сытарын, **бу сэхэни суруттарбыт Григорьев Спиридон Николаевич – Куһаҕан уола** диэн аатырбыт сэхэниһит миигин сирдээн көрдөрбүтэ уонна Кэмчи баҕа батаһын астыыр дьэитин оннун көрдөрбүтэ.

Кэмчи эмэ итинэн бүһпэт. Сордон, куоһас уонна суор үөстэрин мунһан, ону хатаран, ис, куртах, бүүр, быар ыарыыларын онтон да атыны эмтиирэ үһү. Сиһилиһи, бөрөлөйү букатын-наахтык кыайбыта үһү. Сиһилиһкэ ыалдьан муннулар түспүт Силлэй Миитэрэй ойоҕо Мааппа эмээхсини – Быкынаан түмүлүгэр олохтоох уонна Кутана таһыгар Улахан Тиэрбэскэ олорор Хоруодьа оҕонньору кыра уол сылдьан көрөрүм, быһата ынырыктар этэ, кирдээх эргэ өрбөүгүнэн саба баанан сылдьахтыылара.

Мунна эрэ түспүт Төөтөөй Өндүрэй оһохчут оҕонньор баара, ол сүрэ-кэбэ суоҕа. Оһоҕос аҕатын ууһугар **Манхааһай Силиппиэн** диэн аатырбыт ойуун баара, олус ынырык көрүннээҕэ. Ол ойуун билингинэн ылан этгэххэ уопсай ыарыҕа ыалдыбыт дьону «**төрөөбүт өтөххүт оһоҕун буорун булангыт кыра-кыралаан сии сылдьар буолун, ити буор киһиэхэ ыарыһы киллэрбэт, искэ инэ сылдьар, ыарыһы оборон ыраастыыр**» диирэ. Ити ойуун 1919 с. сайын өлбүт. Уңуоҕа Кэрэхтээх сииһигэр баар. Бүтүн турар.

Хаҕаласка, Саһар үрээр олохтоох Захаров Афанасий Федорович – **Мурун Хоһоһой**, Хотчо

Дьаарханын киһитэ **Кырыылап Оконоос** хаан барыытын тыл этэн бохсоллоро, ол туох диэн этэллэрин киһиэхэ иһитиннэрбэттэрэ.

Иирбити үтүөрдүү. Күндэйэҕэ **Куобах уола ойуун Микиитэ** – Парфенов Никита Алексеевич диэн Хаҥаласка Бырда уола Егоров Алексей Васильевич диэн баайдык олорор киһи 1923 с. улаханлык иирэн, ыараханлык ыалдьан, дьиэ иһигэр муннукка онгоһуллубут ампаарга хаайылла сытарын эмтээбитэ.

Ойуун дьиэ иһигэр киирэн, иирэ сытар киһиэхэ ас биэрэн ыгырда, онуоха иирээки кэлэн, утары турар ойуун сирэйигэр силлээн «пал» гыннарда, ойуун утары сүр күүскэ үрэн сирилэппитэ, иирээки тиэрэ кэлэн түстэ. Ойуун киһээнни аһылыгын аһаан баран, кыыраары (суол хайа) таһырдыа тахсаары туран эттэ: «**Барыһаххытын тангыннаран, оронугар сытыаран кэбиһин**», – диэтэ. Иирээкини сууйан-ыраастаан, тангыннаран сытыаран кэбистилэр, киһилэрэ мэличчи хамсаабат, өлбүтэ-тыгыннааҕа биллибэт.

Ойуун суол хайан киирдэ. Таҥаһа быыс тумсугар ыйаанан турар. Баардак уола Микиитэ дүгүрү оһоххо суоһата-суоһата охсон дүгүрүтүн көрөр. Өлөксөй ойого Өрүүскэ муостаны сиппийэн, ат буутайын уурда. Ойууну Ньалыар Бүөгүр хаҥас илиитигиттэн ситэн аҕалан, ат буутайыгар олорто уонна таҥаһын тангыннаран, кылыгыратан-халыгыратан бүтэрдилэр. Баардак ойуун уҥа өттүнэн кэлэн дүгүрүн туттарда, ойуун кутуран, устунан кыыран киирэн барда, биһиги уҥа оронно кирийэн олодубут.

«Суол хайы» диэн иирээкини хайа өлүү төрдүттэн кэлэн ыарыталларын билээри, хайан көрөллөр эбит. Ойууммут түүнү быһа кыыран, хара дьабыл үс саастаах кытыты ытык туруорарга диэн сүбэлээн бүттэ. Бырда Өлөксөй итинтэн кыккырааччы үтүөрэн, сааһын ситэн өлбүтэ. Ойуун иирбити үтүөрдэрин илэ көрбүтүм.

Өлүү суолун лэтээгэнэн (маскаалайынан) бүлөлөһүн диэн баара. Итиннэхэ 1924 с. биһиги ыалбыт Мэннээх Өндүрэй-Григорьев Андрей Илларионович диэн оҕо турбат ыала олорбута. Кэргэнэ Марыына сыл аайы оҕолонор эрэри, онтулара төннөн хаалара. Маачаха ийэлэрэ Ааныска эмээхсин сүбэтинэн Күүкэйгэ олохтоох Хаптаахаан уола ойуун Дьөгүөрү аҕалан, оҕо уйата онорторбуттара. Ол боростуой буолбатах этэ, даппыга элбэҕэ. Лиитир анаардаах бытыылканы быһан, сүлүллүбэтэх маскаалайы уган баран, дьахтар утууар оронун анныгар көмөн кэбистилэр, ону кытта мас быһах уктулар. Быыс тумсуттан оһох уҥа чанчыгар диэри салама онорон ыйаатылар, ойуун дүгүрэ, таҥаһа суох кыырда. Олобуттан турарыгар икки кыыс, биир эдэр дьахтар, үс буоланнар, ойуун хаҥас өттүгэр элээн буолуохтаахтар, үһүөн тыстары сылдыар, туга да көүрү-тиллибэтэх биирдии куобах тириитин хаҥас хоннохторугар кыбына сылдыаллар. Биир кыыс Иев кыыһа Аана, иккис Туппах кыыһа Маайа уонна эдэр дьахтар Сааба ойого Өксүүннэ буолдулар. Ойуун аҥардас булаайаһын эрэ аҕалбыт, онтунан бэйэтин диэки эргитинэн, оргууй далбаатыыр. Ким даһаны тыаһыа, улаханлык саҥарыа суохтаах. Ойуун туойар курдук бэрт оргууй саҥаран алгыыр. Им-дьим, киһи мунна да тыаһаабат, чуумпу бөҕө.

Онтон ойуун туойа-туойа туран кэллэ, элээн буолар кыргыттар үһүөн ойуун хаҥас өттүгэр турдулар, уҥа олоорооччулар биһиги бука бары тардыллан турар саламаны батыһа кэккэлэһэн турдубут. Ойууммут биһиги диэки хайыһан, балачка үһүннүк Айыһыты ыгыран туойда уонна биһиги диэки хайыһан, түөрэх кээстэ, биһиги икки илиибитинэн бэйэбит диэки тардылаан, уруйдаан айманныбыт, түөрэх олордьу түспүт, ону ийэлээх аҕа уруй-туску- дии-диилэр ойуунна ылан биэрдилэр. Ойуун куобах тириитин кыбынан турааччылартан бастакыттан саҕалаан куобах тириилэрин арыталаан көрөн, бүтэн баран эттэ: «**Ньэлбэй байах Айыһыт Хотунтан нэһиилэ икки кыыс оҕону уруйдаан ыллыбыт. Өлүү суола бүөлөннэ, аны муруннаах тыбырыа суоҕа**» диэн ойуун кыыран бүттэ.

Ойуун туттубут тэриллэрин оһох кэнниттэн ылан, көндөй дүлүгнэ сааһылаан уктулар, эрдэ бөлөмнэммит быһыылааҕа, ол дүлүгү кистээбиттэр этэ. Көмүллүбүт маскаалай, мас быһах көмүллүбүтүнэн хаалбыттара.

Кэлин Өндүрөйдээх икки кыыстаммыттара, Дуунна уонна Клара диэн кыргыттар кырдыан, билигин пенсияҕа олоролор.

III

Трахоманы (нуучча ыарыытын) оҕо иигинэн суунан аһараллара. Трахома олус сыстыганнаах, ыарахан ыарыы этэ. Ону аҕа дойду сэриитин кэнниттэн эмп күүһүнэн 1955 с. диэки хаптаппыттара.

Былыр **кыһыылаах ымынах** үс-түөрт сыл буола-буола эргийэрэ. Киһи хараһын кытта симээн ыарытара, харахха эргэ хаалара, көрөрү улаханлык мөлтөтөрө. Ити ыарыыны «**кураан ыарыыта**» дииллэрэ. Бу ыарыыны эмиэ иигинэн сууйан үтүөрдэллэрэ.

Былыр, **киһи төбөтө ыалдьар** куһаҕан, ыарахан ыарыы баара. Ону үксүн **хааннаан** үтүөр-

дэллэрэ эрээри, икки-үс сылынан ыарыы оннугар түһэрэ. Сорохтор **дөлүһөн хатыытын силиһин түөрөн** ылан, ону хатаран баран, кырбаан, оргутан, икки хамыйах куранын күннэ үстэ, түөртэ иһэрдэн сотору аһардаллара. Дөлүһөн угун силиһэ ыарыыны хос эргиппэт, бас ыарыыта ааһан хаалар диэн хаанныырдааһар ордороллоро.

Ойоҕос, сэбиргэх ыарыыта элбэх этэ, ыалдыбыт киһини үксүн өлөрөрө. Өлөр киһи үс хонугу ааспат этэ. Үс хонугу тулуйдаххына тыыннаах хаалар эрэмдэи үөскүүрө. Киһини олус **дьүкээрдэн** үтүөрдэрэ, сөтөл бөҕө инэн, устунан сөтөл да буолан, кэлин өлөөлөрө. Сорохтор саастарын тухары **архах сөтөл** буолан, сөтөллөн күспүэй сылдыар буолаллара. Ону отоһуттар аанһа эмтэммэккэ баалаппыт дииллэрэ.

Ойоҕостоппут уонна сэбиргэхтэппит киһини хаппыт ынах **сүөһү үөһүн** ууга суурайан, онон уунахтыыллара уонна **хаппыт баҕаны** өр буһаран, ол миининэн уунахтаан, ардыгар иһэрдэн эмтииллэрэ. Ити эмтэргэ ыарыы ааспат буоллаһына, **кымырдаһас хоргутун** сылаас ууга буккуйан баран, куобах уорбатын тириитигэр, ол суох буоллаһына нэк суорҕантан ойо быһан ылан, онно кымырдаһас ууга буккуллубут арыытын чараас гына көтөр кынатынан уунахтаан баран, ыалдыар сиригэр саба ууран кэмпириэстииллэрэ. Ону сэргэ кымырдаһас хоргутун ууга суурайан, таммаһынан иһэрдэллэрэ. Ити ордук көмөлөөх дииллэрэ.

Саамай ыарахан, киһи олоһор кутталлаах ыарыынан буолара. Ойоҕостоппут эбэтэр сэбиргэхтэппит уон киһиттэн сэттэтэ өлөрө, улахан мунгунан үс эрэ киһи тыыннаах хаалара, оттон саҥа төрөөбүт оҕолортон биирэ эмэ ордоро. Билигин, медицинэ сайдан, онтон киһи өлбөт үйэтэ кэлэн турар. Былыр, муус түннүктээх үргүйэ турар ааннаах, чэн муус буолбут истиэнэлээх, туруорбах дьиэҕэ олорооччуга, ити ыарыы тымныы олох содула этэ.

Былыргы ыаллар уонна отоһуттар эмкэ туттар уонна эмп буолар тэриллэрин эрдэттэн хааччыналлара. Улаханлык ытыктыыр, туһанар **эмтэрэ баҕа** буолара. Баһын үөһэ гынан, ыйаан хатараллара. Баһа аллараа буоллаһына үөһэ тэстэн, эмэ суох буолар диэн үөһэ хайыһыннараллара.

Аты да, биэни да сайын ыталларыгар түспэт гына кутуругар хаппыт баҕаны баайан ыталлара – ыарыыга түбэспэтин диэн.

Сөтөлө ааспакка **тынгатынан** ыалдыар уонна **харах ыарыһах** киһини улаханлык мунһуулан оҕоһуллубут кымырдаһас уйатын төбөтүн сүөм кураҥа дьөлө үүттээн баран, онно силлээн баран, ыарыһаҕы 15-20 мүнүүтэ устата төнкөтөн туруораллара. Ол аата – кымырдаһас уйатын чааныгар тутан ыарыһах тынгатын, хараһын ыраастааһын диэн ааттыыллара. Итинник улаханлык баалаппыты биир ый устата, саамай анна 20-чэ хонукка чаанныыллар. **Чааннааһын сул бириэмэтигэр**, бас ыйын ортогунтан от ыйын ортогун ыккардыгар эмтииллэр. Итини киһи этин-хаанын ыраастаан үтүөрдэр дииллэрэ.

Былыр **ис ыарыытын арааһа** элбэҕэ. Ону үгүс өттүн, этэн аһарбыппыт курдук, илбийэн, сорбун араас үүнээйилэри иһэрдэн эмтииллэрэ. Киэнник биллибит **хатын ыарыыта сүлтү** (сүптү) диэн баар. Итини хатын ууга мунгутаан ситэн турдаһына **от ыйын ортогун** диэки ылан бөлөмниир туһалаах дииллэр. Бириэмэтин аһаран баран, эбэтэр хатын ууланыан иннинэ хомуйар туһата, соччото суох дииллэрэ. Ити сүлтү чэгиэн уонна орто саастаах хатын этиттэн кытархай өҥнөөх эттик үүнэн тахсар. Итини **«хатын искэнэ»** диэн ааттыыллар. Ол иһин «хатын ыарыыта» диир буолуохтаахтар.

Сүлтү баалаан үүммүтэ үс киһилэ кураҥа буолар, орто саастааҕа икки киһилэ кураҥа, онтон да кыра буолар. Отоһуттар орто саастаах сүлтүнү талан хомуйаллара. Тыал үрбэт хахха сиргэ ууран хаһааналлара. Сиппит сүлтү эмэ соччото суох дииллэрэ.

Сүлтү үүнэн бүттэбинэ хатын этин курдук өҥнөөх буолан мас буолан хаалар. Сүлтү хатын туоһа туохтан эмит бааһырдаһына, ол оннуттан «сүлтү иһэн» үүнэн тахсар. Кини мэлдьи үүнэн турбат, үтүөрөн олус кытаанах эттик буолан, төһө улааппытын саҕа чорбоччу үүнэн турар буолар. Сүлтү тахсан тахсан эрэр хатынтан эбэтэр бааһырбыт туоһун оннуттан кыһыл өҥнөөх уу тахса турар буолар.

Эдэр хатын ыарыыта үтүөрбэт, устунан инэн-хатан, эмэбирэн, охтон хаалар. Ортотугар хап-хара үөстэнэр, ол хатан хаалар, ону ылан чаай суох эрдэбинэ чаай гынан иһэрбит, куһаҕан, амтана суох, чаайы маарынныыра, сүөгэй үрүҥнээн, тото иһэрбит.

Бириэмэтин табан ылыллыбыт сүлтү ис бары ыарыытыгар күннэ үстэ ыстакаан анаардытынан иһэрдэн, ыарыыны аһардан кэбиһэллэрэ.

Сүлтү ноор, оһоҕос ыарыыларын, бүүр, куртах, ис атын да искэннэрин үтүөрдүүөн сөп, үтүөрдэр даһаны диэн отоһуттар этэллэрэ.

Киһи искэнэ икки, хатын искэнэ икки биир суоллаах буолан, сүлтү итинник ыарыыларга туһалаах диэн быһаараллара. Ыарыыны билинээт, уһаппакка эрэн тутатына отоһуттары булан эмтэнэ охсуллуохтаах, ыарыы баалаатаһына эмкэ истибэт дииллэрэ.

Киһи араага тымныйыттан, сыырастан үөскүүр диэн сорох отоһуттар быһаараллар. Мин тус бэйэм итини кытта сөбүлэхпин: киһи тонно, сыырастаата да мунна, уоһа баллаччы бааһыран хаалар. Мурун, уос бааһырытын соҕотох флуцинар диэн маас тута үтүөрдэр, онон ис саҥа искэнигэр флуцинар көмөлөөх буолуон сөп. Итинэн буоллабына быллыргы отоһуттар тымныйыны, үлүйүүнү эмтиир эмтэринэн араагы эмтээн боруоба онорон көрүүххэ сөп дии саныбын.

Үлүйүүгэ сылгы тон хараһын уутун ириэрэн уунахтыыллара, улахан үлүйүүгэ ыты сүлэ охсон, эт өтүнөн саба баайаллара. Онон ити икки көрүнү араагы эмтээһингэ эмиэ боруобалаан көрүүххэ сөп. Итини сэргэ **эһэ үөһэ, суор, сордонг үөстэрэ** эмиэ биллэр улахан эмтээхтэр. Былыр харах ыарыыларыгар мас көтөрүн үөһүн оргуйбут ууга буккуйан эмтэнэллэрэ. **Улар, кургуйах, бөчүгүрэс уонна ыалыкы үөстэрин** туһаналлар. Онон үөс арааһын араакка эмиэ туһанан көрүүххэ сөп.

Тиит маска (үөл тииккэ) үүнэр араастыгы үрүн өгнөөх дилэй дабаххайы баас арааһыгар, биигэ өлөрүүгэ, саанан ытыгы барытыгар туттуллар.

Сүгэнэн охсууга, быһах биитигэр өлөрүүгэ куобах түүтүн уокка умаппытынан ажалан баас оннугар саба тутуат, баайан кэбигэллэр. Сорох отоһуттар өлөрбүт **биитин уокка ититэн** баран, хаан тахса сылдьар бааһын хаана тохтуор диэри сабыта туталлар. Хаан аҕан, баас онно туртайан устунан, хабыланан үтүөрөн хаалар.

Тиис ыарыһын кытаанах чэгиэн маһы уруктаан баран ыалдьар, испит сирин, тиис төрдүн дьөлүтэ анһан баран, чэгиэн ыраас хаан кэлиэр диэри ыалдьааччы бэйэтэ оборо-оборо силлээн кээһэр уонна ону бүтэппэккэ маһынан анһынан, оборон, силлии сырыттааха тиис ыарыһа аһар. Тиис төрдүгэр хаан сүүрүүтэ ааспакка, онно бөлүөбөн сытыйытыттан тиис ыалдьар диэн отоһуттар быһаараллара. Урут ойуун уңуоһун кириэһиттэн ылыллыбыт мас эмтээх дииллэрэ туһата суох, кытаанах сынтарыйбат мас барыта туһалыыра биллибит.

Уонуттан тахсыар диэри хаампакка олорор **арахиттаабыт оҕону** улахан туос иһиккэ бүрүйэргэ ытыллыбыт суоракка олордон баран, үс суол арахсар төрдүгэр ууран, суорбанынан сабан, уонча чаас буолан баран туруораллар, арахиттаабыт оҕо тута хааман барар.

Ана диэн киһи охтон түстэ да өлөр, ыарыы дуу, өлүү дуу баар, ону дьэс харчынан тымырдарын сыыйан тилиннэрэллэрэ. Оннук идэлээх **Ылдьаа Дьаакыбылап – Мэммээк, Кутуйах эмэхсин – Ханаайап Кыһа, Афанасий Осипов – Көбөкө Хонооһой** диэн бааллара. Уһуунньук туһунан эптитим.

Итиигэ-буһууга эмиэ ыты сүлэ охсон, ол тириитинэн саба баайан уонна сүөһү итирин сылытан саба баайаллара, сорохтор хойукку бириэмэҕэ таҥас сууйар мыыланан уунахтыыллара, сайынҥы бириэмэҕэ хатын уутунан сууйаллара. Хатын уутун туос иһиккэ кутан, уңучааха ууран хаһааналлара. Ис ыарыһыгар эмиэ иһэллэрэ.

Угар ыарыһа, үксүн чизрбэ уонна кымырдаҕас хоргутун сыллатан, тыын киллэрэллэрэ. Аһы, курулхай сыттааҕа.

Кулгаах анһан ыалдьарыгар эр соҕотох киһини этэрбэһин уһулларан, атаһын тилэһин уокка сылыттаран баран, ыарыһаһа аан боруогар миинньиги сыттаан баран, ыалдьар кулгааһын аллаһаа ғынан сыгыаран баран, сылыппыт тилэһинэн ыарыһах кулгааһын үс-түүрт мүнүүтэ үктэтэлэр уонна ааны аһан биэрэллэр. Ыарыһах сыттык ғыммыт миинньигин үктээччи «кырык» диэн баран, таһырдыа тэбэн кэбигэр, кулгаах ыарыһа сотору аһар.

Былыр дьахтар оҕолонуу кэнниттэн **хаана барара**, онуоха оһох куруунньугун хомуйан ылан ыстакаан аһара ууга буккуйан, иһэрдэн абырыыллара. Хаан барыһа аһыар диэри күннэ хаста да иһэрдэллэрэ. Куруунньугу мас хамыйаһынан толору сыһа куталлара.

С.А.Зверев ортолуу ыалдыа сылдьан Боотулууга доҕоругар **Ньыыканна** саас баран кэлбитэ. «Араагынан ыалдыбыккын, эрдэ билээт кэлиэн этэ, эмтэнэр кыаһыттан ааспыт», – диэн синньэ мүлүрүтэр эрэ эми биэрбит этэ.

Глаукоманан ыалдьан, аһаар хараһын сүтэрбитин, доҕоро Ньыыкан эмиэ сэмэлэбэт этэ. «Киһи бастаан хараһыттан үөскүүр, ону эмтээн боруобалаан көрүүгү кэлээхтэбэтэххин. Эр киһи уллуругун дьахтар аһаыгар буккуйан, эмтээн көрүллүөхтөөх этэ, бука табыллыа этэ, санаам хотор», – диэбитин бокунньук сөҕөн кэпсиэрэ.

Мантан ураты кыра ыарыһалары киллэрбэтим, ааҕа турдахха тахса турууһу.

*Фольклорист Г.Е. Федоров.
Сунтаар. 80 сааһым буолла. 1991 с.*

АЛТЫС ТҮҢҮМЭХ

УС САХА + УС ХОЧО + УС ХОРО = 9

(Анаары)

Олох хайа бафарар эйгэтигэр сананы этэ, айа-тута сатааччылар элбээтилэр. Олор бары хан-нык эрэ анаарыыга олобуруллар. Сорохтор санаалара хантан кэлэрин да билбэттэр. Бары хан-нык эрэ таһымнаахтар. Судургутутан, сүннүнэн үс таһымна араарыахха сөп. Кыыл-суол таһыма – тыыннаах эрэ буолар таһым. Киһилии таһым. Киһи таһымыттан тахсар таһым.

Анаарыы – омугуттан, тылыттан, итэҕэлиттэн, баһылаан, баһылатан олороруттан эбэтэр хан-нык омуга биллибэт буола буккуллубутуттан тутулуктаах.

Билигин бутуурдаах кэм кэлэн турар. Өссө улахан хамсааһыннар буолаары тураллар. Аан дойду үс улахан религиялара: христианство, ислам, буддизм анаарыы сүрүн хайысхаларын биэрэллэр. Конфуцианство (кытай), синтоизм (япония), иудаизм (израиль) курдук этническэй религиялар аан дойдуну анаарыыга, үчүгэи, куһаҕаны араарыыга бигэлэринэн, бэриниилээхтэринэн эмиэ биллэллэр. Саамай улахан религия Христианство (католиктар, православнайдар) анаарыы-лара күннээҕи олох, государственность, баһылыыр тутул, майгытыгар түһэн хаалла.

Аан дойдуга 310 омук аан дойду нэһилиэнньэтин 95% ылар.

Аан дойдуга 4 тыһ. тахса тыл баарыттан билигин 3 тыһ. кэринэ хаалбыт. Тыллар, омуктар көрүнгэрэ хамсааһыннара, раасалар миграциялара аан дойдуга 30% букваас (переходной) раасалар диэни үөскөппит. Аан дойду биэс гыммыт иккитэ европоиднай расаҕа киирэр эбит. 13 славянскай тыллар аан дойду тылын үс гыммыт иккитин баһылаабыттар. 150 норуоту хабар индоевропейскай тылынан 2,5 млрд. киһи санарар эбит. Саамай элбэх ахсааннаах кытай, онтон Индия.

Государствонны билигин ким итэҕэйэрий? Билинни государстволар кыраныыссалара аһыллан, бөдөнсүөй атын танаралар баһылыыр, атын тутуллар үйэлэрэ иһэр. Ким баһылыай? Биллэн турар, ким элбэх ахсааннаах эбэтэр күүстээх куомуннаахтар. Ким баһыйар, тыллаах, ким баһыйар итэҕэллээх. Төһө да аһыйах ахсааннаахтары харыстыбыт диэтэллэр, олох эйгэтин баһылааччылар ыарахан тыыннарынан симэлитэн, суурайан иһэллэр. Айылҕа сокуона оннук. Билигин сүтэн эрэр омуктары резервацияҕа эрэ олордон, тыыннарын уһатыахха сөп диэн буолар.

Аан дойдуну «бэргэһэтинэн саба быраҕан» баһыйар кыахтаах кимий? Ол кытай! Ону ким, туох туруктаахтык утары туруон сөбүй? Европа. Тугунан? Глобализациянан уонна хоруупсуйанан.

Оттон Арассыыйа соботох бэйэтэ эстэр эрэ туруктаах. Ону өйдөөн кытайы кытта сойуус түһэрсэн турар. Кэлэр кэмнэргэ Ураал бэтэрээтигэр сүүһүнэн мөлүйүөн кытайы киллэрэн, холбоһуктаах тэриллиини үөскөтөргө кэпсэтии буолбут. Аһыйах сылынан саха сиригэр 7-8 мөл. кытайы, нууччаны киллэрэр санаалаахтар.

Соторутаанна дылы «Күүстээх регион – күүстээх Россия!» диір бэлиитиктэрбит, бүгүн «Күүстээх Арассыыйа – күүстээх регион!» диэн анаараллар. Сөп түбэхэр анаарыы хайысхата утинник түргэнник уларыайар. Бүгүн биір худаарыстыбаҕа утуйан баран, сарсыарда атынна уһуктуоххун сөп буолла.

Биһиги төрүттэритин ким эспитэй? Кытай! Кытай тугунан кыайбытай? Тыһы анаарыынан, хоро майгынан, кыргыттарын, дыахталларын сэбинэн, солконнон кыайбыта. Кыыс, дыахтар сөбэ – бу сэрии сөбэ. Кытай бу сөбилэниилээх күүһүн көрүнэ бараммат элбэх. Онуоха үлэһит илиитин, хоро таһар өйүн, хомуйар сатабылын эбэн кэбис. Хайа бафарар омугу билэн көрбөккө ыйыстар кыахтаах.

Өбүгэлэрбит мэнэ таастарыгар туох диэн кэс тылы хаалларбыттарай?

– Кытай кыргыттарыгар, солкотугар атыыланан кыайтардыбыт, эһиги, киһи эрэ буолларгыт онно эрэ киирэн биеримээрин, аҕа майгыны өрө тутун, – диэбиттэрэ.

Биһиги билигин бэйэбит баспытын бас билбэппит. Ол аата атын анаарыылаах бастар биһигини бас биллэллэр. Сирбит баайа бэрт. Ахсааммыт аһыйаҕа бэрт. Ымсыырааччы элбэҕэ бэрт. Хайдах буолабыт, туох кэскиллээх биһиги кэлэр көлүнөбитин күүтэр? Суураллыы, онтон симэлиини дуо... Ким ол туһунан саныыр?

Билигннн салалтабыт сөп түбэһии политикатын ыгыта олорор. Дойдугун баайын туран биэрэн, онтон уу-уһун соннонуон бабарар. Кытай онноовор буолуохтары ыйыстыгыта. Манна утары ту-рар глобализациялара биир оннук билэн көрбөккө биһигини ыйыстар. Ыйыстан кэбистэхтэринэ, бабар, уу-уһун соммут тэллээ быга сылдыа... Былыргыта сап саааттан салдаммыппыт элбэх ээ...

Михаил Николаев диэн бэрт уһуннук биһигини салайбыт киһилээх этибит. Ол киһибит дой-дугун инникитин туһунан, дойдутуттан тэйэ сылдьан элбэхтик саныыр буолбут. Санаата уһаабыт, кэнээбит, Саха сириг син биир сабардыахтарын туһунан толкуйдуур эбит. Бу толкуйдаан үс саха, үс хоро анаарыытын түмэн «Үс хочо» диэн бырагыраамма онорбут. Бу «Үс хочо» диэн Арктика инновацияҥа уонна инвестицияҥа бырайыагын, бу дыл алтынны 1 к. диэри ситэрэн-хоторон биэрэгэ анал бөлөх тэрийэр туһунан СР бырабыыталыстыбатын бэрэссэдээтэлэ Е.Борисов дыһал таһаарбыта.

Бу тугуй? Аан дойду баайдара, бачча улахан сиргэ аҕыйах саха, хотугу омуктар абына-та-бына олороллорун сөбүлээбэттэр эбит. Барыларын биир сиргэ хомуйан, резервация онорон, күрүөлээн-хаһаалаан баран, ыйга 5 тыһ. \$ тийэ ботуччу биэнсийэҥэ олордуохха сөп диэн бы-һаарбыттар.

Бу анаарыыны өйүүр бырайыагы онордоххутуна, түргэнник олоххо киллэриэхпит диэн буолбут.

«**Үс хочо**» бу анаарыытан төрөөн тахсар. «**Силиконовая долина**» диэн биир сиргэ түмүллэн олорон көмпүүтэр мунура суох дуолун баһылаан, бырагырааммалары онорон, сытыһа байан тах-сыбыт «**Майкрософт**» холобуругар олохсунар. Аныгы киһилии таһымтан тахсар үрдүкү технологи-ялары баһылаан, технопарклары, техноэкополистары тэрийэн, суохтан баары онорон, аан дойду сайдар киинигэр кубулуйан, байан-тайан олуруохтаах. Саха интеллектуальной сайдыытын муну-туур үрдүккэ таһаарыахтаах. Били билгэлиир «пассионарнай взрытара» үс хочоҥо буолаарай?

Дьэ, манна, бэйэни билииттэн тахсар хайытар, айар атыыр анаарыылар наадалар. Ол кэннит-тэн хомуйар, холбуур, илбиир-салбыыр, хоро таһар тыһы анаарыылар онно наада буолууһуктар диэн оноро көрөбүн, мин.

М.Николаев өссө бирисидиэнни сылдыабыттан итини толкуйдаабыт эбит. Генетиканы үөрэппитэ, хромосомнары, эмбрионнары, аатамнары ырыппыта. Анал кинигэ суруйан таһаарбы-та. Оччолорго **В.Оковешников** диэн өйдөмтөх бөлүһүк «бөлүһүктээһин инженерията» диэн хайысханан анааран турбута. Халыматаагы Лобуйа бырайыага диэни онорон киллэрбитэ. Эмиэ «силиконовой долина» курдук оноруохха диэн быһыылааҥа. Наука технопаркатын Саха сири-гэр тэрийиэххэ диэн Новосибирскай учуонайдара эмиэ кэлэ сылдыбыттара. Кэспэтии барбыта быданнаабыт эбит... Мин, үс хочоҥо, Эркээни, Энсиэли, Туймаада хочолоро эрэ киирбитин, са-халары барытын онно көһөрөн аҕалыабын дииллэрин сөбүлээбэтим. Амма хочото, Бүлүү хочото, Өлүөнэ хочото, хоту Халыма Лобуйата диэн эбитэ буоллар табыгастаах буолуо этэ диибин. (Чэ, ити таах хаалар, саңарбычча саңа).

Быһы сэгэтэн көрүү

Өскөтүн «Үс хочо» олоххо киирэн сайыннаҕына хайдах буолуой, ээ... Саха туох буолуон анаарыытыгар онорон көрөр идэлээх эбээт...

Дьэ, ол хаһан эрэ буолуохтаах олохпут кэлэр кэмнэрин, саатар биир күннээҕи олохун быһыын сэгэтэн көрөр буоллаахха хайдах буолуох эбитий, чэйин, мин онорон көрүүм, эһиги истинг эрэ...

– *Резервация... Арыый атыннык «цивилизация хотугу киинэ» да диэн ааттаах буоллун.*

Үс хочо үрдүнэн тэриэккэлэр тыһаа-ууһа суох көтө-дайа сылдыаллар. Үрдүк мэнэ халлаанҥа спутниктар кылбаннаһаллар. Массыына, тыраахтыр, оптоубус көстүбэт. Халлааныгар былыттар анал фильтр нөнүө экотестированиены ааһаллар, халлаан бэриллибит кэмнэ ардыыр, хаардыыр. Тыал эмиэ бэриллибит күүһүнэн, хайысханан үрэр. Күнгэ ачыкы кэтэрдибиттэр. Онон күн төһө наадалаабынан көрөн тыгар. Сиргэ үрүг холуста курдук оттор үүнэллэр. Онно улуу худуоһун-нуктар уруһуйдаан кэбиспиттэрин курдук араас өгнөөх чэчиктэр дьэрэкээнни үүнэн оһуор, мандар бөтөтүн анныбыттар. Аан дойду араас кыыла, көтөрө, хамсыыр харамайа барыта аалын-наспыт. Сайсары күөл онугар түһэн, көмүс хатырыктаабынан оргуйа сытар. Кырдалларыгар кыталыктар үңкүүлүүлэр. Мааманы тилиннэрбиттэрэ ырааппыт эбит. Бастаан көрөн соһуйдум ээ...Сулуон кыыл сылдыар дии санаабытым, түүлээх эбит...

«Техноэкозапарк» диэн аллараа дойдуга сүүс этээс тимирбит, орто дойдуга эмиэ сүүс этээс, үөһэ дойдуга эмиэ сүүс этээс быгар, Аал Кудук Мас моһуонаах дьэ диэҕи дьэ буолбатах, уйа диэҕи уйа буолбатах, түөрт өттүнэн төгүрүччү, аҕыс өттүнэн аһаарыччы ааннаах, наада буоллаҕы-на хаһан бабарар көстөн кэлэр түннүктээх эргийэ, урбайа турар «дойду» эбит. Онно саха барыта мустан олорон үлэлиир дииллэр.

Сахалар барахсаттар Айбыт айыыларын, атаҕастыыр абааһыларын, дойду иччилэрин кытта

дуогабар түһэрсэн, көмүүтэринэн быһа сибээстэһэн, «триллионка» диэн төлөппүөнүнэн кэпсэтэ ололоролор үһү. Онтулара быт курдук куйахаларыгар хатана сылдыар үһү, баттахтара антыана буолар дииллэр. Өссө ойох, эр тахсыһан, кэргэн, уруу буолан, аймахтаһар буолбуттар.

Бу дьонун атын сулустарга баар туспа анаарыылаах харамайдары кытта ситимнэһэн, эргизэн-урбаан бөөтүн ытан, саңа космотехнологияны атаһаһан, олоххо киллэрэн, сөбүн көрөн, орто дойдуга хаалыылаах дойдуларыгар атылылыллар эбит. Кытайдар туундараҕа тийэ кэлэн, сир аннын хаһар үлэҕэ хамначчыттыыллар, онно ололорлор эбит.

Ас, таңас диэни этэ да барбаккын, тугу сиэххин аһаххын, иһиэххин баһараһын да, аһыыр сиргэ киирэн кнопоканы баттаатын да, баһа санаан туолар эбит. Чыычаах үүтүн тото иһиэххин баһардаххына, баһаалыста. Итириэххин баһардаххына, баһаалыста, өйдөнүөххүн баһардаххына, баһаалыста. Эриэн үөнү, мааман силиитин, динозавр сымыгытын сиэххин баһардаххына, бука диэн көрүөх бэтэрээ өттүнэ.

Сэкириэтэ диэн буор боростой эбит. Бу орто дойдуга үүнэр үүнээйи, хамсыыр харамай туох баар эмбрионнарын, генетическай кодтарын, туох бары атомнарын хомуйан база онгостубуттар. Уонна онтон анал барагыраамманы холбоон, көрүөх бэтэрээ өттүгэр бараан буоллаһына барааны, анды буоллаһына андыны, хатыыс буоллаһына хатыһы төрөтөн, үүнээйини үүннэрэн, таптаабыт эттиктэрин онорон таһааран иһэллэр эбит. Төһөнү баһарар. Буһаран да, ыһааран да, тыыннаахтыгы да сиэххин сөп. Таңаһы-сабы, техниканы эмиэ. Кытайдарга сарсыада баһа, күнүс чоһу, киэһэтигэр ыт этин онорон биэрэбит дииллэр.

Бу барыны бары онорор, төрөтөн таһаарар сирдэригэр биир өттүнэн буор, биир өттүнэн уу, биир өттүнэн салгын киирэр, үөһэнэн күн уота тыгар эбит. Бүтүгэ ол.

Туох да хачыгаарка, водозабор, ититэр ардьыйаатар, помоя, туалет баара көстүбэт. Отход диэн суох дойдута эбит. Анал дьөлөбөскө ииктээтэххинэ, хойуулаатаххына биир дьөлөбөһүнэн, шоколад, биир кыраанынан сок буолан тохтон кэлэр эбит.

Санаабыт салгынын, итииң, тымнын, сытын барыта кэлэр. Дьахтар, эр киһи диэн араарсыы суох эбит, хаһан тугу, кими баһарбыккын онорор, аһала охсон биэрэллэр. Ниэгири баһардаххына ниэгир, саханы баһардаххына саха, марсианканы баһардаххына – марсианка. Дуоһуйуу, астыныы, таһыл, баһа ханыыта, имэн-дьалы, татакай-матакай эһин барыта сааһыттан тутулуга суох быһаарыллыбыт, быһата ким тугу сакаастырынан, баһарарынан эбит.

Олонхону артыыстар оонньооботтор, дьиннээх айыылар абааһылар, айыы дьоно, бухатырдар киирсэллэр эбит. Ырыаһыттар, тойуксуттар, үнкүүһүттэр атын планеталарга гастроллууллар үһү. Космос куйаарын ырыата попса буолбут. Барыларыгар сөп түбэхэр нуота айыллыбыт. Биһиги артыыстарбыт аатырбыттар. Хас да «вселеннай үтүөлээх артыыстара», икки межпланетнай харамайдар народнай артыыстара бааллар дэһэллэр.

Кинилэри куйаар киэн далайыгар олохтоохтор ураты олохторо ымсыырдар эбит. Онно олох атын кэм кэрдии, астыныыта, дуоһуйуута эмиэ атын дэһэллэр. Куйаар бүппэт киэн далайын анаарыта умсугутар дииллэр. Таңара буолаары киирсии бөҕө үһү. Тоһус хатыгас Айыыларыгар кэмтитэн кэмигэр быыбар буолар үһү. Дьопутааттар эмиэ талабыт дииллэр. Эмиэ Ил Түмэннэнэн эрдэхтэрэ... Биһигиттэн биир хандьытааты туруордубут диэтилэр. Сотору быыбар буолуохтаах, аһытаасһыа ыгытаһыт, реклама бэлэмнээн эрэбит дэһэллэр. Мин: «Тэриһи, Тэриһи эһи туруорун» – диэн этэн көрдүм да, истибэтилэр дуу, хайдах дуу... Төһө үһүннүк ололорлорун ыйыппакка хаалбыппын. Уонна, өссө «Кыым» хаһыат эһиэхэ тахсар дуо?» – диэн ыйыталаһаары гынан баран, умнан кэбиһээхтэбиппин. Бука, таһааран эрдэхтэрэ буолуо...

Саамай үчүгэйэ, бу барахсаттарын, ханна да тийдэллэр сахабыт дэһэллэр эбит. Биһиги 3,7,9 сыппаралар сахалыы анаарыыларын тутан, ол кистэлэңин билэн тахсыбыппыт диэн бокуойа суох түөстэрин охсуналлар үһү. Дьэ, үөрүлээх сурах диэтэһин, тыала суохха мас хамсаабат, туох эрэ дыкти, дьыһи, хообо күчүтэр эбит биһигини- сахалары, ол «Үс хочобо»...

Наһаа ыраах хайысхаҕа баран хаалаары гынньым, аны остуоруйаны дойдохтуур диэххит. Тугу өссө көрбүппүн, баһар, кэлин салгыабым. Хаһыаппыт хонуута кэмчитэ бэрт, билигин, кэпсэтибитигэр төннүбүчүн...

Хоро майгы тобо хоторуй?

Аһа өйдөбүллэр умнуллан, ийэ өйдөбүллэргэ иитилли, итэҕэллэни үйэлэрэ кэлбитинэн диибин. Кэмэ оннук.

Айылбаттан, айыттан тэһии, кинини утары барыы, анардастыы туһана сатааһын, хоро таһыы, хоруупсуһа, тыһытыһыы үйэтэ кэллэ. «Оно» диэн туспа анаарыылаах омук үөскээтэ. Билинни анаарыылары ылан көрдөххө баһыйар үксэ хоролуу. Оттон анаарыы айылбата атыыр эбээт. Матриархат дииллэрэ, дьэ, кэллэ. Холобур, Саха сиригэр, былаас, салалта, үөрэх, билии

орто эйгэтин 70-80% дьахтар аймах буолла. Идэни, үрдүк үөрэҥи ылааччыларбыт, үөрэтээччибит эйгэтэ биир оннук. Бэл эдэр уолаттарга тыһытынны майгыны элбэҥи көрөр буоллубут. Бу барыта хоролуу майгы баһыйбытын чаһылхай туоһута.

Улуу Хоро Тыгынга кыйтаран өлөөрү сытан туох диэн кырыыс хаалларбытай?

«...кэлэр үйэлэргэ, эһиги сахалар, эстэр-самнар күннүт элбээбит хоролортон буоллун...» диэбитэ. («Эллэйада» 95 стр.)

Ити барыта сахалыы сир-майгы, олоҕу анаарыы, үчүгэи-куһаҕаны араарыы хоролуу уларыһытын кытта ситимнээх.

Ким билигин улуу Арасыйаа худаарыстыбата туругуран, сахалар дьоллорун түстүө диэн итэҕэйэрий? Онно тыһын толук ууарга бэлэмий? Суох буолуо оноробун. Саха туһа да диэччи, онно олоҕун анааччы быстар аҕыйаабыт курдук көрөбүн. Ол аата тугуй? Ол аата олох сыаннастара уларыһыттар, айыы киһитэ, омук, төрөөбүт дойдуга, норуот, айыт айылҕа, сир-майгы, суобас олоххо сыаннастарын сыаната түспүт. Сахалыы санаа, сахалыы сана, өйдөбүл – сиргэ-буорга тэспиллэр, атынна кубулуһулар кэмэ. Атын анаарыылар, атын өйдөбүллэр кэлбиттэр. Ол баһылыгы анаарыылаах хоро дойдулартан кэллэ.

Биһиэхэ, ол аата билигин сахаларга, хайдах анаарыылар баалларын уонна кинилэр туох ис хоһоонноохторун, хайысхаларын ырытан көрүүбүн.

(%-на быһа холуйан, сыаналыырга табыгастаах буоллун диэн)

Сахаларга баар уонна кириин анаарыылар хайысхалара

1. 3%. Сахалыыта – түн, төрүт былыргыттан силистээх мутуктаах, аҕа-атыр анаарыыта. Хайытан барыылаах, саһыллыылаах, сэтэрээһиннээх, айымдылаах. Ордуктаах. Сүрэх үтүө көнүлүнэн, баһатынан, санаа буолардааһынан олоруу.

Айан оҕоруу. Бириинчигэ – дьүөрэлэһии. Айдарыылаах анаарыы. Бар туһа. Айыы, айылҕа, аҕа таһыма. Айыттары, түгэхтэри, төрүттэри, өбүгэлэри билии, этитии таһыма. (Тыл, тимир, мандар, ойуу-бичик уустара, олонхо, алгыс, тойук, ойуун, сэхэн таһыма). Үс кэминэн, кэлэринэн олоруу.

2. 3%. Европалыы – бары анаарыылары хомуйан, наука, техника, технология көмөтүнэн суохтан баары оҕоруу. Киһи айыллыытын, айылгытын таһынан. Киһилииттэн таһынан барыы. Тыһы атыр икки арда.

Бириинчигэ – глобализация. Куомуннаһы. Хоруупсууа. Билии, айылҕаттан, айылгыттан туораны, саһаны таһыы. Кэмэ суох олоруу.

3. 24%. Хоролуута – былыргыттан силистээх мутуктаах, ийэ-тыһы анаарыыта. Баартан ылан төрөтүүлээх, хоро таһылаах, мандардаах, испэрэйдээх. Тэнгэһиһилээх. Иччи, ийэ таһыма. Сөп түбэһэн, былааһы туһанан олоруу. Үтүктүү, сүһэн ылыы, үөрэни, сатабыл, сөп түбэһии. (Билигин чунообунньуктар, салайааччылар, эргизмистэр таһымнара). Бириинчигэ – сомоболоһуу. Икки кэминэн, бүгүннүнэн, сарсыннынан олоруу.

4. 20%. Нууччалыы – былыргы төрүттэртэн ылыллыбыты нууччатыгы, хоро таһылаах, тыһыгыһылаах үөр майгыта. Саха нууччатыгыта үтүктэһи, баһылаппыт итэҕэстээх майгы. Бириинчигэ – үөр, хамначчыт дьон ил буола сатааһынны майгыта. Бэйэ туһа, тиһинии таһымын тутуу. Икки кэминэн олоруу.

5. 30%. Маргинааллыы – төрдө-ууһа, омуҕа, иннэ-кэннэ суох майгы, ким, туох баһылаабытын батыһыы. Бириинчигэ – кимнэхэ барытыгар сөп түбэһэ сатааһын. Туох түбэһэринэн, ханна баһарар. Баары суох гыныы. Кэмэ суох олоруу.

6. 30%. Тыһынаах буолуу – олох кыра таһым. Хааһы. Турар бэйэтин күннээҥи ирдэбилиттэн таһыы. Бэйэ суолтатын ситэ өйдөөбөт буолуу, сэнэни. «Мин», куртах күннээҥи ирдэбилэ. Духубунай кулут өйдөбүл. Баары суох гыныы.

7. Биһиги билбэт, анараа дойдуларбыт анаарыылар.

Олоҕу олоруу куолутугар туохха тирэҕирэллэр эбитий?

1. Айыы үөрэҕэ.
2. Православие (атын итэҕэллэр).
3. Харчы – таһара.
4. Былааһы баһылааһын, сокуон онорон туһаныы.
5. Үөрэх, идэ.
6. Туохха барытыгар сөп түбэһии.
7. Күннээҕинэн олоруу.

Айыы итэҕэлигэр, төрүт аҕа өйдөбүллэргэ тирэҕири салалтаҕа да, көннөрү дьонно да суох. Олус аҕыйаата. Салалтаҕа, былаас уонна харчы күүһэ баһылаан турар. Ол кинилэр таңаралара. Ырыынак баламат майгыта кукка-сүргэ киирдэ. Бу тирэххэ олобуран омук туругулар политиката барар кыаҕа суох. Баһылатан олорооччу уонна баһылаан олорооччу анаарыылара тус-туһунан.

Провославие, омук тыла, култуурата сонноно. Манна тирэҕирин, бэйэҕин киэнин быраҕын, оччоҕо биһиги эһигини баһылыырбыт судургу буолуо диэн. Манна биһиэннэрэ сөп буолан биэрийи политикатын тутуһаллар. Билинни баар балаһыанньаттан оннук буолабыт диэн этэллэр. Сөп буола сатыы сылдыааччы кэскил туһунан толкуйдаабат. «Үс хочо» эрэ баар курдук. Дьэ, бу хайдаҕый? Манан сылтаан киэн кэпсэтиини таһаарыахха, дьүүлэһиэххэ баара. Күннээҕинэн олорооччу баһыйар. Маргинааллар элбээтилэр. Хоролуу майгы хотто. «Үс хочо» үйэтэ үүнүө, өнүйүө дуо? Эһиги туох дии саныгыт?

Уххан

УС ХОРО – ДЫКТИ + ДЫИБЭ + ДЬЭЭБЭ = 9

(Түхээтэхтээби майгыны анаары. Салгыта. Иннин «Кыым» 18-с №-гэр көр)

Аспыттаабы анаарыбын дьон аахпыт. Элбэх билэр, билбэт дьонум эрийэ сырыттылар. Салгы хоролуу уонна сахалы анаары дьон араастарын, аныгы технология туохха олохторун быһааран суруйабын дуо дэһэллэр. Онтон, сэргээтилэр дьон манньиан, биэр үтө киһэ, түннүгүм түннүкчээнин аһан, куорат сыбаалката умайбыт кэнсигэ сыттаах сааскы сайар салгыны ээрийэ сытан, устуна утуян хаалбыппын. Ол сыттаахпына түннүкчээминэн кынаттаах, сыгыннах, айы суолун аанын аһааччы аанһал уол оҕо илэ көтөн кирирдэ. Төбөм үрдүнэн сапсына-сапсына ыйанан туран, манньик дьон саналаах буолла:

– Дьэ, Уххан, ити үс хочо анаарытын суруйбуккун, айбыт аһаларын аахпыттар уонна бу уолбутугар үс хоро дыктигин, дыибэтин, дьээбэтин быһааран биэр дьон ыттылар. Хоро уонна саха анаарыларын быһаара холоммут суоҕа, онон аҕа атыыр кыра кэпсэлин тиэрт диэтилэр.

Ити Ус Хочо бырагыраамма төрдүгэр хоролуу анаарыга олохторбут **нано технология** дьон баар. Икки атахтаах онон иирэн эрэр. Арбаангы хоролор манан дьарыгырыттары ыраатта. Нууччаларга, Буучун кэскиллээх бырагыраамматтар эмиэ кириэ сылдьар.

Мин кэпсиим, эн иһит, – диэтэ.

Ус Хоро Хаан – Бахай, Кус, Үөдөн хоролорго араасар. Хас биридиилэрэ элбэх хаанна араасаллар. Холубур:

1. Бахайдар (пахай хоролоро) – тонгус-мончуурдар, кытай, дьонпуон, кэрий. Түүр аһардаах буруттар, сылан, бырааскай, байаһантай, дьуорту у.д.а. дьоннэргэ араасаллар.

Омолгой, Улуу Хоро баларга кирирэллэр. Саха сиригэр кэлэн сахатын хаалбыттар.

2. Кус Хоролоро – араб, Иран энээрэ.

3. Үөдөн Хоролоро – Индия, Пакистан энээрэ.

Ус сахалар –

1. Борон ураанхайдар – биһиги, алтай, хакас, телеут, ногай, казах сороҕо, кыргыз сороҕо у.д.а.

2. Монгол – угурдар (рыжай) – финнэр, норвегтар, шведтар, биикииннэр, варягтар – Европа хоту өттө.

3. Саар сахалар – немецтэр, печенегтэр – нууччалар, хазардар – Крым татаардара, хохуоллар, хазар ыһыттары у.д.а.

Хоро уонна саха уратылары анаарыларын майгыларыгар сытар. Биридэрэ айар аҕа халлаан майгыта (Айы үөрөҕэ – ноосфера үөрөҕэ). Манна атыыр плюс (+) аҕа халлаан – ноосфера эйгэтэ ийэ сиргэ, – тыһы хоро майгыга (-) минус эйгэтигэр сүр-кут буолан түһэн олох, кэрэни, дьолу, кэскили, дьүөрэлэһиини айар майгыта.

Аҕа халлаан – идеальнай, сахалы майгы, **ийэ сир – материальнай,** хоролуу. Айартан ылан төрүүр-ууһуур майгы. Айар аҕа майгы (идеальнай) ийэ сиргэ (материальнайга) түһэн, олох сахпатаҕа буоллар олох, тыһынар тыһыннах бу орто дойдуга суох буолуо этэ.

Муус бууһук кэнниттэн 700-900 сс. Хотугу булуус хамсаан, сахалар урут олохторбут сирдэрэ уу аһыгар барбыта. Онуоха дылы сахалы майгы баһылаан олохторута. Муус бууһук иннэ үөскээбит ириэнэх омуктар – сахалар, оттон **тонг** омуктар – муус бууһук кэнниттэн үөскээбит омуктар. **Тонг тыл – ириэнэх тыл, тонг өйдөбүл – ириэнэх өйдөбүл, тыһы анаары – атыыр анаары** дьон чопчу араасар. Бу үрүгү-хараны, үчүгэйи-куһаҕаны, илини-арбааны араарыыны итэҕэллэр биэрэллэр. **Атыыр итэҕэлгэ язычество, тенгрианство** кирирэллэрэ, биһиэхэ ити тобоҕо Айы итэҕэлэ ордон сылдьар. Кэлингилэр бары тыһы итэҕэллэр. Тыһытыһы анаарыта манна сытар.

Түг былыргыттан Саха сиригэр сахалар олохторуттара. Кинилэр сыгылаахтара, ыттаахтара. Ынах хоролору кытта кэлбитэ. Өлүөнэ оччолорго суоҕа. Бүлүү (Бүл уу) бүтэй этэ. Сахалар (Дьаархан, бордон, сата, чап, үөдүгэй о.д.а.) **Дойдуна ходуна** дьон Ботомоой, Кэмпэндээй, Сиинэ, Намана о.д.а. үрэхтэр саҕаланар сирдэригэр, үөһэ Күн Туус Хайата күлүмнүүр, Олонхо төрүүр,

киэнг нэлэмэн ходуһалардаах, хайаларын быардарыгар ур уунуута (руна) суруктаах, тими́р уһаарыгта тэнийбит, киэн нэлэмэн ходуһалардаах саха омук биһигин ыйаабыт сирэ, өбүгэлэрбит түһүргэ́ннэрэ баар. Уу түспүтүн Өлүөнэ муустаах муораҕа хайа сотон ки́ирбитин кэ́ннэ, онтон түөрт хайысханан аллараа түспүттэрэ.

Билигин хотугу омуктар дэнээччилэр, **хоро араас биһэ 13-15 үйэ диэки таба миграциятын сырсан**, манна кэлбиттэрэ. Таба мончууртан урал диэки, онтон хоту биһиги диэки түспүтэ. Муус бууһук кэ́нниттэн киһи аймах миграцията саҕаламмыта, култууралар, итэҕэллэр, тыллар хам-саабыттара, буккуспуттара, би́ир омуктар симэлийбиттэрэ, иккис омуктар үөскээбиттэрэ. Би́ир тыл сүспүтэ иккис тыл үөскээбитэ. Хоролор сахатыйыттара, тыллара төһө да сүттэр «удьуор көтүшпэт» майгылара, анаарыылара хаалбыта. Хоролуу майгы хотор, сахалыы хотторор суолга үктэммитэ.

Нууччалары саар сахалартан үөскээбиттэрэ диэтибит дии. Кырдьыга оннук, тылларын төрдө 70 %-на сахалыы. Хоролуу майгыны кинилэргэ Петр I киллэрбитэ. Тыллара Пушкин саҕана олохсуйбута.

Хайысхалары эттэххэ **соҕуруу – тыһы (-) хайысха, хоту – атыыр (+) хайысха.**

Плюс минустуун, атыыр тыһылыын холбостобуна айыллыы, айыы майгыта үөскүүр.

Атыыр атыырдыын, тыһы тыһылыын олоҕу айа сатааһыннара кута суох хоролуу майгы буолар. Амыарыка ки́инэлэригэр көрөбүт дии, аатырбыт Шварцнеггер хат буолан кэ́ннинэн төрүүр, эбэтэр анардас дьахталлар эр киһитэ суох проби́ркаҕа оҕону төрөтөн, эр киһитэ суох олох тэринэн олоруулаара. Бу барыта тыһы майгы анаарыытын пропагандата. Гомосексуалистар, лесбиянкалар араастара элбээһинэ – бу барыта төннүбүт төрүүх, туох да кэскилэ манна суох, бу эстии. Бу майгы политикаҕа, государствоны салайыыга, наукаҕа, араас технологияларга, олох сиэригэр-майгы-тыгар, үчүгэй-куһаҕан диэн сыанабылга барытыгар ки́ирдэ. Биһиэхэ да ылан көрүң эрэ, дынҥ сахалыы санаалаахтар бары үтүргэ́ннэ, өйдөммөт. өйөммөт буолууга сылдыаллар. Ону туруулаһа сатаан баран, сүрэ тостон, хоротуйбут эрэ элбэх.

Нано технология

Нано технология диэн тугуй? Сахалыы быһаардахха, бу сүлүк (тыыннаах күлүгэ) **клон төгүлүн** (клонирование, тиражирование) **технологията** (тыына суох күлүгүн, тыыннаах сүлүгүн оноругу ньымата) **буолар. Нано диэн тыллара – тоҕус диэн.** Тоҕус кистэлэнэ – үс төгүлэ. $3 \times 3 = 9$.

Хоролуу анаарыыга – Дьикти (чудо) үстээх, дьи́ибэ (диво) үстээх, дьээбэ (дева) үстээх. Бу хоролуу анаарыыга **ды́иктигэ эрэ айар күүс быһыытынан** атыыр анаарыы кыттыһар. Эр киһи уллуруга (спермата) ки́ирэн дьахтар аһайын кытта кыттыһарыгар. Бү уллурук айар айана үс хонуктаах. Бу дьикти! Бу атыыр **айар, тыһы ылар** дьикти түгэнэ!

Дьи́ибэтэ диэн, дьахтар чыллырытыгар (яйцоклетката) **өбүнэх – өбүгэ үнүгэнэ** үөскээһинэ. Бу тыс бодотун (тело) бизэрэр ийэ майгытыгар **дьи́ибэ баар!**

Дьээбэтэ диэн баар, уллуруктан өбүнэх, өбүнэхтэн киһи бодото – **оҕо буолуута. Киһи бодотун ылыныыта.** Бу тыһы, ийэ майгыта. Айар сиэмэни хорон ылан ситэрэн-хоторон, таҥан онорон, төрөтөн таһаарыы. Нано – тоҕус технологията манна олоҕуруар.

Бу нано технологиянан тыына суохтары тугу баҕарар төгүлүн (тирааһын) онорон таһаарыыга үлэлиллэр. Холобур, холодильник турар. Бу кураанах күлүгүн онороллор. Онтон холодильник ханнык, төһө атомнартан турарын, ол атомнар хайдах майгылаахтык хабалаласпыттарын (сыстыспыттарын) быһаараллар. Ону таҥар, аттарар технологиянан, анал бырагыраамманан туох баар деталларынан онорон, холодильник күлүгүн толороллор. Холодильник холоди́лньыгы төрөтөр. Ону төһөнү баҕаралларын төгүллээн кэбиһэллэр. Ол курдук тугу баҕарар, дьи́эни кытта төгүллээн таһаарыахтарын сөп. Матырыйаалын эрэ булуохтарын наада. Ол аата би́ир дьиннээх айыллан оҕоһуллубут баар буолуохтаах. Уоннаабытын нано технологията быһаарар.

Куттаах-сүрдээх харамайы, ол иһигэр киһини эмиэ. Киһи сааныга (клетката) ханнык аатам-нартан, мөлүөкүлэлэртэн турарын, генын (дъонотун) уруһуйун үтүктэн, хайдах хабалаласпытын үтүгүннэрэн, дьикти, дьи́ибэ, дьээбэ майгытынан киһини, киһи би́ир ааттаабын (органын) онорон таһаараллар. Киһи саппаас чааһы массыынаҕа уларытар курдук, сүрэҕин, быарын, бүөрүн, или-итин-атабын, сэбин эргэрдэ да, анал мастарыскайга ки́ирэн, көрүөх бэтэрээ өттүгэр уларыттара сылдыар буолуоҕа. Дьэ, оннук. Бэйэтэ бэйэтин төрөтөн таһаарар кыахтаах илэ күлүктэр үс хочоҕо дьаарбайахтара турдаан...

Киһи айар таҥара оруолун ылар. Бу таҥараҕа мастаныы, хара аныыы дэнэр. Хоролор тоҕуста-ра (нанолара) итинник.

Би́ири кыайа иликтэр. **Кутун, сүрүн (дууһатын) кыайбаттар.** Тоҕо? Тоҕо диэтэргит **кут-сүр айымньылаах эйгэтэ атыыр – үс саха эйгэтэ.** Үс саха – атыыр эйгэтэ олох туһунан, айар таҥарат-

тан тардыгалаах. **Саха төрдө СЭТ таңараттан, хоро төрдө – ХОРО таңараттан тардыгалаах.** Балар майгылара араастаах, аналлара ураты.

Дьэ, ол иһин тыһы-атыыр, минус-плюс, үрүн-хара, итии-тымныы, сырдык-хараҥа, уһун-кылгас, ыарахан-чэпчэки, хоту-субуруу, аҕа халлаан-ийэ сир о.д.а. диэннэр бааллар. Маны барытын билэн, сатаан, айардаан-таңардаан туһаныахха наада.

Онон үһэ суох тоҕус суох. 1. Үс-атыыр, 2. Тоҕус-тыһы, 3. Сэттэ-оҕо. Сэттэ – сэтэрээһини көрдөрөр атыыр майгыта.

«**Үс хочо**» **бырагыраамматтын онорооччуларга маны тиэрдээр**, – диэн баран, кынаттаах аан-һалым түннүкчээмминэн көтөн тахсан истэбинэ: «Оттон ол «Үс хочону» арбатар үлэм иһин тугу төлүүгүт?» – диэн, икки ыйдаах хамнаспын кыайан ылбакка быстара сылдьар сирдээҕи киһи быһыытынан хоролуу майгынан ыйыттым.

– Бырагырааммалаахтар төлүөхтэрэ, ити үрдүк технологияны сырдатар киһи көмпүүтэрин да эргэтэ бэрт эбит, – диэн эбэн эттэ. Этэр эттэбинэ кырдык даҕаны, көмпүүтэrim былыргы, эйи-энин курдуктар сыбаалкаҕа бырабыллыбыттара быданнаата диэн күлүү гыналлар. Оттон суруналыыс киһиэхэ аппараат, хаамыра, дыктопшун диэн аныгы технология тэриллэрэ эмиэ мэхэйдиэ суох эбит диэн салгыы саныы сыппытым, сарсыарда буолбут эбит...

Дьэ итинник буолла, мин түһээтэхтээҕи санаам. Чахчы да дыкти, дьиибэ, дьээбэ...

Дьинэ, сахалар аһалыкпыт тэнэ суох үчүгэй ээ. Айыы аһын аһыбыт. Дойдубутун этэ да барбаккын. Манна туох барыта тоҕо, харалла сытар. Ол иһигэр өй, өйдөбүл, сах тыла, айар күүс эмиэ. Ону ириэрэн, кэскил туһугар туһанар кэм кэлбэтэҕэ буолуо дуо?

Биһиги курдук нотуура этинэн, балыгынан, үтүнэн-сүөгэйинэн, арыынан аһыыр омук аан дойдуга арыһах буолуо оноробун. Киһи ыам кумаарын курдук элбээн иһэр. Туох да бэйэлээх нотуура аһылыга онно тийэр кыаҕа суох. Дьэ, ол иһин геннай инженерияны сайыннаран, искусственной үүнээйилэри онорон, төгүллээн, дьону, сүөһүнү аһатар буолан эрэллэр. Бу глобальной боппурос быһаарыллыбытын биир суола дириллэр. Билигин искусственной эт аһалыктар, үүнээйи араас көрүңгэ, ас амтанын, өңүн, сытын биэрэр эбиликтэр, тумалар араастара элбээтэ. Манна эмиэ кытай баһылаан иһэр. Аан дойдуга тугу да онордуннар, онтон бири ылан баран, кытайдар үтүгүннэрэн төгүлүн онорон, аан дойдуну ыһан кэбиһэллэр. Ону биһиги сиибит, таннабыт, туһанабыт. Кытай бу өтүнэн аан дойдуну эмиэ баһылаата. Оттон биһиги курдуктар дьингээх күлүгүн дьаабылыбыт. Дьинэ суох түлүппүн, аппарата арааһа, таңас эгэлгэтэ, ас арааһа. Дьинэ суох үтүктээйи сыһыан, майгы-сигили, туттуу-хаптыы, дьүһүн-бодо, таптал, ырыа-тойук эмиэ.

Кута-сүрэ суох, кэрээниттэн тахсыбыт, киһи аатыттан ааспыт киһини үөр сүлүк киһи диэн абааһыга холуулара. Айыы киһитэ куттаағы-сүрдээҕи аһыыр. Үүнээйини, хамсыыр харамайы, кинилэр бородуукталарын. Оттон искусственной кута-сүрэ суох. Манна айылҕа сокуонун кэбиллиитэ тахсар. Кут салыйар, сүр сүтэр, төрүөх төннөр, киһини киһи аатыттан аһардар аныы хара дьайаана барар. Аныгы технология сайдыта итинник баран иһэр.

Материализм – тыһы. Идеализм – атыыр. Дарвинтан, Маркстан саҕалаан, хаһан таһааран, инники күөҥнэ тутта сылдьар наукалара, үөрэхтэрэ сүннүнэн хоролуу. Хоролуу анаарылаах. Наукабыт эмиэ тыһытыан «**оно наука**» буолан турар. Онтон сиэттэрэн технологияларбыт эмиэ хоролуулар. Атыыр анаарылаах учуонайдар да, саҕаны аһааччылар бары КГБ курдук анал тэрилтэлэр кэтэбиллэригэр сылдыбыттара, сылдьаллар даҕаны.

Билигин кэлэн билбиппит, ниэптэн, гаастан, электроэнергияттан ураты, чэпчэки сыаналаах энергоисточниктар айыллыбыттара, оноһуллубуттара ыраппыт. Ол онорбут дьон суох буолан иһэллэр эбит. Ити барыта аан дойду ырыынагын хамсатар «айар таңара» оруолун ылбыт харчы күүһүгэр сытар. Энергоисточниктар босхо буоллахтарына бу ниэбинэн, гааһынан байан олоһор дойдулар биридэ күппүлүү баралларыгар тийээллэр. Транспорт, техника, барыта уларыарыгар тийэр. Онон атыыр анаары билинни олох майгытыттан туоратыллыбыта ыраатта. Ол иһин сахалыы анаары хотторор, хоролуу хотор. Ол эрэн кэмэ кэлиэҕэ. Итини айбыт таңара билэн-көрөн олоһор.

Түлүппүн, интернет, радио, телевизор эйгэтэ барыта биир ситим суоллаах. Бу барыта холбоһон, халлаанга ыйааһыт биир бөлөм спутник кыра сиэркилэгиттэн тэйтиллэн, биир тэриэккэлээх быыскаттан аттарыллан, кыра «триллионкаҕа» түмүллэн, киһиэхэ чип курдук олоро сылдьар технологията оноһуллубута эмиэ ыраппыт. Барыта буор-босхо буолуон сөп. Ол эмиэ олоҕу хамсатар күүс харчы буоларыттан билигин кыаллыбат. Телевидение, радио, интернет, сибээс диэн араастаан арахса-арахса, онно анал тэриллэри атыһаан, өңө онорон, харчыны хамнаталлар, байаллар.

Үс хочолор» манна аан дойду сайдар киһини оноруохпут, 50 тыһ. киһини улахан хамнастаах үлэнэн хааччыйаһыт диэн баҕалаахтар. Сайдыы технология нөҥүө кэлэр диэн этэллэр. Дьэ, ол иһин интэриэһиргээн, дьүүлэһиэбин диэбиттэрин иһин «анаарабын». **Сахалар инники хайдах буолуохпутуй диэн имсэ-санаа долгутуулаах эбээт.**

Бу кэскил эйгэтигэр, быһыанар суолу була, тобула сатааһынга хайдах да буолтун иһин, билиннитэ, «Үс хочо» эрэ баар курдук. Ол билинни салалта «кэскилбит диирэ» тимир суол кэлиитэ, ниеп, гаас турбатын тардыы, электролинияны тардыы, саҥа суоллары оноруу, мөлү-йүөнүнэн кинини аҕалыы, сир баайын, харамайын, үүнээйитин, уратылаах өйү-санааны туран биэри, нууччатыты – барыта хоро таһар импизрийэ бырагырааммата олоххо киириитэ. Биһиги холуонһаа олорубуппут, төттөрү онно кубулуйабат. Глобализациян биһиги курдуктары эһэр биир дьайар көрүнэ ити сылдыар.

Духуобунай колонизациян күүскэ киирэн иһэр. Ол «нууччатыты» диэн анал технологи-янан оноһулар. «Русская доктрина» диэн нуучча империятын, самодержавиятын тутар элбэх учуонай үлэлээбит доктриналара оноһулунна. Маны еврейдэр соруйан ускайдаан оноттороллор, Россияны ыһаары диэччилэр бааллар. Истэн баран саллыбытым. Нууччаттан атыны тугу да билиммет майгыны кэпсээбиттэрэ. Эн нууччатыйдаххына, хоротуйдаххына эрэ сөп түбэхэбин, бэрт буолабын диэн анаары. Үөрэх, иити, култуура эйгэтэ үксэ оннук үөһэттэн сонноммут бырагыраамаларынан үлэли ололор. Уонна тоҕо манньк буоллубут? – дэһэллэр. Саха бэйэтин күлүгүн сиэркилэбэ көрүнэ-көрүнэ, бу кимий? – диир. Уларыйбыт бэйэтин билбэт үлүгэрэ. Чэйин, үчүгэй буола охсуобун диэн буолар. Бу күлүгү кытта охсуһуу. Хоротуйуу уонна тыһытыы. **Бэйэни билбэт, бэйэни билиммет буолуу – эстиигэ тиэрдэр суол.**

Россия кэлинни кэмгэ ылыммыт национальнай бырайыага, ыал, оҕо төрөөһүнүн бырайыага барыта саха сириттэн төрүттээх. **Сахалар сананы айар, анаарар айылҕаттан бэриллит кыахтара сатаан туһаныллыбакка сытар.** Николаев саҕана, арыый көңүл эрдэххэ, «омук өйүнэн өлөрү кыайар кыабын» арыян, сүбэни түмэн, тэрийэн **«саха сайдар доктринатын»** онорууга үлэ саҕаламмыт буолуон сөптөөбө. Оннук этии-санаа бөҕөтүн киллэрэ сылдыбыппыт. **«Кэлэр көлүөнэ, «Барҕары»** уо.д.а. фондалары тэрийэн үбү-харчыны хараана суох бэйэлэрин тустарыгар хамсаппытара. Онтубут ханна тийдилэр. Туох дуосуннаабы, кэскиллээби онордулар?

«Үс хочо» бырагыраамманы өйдөөн, олохтоохтук быһаарар кинини көрсүбөтүм. Туман курдук, оччо кэскил туһугар оноһулар улахан бырагыраамма өйүн-төйүн булуохтаах этэ буоллаҕа. Баҕар эмиэ харчыны сиэри, үбү күрэтээри дьэбэлэйдииллэр дуу... Хоролуу быһыы эбэхэт ол диэки хайысхалаах буолар...

САХА + ХОРО + БААҢЫНАЙ = 3

«Баһырҕас быта – баска, кэтинчэ быта – кэтэххэ ыттар үйэтэ кэлиэ...» диэн көрүүлэммиттэрэ эбитэ үһү, былыргы сахалар.

«Тотальное, глобальное объединение людей погубит человечество...» – диэн билгэлииллэр, билингилэр.

Оттон мин, кута-сүрэ суохтан куттанабын, ис дьиңэ, ис чиңэ, иччитэ суохха – итэҕэй-бэппин, истиңэ, иһирэҕэ суохха – изйбэппин, этэр тыына суохха – эрэммэппин, өйө-төйө, өйдөбүлэ суохха – өйөммөппүн. Санаа буолардааҕар сайабын, айар сүрэҕим көңүлүн – аналым, айылгым диибин.

Үтүктээйилэри – үүнэр үчүгэйэ суохтар диибин, албын албыны, сымыа сымыйаны төрөтөрүн түктэринэн ааҕабын, түөкэйи, түөкүңү, бэрт буолар ньылаңсалары, сөп түбэхэр туһугар сүһүөхтэрин сүтэрбиттэри, сүрэхтэрин сүһүтэрбиттэри сүөргүлүбүн. Манньык өйдөбүлүнэн билигин олорор ыарахан дииллэр. Чэпчэки, дөбөң суолу көрдөөччүлэр ыырдара атын, дьаалалара дьаабы.

Глобализация – уратыны аахсыбат, барытын бөдөнсүтэн, улаатыннарар, элбэтэн, сомоҕолуу көрөн, орто дойду кыһалҕатын баһылааччылар туһаларыгар быһаарар глобальнай уонна тотальнай дьайаана күт-сүр, өй-санаа, сыанабыл эйгэтигэр бигэтик киирэн иһэр.

Бу тугуй? Туохха мин ону көрөбүнүй? Бүгүн материальнайа суох эйгэҕэ киирэбит. Киһи куттаах-сүрдээх. Тыыннаах. **Тыынын эйгэтэ – духуобунас. Кутун туурата, тугулуга – култуурата. Ис күүһүн тахсыыта – ускуустубата.**

Дьининэн, санаа киирбитэ уонча сыл буолла. Ол эрэн ааттаан суоллаан чопчулаабатаҕым.

Биһиэхэ култуура уонна духуобунас министиэристибэтэ диэн баар. **А.С.Барыһап** диэн аан дойдуга тийэ арбаммыт, режиссер быһыытынан аатырбыт киһибит салайар. Кини миниистир, Саха театрын уус-уран сал., Дойдулар икки ардыларынааҕы Евразия хамсааһынын култуураҕа тойоно, Духуобунас академита, кини Арктика институтун ректора, о.д.а элбэх араас бырайыактарга, хамыһыйаларга киһи ааҕан сиппэт дуоһунастаах, эбээһинэстээх, быһата соҕотобун саха омуҕун **«кутун туурата, тыынын харыһыга»** буолбут киһи. Киниттэн улахан тутулуктаах. Киһиттэн таһынан кыабырбыт киһи. Култуура эйгэтигэр хаама сылдыар таңараҕа кубулуйан эрэр. Саха сириг аан дойдуга аатырта. Кырдык оннук дуо? Бары оннук диэхтэрэ. Ол сөп, билинни баар туруктук таһымынан.Өндүрэй Барыһабы өрө көрөн туран биһиги куппут, тыыммыт харыһыга бу сылдыар диэххитин сөп. Ол эмиэ бүгүңнү кырдык буолуо.

Саха драматическай, опера, үңкүү, эстрада, көр-күлүү, народнай тыйаатырдара, цирката о.д.а бааллар. Саха сирэ, саха омуҕа диэн баар буолан саха диэн ааттанан эрдэхтэрэ.

Култуура, ускуустуба эйгэтигэр өрөспүүбүлүкэ былааҕа буолбут саха тыйаатырын (олонхо, ойуун тыйаатырын) туһунан чуолаан санаабын эттэхпинэ сатаныһык.

Бу 90-с сыллартан аан дойдуну анаары (мировоззрения), таңараларбыт уларыан, били этэр национальнай самосознаниялара үһүктөөттөн тыйаатыр үлэтэ тосту уларыттыта.

Омук бэйэтин билиниитин сэргэ, атын омуктар тыыннара көңүл киирэн барбыта. Култуура, ускуустуба, литература эйгэтигэр ол тутта биллэн барбыта. Манна сүрүннээн үс хайысханы талыахпытын сөптөөҕө. **Төрүт култуураны сайыннарар, бэйэ кизиниттэн үүнэн тахсыы. Баһылыыр омук – нуучча култууратын ылынан нууччатыйыы. Аан дойду таһымын сырсыы.**

Бастаан утаа бэйэбитин сөхсүммүшпүт, үгэс олохтуурга үөрэх да сабаланаан испитэ. Оскуола, култуура национальнай бырагырааммалара олоххо кириэхчэ буолбуттара.

Балачка үлэлэспиппит, билбишпит-көрбүппүт. Бэйэни билинэн кэрэбэтин кэрэхсиир, үтүөбүтүн үөтөн үөрэр буолан сахатыйан испиппит. Государстволаах буолуу психологията олох-суйа быһыытыйбыта. Онтон төттөрү түһүү, ситиспити ыһыктыы, баһылааччы уонна аан дойду анаарыыта киирбитэ. Үөһэттэн баттал тыына биллибитигэр, куппут, тыыммыт чөлүн суурайыыга туран биэрдибит.

Хайдах гынан чөлүнэн хаалабыт, салгыы куппутун бөвөргөтөбүт, омук тыынын уһатарга, өйгө-санааҕа, ис күүскэ тугу тобулабыт диэннэ мэлийэн эрэбит. Сөп түбэхэ сатааһын, бэйэ-бэйэни сиэһи, үтүктээйи, мэрэппирийээтийэ, шоу, коммерция үрдүгэр түспүпүт. Урукку артыыстарга олохсуйбут сахалыы үгэс баара. Билигин кинилэр, бу шоу баһылаабытыгар, сахалыы куттарың-сүрдэрин ахтылҕаныгар сылдыар буолуохтаахтар диэн өтө сэрэйэбин. **Олохсуйбут үгэс тутта тахсан барбат айылгылаах.**

Баһылааччы дьайааныгар сөп түбэхэр, атыыланар хоролуу материальнай майгыны тутуспупут. Үрдүкү хайдах салалтаны талбыппыт да, оннук буолбуппут. Манна култуура уонна духуобунас, үөрэҕири министиэристибэлэрин үлэлэрэ хайдах ис хоһооннооҕо эмиэ быһаарар суолтааҕа. Бу идеальнай сахалыы эйгэни бааһынай, маргынаал анаарыта баһылаабыта. Бааһынай анаарыта барытыгар сөп түбэхэр айылгылаах.

Кырдык үрдүгэр сымыһа ыттыа дуо?

Саха тыйаатыра **«Хаарыан хампа күөх кытылым»** (Борисов) диэн хотугу хоро омуктар олохторун көрдөрөр, кыргыыс омук улуу суруйааччыта **Ч.Айтматов** суруйуутунан сахалыы туруоруллубут испэктээкилинэн аан дойдуга тийэ аатырбыта. Туруоруута куһағана суох, артыыстар оонньууларыгар сахалыы майгы баара. Кут-сүр, тыыннаах буолуу, олох иһин охсуһуу, канчээри ыччат иһин тыыны толук тутуу киһи уйулҕатын хамсатара. Манна оонньуу, уобараһы арыыйы көстөрө. Артыыстар оонньууларыгар ис чин, ис дың иһирэҕинэн, истингинэн илгийэрэ. **Симон Федотов, Ефим Степанов** куттаах-сүрдээх, үйэлээх оруоллары айбытара. Бу табыллыбыт испэктээкил этэ. Саха кутун-сүрүн, уйулҕатын хамсатар оонньуу, кута-сүрэ салыйбыт хоро омуктарың хото баһыйара эрдэттэн биллэрэ. Манна саха омук тыйаатырга кыаҕа көстүбүтэ.

Мантан салгыы **«Улуу Куданса»** – (Борисов) саха майгытыгар салгыы, хоһоонунан суруллубут нуруот улуу номоҕо ситиһилээхтик турбута. Бу чакчы киһи аймах, орто туруу бараан ийэ дойду, айбыттаах аҕа халлаанның алтыһар оловун сытыы сыһыаннара, киһи диэн кимэ, кини сирдээҕи олоҕо айбыт аҕа халлаантан тутулуктааҕа, сирдээҕи тыһы-хоро майгы аҕа халлаанга мастаннаҕына туох буолара көстүбүтэ. **«Улуу Куданса»** «глобальноеһын уонна тотальноеһын» бу дойдуга тэҥнэээ суоҕа. Саха тыйаатыра мантан төһөтүн эмэ биэрбитэ, таба быһаарылардаах этэ. Айымньыта күүһэ бэрт. Бу саха улуу уонна чулуу айымньыта сылдыар. Билигин саңаттан турарыгар кэмэ кэллэ. **«Улуу Куданса идээнин»** омооно орто дойду олоҕор көстөр буолла, өйдүөх, дүүллүөх дьон элбээтэҕэ. Чурапчыларга Улуу Куданса туһунан имсэлээх санаа этэн турабын, тоҕо эрэ биллибэтилэр. Хайа диэки хайыһынарбытара буолла...

Бу Улуу Кудансаны туруорууга театр чакчы, саха театра буолар хайысхата баара!

Манна киһини сөхтөрө, дыктиргэтэ сатааһын, тас көстүүгэ болҕомто, киһи өйүн сүүйэр көрдөрүүгэ аңаммыт эффектэр, ньымалар элбээбиттэрэ, ол эрэн наһаа буолбатах этэ.

«Ойуун түүлэ» (Борисов) сахалыы майгыга, глобальнай тизмээ испэктээкил тахсыбыта. Бу үйэлэри өтө көрүүлээх, дың сахалыы майгылаах айымньыны туруорууга көрдөөһүн баара. Манна **Тумус Мэхээлэ** үлэлэһэн, иһэн тоҕо эрэ тохтоон хаалбыта. Испэктээх саҕаланытыгар сахалыы тыын баара сыһыа сүтэн хаалбыта. Манна мин туруорааччылар икки арахсар суолларын көрбүтүм. Сахалыы уонна хоролуу хайысхалар.

Сахалыы (атыыр +) анаарыы универсальнайа, кини мировоззрение, мироощущение, космогеннай өйдөбүллэр диэни холбуу, ситимнээн, биир киһи, биир дьайаан, биир түбэлтэ, түгэн нөңгө алтыһыңнаран, аһааччы туругуттан көрөр айылгылааҕар сытар. **Сахалыы көрүү – ис тутул, киһи кутун сүрүн, умайар уотун диэки көрүү.**

Хоролуу (тыһы -) анаарыы хас биирин туһунан араарар, сатаан ситимнээбэт, холбоотууна сомоҕолоон кэбиһэр, төрөөбүт туругуттан көрөр. Ити барыта айылҕаттан бэриллибит ис дыңтан тахсар майгыга сытар. **Хоролуу көрүү – тас көстүү, куорма, туттуу-хаптыы диэки көрүү.**

Икки тотальнай уонна глобальнай айымньылартан, **«Улуу Кудансаттан» «Ойуун түүлүгэр»** тас эффектация сайдан испитэ көстөр. **«Ойуун түүлүгэр»** кут-сүр оонньуута кыаллыбатаҕа, уобараһы айыы мөлтөөбүтэ. **«Чыңыс Хааны»** сөңөрдө иликпин.

«Дойду оҕото Дорогуунап Ньюкулай» (Борисов) сахалыы майгы баара, оонньуута сэргэтэр этэ.

Мантан ыла саха тыйаатырын хайысхата кус хоролуу, үтүктээйи майгы диэки дүүккүйөн барбыта. Аан дойдуга аатырыы, бэйэни билини, салыйбыт куттаахтары сардырҕаччы тэпси ухханыгар бэйэлэрин киэнин үрдүнэн атыллыыр майгы олохсуйан барбыта. Бигэ сүрүн, үгэс буолбут сахалыы ньыма, хайысха олохсуйбатаҕа. Күүстээхтэрин билиммит спортсмен уолаттар ыһахтары кэрийэ сылдьан, тустан, бириис хомуйа сүүрэллэригэр майгыңнаабыта. Мэнээх сылдыбатахтара, кус хоролуу ньымалары сүһэн үтүктэн барбытара. Мантан ас тахсар эбит диэн буолбута. Араас эффектэр, суй-сай майгы, тас көстүү, түрүүктэр, куһағаны хостоһун, маргы-

наал күннээби тылыгар, өйдөбүлүгэр түһүү олустаабыта. Уопсайынан култуура министиэриститибэтин үлэтэ шоу майгылааммыта. Тыа сириҥ култуурата умнуллубута ырааппыта. Үлэтэ, көн-нүктүүрэнэн салайтарар, мэрэппирийээтийэ истииллэммитэ.

Тыйаатырга сахалыы ис туругу, ис күүһү, ис кэрэни таска таһааран, кутунан-сүрүнэн оонньоон көрдөрүү уурайбыта. Күннээбигэ, чэпчэкигэ, дөбөннө соһутар шоу майгытыгар охтуу барбыта кэлинни испэктээкиллэргэ ырылхайдык көстө сылдьар. Куоталаһа-куоталаһа испэктээкил туруоруу, киинэ устуу бөҕөтө буолла, сөбүмэр элбэхтэн сөнөрдөн ылан куккар кутарын, тыыннар эбэринг таһы-быһа аҕыйаата. Аан дойдуга аатырбыт айымньыларын үлүһүйэн туран туруоруу, аартык аайы аат-суол сырсыта – сүрүн биэрэр анаарыыга кубулуйбута.

«Ромео и Джульетта» (Борисов), «Илиир Хоруол» (Борисов), «Гамлет» (Потапов) туруоруутугар кус хоролуу маатыраан, эффектация, шоу, массовка, дьон ахсаанынан ылыы барбыта, кут-сүр хамсааһына сүппүтэ, уйулҕа утуйбута. Барыта тас көстүү. Артыыс киһилии уобараска айымньылаахтык үлэлиир түргэнник тохтообута.

Бу быһыыгар «Кыыс Дьэбэлийэ» олонхо, Борисов кэргэнигэр Степанида Борисоваҕа анаан, дьахтар эр киһини кыайар-хотор, тэпсэр хоролуу майгылаах туруоруута буолбута. Бу туруорууга олонхону шоу майгытынан, айар халлаантан айыылары сыана быылыгар соһон түһэрииттэрэ. Олонхо санаатын оонньуутун артыыстарга оонньотон, үөһэ халлаан эйгэтин сиргэ таннары соһон түһэрип, айыылары да, абааһылары да орто дойду майгытыгар кубулууту көстүбүтэ. Көрдөөһүн, ураты суох. Операны үтүктэр, баайса сылдьар бааһынай майгы олохсуйбута көстүбүтэ. Манна С.Борисова ыллыыр-туойар кыабын таһыма көстүбүтэ. Кини туойар ньыматыгар сахалыы ырыа-тойук курутуйар, кутулар, сүтэрбити аһыйар, кэлэнэр-кэмсинэр, кэп туонар ытабыллаах эңэлгэнэ иһиллэр. Итинник ньыманан алгыһы, айыы санааны түстээбэттэр. Саха омсолоох уобараһын тойугун майгыта сиэри таһынан барбыта, саха киһитигэр тириитин таһынан киирэр. Атын омука, ис дьинин өйдөөбөт дьонно – дьикти, сонун, шедевр.

Олонхо, ойуун уһуйаанын тэрийиэхтээхтэр этэ, сүрүн личность – артыыстары иитэн таһаарыахтаахтара. Үгэһи олоһурдуу төрдүн оноруу барыахтааҕа. Дьининэн олонхо, ойуун тылыгар-өһүгэр, өйдөбүлүгэр, ырыатыгар, тойугар, хамсанытыгар, үткүүтүгэр, муусукатыгар уһуйуон сөптөөх дьоннор олох суох буолбатахтар, бааллар, биирдии хайысханан да буоллар.

Бары олонхо туруора сатыы сылдьаллар, туундараттан саха тыйаатырыгар, оҕотуттан эмээхсинигэр тийэ. Ол туруорааччылар, үөрэтээччилэр биир эмэ олонхону толору аахпыттара биллибэт. Аахпыт да буоллахтарына, тылын анаарын өйдөөбөтөхтөрө сэрэйиллэр. Бу эмиз аат-суол, харчы сырсыта, эмиз шоу, мэрэппирийээтийэ. Сахалыы ырыаҕа, тойукка үөрэтии бөҕө, барыта искууственнай, үөрэппит оҕолорун киһи истэ аһынар. Хаарыаны диигин. Үтүктээйи баһылаата. Эмиз шоу.

Айымньы төһөнөн улаатар, уйулҕаҕа, өйгө-санааҕа дириҥиир, кутунан үрдүүр даһаны соччонон биир талааннаах, айылҕалаах, бэриллилээх киһиэхэ тирэнэрэ күүһүрэр. Күүстээх уобарастар күүстээх артыыстары эрэйиллэр. Улуу уобарастар улуу артыыстары төрөтөллөр. «Олонхо» тыйаатырабыт дии-дии Барыһапп халлааны тарбаабыта ыраатта. Ойууну аһан иһэн оонньоор курдук тутталлар. Дьинэр туох да өйдөбүлэ суох шоулаан имитэ сылдьаллар.

Бу соторутаабыта көр-күлүү тыйаатыра «Кыһыл Ойууну» (К.Сергучев) туруорбутун көрөн баран, нэһилээ тулуйан олодум, туох да суох, уу-ныамаан, шотун да кыайбатахтар, «сээдьэлээн» имитэ сылдьаллар, арай музыкатыгар эрэ туох эрэ тыгытар иһиллэн аһар. Туруоруу быстар мөлтөх. Хаһыакка арбаан суруйбуттарын аанньа, кыһыл ойууну оонньообут артыыстара, эчи, мөлтөбүн. Сатаан сахалыы доржоону таһааран саҕарбаттар. Куттаах, сүрдээх тылы эдэр артыыстар олох кыайбаттар эбит. Саха тыйаатырын эдэрдэрин балачча билэбин. Тыл-өс быстар мөлтөх. Хайдах бу дьон саха тыйаатырын ааттатыахтарай диэх курдук саарбах санаа тарбыыр. Хоро-шоу (хорошо) тыйаатыра диэн буоллар мунар ини. Салгы манньк бардахтарына маргынаал тыйаатыра буолсу.

«Ньургун Боотуру» аһан иһэн туруорабыт дэһэллэрэ иһиллэр. Киһи сөҕөр! Баламаттарыттан. Сөп, ыччакка маргынааллы, хоролуу майгы, күннээби өйдөбүлтэн тахсар буккаас тыл-өс, арҕаанньыны үтүктээйилиир майгы-сигили, тыһытыыы баар. Саха тыйаатыра ол таһымыгар тоҕо түһүөхтээбэй?! Тоҕо кини маат-куут, ийэтэ-аҕата, кута-сүрө суох тыл дьэбэрэтигэр, өбүгэтэ суох өйдөбүлүгэр аллараа түһүөхтээбэй?! Искусство, тыйаатыр кэрэҕэ, сырдыкка, өйдөбүллээххэ, үйэлээххэ угуйохтаах этэ диэн баарыан сарсыардаанна дылы баара дии, барыта уларыйбытын биллэккэ сылдыабын дуу... Шоуменнар.

Маны көрө сылдьан эдэрдэр дьаабырдылар. Тас көстүүнү сырсыы, нуучча саҕарар майгытын үтүктүү, күннээби өйдөбүлүнэн салайтарыы кэнники сылларга олустаата. Театр сахалыы саҕарга үөрэниэн наада.

Кэлин турбут «Туйаарыма куо» (Борисов), «Магбет», «Күн Айыы оҕолоро» – (Потапов) бары биир, шоу майгылаахтар. Кус-хоролуу. Артыыс оонньоута суох. Сахалыы үгэс-майгы бүппүт. Аан дойду майгыта суурайан эрэрэ көстөр. Эдэрдэргэ Китч майгы – олох куһаҕанын, мөкүтүн,

дьяабытын хостоохун баар. Китч- кэрэттэн түһүү, кэрэни кэбиннэри, куһағаны, чэпчэкини көрдөрүү. **Потапов «Магбета», «Күн Айыы оҕолоро» – китч! Абракадабра!**

Юрий Макаров – эффектонт, төттөрүтүн, сүөргүтүн, утарытын көрөн була сатыыр идэлээх. Уҥа самыгыта кыһыйдагына ханас илиитин эргитэн адалан тарбана сатыыр «ныммалаах».

Семен Ермолаев бу тутан турар таһымтан атын, көстүбэт эйгэни, шизофрения таһымын тутта сатааһыннаах. Ити көрдөөһүннэр.

Манньык салгыы «бааһынайдааһын» бардагына сотору, сыанаҕа сыынтыы, силлии, нотуура сизкистээһин, сыанаттан саха тылын баһаабырдыы, үгэни үөбүү, өйдөбүлү атах соттор онгостуу барыан сөп. Бу саха эстэр суола. Өскөтүн, тыйаатыр ис күүһэ, кутун туурата оннук буолар буоллабына. Арыый сахалыы майгытын ыһыктыбатах **«Сааскы кэм»** диэн **В.Фомин** туруорбут испэк-тээкилэ хаалла бадахтаах.

Олонхо, ойуун – биир киһи майгыта, биир киһи театра. Олонхоһут биир, ойуун биир.

Дьоппуоннар **«Кабуки»** театрда, биһиги олонхобутун сэргэ, киһи аймах материалнайа суох, сүтэн ээр чулуу сиздэрэйдин, шедеврүн ахсааныгар киирдэ. Кинилэр бэйэлэрин быһыларын, түн былыргыттан хайдах баарынан, туруорар, оонньуур дьобурдарын, дорҕооннуур, туттар-хаптар, хамсанар-имсэнэр, дьүһүн-бодо майгыларын үгэскэ олобурдан, атыны киллэрбэккэ «нотуура» илдэ сылдьаллар. Ис чингэрин, ис дьингэрин ыһыктыбатахтар.

Олонхо, ойуун этиттэриилээх эйгэтэ эмиэ оннук буолуохтаах. Саха ныммата, истиилэ олохсуйуохтаах. Саха саҕатын дорҕооно сүтэн ээр. Нууччалыыга куучча көһөн эрэбит. Европа, нуучча нымматын батыстын да, сахалаан бүтэбин. Сахатыты ныммата туттуллуохтаах, иитилиэхтээх. Олонхо тыйаатыра оннук буолуохтаах. **Сахалыы үгэни олобурпатах театр – саха театра буолбат.** (атын саха тыйаатырдарыгар эмиэ). Биһиги итэҕэлбит үгэскэ олобурар. Туох баар олохпут, майгыбыт-сигилибит, култуурабыт, өйбүт-санаабыт, билиибит-сатабылбыт үгэскэ олобурар. **Үгэни умуннаһытына биһиги саха буолан бүтэбит.**

Олонхо эмиэ «нотуура» сахалыы майгынан туруохтаах, ол, кэлэр сыллар сыаллара, сорукутара. Онуоха дылы үөрэтиэххэ, уһуйуохха, ис дьинэр, чингэр киириэххэ, иитиэххэ наада. Олонхону сөргүтэргэ, уһууааннары тэрийэргэ, үгэстэрин үөрэтэргэ, ныммаларын олохтуурга кыах баар буолла. Тыйаатыр айар көңүлүн ким да, туох да мэхэйдээбэтэҕэ. **Сахалыы үгэни олобурда сатыллары буоллар тугу да саҕарыам суох этэ.** Бэйэ туһа долгуппат буоллабына, омок туһун иһин долгуйуу – ытык быһыы буоллаҕа.

Саха маасабай култуурата – төлөбүрдээх маасабай шоу култууратыгар кубулуйда (каков поп, таков приход). Култуура – Барыһап чааһынай ырынаҕа, онно бэйэ дьоно үлэлиир. Атыылаабыт уонна атыылаабыт киһи диэнгэ күүскэ оҕуттулар. А.С.Барыһап култуура монополиһыгар кубулуйда. Тыгыллыбат киһи буолла. Кини үөрэтэр, иитэр, кини онорор, кини атыылыыр, кини эрэ быһаарар. Борисовщина – бааһынайдааһын, үтүктээйи, коньютуура, атыланы нымматын үгэстэрэ саха сири муннуктарыгар тийэ тарбанна. Улуу Хоро өлөрүтэр, «сахалар эстэргит элбэбит хоролортон буолуу» – диэбитэ тийэн кэлэн иһэриттэн сөрү диэн сөбөбүн. Уонна «кэтинчэ быта кэтэххэ ыттыаҕа...» – диэн сахалар мань эппиттэр эбит дии саныбын. Быт киһи иһиттэн, этин быһыһыттан, кутуттан тахсар. Киһи улаханньык ыарыйдагына, өлөөрү гыннагына эмиэ тахсар дииллэрэ, саха омугун кутун-сүрүн, тыһын билигини туругун манна холуохха сөп дуо...

Эһиги миигин сиилиэххит, сэмэлиэххит, сэтэриэххит, үөҕэн да туруоххутун, «баардаахха баппат буолла» диэххитин сөп. Суруйуум тустаахха өһүргэстээх буолуон эмиэ сөп. Толкуйдатыан эмиэ сөп. Баҕар эһиги караван да буолун, баҕар мин сыапка сытан үрэр саха ыта да буолуум. Хабарбаҕа дылы хайҕабылга кыра туус кутуллубутуттан, баҕар, саха санаата ситэр аһа тахсыа диэн эрэл санаалаахпын.

Корей, дьоппуон, кытай хоролоро үгэстэрин бэйэлэрин истэригэр тутта сылдьаллар. Атыны киллэрбэттэр, уратыларын суурайбаттар. Таска ыһа сатаабаттар. Кистиридээхтэр.

Европа хоролоро үгэни ыһаллар, искусственной баһылыгы онгороллор.

3. Ислам хоролоро бэйэлэрин киэнин таска ыһаллар.

1. Бэйэтин үгэнин искэ тутар, онно олобуран саҕаны ылынар саха эстэн ээр.

2. Европа үгэнин баарынан ылынар, үтүктэр саха элбээтэ.

Бэйэтин киэнин таска ыһа, атыылы сылдьар саха элбээтэ.

Саха инникитигэр быһаарыылаах кэмнэр кэллилэр. Анааран, ырытан көрүн, эһиги да бааргыт.

Бэс ыйын 6 к. 2006 с.

§ Редакцияттан: Бу, Уххан култуура, духуобунас, сахалыы анаарылар тустарынан суруйар «Сизэркэлэтин» биир ыстатыйата «Кыымна» үстэ былаанна киирэн, хаһыакка тутулан баран, биллибэт биричиинэлэринэн уһуллан испита. Автор көрдөһүүтүнэн тугу да быспакка, көнөрбөккө бэчээттибит. *(Редакция санаата ааптар Уххан санаатын кытта сөп түбэспэт).*

ИККИС КИНИГЭ

ХОЮООННОР

ИНИНЭЭБИТЭ

Күндү ааҕааччыам.....	213	Саас эйигин саҕаттан айда!.....	238
Айхаллыахха, уруйдуохха!.....	213	Киэн туттуом этэ.....	231
Сахам сирин таптыбын.....	213	Көрөбүөт, көрбөккүөт!.....	231
Сахам кыһын таптыбын.....	214	Сууралла умуллуу.....	231
Саха хүрэһин тэтимэ.....	214	Сүрэһим тэлгэхэтэ.....	232
Тыа сирэ барахсан!.....	215	Тоҕо манньккыный?.....	232
Дьоккуускай.....	216	Тугун тылай.....	232
Халыма.....	216	Үүрүллүү.....	233
Учууталга уруй.....	217	Сырдык киһи.....	233
Кыталык.....	217	Ону биллибит.....	234
Оҕо ырыата.....	217	Эн харахтаргар.....	235
Баһылыктарга.....	218	Эн үөрбүт харахтаргар.....	235
Өбүгэлэр.....	218	Көстүбэти көрүүй.....	235
Түмээс уус.....	219	Хайдах, тухор буолабыт?.....	236
Бу тыл суолтатын.....	220	Мин кэм суолабын.....	236
Бу олох кэрэтин.....	221	Сааскы тиллини.....	237
Уу нуурала.....	221	Эһиги бэйэлээхтэр.....	237
Үчүгэйиэн.....	222	Ама баа буоллабай.....	237
Хойут буолбат.....	222	Уостан түспэт ырыалар.....	238
Ыллык.....	223	Үөрүүнэн.....	238
Эр киһи ырыата.....	224	Эн кимниий?.....	238
Ырааттабым аайы.....	224	Дьон саҕата.....	238
Эйигин кэрэхсээмин.....	225	Бэйэ туһа.....	239
Мин эйиэхэ тапталбын.....	225	Баар.....	239
Таптал диэннэрин.....	225	Иһэр эбээт, оҕолоор.....	240
Хааттыска.....	226	Одун оҕоһуум.....	240
Ньургуйаана.....	226	Саһаҕа тыллар.....	241
Түгэннэр.....	226	Довуһуол доҕотторум.....	241
Үс кутун таптала.....	227	Ырыа санаа.....	241
Махтана санаатым.....	227	Сүрэһинэн көрсөн.....	241
Туйаарар сырдык.....	228	Иитиилээх санаа.....	242
Оччоҕо эйиэхэ.....	228	Онон оннук диэбэккэ.....	242
Уйаҕас ийии.....	228	Добун Долоҕой.....	243
Туруйа кут.....	229	Тоҕус сиригэр.....	244
Ити тоҕо итиннигий?.....	229	Валя Чиркова.....	245
Саас кэллэ.....	230	Саха буолбут аакка.....	246
Сааһын куруук тылла.....	230	Саар Ыҕс.....	250
Көрүүй, ол барахсаны.....	230		

КҮНДҮ ААБААЧЧЫАМ

Эйиэхэ мин
ырабын итэбэйэбин,
Эйиэхэ мин
ырыанан сүгүрүйэбин!

Сахам тыла!
Эн диринг долоёйгор –
аан дойду анаарыта,
Өлбөт сүппэт өйдөбүлгэр –
өй санаа быһаарыта!

Санарбат санаам кыымнара –
мин хоһоонум тырымнара.
Иэйиим утабын кыллара –
мин ырыаларым тыллара!

Мин урут тэтим этим,
мин урут ыра этим,
Айыы куттаах
айар хомуһунугар анана,
Ыраттан ырыа буолан
көппүтүм ыллана!

АЙХАЛЛЫАХХА, УРУЙДУОХХА!

Ураанхайдыр сахалар
Уунан тийибэт уйгуга
Уһаан төрөөн иһиэххэ,
Уруу-аймах тэнитиэххэ!

Саха буолбут аатыгар
Саргылардаах олоххо
Сайдан үүнэн иһиэххэ,
Санаалары салайаахха!

Айыы аймах дьонноро
Айбыт халлаан аналын
Айымнылаах үлэнэн
Айхаллыахха, уруйдуохха!

Күннүүр ууһа дэнэммит
Күнүн аайы тупсаммыт,
Күргүөмүнэн сылдьаммыт
Күүтэр кэскили уһанаахха!

Киһи буолбут аатыгар
Килбиэннээхтик туттуохха,
Киэннээх ааппыт суолугар
Кимэн киирсэн иһиэххэ!

Сирдээх-уоттаах буоламмыт
Силигилээммит, ситэммит,
Симэлийбэт туһугар
Сириэдийэн тахсыахха!

Өлбөт-сүппэт туһугар
Өйтөн сүбэ буламмыт,
Өйдөөн дьүүллээн тураммыт
Өрөгөйгө тийиэххэ!

2006 с.

САХАМ СИРИН ТАПТЫЫБЫН

Сах үйэтин сабаттан
Сабыллаахтаан салҕанан,
Айыллыбыт аатыгар
Айыы хаана буоллахпыт!

Хотулуура тускулга
Өркөн айан суолунан
Өтөн ингэн киирбиттээх
Күннүүр ууһа буоллахпыт!

Уһун үйэ тухары
Удьуорбутун урууну
Умнубакка олорор
Ураанхайдыр буоллахпыт!

Ирбэт тонмут иитигэр
Иитиллээхтээн олорор
Ириэнэктиир омукар
Ийэ куттаах сахалар!

Айгыр силик сиригэр
Айар-тутар олоххо
Айыллаахтаан түспүт
Айхаллааммын ыллыбын!

Айылҕабыт дьүөрэтэ
Айар-тутар айылгы
Айыы сиэрэ майгылаах
Сахам дьонун таптыыбын!

Сааскылардаах сайыны,
Күлүм көмүс күһүнү,
Кырыа дьыбар кыһыны
Сахам сирин таптыыбын!

Саха санаам сылайбат,
Салгын кутум салыйбат,
Ирбэт тонум сылыйбат,
Сахам сирин таптыыбын!

**Сахам дьонун саныыбын,
Сахам тылын ыллыбын,
Саха олоҕун алгыыбын,
Сахам сирин таптыыбын!**

2007

САХАМ КЫҢЫН ТАПТЫЫБЫН

Сахам кыҥын таптыыбын.

Сымнаҕастай майгытын,
Сырдык ыраас мичээрин,
Сайаҕастай саңатын,

Сахам кыҥын таптыыбын.

Уран нарын таһаатын,
Уйуһуйбат наһылын,
Уостубатчай тапталын,

Сахам кыҥын таптыыбын.

Үлэ уөрэх үөһүгэр
Үөрө-көтө сылдыарын,
Үнкүүлүүрүн ыллыырын,

Сахам кыҥын таптыыбын.

Эйэргэһиэн баҕардан,
Иһирэххэ сирдиирин,
Истингэргэ илдэрин,

Сахам кыҥын таптыыбын.

Туттар туспа тулуурун,
Туруулаһар эрэлин,
Туоххаһыйан ытыырын,

Сахам кыҥын таптыыбын.

Саппабырбат ыратын,
Саймаархайдыыр санаатын,
Сатабыллаах дыһалын.

Кэлэр кэми киэргэтэр

Кэрэ эйгэ кэһиилээх,

Кэтэхэрбит ахтарбыт

Сахам кыҥа барахсан!

Табар талар тапталым,
Талымастаах табыллыым,
Таайбаранҕаах таарымтам
Сахам кыҥа барахсан!

Туллар туттаах чахчыта,

Тумук сүрэх иччитэ,

Тула эйгэм ис дынгэ,

Сахам кыҥа барахсан!

Күлэ сылдыар көлүччэм,
Аралы мичээр алааһым,
Айыым кыҥа айылгым,
Сахам кыҥа барахсан!

Үөрүү төрдө үрүччэм,
Күлэр -үөрэр күнчээним,
Ырыам тыла ыйчааным,
Сахам кыҥын барахсан!

Окко түспүт оноһуум,
Сиргэ түспүт сэбэрэй,
Сэгэттэйим оҕото,
Сахам кыҥа барахсан!

Сахам кыҥын таптыабым.
Мичээр сырдык күлүмүн,
Харахтарын тырымын,
Минньигэстэй эбигин!

Сахам кыҥын таптыабым.
Саастыыр үйэм тухары,
Саргылардаах сарсыммын,
Сарыал кыҥа кинини!

Сахам кыҥын таптыабым.
Санаам экчи буоларын,
Ырам чахчы туоларын,
Ырыа курдук биэбэйбин!

Сахам кыҥын таптыабым.
Хайа таппыт анаарбыт,
Хайбаллаахай сэгэрбин,
Ханыылаһар доҕорбун!

Сахам кыҥын таптыабым.
Орто дойду күөнүгэр
Олорбутум аатыгар,
Оноһуубун, төлкөбүн!

Сахам кыҥын таптыабым.
Саха курдук сананан,
Сайаҕастай баҕаннан,
Сайар күннүү истинник!

САХА НҮРЭҢИН ТЭТИМЭ

(иккис төгүлэ)

Уххан тыла

А. Егоров матыыба

Саастыыр үйэ тухары
Сайдам саха барахсан,
Санааларын оонньоотор
Самаан күннээх баҕатын
Сатаан танган туойара.

Хос ырыа:

Саха нүрэҥин тэтимэ
Сайар күнтэн саһыллан,
Саргы Дьаалы салайа,
Сир(диир) – Сибиир ийэҕэ
Сириэдийэ (тилийэ) тэнийэ,
Ситэри тингийэ туруоҕа!

Үйэтэн үйэҕэ тиллэ
Үүнэр саха кэскилэ,
Үтүнү кэрэни үксэтэ,
Үөрүү-көтүү үүннэрэ
Үнкүүлүүрү, ыллыыра
Айбыт аҕа халлааннаах
Айыы-хаан аймаҕа,
Айыы танара аатыгар,
Айар тутар туһугар
Алгыс амалыа этэрэ.

Кэлэр кэмнэ, кэрдиигэ
Кэнчээри саха кэскилэ
Кэмнээн ирдээн тийийэҕэ,
Саха сүрэҥин тэтимэр
Сайдар санаа инигэҕэ!

ТЯА СИРЭ БАРАХСАН!

Тыын угар тыа сирэ барахсан,
 Аскын-үөлгүн абынным аххан!
 Сирин аһа ситэн, дьэ, буста,
 Үүнүүн, быяанын, дьэ, тубуста!

Иэйиэхситтээх ийэкэ дойдукам,
 Айыылардаах айбыт халлааныгым,
 Төрөөн төннөр төлкөлөөх түһүлгэм,
 Төлөһүйбүт үөскээбит түбэ түөлбэм!

Эн киэн хонуугар, хоргун ходуһаҥар
 Хороҥор муостааҕым мунньустар,
 Аралы алааскар, сыыйы сыһыгар
 Сыыспай сиэллээрим сыбытыыр.

Арыынан аллар, этинэн эмсэхтиир
 Ахтар-саныыр тыам сирэ барахсан,
 Айыыһыттаах айылҕам, иэйиилээх эйгэм,
 Эн эрэ, төрөөбүт сирим барахсан!

Төрүттэrim төрүт түһүргэннэрэ,
 Үүнэр көлүөнэ үөскүүр биһигэ,
 Кэлэр кэскили кэрэһиттиир
 Саныыр ахтар Саха сирэ барахсан!

ТЯА СИРЭ БАРАХСАН!

(иккис төгүлэ)

Иэйиэхситтээх ийэ дойдукам,
 Айыылардаах айбыт халлааныгым,
 Төлөһүйбүт, үөскээбит төрүт сирим!
 Төрөөн төннөр түбэ түөлбэм!

Киэн хонуугар, хоргун ходуһаҥар
 Хороҥор муостааҕым мунньустар,
 Аралы алааскар, сыыйы сыһыгар
 Сыыспай сиэллээрим сыбытыыр.

Арыы аллар, эти эмсэхтиир
 Ахтар-саныыр тыам сирэ барахсан,
 Айыыһыт айылҕа, Иэйиэхсит эйгэ,
 Айыы дьонноох Саха сирэ !

Тыын угар тыа сирэ барахсан,
 Аскын-үөлгүн абынным аххан!
 Сирин аһа ситэн, дьэ, буста,
 Үүнүүн, быяанын, дьэ, тубуста!

Кэлэр кэскили кэрэһиттиир
 Кэнчээри кэрэмэс кэскилэ,
 Үүнэр көлүөнэ үөскүүр биһигэ
 Саргы-Дьаалы Саха сирэ!

2005 с.

ДЬОКУУСКАЙ

Тэгэлийэ мичилинний
Түүнүн сырдыр суолларым,
Сараадыа чабылынныр
Сандаар уоттаах куоратым.

**Ийэ куппут итиллэр
Саха киинниир куората,
Өркөн өйбүт муората –
Дьокуускайбыт туоната**

Айыы хааным аймабар
Ааттарыгын ааттатар.
Аатыраахтаан айаатыр
Саха сайдар куората!

Кэскиллэрдээх үлэбит
Үүнэр күнү уруйдуу,
Үтүө кэскил куораппар
Саргылара сатарыыр.

Албан ааты анаппыт
Айар-тутар үлэбит
Өрөгөйдөөх үөрүүнэн
Өрө күүрэн тахсыахтын.

Умуллубат уоттардаах,
Уостубаттыр уйгулаах
Улуу куорат тутуулан,
Уран Саха уйалаах

Кэлэр үйэ мэкитэтэ –
Кэрэ киэптээх тутуулар
Кэккэлээннэр, тураннар
Кэпсээтиннэр кэскили!

Дьарбаа мандаар өгүнэн
Дьаралыктара дьаралыйдын,
Оһуор бичик оһоһуута
Олохтоохтук дьэрэлийдин!

2002

ХАЛЫМА

Мин көртүм бу орто дойдуга
Киирбэт күннээх халлааны.
Киһи, айылҕа биир курдуга
Дьүөрэлиирэ өйү санааны.

**Халыма, Халыма, Халыма
Ааспат арахпат алыба
Санаа буолан сайбыта,
Куба буолан дайбыта**

Ханалас, Бороҕон оҕолоро,
Хоро, саха хоһууннара,
Хоту сирим туйгуннара,
Хоодуот дьон дьохуннара.

Булда-алда арааһыттан
Букатын, сөҥө махтайабын,
Айылҕа көстөр дьиктититтэн
Астына, дуоһуйа айабын.

Куһа-хааһа, кыыла, балыга
Ханна да суох, талыма
Айылҕа мааныта, талыыта
Олоруохха дэлэгэй, үчүгэй

Сиэр-майгы ырааһын
Манна көрөн сөҥөбүн
Ыалдьыт, хоһоһо күндүтүн
Хоммут ыалбар билэбин

Өй-санаа өйдөбүллээбэ,
Чэбдик олох чөллөөбө,
Ситэ-хото силигилээбит,
Иллээх сыһыан иилээбит.

Сааһы сайыһа хаалабын,
Сайыммын билбэккэ аһарабын,
Күһүммүн күүтэ ахтабын,
Кыһынын дуоһуйа таалабын.

УЧУУТАЛГА УРУЙ

Билбэт-көрбөт бэйэбин
Билииттэн билиигэ сирдээбит,
Сатабай санаабын сааһылаан,
Сайдар суолга киллэрбит
Учууталга уруйбун уунабын!

Ааһар суоттуур албаһы,
Айар тутар сатабылы
Сылы сыллаан дыаныйбыт,
Табылын булан такайбыт
Учууталга уруйбун уунабын!

Үөрэх-билии үөһүгэр
Үөрэтэн, иитэн киллэрэн,
Олоххо оннуну буларга
Оңорон, таңан таһаарбыт
Учууталга уруйбун уунабын!

Оҕо саастан биэбэйдээн,
Олох дуолугар көтүппүт,
Кыаммат эрдэхтэн кынаттаан,
Кыайыыга хотууга туһайбыт
Учууталга уруйбун уунабын!

Санаттан саңаны билэргэ,
Сайдан үүнэн иһэргэ
Эрдээх санаабын эрчийбит,
Эрэли итэҕэли элбэппит
Учууталга уруйбун уунабын!

Ааккын суолгун ааттааммын,
Айхалы анаан этэбин!
Улуукан уус идэҕэр
Уруйбун утары уунабын!

21.04.2010

КЫТАЛЫК

*Уххан тыла**Өркөн матыыба*

Кынкыр-лынкыр ырыалаах
Кыталыктыыр кыылым тойугар,
Кырыымпам кылын кылыһаа
Кытгыспытын эбитэ буолуо дуу...

Сэдэх сизэр-силик үнкүүгүн
Сэнээрэ көрбүт дьоллоһор,
Сэһэнгэ киирбит ырыаһын
Сэргээн истэр соргута буолуон дуу...

Көрүн, истин, кэрэ, кэрэ
Көңүл санаа көтөр көрө,
Көй салгын көңүл көтөрө
Кыталыктан кэрэ, кыталык эрэ!

Сиэдэрэй бэйэкэнг кэрэхсэлэ
Сирдээҕи олох кэпсэлэ,
Орто дойду дьолун дьолугар –
Олонхоҕо, олоортун буолуо дуу...

Кэрэ кэскил кэлэр кэһиитэ,
Кэмэ суох, тэнэ суох күндүтэ
Өрүү баар, мэлдьи тыыннаах
Өспөт өйдөбүлэ эн буолуон дуу...

Көрүн, истин, кэрэ, кэрэ
Көңүл санаа көтөр көрө,
Көй салгын көңүл көтөрө
Кыталыктан кэрэ, кыталык эрэ!

Бэс ыйын 2 к. 2006 с.

ОҕО ЫРЫАТА

*Уххан тыла**А.Е. Егоров матыыба*

Аламай күннээх дойдуга
Айар-тутар аналанын
Олохпут суолун туссара
Оһуор-мандар анһыаһыт

**Дайдар дайан дабайан
Бардар баран иһиэҕин!**

Сахам сирин сарсына,
Сайдар үүнэр эрэлэ
Кэми – дьылы унуордаан,
Идэ, дьарык баһылаан,

**Дайдар дайан дабайан
Бардар баран иһиэҕин!**

Кыра оҕо саастартан
Кыымтан төлөн кыгыаста,
Кыайар-хотор туһугар
Кытта, сабылла сылдьаһыт,

**Дайдар дайан дабайан
Бардар баран иһиэҕин!**

Күммүт сырдыга күндүтүн
Күнүн аайы сэргээһимит,
Күүһү-уоһу мунһаһымит,
Күргүөмүнэн турунаһымит,

**Дайдар дайан дабайан
Бардар баран иһиэҕин!**

2008 с.

БАР ТУҢА БАҢЫЛЫК, ДЬОН ТУҢА ДЬОКУТААТ БУОЛУН!

Эһиэхэ туттарылынна олох үүнэ-тэһиинэ
Эһигиттэн тутулуктаах, бу күн кэлэр кэскилэ,
Баһылыыр-көһүлүүр бардамын хаһан да билимэ,
Салайар, күһэйэр салангын, саараама, тутума

Кыраба кыһаммакка кыһалҕаны улаатыннарарыма,
Илэйэ иитин кэһэн, өй-санаа өһүн көбүтүмэ.

Хаан хантана, киин кимтэнэ
төрүт уонна төрүөт буоларын умнума,
Өбүгэлэр өйдөбүллэрин,
үйэлээх үгэстэрин тумнума.

Саха хахатынан кэрэтин санаа, дала онһонун,
Ураанхай саханы уйгулаах олохтоон ууһат,
Айыы аймаҕын айхалын алгыстаан амалыт!

Олохтоох туһугар оморбот буоллаххына,
Тус бэйэн тускар туруулаһан турдаххына,
Туохха наадалааххын тулалыыр эйгэбэр
Ким наадыһай, туһата суох эн эйэбэр.

ӨБҮГЭЛЭР

Өлбүт кэһнэ олох баарыгар итэбэйэн,
Кинилэр онно бэлэмнэнэр этилэрэ,
Бүппэт эргиир, быстыбыт ситим
Кинилэр доловойдоругар омороро.

Кинилэр кииннэринэн ирдэһэллэрэ,
Көхсүлэринэн көстүбэти көрөллөрө,
Кинилэр хааннарынан этиттэрэллэрэ,
Доловой аһыллар домун билэллэрэ.

Кэлэр олох кэрэтин билэр буолан,
Кинилэр бэйэлэрэ кэрэ эбиттэрэ,
Өйү санааны өйдөбүлгэ түмэннэр,
Алгыска, аман өскө ингэрэллэрэ.

Итэбэстэрин итэбэлинэн толорунан,
Эрэллэрин эрэйдэринэн толуйан,
Оморбуттара ордук хос туттубакка,
Кимтэн, туохтан да итэбэс санаммакка.

Айылҕалыын бииргэ алтыһаннар,
Айыы сиэринэн, санаа буоларынан
Дьүөрэлэһэн, айар сүрэх көңүлүнэн
Өспөт өйдөбүллээх олобу оморбуттара.

2005

ТҮМЭЭС УУС

(Саха омук санаата буолар, ураанхай аймах улуута туолар
Күнтэйэр Түмээс Ууска аныбын. Сэтинньи 7 к. 2004 с.)

Ый нууралын сырдыгынан
Ыра санаатын симээбит,
Ымы ылгын ыйаахтаах,
Сулустар сүһумнарынан
Сотуллубаттык суруллубут
Сойбот суон сурахтаах.
Этиттэриилээх этигэн көстүүнү
Эриэн холустаа эһэри энсэн,
Этэр-тыынар өг тыллаах
Дирин долоҕой дыиниттэн
Дьиктини кэрэни булаттыыр,
Сорсуннаах сонордуг өйдөөх
Ис чинг ис хоһоонуттан
Иһирэҕи, истини ирдиир
Иэйэр имэн куттаах,
Кыларыйбат кырааска уруһуйдаах,
Кистэлэннээх киистэ бичиктээх,
Суураллыбат соһо суруктаах,
Күн тэйэринэн күлүм уулаах,
Күн дэлэйинэн күлэр уулаах
Күндэйэ диэн дойдулаах
Күнтэйэр Түмээс Уус доҕорбор
Айбыттан анаарыылаах
Айыы Хаан айхалын аныбын!
Уһулуччуларга анаммыт,
Улуу сахтан ууруллубут
Ураанхай уруйун уунабын!

Саха сабыллар саҕын
Сатаан аҕаан таһаарбыт
Сатабылгын сөҕөбүн,
Күн күлүмүрдэс утаҕын
Уран уруһуйга угуйбут
Уобарастаргар умсабын,
Өҥ-тала өркөннөөбүн
Өстөн өһүккэ тиййэр
Өйдөбүллээгин сомсобоун

Үөрэр-дьүөрэ үчүгэй талыы,
Сыымай-дьикти сыбыы сыһыарыы
Талбата талыытын таайабын,
Холуур-холбуу хомоҕой уруһуй,
Суулуу сото солун суруйуу
Суолун-иһин анаарабын.
Кустук өгүн талыытынан
Киистэ кылларын ытаппыт
Кистэлэннэрин домноох,
Куруһуба дьэрэкээн өҥнөрүҥ
Куолугун сэхэнин кулукута
Куттан-сүртэн тутулуктаах,
Холуста хонуутугар хонуктуур
Хомоҕой хоһуйуун хоһоонун
Хоһоһото хомуһуннаах.

Олонхону оһуордаан,
Остуоруйаны оломноон,
Ойууну ойуулаан,
Айыылары дьүһүйэн,
Иччилэри илэтитэн,
Уһу уруһуйдаан,
Абааһылары арааттаан,
Аналларынан туруортаан
Айбыт-туппут айымньыгар
Сурах буолбут
суон суолтабытын
сураа суруккар тиспикиин,
Ураанхай саха
Уратылаах улуутун
Уруһуйгар эппикиин,
Үөдөн түгэбиттэн
Үрүн күнгэ тийэ
Үс дойду үтүөтүн
Үрүнүн-харатын ситэнгин,
Үрүн холустаҥ хонуутугар
Үнэ-сүктэ түмүккүн,
Өспөт үйэлэр
Өлүүскэлээх өрүүлэрин
Өйдөбүллэрин өһүлөн,
Өҥ-дьүһүлгөн талатынан
Өлбөт-сүппэт тыыннаан,
Өйдөбүннүк хаалларбыккын!
Мэнэ ойуу суруккар
Киммит кимэ кэпсэһэр,
Хааммыт хантана этиллэр
Этигэн көстүү айыыгар
Быстыбат ситим биллэр,
Өйдөбүл тыына тиллэр!

Айбыт Аҕа Халлаан айанныта,
Кинкиниир киэн куйаар илдьитэ,
Ааспыт, кэлэр кэм суолдьута
Күнтэйэр Түмээс Уус!
Эн айар талаангынан
Үйэлэргэ үүннэрдиг
Үөмөн тийибэт үөрүүлээх
Үөскүү-үөдүйэ тулар
Үтүмэн үтүө үчүгэйбитин,
Саас үйэ тухары
Саргылана сабылла тулар
Саха омук албан аатын!

**ТЫЛ ИС ДЫНГЭР ТИЙБИТ КИНИ ӨЛБӨТ ҮӨСТЭЭХ.
ТЫЛ – ТЫРЫМНАС ИЭЙИИ, ТЫЛ – ТЫНАР ТЫЫН**

Бу тыл суолтатын биллэрбиэн,
Ол суолтатын дынгэр ингнэрбиэн,
Сахам тылын Тагара Аарыгар үгнэрбиэн,
Санам сататын сатаан тагнарбыан!

Бу хатыламмат түгэни хохуйдарбыан,
Бу алыштаах түгэни туттарбыан!
Уран тыл, этигэн дорбоон күүһүнэн
Бу кэмнэ, бу кэрдийгэ ингнэрбиэн!

Бу олох кырдьыгын, тыйыс кыдыгын,
Бу баар чахчыны, диэлийэр дыини,
Сурукпар тигэн сурахха-садьыкка
Суураллыбакка сырыттарбыан!

Бу кэхтэр кэрэни кэлэр кэмнэ
Кэһии кээһэн хааллардарбыан!
Бу сүтэр көстүүнү,
бу бүтэр сыһыаны
Этигэн тылга эллээн,
эйэбэс ырыанан эмтээн,
уһун үйэбэ уурдарбыан!

Өбүгэ өйдөбүлүн, уруу уһуйуутун,
Аймах айымньытын, айыы үөрэжин
Алгыс кэриэтэ
аман өспөр тистэрбиэн!

Дорбоону сатаан көтөхпөт, күөрөппэт, дэгэппэт, көтүппэт ырыаһыт
ырыаһыт буолбатах!

Дорбоону унаарды, дуораты, энситии, дыиэрэтии, дэгэтии, дэгэрэннэтии,
дьүрүһүтүү, бытарыты, кылыһахтааһын саха ырыатын сүрүн ньымалара.

Түгэни, кыл түгэнин уустаан-ураннаан, куттаан-сүрдээн хохуйуу,
дьүһүйүү, ойуулааһын, этигэннээһин, бу – айымньы!

Тылы эрэ буолбакка, сүһүөбү, хас биирдии *дорбоону сатаан ыллаты* –
ырыаһыт ситтэрбэт сорууга, ырата буолуохтаах.

Иһирэх ийиингэ сууламмыт, уран өйдөбүллээх дорбоон көтүүтэ,
сүрэх тэтимин кытта дьүөрэлэспитэ үчүгэй ырыа буолар.

1999 сыл

БУ ОЛОХ КЭРЭТИН

Бу олох кэрэтин
Эн биһи булбушпут,
Бу таптал иэийитин
Эн биһи туппушпут.

Ол онтон астынан,
Эн биһи дьоллоохпут,
Ол онтон махтанан
Эн биһи бииргэбит.

Ааһан хаалары
Ахта саныы сылдыма,
Суолтата суохха
Суоҕу баардыы санаама.

Бу күн сирэ күндүтэ
Эн олоххор тыллар.
Бу күөх халлаан сырдыга
Эн сүрэххэр тыынар.

УУ НУУРАЛА

Уххан тыла

Байбал матыыба

Үрүҥ көмүстүү
үрүлү долгунга
Эн ахтыыҥ
курустаах санныыара
Сүһүмнүүр дьиримнэ
сууралла тимирдэ
Уу, уу нуурала, уу нуурала...

Угуйа, умсуйа
унаарар сүүрүккэ
Эн баҕаҥ
ыллама, ырата
Ырыаҕа уйдаран,
ымсыыра уһунна.
Уу, уу нуурала, уу нуурала...

Сайбарыыҥ салгыннаах
нуһараҥ киэһэҕэ
Эн ыраҥ
наскыйар намыына
Алгыска туойуулан,
амалыйан ааста.
Уу, уу нуурала, уу нуурала...

Үкээркэй тыыннаах
үүт туман киэһэҕэ
Эн кутун
намылхай нассыына
Түөхханыһыт туналы
тулалыы кууста
Уу, уу нуурала, уу нуурала...

Алыптаах таптал
айыыкан киэһэҕэ
Эн сүрэйиҥ
имэннээх иэийитэ
Истиннэ иниэхтээх
иһирэххэ тиистэҕэ.
Уу, уу нуурала, уу нуурала...

Уйулҕа ууллар
уйаҕас киэһэҕэ
Эн санааҥ
сайҕана, тарҕана,
Түгэннэ олорсор
түүлүгэр көттөҕө.
Уу, уу нуурала, уу нуурала...

Кэрэхсэл кэпсэл
кэрэкэ киэһэҕэ
Эн тапталыҥ
табара, таайара
Сүрэххэр биллэрэн,
сөлүөрөн эрдэҕэ.
Уу, уу нуурала, уу нуурала...

ҮЧҮГЭЙИЭН

Уххан тыла

А. Егоров матыбыа

Үчүгэйиэн, үрүмэ түүл хассыарда
 һиик һимэлийэ көтүүтэ,
 Үчүгэйиэн, ыраах тыа һаҕатыттан
 күн күөрэйэ тэмтэйэ тахсыыта.

**Үчүгэйиэн, ханаам һаҕалыы уһуктуута,
 Күүтүүлээх күнүм күлүмүрдүү тыгыыта.**

Үчүгэйиэн, олову һалбыыр бу күнүм
 иһирэх иэйиинэн туолуута,
 Үчүгэйиэн, бу һырдыктай эрэлим
 аламаҕай һыһыанҕа алтыһыыта.

**Үчүгэйиэн ханаам һаҕалыы дайыыта,
 Һанаттан һаҕа һабыллан иһиитэ.**

Үчүгэйиэн, нуһаран киэһэ кэлиитэ,
 күнү түмүктүү түбүк бүтүүтэ,
 Үчүгэйиэн, һарыал кыыһа күн киириитэ,
 бүгүнүм бүтэһик кэрэ көстүүтэ.

**Үчүгэйиэн, ханаа туолара, баҕа ханара,
 Һүрэҕин көнгүлэ олохтуун дьүөрэлиитэ.**

Үчүгэйиэн, һарсынҕыны һаныы-һаныы
 һүрэх быар һылаанһыйыыта,
 Үчүгэйиэн, утуйар уу минһыйэ, нухарыта,
 түүлэй түүнүм түүлэ һаҕаланыыта.

2005 с.

ХОЙУТ БУОЛБАТ

Кэрэни кэрэхсииргэ
 кэм кэмчилэммэт,
 Үчүгэйи онорорго
 хойут буолбат.
 Сыһыһаны көннөрөргө
 сыл да кыра,
 Алҕаһы аһарынарга
 арыт үйэ тийибэт.
 Сүрэҕин баҕатын
 сүһүөбүг уйдун,
 Өйгүн-санаабын
 өйдөбүлүг толуйдун.
 Быһыыгын-майгыгын
 быһаарыыта анаардын,
 Кыдьыгы-дьаллыгы
 кырдьыгын араардын!
 Киһилии киһиэхэ,
 айыы сыһыанҕа
 Туох да, хаһан да
 хойут буолбат.

2005 с.

ЫЛЛЫК

Ыра санаам ырын ыллыга,
Баға санаам иэйэр туллуга
Сүрэхтэн сүрэххэ суол тэлэр,
Ырыа кутум миэхэ тийиэн кэлэр

**Ыллык, ыллык, ырыа кута ыллык,
Ыллык, ыллык, хоһоон кута ыллык.**

Аан дойду аатырбыт аартыктара,
Киэн дуоллара, айан суоллара
Барыта ыллыктан сағаламмыттара,
Ийэ сир иэнигэр тарғаммыттара

**Ыллык, ыллык, айан куттаах ыллык,
Ыллык, ыллык, айар куттаах ыллык.**

Өй санаа бу олоххо суол тэлэр,
Иэйии, таптал ханыытыгар талаһар.
Кинилэр хаалларбыт суолларынан
Сүрэхтэн сүрэххэ ыллык тыргыллар.

**Ыллык, ыллык, өй-санаа ыллык,
Ыллык, ыллык, иэйии таптал ыллык.**

Күндү көрөөччүөм, миигиттэн эйиэхэ,
Эйигиттэн миэхэ иэйии ситимэ
Бу дьоро көрсүһүүгэ олохтоннун,
Бу дьоллоох түгэнгэ орохтоннун.

**Ыллык, ыллык, иэйэр ситим ыллык,
Ыллык, ыллык, эйигиттэн миэхэ ыллык.**

Ырыа ыллыгар хаамсыах,
Ыра санаабытын ыллыах.
Киэн суолга тахсыахха,
Кэрэ дуолга тийиэххэ!

2005 с.

ЭР КИНИ ЫРЫАТА

(иккис төгүлэ)

*Уххан тылл.**А Егоров мел.*

Улар мэник саастартан, уол оҕо сахтартан,
Эргиччи эдэр эрдэхтэн, эр бэрдэ буоларбар
Элбэх энээри тыырбытым, элбэх үөрэҕи ааспытым – мин

Эр кини буоларбар,
Этиллэри, этиллибэти эт хааммынан билбитим.
Өйүм сүрэҕим мөккүөрүн, өһүлэр сүбэни булбутум – мин

**Онтон атына буоллар, олоруум суох этэ билигин,
Олох долгунугар оҕустаран, оломун булбакка, тимирэн...**

Эдэр сэнэх эрдэхтэн эриирдээх суолу туппутум,
Эппэт кэлэҕэй кырдыктан эппиэтин эрэйэн турбутум.
Элэнниир тула кыдыкка эмник сүрэхпин эмтэрбитим – мин.

Эр кини буоларбар,
Олох олоруу эрэллээх, бигэ тирэҕэр тирэммитим,
Үлэ-хамнас, дьон-сэргэ, үөһүгэр сылдыбытым – мин

**Онтон атына буоллар, олоруум суох этэ билигин,
Олох долгунугар оҕустаран, оломун булбакка, тимирэн...**

Эр кини буоларбар,
Тулалыыр дьон-сэргэ туһа, туһалыыр өтгүн туппутум,
Аламай күнү айбыт айылҕаны, ахтар-саныыр буолбутум – мин.

**Онтон атына буоллар, олоруум суох этэ билигин,
Олох долгунугар оҕустаран, оломун булбакка, тимирэн...**

*2004 с.***ЫРААТТАҔЫМ ААЙЫ**

Айаммар ырааттаҕым аайы,
Эн миэхэ чугаһыыр курдуккун,
Дьиэбиттэн төһөнөн тэйэбин –
Соччонон куппар инэбин.

Хос ырыата:

**Сылайан, ахтан кэлэммин
Сылаас сыһыангар умсуоҕум,
Истин иһирэх далбарбар,
Иэйэр имэннээх тапталбар.**

Төһүү чугаһаатаҕын аайы,
Тийиэхтээх суолум ыраатар,
Күүтэр көрсүһүүм түгэнэ
Тэлэгийбит санаабын түмэр.

Сүрэххэ минньигэс баҕайы
Кэтэспит кэлбит үөрүүтэ,
Олоххо дьол илэ көстүүтэ
Омуна суох оннук буоллаҕа.

2004

Арахсы уһаатаҕын аайы,
Аттыбар ахтылҕан буолаҕын,
Атын сирдэргэ араатарбын,
Ааспат санааларбар сылдыаҕын.

ЭЙГИН КЭРЭХСЭЭММИН

Эйгин кэрэхсээммин, эйэргэһэ билсэммин,
Мин бүгүн сааспын умнан, эдэрбэр түстүм.
Сыллар сыһыппыт сыраларын умнаммын,
Олохпор саналы тапталбын көрүстүм.

**Сүрэхпэр иэийи тыллара,
Дууһабар таптал тыллара,
Аттыбар ырам тураара,
Алыптаах түгэн туойара.**

Эйгин эрэ, эйгин эрэ көһүппүт эбиппин.
Бүгүн ону билэммин соһуйбут курдукпун.
Түгэн бэлэхтээбит дьолугар тэнгнээммин,
Сүрэхпэр эйгин курдары аһарбыппын.

Эйгин сэргээммин, дуоһуяа истэбин.
Бүгүн дэнгэ тиксэр дыктигэ түбэстим,
Дылыа тиксининнэрэр аналын итэбэйдим,
Отой да олобу олоро иликтии сананным.

МИН ЭЙИЭХЭ ТАПТАЛБЫН

Мин эйиэхэ тапталбын
Олобум тухары хоһуйбутум,
Иэйиилэрим сүмэлэриттэн
Сүрэхпэр нарылаан хомуйбутум.

Мин эйиэхэ тапталбын
Күннэтэ биэбэйдиир буолбутум,
Сыанабылым кыырпахтарыттан
Аламаас кэриэтэ чочуйбутум.

Мин эйиэхэ тапталбын
Сүрэхпэр-быарбар ииппитим,
Ыра-бадам ымыыларынан
Ыпсаран-тупсаран симээбитим.

Мин эйиэхэ тапталбын
Эрэнэ, итэбэйэ күүппүтүм,
Өйүм-санаам түгэтигэр
Кэлэр кэмгэ харыстаабытым.

**Мин эйиэхэ тапталым –
Олобум, оноһуум сырдыктара,
Кэрэни кэтэһэ кэрэхсиир
Аһар сыллар ахтылбаннара.**

ТАПТАЛ ДИЭННЭРИН

Таптаабат эрээри
Тапталы хоһуйан,
Табылларын,
табыллыбатын
таах да өйдөөбөтүм..
Таптал диэннэрин
талаһа, сырса
таппатабым, талбатабым
Табыллыбыт кэммэр
таала, уулла
Татакай уотугар,
табыл уолугар
Таттаран, таарыйан,
таалалаан аһарым

Үлүһүйүү үөһүгэр
үгүстүк устубутум.
Үөрүүм уһаабакка,
үөстэн кытылбар
Үксүгэр үүрүллэн,
үтүрүллэ тиксэрим.
Таптал диэннэрин
таах да саныырым.
Ханна тиксиэн,
хаһан кэлиэн билбэтим.
Ол курдук олобум тухары
оноһуум оночотугар
олорон иһэрим.

ХААТТЫСКА

Эн биһи иһирэх сьһыаммыт,
Көрүүй, түгэннэ хатыламмыт,
Иэйэр сүрэхтэр ис дыһһнэрэ
Кумаабы күлүгэр хатаммыт.

Умнубат доҗорбор
уунабын бэлэхпин,
Ааспыт кэм
астык ахтылҕанын,
Арахсыны аахсыбат
кэм кэрэһитин,
Кэрэ түгэн
кэхтибэт хааттыскатын.

Мэлдьэспэт чахчыны көрөһһнүн,
Миигин кьтта урут алтыспыт
Минньигэс кэмнэргин саныабын,
Мичийэн, сонньуйан кэлиэбин.
Курутуйбут куту сэргэхситэ,
Курус иэйии кууһан ылыаба,
Ахтылҕанын кэмсиин амтана
Сүрэххэр биллэрэн ааһыаба.

Ол да сөп ини, эн биһиэхэ,
Санаа сааталын тумнумуохха,
Олохпут үөрүүтэ ааспыттан
Үүнэн тахсарын умнумуохха.

2004

ТҮГЭННЭР

Ааспыт, кэлэр кэмнэр
Арахсыһар түгэннэрэ,
Бүгүһнү буола турар
Олох чыпчылҕан үгэннэрэ.

Субу, саманна, сибилегин
Баар, суох мунһуулан,
Дьол, сор буккуулан,
Олох түгэннэ түмүллэр.

Түбэхэн кэлиэ төрүү,
Түгэннэ үөскүүр үөрүү,
Түгэннэ түбэхэр өлүү,
Тутулуқтаах оловун өрүү.

НЬУРГУЙААНА

Нуһаран киэһэ
Нууралыгар сууланан,
Ньургуйаана барахсан
Нууралдьыйан киирбиккэр.

Көрбүттэн үөрэн,
Көмүскэм ууланан,
Хайҕахтаах быарым
Хайҕабылынан туолбута,
Уолукпар тийээр
Уолуктуур үөрүүм
Уоскулангы умуннара,
Уйулҕабын хамсаппыта

Нуһаран киэһэ
Нууралыгар сууланан,
Ньургуйаана барахсан
Нууралдьыйан ааспыккар.

Уола хааммар умсугуйуу
Уйуһуйан барбыта,
Эппин-хааммын
Эймөһитэр иэйии
Сүрэхтээх-быарбар
Сүрэлинэн киирбитэ,
Сөбүлэнгим умайбытын
Сүрөһим эппитэ.

Нуһаран киэһэ
Нууралыгар сууламмыт
Ньургуйаана барахсан
Нууралдьыма сэгэрим.

Тэннээҕэ суоһум
Тэйэ хаамыма,
Тэһийбэт тапталбын
Тэһсэн ааһыма,
Ыралаах баабын
Ыраатыннара барыма,
Ыра курдук бэйэбин
Ыксабыттан араарыма.

ҮС КУТУН ТАПТАЛА

(ийэбэ махтал)

Күндү төрөппүт ийэбиэт,
Бүгүн эйигин айхаллы,
Айы санааны угуттуу,
Алгыс үтүөтүн аныбыт.

Тула эргийэр кииммит,
Туллубат тутаах киhibит,
Үөрүүбүт үтүөтэ эйигинэн,
Дьолбут биһиэнэ эйигиттэн.

**Үс кутун таптала,
Төрөппүт оҕон махтала,
Күн күбэй ийээбит,
Ахтар Айыһыт эбээбит!**

**Үс кутун таптала,
Төрөппүт оҕон махтала,
Күн күбэй ийээбит,
Ахтар Айыһыт эбээбит!**

Киһи киһитэ буоламмыт,
Оҕо уруу туоламмыт,
Омук төрдүн онороммут,
Олоробут биһи дьоллоохтук.

Тула өттүгэр үөрүү туойда,
Дьылжа Хаан ыйаажа таайда.
Төлкөлөөх түөрэх олордун,
Удьуор аймах ууһаатын.

**Үс кутун таптала,
Төрөппүт оҕон махтала,
Күн күбэй ийээбит,
Ахтар Айыһыт эбээбит!**

**Үс кутун таптала,
Төрөппүт оҕон махтала,
Күн күбэй ийээбит,
Ахтар Айыһыт эбээбит!**

Эдэрдии эрчим бэйэлээх
Элэккэй эйэбэс эбээгин,
Этэр сүбэлээх, эрэл сүрэхтээх
Эн эрэ биһиги ийээбит.

Айы сааскар арчылан,
Санаа буоларынан саргылан,
Амарах ахтар киhibит,
Үтүөкэн, мааны ийэбит!

**Үс кутун таптала,
Төрөппүт оҕон махтала,
Күн күбэй ийээбит,
Ахтар Айыһыт эбээбит!**

2005 с.

МАХТАНА САНААТЫМ...

Махтана санаатым эн истин сыһыангар,
Сүрэхпэр сөҥмүт санаабын үлэстибиккэр,
Кураанахсыйбыт куппар эрэли эппиккэр
Ыарахан кэммэр өйөбүл буола кэлбиккэр.

**Махтана санаатым барбытын кэнниттэн,
Кэмсинэ санаатым бэйэбэр эппэтэхпиттэн.**

Махтана санаатым ис санааҥ иһирэбиттэн,
Оҕоһуута суох олус сэмэй оҕоһуулаабыттан,
Киһилии ыраас килбик бэйэлээххиттэн,
Сүрэжим ылынар сүбэлээх буолбуккуттан.

**Махтана санаатым барбытын кэнниттэн,
Кэмсинэ санаатым бэйэбэр эппэтэхпиттэн.**

Махтана санаатым ийэ кутун иитиитигэр,
Айар кутаах киһиэхэ сыһыанын итиитигэр,
Санаа буолардаабыны сайар сайаҥаскыттан,
Эйэ кэлэринии эрэмһилээх эйэбэскиттэн.

**Махтана санаатым барбытын кэнниттэн,
Кэмсинэ санаатым бэйэбэр эппэтэхпиттэн.**

2005.01.06

ТУЙААРАР СЫРДЫК

Туга да биллибэт
 туман тулалаах,
 Инникитэ биллибэт,
 иһирэҕэ иһиллибэт
 Тулаайах олохпор
 туйаарар сырдык
 Туоһахта курдук
 туоххаһыйа көрбүтэ,
 Ис дынгинэн
 илбийэ инмитэ...

Олохпун өнгөйбүт
 ол түгэн көрүү
 Сүрэхим сүрэлигэр
 сүр буолан инмитэ...
 Былыттаах дьылҕам
 быралыйар айанын
 Быһыһын арыһан,
 күн сырдыгын
 Кыл утаҕа буолан,
 күлүмүрдүү тыкпыта.

Санаам сааппыта
 бу аралы сырдыктан,
 Бу ыраас,
 чараас кырдьыктан...
 Хайдах буолан,
 туохтан мунан,
 Мин бэйэм бэйэбин
 бүдүккэ-бадыкка,
 Бүлгүрү турукка
 киллэрэн кэбистим?

Өйүм сүрэхпин
 өрүһүйэ ыйыппыта...
Туйаарар сырдык
 туманы ыспыта,
Күннээх халлааммын
 көрдөрөн үөрпүтэ!

ОЧЧОҕО ЭЙИЭХЭ

Куккар-сүргэр олох кэрэтин биэбэйэдээ,
 Сүрэххэр-быаргар олох суолтатын сыымайдаа.
 Үчүгэи-куһаҕаны араара, аан дойдуну анаара,
 искэр итэҕэлгин ииттин, эрэлгин эллээ,
 таска тахсар тапталгын таптай.

Оччоҕо эйиэхэ
Өспөт-бүкпэт өйдөбүл тиллиэ,
Өлбөт-сүппэт өй-санаа эбиллиэ.
Оччоҕо эйиэхэ
Сүрэххэр олох амтана биллиэ,
Куттан-сүртэн куһаҕан төннүө.

УЙАҒАС ИЭЙИИ

Уйаҕас иэйии уйулҕабын хамсатта,
 Уйуһуйбут сүрэхпин ууллара уоскутта,
 Сайаҕас сыһыан санаабын саймаарта,
 Сатаҕай баҕабын сааһылыы салайда.

Истинтэн ирэммин, иэйиибэр инним,
Иһирэххэ сууланан, ис дынгмэр киирдим.

Эйиэхэ инээннээн, тулаҕар туоххаһыйан,
 Аттыгар амарахтыйан, атыттардан ордорон,
 Таба талан таптаатым дуу тугуй,
 Сөрү-сөпсөөн сөбүлэтим дуу тугуй.

Эйигин эрэ, эйигин эрэ тоҕо эрэ
 Эймэһитэр эйгэ, эйэҕэс элээн оностон,
 Саймаардар сайаан, туймаардар тула гынан,
 Олоруохпун баҕардым олус уһуннук.

ТУРУЙА КУТ

*Кыайыы 60-с көрсө «МУУС ДЬЫЛБА» киинэбэ,
(иккис төгүлэ)*

Уххан тыла

А. Егоров матыыба

Уол оҕо атаанҥа аттанарыгар,
Арахсар түгэн атаарыы буолбута.
Өйдүүгүн, ол сулуһу көрөөр диэбиккин,
Өлөр да күнҥэ көһүтүөх буолбушпун...

Эмискэ быһынна
Эргилли ситим суола,
Сүттэ былыкка тилли тihэх тына,
Умудунна харахтарга олох кыыма.
Хас ийэ сүрүбэ харааста айманна.

Бырастыы, тыллыбатах тонуй таптал,
Эн аналын былаҕайга былдьанна.
Дьыбардаах тымныы дойдубут силлиэрэр
Хаар ууллуо, таптал ньургунунҥа тиллиэ...

Тулаайах таптал туруйа кут буолан,
Дирин далай ыйыстар киэн изэниттэн
Доворбун ытытый, төннөрүү диэбиттии,
Туоххаһыйа туойа, уйдара көтөрө...

Муус дьылба кутурҕанынан кутуран,
Мунур оҕоһуулааба тугун сүрэй...
Уолаттарбыт бааллара буоллар ньи...
Уйадыһа суох этэ Сахам сирэ.

*Доһуһуол бүтүчүтэ, тыал астар тыаһа...
Сүрэх тэбэр тэтимин тыаһыгар суругунан тахсар тыллар:*

Сүрэхтэри этитэр
сүдү танара халлаан,
эппэт кэлэбэй буолбута онно,
тыын харбас тыйыс түгэнҥэ...
Иилимэн далайын
иин түгүбэр кубулутан,
сүүһүнэн саханы
онно симпитэ,
Айыы аймаҕын хаанынан ытата...
Ол эрэн, олох салҕанар...
кэскил иһин умсубут манчаарылар
кэнэбэскилээх кэнчээрилэрэ
кэлэр олох кэрэтин саҕаллар!..

2004 с.

ИТИ ТОҕО ИТИННИГИЙ?

Тойон буолла да торҕон,
Тойорҕоотоҕуна эрэ –
тото туолар.
Баһылык буолла да бардам,
Бардамсыйдаһына эрэ –
баардыы сананар.
Ити тоҕо итиннигий?

Салайааччы буолла да,
Сабырыйдаһына эрэ
сатана саатанар.
Күүстээх буолла да,
Күөмчүлээтэҕинэ эрэ
таба табыллар.
Ити тоҕо итиннигий?

СААС КЭЛЛЭ*(Сааскы санаалар)**Уххан тыла А. Егоров матыыба*

Саас кэллэ.

Эппэр-сииммэр

саас эбилиннэ.

Саас кэллэ.

Санныбар өссө биир

хаар уулла.

Саас кэллэ.

Аламай күнүм

арылы сырдыгар.

Саас кэллэ.

Аҕа Халлаан

айар тыыныгар.

Саас кэллэ.

Сүрэхпэр иэийи

имэнирэ иитиллэр.

Саас кэллэ.

Дууһабар санаа

дьалыныра тыллар.

Саас кэллэ.

Тонмут ирэр,

утуйбут уһуктар.

Саас кэллэ.

Туох барыта

үүнэр, үөскүүр.

Саас кэллэ.

Айылҕа тыынар тыына

илэ, дьэ, тиллэр.

Саас кэллэ.

Саас кэллэ...

СААҢЫН КУРУУК ТЫЛЛА

Сааһын куруук тылла,

Саҥалыы көрүҥ олобу.

Хохуттан, саҥаттан табылла,

Кэхтибэт кэрэттэн сабылла!

Сааскы санаа арылхай,

Харах саатар чабылхай.

Үөрэ-көтө, уулла, мичилийэ,

Сүттэ кыһыммыт мэлийэ.

Уулар хаарым күлүм-аллар,

Тула өттүм мичик-аллай.

Сыккыс уута сыһыгырыыр,

Күрүлгөн күлэн күһүгүрүүр.

Хайдах үөрүөм суоҕай!

Харалдыкка ньургунун

Харахтарбар мандар уруһуй

Хампа күөбүнэн уунар уруй!

КӨРҮҮЙ, ОЛ БАРАХСАНЫ...

Көрүүй, ол барахсаны,

Чооруос чобуоххайбыт,

Кыһыл туоһахта төбөтүн

Кылахагыта чуочайбыт.

Туллук үөрэ туругурбут.

Үрүн көмүс солотуу

Үргүөрүнэн үөрдээри,

Үөрдүһүн үөмэхтэспит.

Халлаанга хара тураах

Хаабыргыыра да хайҕаллаах,

Сахсырҕа да саабыныра,

Саныахха кытта астык.

СААС ЭЙИГИН САҢАТТАН АЙДА!

Күн күлэр, Сир ийэ иэрийэр

Таммах түһэр, чопчу мичилийэр,

Чалбах эмиэ күлэр

Элэккэй-эйэбэстэй!

Сайан киирэр сайаҕастай

Сааскытыйыгы саймаархай,

Амарах дууһа аһаҕастай,

Дуоһуйар сүрэх аламаҕай.

Күн иэдэспин сыллыыр,

Хатынҥа ымы ыллыыр.

Хайдах үөрүөм суоҕай

Харалдыктаах халдыаайбар

Сааскы тилли салаллан,

Сайан тийэн кэлбититтэн!

Сааһын куруук тылла,

Саҥалыы көрүҥ олобу,

Сааһын куруук тиллэ,

Саҥалыы тыллыҥ олоххо!

Сааһы кытта тэннэ тиллэ,

Сайдар санаа кэллэ илэ

Тыллыҥ, үүнүҥ сайда,

Саас эйигин, саҥаттан айда!

КИЭН ТУТТУОМ ЭТЭ

Эн мичээргэр эйэргиир күлүүбүн,
Эн манньыйар дыһунгар үөрүүбүн
Тиэрдэrim эбитэ буоллар,
Киэн туттуом этэ тапталбынан,
Эр бэйэм эрэли түстүүр аналбынан.

Эн олоххор эйэбэскин толорор иэйибинэн,
Эн кэрэҕин кэҕиннэрбэт харысталбынан
Чүөмчүлүүрүм эбитэ буоллар чөлгүн.
Киэн туттуом этэ тапталбынан,
Эр киһи олоҕу түстүүр аналбынан.

Эн ийэ буолар аналгын толорор аҕаарбынан,
Эн ыран туоларыгар буолар саталбынан
Түстүүрүм буоллар төлкөбүн,
Махтанам этэ дьылҕабар
Эр киһи буолан, олоҕу айбыт аналбынан.

КӨРӨБҮӨТ, КӨРБӨККҮӨТ!?

Көрөбүөт, көрбөккүөт!
Бу, хайдахтаах быдьар
 өй санаа дьэбэрэтиттэн
Силис тардан, үнүгэс анһан,
 үүнэн тахсыбыт
 мара майгыный!?

Бу, ханнык сүлүнүннээх сырык
 сытыйбыт сыккыһыттан
Сиик сэниэ ылан,
 ситэн силигилээбит
 сидьин сигилиний!?

Бу, ханнык хадаар удьуор
 хаанын батан хатылаабыт
 хара, хабыс быһыыный!?

Удьуор көтүппэт дииллэрэ
 уолугунан тыыммыт,
Түөкүн төрүттэрин төрөбүөр
 төбүрэхтэрэ көппүт –
 бу киһиэхэ!
Хайыан баарай,
 дьин кырдык –
 хаанга дииллэрэ
 илэ көһүннэбэ...

СУУРАЛЛА УМУЛЛУУ

Саппабырбыт былыттар
 санаа утаһыны,
 сүһүктүйбүт барыкка
 сууралла сүтэллэр.

Улугурбут баҕаларым
 умнуллуу дойдутугар
 уохтара, кылыннара
 умулла усталлар.

Суураллар, умулар
 сулумах санааларым
 суохха сууланан
 сурахха саһаллар.

Кураанах хаата
 куруспун кууһан,
 кумаламмыт дууһам
 кумалааныгар олоробун.

Олоробун оторуна,
 олоҕум барахсан
 онорбут баастарын
 ототуттуу, оторуна..

2007

СҮРЭЖИМ ТЭЛГЭНЭТЭ

Сүрэжим тэлгэхэтиттэн тэйдим да,
айаным суола сажаланар.
Эмиз бутуурдаах, эрирдээх
айар айан олоғум салжанар.
Хаһан эргиллэр биллибэт
аны, бу сүрэжим түһүргэнигэр
Арай, айаным эрэхэтэ
эргитэн төгтөрү ажаллабына...

Урут хаһан эрэ түһэн ааспыт
сүрэжим кутаатын оннугар
Атын айанньыт киһи уот оттон,
хонон, өрөөн ааспыт дии...
Оллоонум маһа уларыйбыт,
ачаах маһым аржаа хайыспыт,
Бу түһүргэннээх чөһөчөкпүн
ким эрэ хаардаан ааспыт.

Сүрэжим тэлгэхэтиттэн тэлэһийэн,
тэбиэһирэр, тэһииркиир буолбуппун.
Ханна тийиэн сэргэ туруоран,
сэлиик аппын сэргэбэ баайабын,
Хара тыа маһын кэрдэн,
эркин охсор эрэлбин тутатын,
Чөгөчөк олбохтон чөл олоххо
чөкөччү бүтүннүү көһөбүн...

ТУГУН ТЫЛАЙ...

Аҕа халлаан Ийэ сирдиин
алтыһар, аалсыһар
араҕаларыгар Сир Сибииргэ
тыынар тыыннаах олоғун булбута,
Манна киһи киһи буолбута,
Айбыттан аналлаах
айыы киһитэбин дэммитэ.
Кэлэн барар
кээмэйдээх, мээрэйдээх
кэм кэрдитигэр
кээрэнэн кэбириин,
Туруу бараан
орто дойдуга
тууратыттан тутуһан,
Өркөннөөх ылгын айанын
өрөһөтүгэр уорбатыгар хатанан,
Ыырдарыгар ыана,
хаттаан хатылана,
төхтүрүйэн төрүү
Орто дойдутаабы
олохпун олоробун дии,
бу бүгүн, манна,
сип сибилегин,
ону хайаары гынабын?...
«Тугу гына олоробун» диэн
тугун тылай,
бу киһи даҕаны...

ТОҖО МАННЫККЫНЫЙ?

Олох барахсан, кэпсэтиэх...
тоҖо манныккыный,
тапталгын төһөрбөккүнүй,
Эн миигин
суолун ханнык тоҖойугар
умнан кэбиспиккиний?
Олох барахсан, бээрэ...
тоҖо эн манныккыный,
мин эйиэхэ кимминий?
Эт эрэ, эн миигин
ханнык үөдэн түгэбэр
түһэрэн кэбиспиккиний?
ТоҖо мин бүгүн
тутуһар туурабын
тутулукпун ыһыгынным,
ТоҖо мин бүгүн
төрдө, төрүтэ, түөрэбэ,
сүннэ суох курдукпунуй?
Айбытыам, бэлэхтэбитин дии,
бу күннээх халлааны,
бу нуһаран киэһэни.
Бу сулустар сүһүмнэрин,
тыал сиккиэрин, ардабы, хаары,
ардыгар туоххаһыйан ытыгыры.
Эн бэлэхтэбитин дии,
таптал үгэнин, тугу бары
умуннарар түгэнин.
Ол бэйэн туохтан кэлэйн,
тумнар буоллун мин дьылбабын,
ынтах астын ыралаах бабабын?..

ҮҮРҮЛЛҮҮ

Үлэттэн үүрүллүү,
 олохтон үтүрүллүү,
 Айар, суруйар майгынан
 атарахсыга атабастаны,
 Саныыр санааттан
 көнгөнө матарыллы.
 Бүгүн эмиэ
 бүшпэт иннибэр
 Бүтэр уһук кэлбитини,
 бүрүүкээтэ мин туспар.

Үрдүк салалтаба
 сөп түбэхэр туһугар
 Дьаһалтата дьайда,
 уурааба уурулунна,
 Бирикээһэ туолан,
 биһирэнэ бигэргэннэ.
 Ой-санаа-толкуй
 өһүргэһин өргөһүгэр
 Билии-көрүү
 биитинэн дугунан,
 Этэр-тыынар
 эрдээһин ылынан,
 Этиллибэти этэммин,
 сатамат аатырдым.
 Этэр этиибиттэн
 элэ быһа элэйдилэр.

Айар-суруйар
 аналын тылынан
 Сүрэх көңүлүгэр
 сүргэбин сүбэлэтэн,
 Дьин кырдыкка
 сүрэхпинэн сөбүлэтэн,
 Суобас этэринэн
 суруйбут санаабыттан
 Сонордоно, отордоно,
 сойуолана суоһарыллан,
 Эмиэ кырдыгым иннигэр
 тобукпар олортулар.

Кимнэрэ, туохтара биллэн,
 кингэрэ-наардара холлон,
 Сабардыыр салалта
 саба тутта санабын.
 Сафар, сангарар кыахпын
 сарбыйдылар, кырыйдылар.
 Тахсар сирбин бүөлээннэр,
 барар сирбин манааннар,
 Айар сүрэх көңүлүн
 эмиэ кыһаан эрэллэр.

Бүгүнгү олох кырдыгын
 бүлгүрүтэ тиэрэннэр,
 Бэйэлэригэр эргитэн,
 биллэрэн, иһитиннэрэн,
 Биһирэм бэлиитикэ
 биһигэр иитэллэр.

Бүгүн кинилэр
 айан атын үрдүгэр,
 Оттон мин бүгүн
 эһиллэр иһэх кирэбин.
 Бүгүн кинилэр
 кыайар кырдыктар,
 Оттон мин үүрүллэр үөрүүбүн
 өйдөммөт өһүөммүн.

16.02.07

СЫРДЫК КИИИ

Элбэх хаары ууларбыт олоххор
 Сырдык санаа сүлүстара тыгаллар.
 Төрүт уус, хаан, удьуор тардытыгар
 Ааспыт кэмнэр бүгүнгүнү сагаллар.

Үрүн тыын сырдыгынан сыдъаайан,
 Хаарыйар хабыртан харыстыыр,
 Киһилии сыһыан сылааһыгар
 Килбиэннээх олох аана арыллар

Үрүн тыыннаах сырдык киһи,
 Амарах сүрэхтээх Айыы илдьитэ,
 Көмүс күрүөлээх көңүл бэйэлээх,
 Кэлэр көлүөнэҕэ кэскил бэлиэлээх.
 Аҕа халлаан, Ийэ дойду
 Тыыннаах кэрэһитэҕин!
 ЭН!! СЫРДЫК КИИИ!!

Күн бағалаах күндү киһибит,
 Үрдүккэ үүнэр үктэл буоллун,
 Үтүөбэ, кэрэҕэ кэккэлиир
 Үтүмэн үтүөн махталын буллун!

ОНУ БИЛЛИБИТ...

Ис дьинэ суохтан бэри-бэркиһээн,
Иһирэхпит, истингмит илэ-илэһийэн
итээбитин,

Иэримэ дьыэттэн, уоттан тэйэн,
Ийэ кушпут иһийбит курдук дии...

ону биллибит...

Сатабыла, табыла суохтан саатан,
Салыйбыт эбит салгын кушпут.

ону биллибит...

Буортулаах сугуйар астан аһаабыран,
Буомураар буолбут буор кушпут.

ону эмиэ биллибит...

Киһилии сыһыаммыт киэр хайыһан,
Айыы майгы-сигили маратыһан,

уларыйбышпыт.

Албын, түөкэй, сымыһа сиикэй кыттан,
Киэммит, дьохуммут киртийбит

ону биллибит...

Эрэйбитин энчирэтэр эрэлбит элэйэн,
Этэр тылга, саныыр санааҕа эрэммэт

үлүгэрэ.

Итэҕэһи толорор итэҕэлбит итээн,
Айыы сыһыан аҕыйаабыт да эбит,

ону эмиэ биллибит...

Атын билии, үөрэх, сатарытар сайдыы,
Саха тыллаах, хоро өйдөбүллээх хоторо

биһиэхэ тиллибит.

Кырдыгынан сылдыар кыһалҕата элбиир,
Суобастаах киһи суолтан туоруур,

ону биллибит...

Сөп түбөһэ, сүбэлэспэккэ сөбүлэтэн,
Албыннаһа, кэтэнэ-манана сылдыар

табыгаһын.

Барытын өйдүү сылдыар наадата суоһун,
Көрбөтөх-истибэтэх, билбэтэх ордугун,

ону биллибит...

Бары барыта, бэйэн да атыыга тураргын,
Түмүгэр албын-түөкэй, сымыһа кыайарын

көрдүбүт.

Сирин симэһинэ, баайа олохтооһор ордугун,
Омук туһа, отой кыра суолталааһын,

ону эмиэ биллибит...

Бээ-эрэ, туохпут эрэ, тоҕо эрэ тыллыбыт,
Ханна тийэри, туох буолары сибиэргээн,

сэрэйэн биллибит...

Билбитин-биһлээххэ,

санаабытын – саалаахха,

Тылгын-өскүн-тылбыйыахтара,

санааһын-онооһун

сарбыйыахтара...

ноһуораһын көннөрүүхтэрэ!

Санарыма, санарба!

Билбиттээх баҕастаах...

Эн баҕас! Чут! Киэр буол!

Туораан биэр! «Дьоннор иһэллэр...

ЭН ХАРАХТАРГАР

Эн харахтаргар –
 күннээжи олох түбүгэ,
 Ааспат кыһамньы,
 кыһалда кыайбыт түмүгэ.
 Эн харахтаргар –
 эдэр сааһын күлүмэ,
 Ааспыт тапталын
 ахтылзанын күлүгэ.

Эн харахтаргар –
 тохтоон хаалбыты,
 Хал буолбуту өйүү,
 бүгүнү бүтүннүү көрүү,
 Эн харахтаргар –
 санаттан куттанын,
 Туохтан бары тутгунуу,
 туран эрэ сөнгүү.

Эн харахтаргар –
 ыра санааттан тэيي,
 Сүрэх көнгүлүн
 тыыннаахты көмүү.
 Эн харахтаргар –
 санаа буолбатынт толоруу
 Мунаахсыйа, мунурдана
 бэйэн бэйэбэр мунуу....

ЭН ҮӨРБҮТ ХАРАХТАРГАР

Эн үөрбүт харахтаргар
 Күн күлүмэ сөгүөлүүр,
 Эн мичик мөссүөннэр
 Сылаас сыһыан үөскүүр.

Тоҥо бэрдэй, тугун кэрэтэй!
Туохтан манныгы, тоҥо оннугуй?

Эн көрбүт харахтаргар
 Санааларын сыдыаайа,
 Эн мичээр сэбэрэбэр
 Ыра сырдыга, ырааһа.

Эн эйэргиир эйгэбэр
 Иһирэх сыһыан илгийэр,
 Эн илгэлээх тулабар
 Истин ийии имэрийэр.

Эн арай...
 Майгы-сигили маратын,
 Өй-санаа тутабын
 ырытан, ыатаран кэллэргийэн.
 Ханна, туохха
 тийиэн эрэргин биллэргийэн.

Эн арай...
 Өй, санаа, толкуй,
 Иэйэр имэнг иһирэбин, истингин
 искэр киллэрдэргийэн.

Эн арай...
 Сайар санаа сайаһаһын,
 ыра санаан чарааһын
 Ыраахха ыттаргыан,
 ытыыр ырааһын ситтэргийэн!

Эн арай...
 Айыы санаа, амарах, истинг...
 айар ситимин биллэргийэн!

Эн харахтаргар
 Тыгыа этэ тыыннаах тырым...
 Эн харахтаргар
 Тиллиэ этэ өспүт олох!

КӨСТҮБЭТИ КӨРҮҮЙ...

Мин этиэхтээх санаам
 бу көстүбэт эйгэбэ
 уста сырыттаба...
 Мин туолуохтаах бадам
 бу ыралардаах туонаба
 кэтэһэн турдаба...

Ханнык көтүгэн санаам
 түү куорсунугар уйдаран,
 мин онно тийиэмний,
 Туохтаах ини буолан
 туналыбар эйгэм тойугун
 торумун тутуомунуй...

Санаам симиттибэккэ,
 бу сии салгынга инэ,
 ситтэрбэти эн ситий..
 Ыра бадам ымыттыбакка,
 ыраахха баарга ыкса
 аттыгар эн тийиий..

Истибэти истий,
 ситтэрбэти ситий,
 көстүбэти көрүүй...

ХАЙДАХ, ТУОХ БУОЛАБЫТ?

Бу буоллун-хааллын сыһыаннаах
 бутуур-ытыыр кэмнэ,
 Бу мэлэкэ-тэлэкэ майгылаах
 мэлдэх мээнэ тутулга,
 Бу атыыланар албын
 анаах-мунаах турукка,
 Хайдах, туох буолабыт,
 хайа айан суолун тутабыт,
 Хайа харам хараан
 хаһаас сүбэтин булабыт?

Мөбүллэ-этиллэ мөрөйдөнөр
 мөлтөх, мөкү түгэннэргэ
 Мөһүлгэ мөккүөрэ мөнүрээтэ,
 көлүөнэ өлүөрэ көбүрээтэ.
 Ким кимэ, туох туга
 туокката, суолтата тутахсыйда,
 Тулаайах-илээйэх санааҥа
 тус туһа эрэ туругурда.
 Дойдулаах, төрүт олохтоох
 дьонун суолтата түстэ,
 Омук уратыта, дыктитэ
 уталыйбакка эмиэ бүктэ.

Хаһыыраар харчылаах харалтата,
 үөгүлүүр үптээх салалтата,
 Баһылыыр-көһүлүүр балыыра,
 баламат бардам сабардама.
 Эппитинг эппиэтэ иһиллибэт,
 саһарбытын да тиһилибэт.

МИН КЭМ СУОЛАБЫН

(Кэмнэр алтыһыылара)

Аһан хаалбыт саһтарым –
 Айымныылаах олоғум олуктара.
 Оһон эрэр суолларым –
 Олорбут олоғум омоонноро.

Ааспытым ахтылҕан буолан,
 Атаарбытты сайыһан,
 Аһаараахтаан туралларын
 Аһыйаахтыы, аймана көрөбүн.

Кэлэр кэрэ кэмнэрим –
 Кэскилим кэһиитэ буоланнар
 Кэккэлээхтээн тураннар
 Кэтэһээхтээн эрэллэрин этэбин.

Бүгүһүлүүр күһнэрим
 Бүтэй бүтүн бэйэкэтэ
 Бу сибилгин, субу манна
 Буола турарын эмиэ билэбин.

Үһүнэр үйэ үнүгэстээх
 Үчүгэйдээх үтүмэн айыытын
 Үһүнэр сорҕото буоламмын
 Үөдүйэ-үксүү, үөрэ турабын.

Үөһээ көнө былааска
 үөтэн тийбэккин ол ыраахха.
 Бэйэбин бэйэн дьаһанаргар
 бэрсибиттэрэ кыракатын,
 Санаабын сайа салайынаргар
 сатамныта суоғун эбитин

Түүлээн, тордоон сиэрилэр
 Түүтэх сокуону суруйаллар,
 Барытын баһылаан бараннар
 балыырдаах олоғу түстүүлэр.
 Бири биес кынар оннугар,
 бииртэн сэттэтин ылаллар.
 Олохпун оннук дэһэ дэһэлэр,
 онон-манан олуйаллар, ыгаллар.
 Оһорунар, эмтэнэр кыах биэрбэккэ,
 сүһүрдэн, сэтэритэн иһэллэр.

Бу буоллун-хааллын сыһыаннаах
 бутуур-ытыыр кэмнэ,
 Бу мэлэкэ-тэлэкэ майгылаах
 мэлдэх мээнэ тутулга,
 Бу атыыланар албын
 анаах мунаах турукка,
 Хайдах, туох буолабыт,
 хайа айан суолун тутабыт,
 Хайа харам хараан
 хаһаас сүбэтин булабыт?

Кэмим кимэ – мин буолабын,
 Кэлэр кэм – кэрэһит уолабын.
 Буолар дьайаанынан туолабын
 Сарсынгы олох суолабын!

Мин,
 Ханна барара,
 хаһан тохтуура биллибэт,
 Хатылана турар
 кэм суолабын.
 Мин,
 Салҕана турар,
 быстыспат ситим буолабын.

Мин,
 Кэлэр кэмминэн туолабын,
 аһар кэмминэн уолабын.

Мин,
 Айар халлаан суолабын,
 бэйэм кэмим уолабын...

Мин,
 бүһпэт эргиир
 кэлэ турар кэмим
 туойабын!

СААСКЫ ТИЛЛИИ

Сааскы күн имэҥнээх салгына
Сүрэххэ тийэ курдары сайда,
Кутум кунуһугар кырыс тарда,
Ньургунунум дууһабар тылынна.

Өйгө-санааҥа өртөн сылдьар
Өйдөбүл үчүгэйэ эрэ тилиннэ.
Халын таҥас хаххалыы сылдыбыт
Быһыы-таһаа көстүүгэ таласта.

Кыргыттары кыҥастаһартан
Харах тоҥо эрэ салгыбат дии.
Сааскы тиллии, тыллыы анала
Тымырбар хааным угуттуур дуу.

Сааһын санаа кэрэҕэ талаһар,
Санаттан, саналыы, санаҕа.
Сааһын истин иһирэх кэлэн,
Сааскыттан тутула суох сайар.

Бҕам ыйын 7 к. 2005 с.

ЭНИГИ БЭЙЭЛЭЭХТЭР

Эниги бэйэлээхтэр,
халбаҥ эйэлээхтэр,
Соло солотуулаахтар,
харчы хаххалаахтар,
Бүгүн былааска,
сылааска олорооччулар,
Кииринньэн өйдөөхтөр,
атыыламмыт ааттаахтар!

Төһө да
айар сүрэхим көңүлө
күөмчүлэммитин иннигэр,

Төһө да
санаам буолардааҕа
сарбыллыбытын туһугар,

Төһө да
ыраллаах баҕаларым
ырааппыттарын аатыгар,

Мин ис чиним иччитэ
илэ таска тахсан,
ийэ-куйа ирдэһэ,

Ингэр тэнийэр ийтиилээх,
сайар, дьайар сабыылаах
сата салгыннаах буолуоҕа!

Туох да
диэбиккит иннигэр,

Тылы кытары
тыыннаах буолуоҕум,

Дорҕоон буолан
дуораһыйа сылдыһабым,

Тэтимнэ тиһиллэн,
тиллэн кэлиэҕим,

Өйдөбүл курдук
өлбөт сүбэлэниэҕим,

Санаа буолан,
сандаара тыгыһабым!

Сэттинньи 25 к. 2004 с.

АМА БАА БУОЛЛАҔАЙ...

Санаа ситэн, көннүүөрөн,
Сайар салгыны ыймахтыы,
Үөрө-көтө сылдыарым
Үчүгэй да буоллаҕа.

Бары барыта табыллан,
Баҕа хоту таньыллан,
Бара-кэлэ түһэрим,
Ама, баа буоллаҕай.

Тугум барыта тупсан,
Тулам барыта туругуран,
Тура-олоро түһэрим,
Туохтаах эмэ буоллаҕай.

Силигим барыта ситэн,
Сиикэрик барыта буһан,
Сиэлэ-хаама түһэрим,
Сиилээх ини буоллаҕай.

Кэлэн баран, туран, олорон,
Сиэлэн, хааман, ситэрэн, оһорон,
Аһыахха, сиэххэ, барыахха, кэлиэххэ
Дьылҕаны түстүөххэ, олобу, олоруохха.

УОСТАН ТҮСПЭТ ЫРЫАЛАР

Уостан хаалбат ыралар

*Уххан тыла**А. Егоров матыыба*

Өйтөн-санааттан өспөттүк,
Өртөн ыраахтан сүппэттик,
Истин иһирэх ийтиилээх,
Иэтэр-куотар иһиилээх.

**Уостан түспэт ырыалар,
Умнубат, уйаҕас ыралар.**

Кукка-сүргэ уйаламмыт,
Сүрэххэ сүрэлгэ үйэлэммит
Сүппэт ахтыы сирдьитэ,
Эдэр сааһым илдьитэ.

**Уостан түспэт ырыалар,
Уһун үйэлээх ыралар.**

Уус-уран тыллардаах,
Илэ тиллэр ийиилээх,
Көтөр көмүс дорҕоонноох,
Сайар санаа салгыннаах

**Уостан түспэт ырыалар,
Уостан хаалбат ыралар.**

2005

ЭН КИМҢИНИЙ?

Эн кимҥиний?
Айыыһыт ыппыт анала буолаһыан,
Эбэтэр,
Былыт кыһын бытааһаҕа тураһыан?

Эн ким буолаһын?
Иэйиэхсит ирээтэ тийиэхтээх тирээтэ,
Эбэтэр,
Содур кыһын сорук боллураһыан?

Тоҕо мин эйигин
Сүрэхпэр-быарбар бүөбөйдээн,
Чэлгиппит чэчикпинии көрүстүм?
Тоҕо мин эйигин,
Толорунар итэҕэспинии
Толлубакка, эрэнэ иһиттим,
Эн кимҥиний?
Эн биһи сыһыаммытыгар
Бээрэ, мин кимминий?
Бэйэм эйиэхэ сыһыаммар...
Мин кимминий?

YӨРҮҮНЭН

Айар тутар майгыга
Айыы санаа алтыһа,
Алгыс тылы көтөҕө,
Амалыйын үөрүүнэн.

**Орто дойду олоҕо
Yөрүүнэн кэмнэнэр.**

Yүнэр кутун туруутун,
Искэр күүһүн ийтиитин,
Өйүн-санаан үүнүүтүн
Yтүө үөрүү үөскэтэр.

**Күннээх түбүк кэскилэ
Yөрүүнэн кэмнэнэр.**

Баҕа санаа ырата,
Кэрэбиттэн үөрүүгэ
Кэлэн этэн иһиитэ
Yчүгөйдээх, үйэлээх.

**Кэлэр кэмин киэргэлэ
Yөрүүнэн кэмнэнэр.**

Yөрүү эрэ үүнэрин
Yтүө үгэс оҕостон,
Yчүгөйгэ холоонгут,
Yөрүү кэмэ кэмнэнин.

**Биирдэ тиксэр олохпут
Yөрүүнэн кэмнэнэр.
Сырдык үөрүү кыымынан
Сылыттыһын сүрэҕи.**

ДЬОН САҢАТА

Сурах-садьык суоһара сыллаһына,
Хоп-сип хотута туоллаһына,
Кэтии-манһы кэпсэтэр буоллаһына,
Эн хайдах буоларгын билэһиэн?

Дьон тыла эйигин буллаһына,
Эн тускар саҕа хойуннаһына,
Эн тускунан санаа хоннобуна,
Сүрүн мөлтөөн сүгүн буолбаккын.

Хараҕа санааттан хайаҕас булан,
Көмүскүүр саҕа иһилиннэһиэн,
Хайһыыр, арбыыр да буоллаһына,
Эн тугу гынааххын сэрэйэһиэн?

Сэргии, сэнээрэ сэнэн-тэптэл
Сэмэй сураҕа иһиллэн кэллэһиэн,
Сэниэ-күүс эбиллэн тураһын,
Олоруоххун, айааххын баҕараһын.

**Дьон саҕата ол курдук күүстээх,
Олоҕу оҕорор, өһөрөр да кыахтаах.
Дьону кытта дьон туһа олохтоох,
Дьонун олоҕо дьонтон тутулуктаах.**

БЭЙЭ ТУҢА

Ааһар албынга
 олоѳу анаан,
 Кэрэни кэжиннэрэн,
 үтүөнү үмүрүтэн
 Үчүгэйи, кэрэни
 тумнан олоробун дии
 Үчүгэйгэ холоон,
 онтун да холоон.

Олох домноох
 майгыларын
 Бэйэн эрэ туһугар
 эргитэнгин,
 Туһана, тутта охсон
 матарыма,
 Тулан тулааһынын
 алдытыма.

БААР

Баар.
 Баартан баар буолбуптут.
 Баартан суох буолбутун
 Баартан суохпутун толоруохпут.
 Баарбыт, баар буола туруохпут.
 Баартан тахсан барытын
 Баарга баары дьүөрэлээн,
 Баар оноруохпут!
 Баар!

СУОХ

Суох.
 Суох аата суох.
 Суоѳу сураһан булбаккын,
 Суохтан баары онорбоккун,
 Суоѳу суоран олоххун толорбоккун,
 Суоѳунан куттаххын тоторбоккун,
 Суох сокуоннааѳар кытаанах.
 Суох аата суох.
 Суох!

КУРААН

Кураан, кубус-кураан.
 Кураан – кураанах.
 Кураанахха туга да суохха,
 Кураанахха – таахха,
 Кураан – кураанахтан,
 Кута туга да суохтан
 Куттаныхха.

Кыһалѳаттан, муһэлгэттэн
 хаччы онорон,
 Үчүгэйи баарбакка
 үлүгэргэ тийиэн,
 Симэлийэр туһугар
 сиэн-аһаан,
 Күннээѳи түбүккэр
 сылы бараама.

ИС-ЧИ

Ис-чи атына – иччи.
 Ис-чин атына – ис-дын.
 Ис-чиннээх туох барыта,
 Ис-дыннээх бары барыта.
 Иччилээх – дыннээх
 Дыннээх – иччилээх.

ИСТИН

Истин, тугу этэрбин:
 Ис дын эрэ истиннээх,
 Ис чин эрэ истиилээх,
 Ис чин ис дынгэ эрэ
 Истиннээх.

ИС ТИИЛ

Ис дын, Ис тыын,
 Ис дын, Ис чин айана
 Ис-тииллээх.

ИС-ИРЭХ

Ис. Ир.
 Ис ирэрэ – иһирэх.
 Иһирэх истиннээх.
 Ис дын истинэ эрэ
 Иһирэхтээх.

2006

ИНЭР ЭБЭЭТ, ОБОЛООР...

Бага санаа
 күлүгүн дьяабылаан,
 Өй-санаа
 маратын саамылаан,
 Быһыы- таһаа,
 дьүһүн-бодо тэлээр,
 Аныгы олох сизэрэ –
 майгыта сэлээр.
 Солотуулаах солото
 содур содуом,
 Оруо-маһы ортотунан
 оноруу-тутуу,
 Олох тутулун
 отуорун хамсатыы.
 Хайдах олоробут,
 тугу гынабыт,
 Хайдах саңарабыт,
 тугу баңарабыт
 Ханнаный биһиги
 айбыт таңарабыт?

Арай харчы таңара,
 блат уонна илээт
 Барытын дьаһайар,
 салайар эбээт!
 Хоролуу майгы хотто,
 хоруупсуйа тойот тотто,
 Сексуальность
 уонна глобальность,
 Бэйэ туһа
 уонна тотальность!
 Геноцид, фашист –
 абырааччы мааскалаах
 Империя монарх–
 иисус сэбэрэлээх.
 Кыра дьонно
 кытай кытыгастаах
 Кыһарҕаннаах кытаанах олох
 инэр эбээт, оболоор...

26.03.2005

ОДУН ОҢОҢУУМ

Олорбут кэмим
 судьуйата буолаары,
 Суруйабын дуо,
 бу баар мыйгыны, быһыыны,
 Сатамматах олох
 албакаата буолаары,
 Хоһуйабын дуу мөкүнү,
 мээнэни, мараны, көлдүүнү.
 Ааһар кэмим
 борукуруора буолаары,
 Буруйу көрдүүбүн дуу,
 Барбыттан, кэлбиттэн барыттан бары...
 Ааһар олох
 салгын кутун
 Күннээҕи чахчынан,
 толоробун дуу...
 Оҥоһуу кырдыгынан
 Олох оллурун-боллурун
 оһордобун дуу, тугуй...
 Кэмим кэрэһитэ буолар
 кэрээбэт кэҕэлээх кэм
 кэрэ тылын ууһабын дуу..

Айар дьиннээх суруйуу
 Айар (айан) олоҕум аартыгар –
 Айан чингнээх олоҕум,
 Айар чэрдээх сүрэмим,
 Аман өстөөх тылым
 Алгыс буолан турбута,
 Айаным суолун ыйбыта.
 Олохсуйбут үгэс ньыманан,
 Олох суолун оломнуурга.
 Одун оҥоһуум оҥорбута

Бэйэм үтүөбөр суураллан,
 Бэйэм санааларбар буккуллан,
 Ханна, хайа түгэннэ
 баарбын умнабын,
 Сүрэх, быар астына нуураллан,
 Тулабар ньиргийэр
 олоҕу тумнабын.
 Иннибэр күүһүм – итэҕэлим,
 Эргиччи күүһүм – Эрэллим!

Мин айардааҕы ахсарабын,
 саҕардааҕы сыаналыыбын,
 Хоһуйардааҕы хоноруубар хонноробун,
 Минэ барардааҕы,
 көнүл санаалааҕы өйдүүбүн,
 Санаата буолардааҕы,
 өйдөбүллээх олохтооҕу өйүүбүн.
 Абааһы көрөбүн албыны, көлдүүнү,
 Адьянакка, кыдыкка ылларбыты.
 Алдыаммыт, киртийбит дьону,
 Сөбүлээбэппин сөллүбүт,
 өһүллүбүт дьону,
 Сөрүөстүгэс, сүөһүтүнү киһини.
 Эрэлэ, итэҕэлэ,
 олоххо бигэ көрүүтэ суохтан
 Туоккалааҕы, туһалааҕы күүппэппин.

САНАА ТЫЛЛАР

Сүрэхтэри уматар
 саһаа тыллар
 Сүрбэр-куппар
 илбиһирэ иитиллэн,
 Өспөт өйдөбүл
 өйгө-санааҥа ытыллан,
 Эстибитим дии
 эрдэлээн,
 Сатархай санаалаах
 салгынҥа
 Саха туһа саргылаах
 санаанан!

Кэлэр кэм
 кэрэһитэ буолан,
 Тутах дьылба
 тулаайаҥынан туолан,
 Ыппыт санааларым,
 ыанныйбыт баҕарыларым
 Ыаҕастара тэстэннэр,
 ыһыллыбыттара ыраахха.
 Сахалыы санаттан
 самаан санаалар
 Сатанан тахсыбыттара,
 эрдээх этии буолан
 Сахалыы толкуй
 сарданата сандаарбыта.
 Сагалыы сахалыы
 саҕах саҕыллыбыта
 Санаттан сахаҕа.

ЫРЫА САНАА

Ырыа санаа кынатыгар уйдаран,
 Доһуйар доржоон дуорааныгар дайдаран,
 Мин көтөбүн көй көңүл салгынҥа,
 Истин иһирэх иитиилээх эйгэҕэ.

Ыра санаам – Ырыа Санаам!
 Санааларым – ырыаларым,
 мин көтөр кынаттарым.
 Ыра санаа – ырыа санаа,
 Алыптаах түгэни анаа!

Тылтан тыллар ийиибэр иитиллэн,
 Музыка айыллар абыланар ылларан,
 Мин ырыа санаабын ыллыбын,
 Мин олоһу олунун таптыбын.

Ырыа санаабын ыллаан ытабын –
 Сүрэхтэн сүрэххэ сүрү көтөхтүн,
 Алыптаах доржоон, кэрэ куолас
 Астылан хомуһуна буолуохтун.

3.02.2011

ДОБУҢУОЛ ДОБОТТОРУМ

Доһуйар доһуһуол аргыстаах
 Добоһторбун эһигини мунһан,
 Доржоонноох дьоро киэһэнэн
 Дьохун дьоммун күндүлүөм.

**Айар куттаах атастарым,
 Айымныылаах аргыстарым,
 Добоһторум, добоһторуум,
 Доһуһуол добоһторум!
 Ыра санаа ырыаһыттара,
 Доһуһуол добоһторум!**

Дуораһыйдын бу киэһэҕэ
 Дьоруо доржоон, доһуйар доһуһуол,
 Дьиирээһийдин дьикти куолас,
 Ылланнын ымыылаах ыра

Иэйэр сүрэххэ уйаланар ыра,
 Иһирэһинэн иилиир истин ырыа,
 Ыраттан ырыаҕа иитиллэр ийии
 Доһуһуол буолан долгута ынгырыа.

3.02.2011

СҮРЭҢИНЭН КӨРСӨН

Дууһабар кэрэ ийии тыллара,
 Этим-хааным эдэрдии тиллэрэ.
 Мин эйиэхэ тапталым тыллара
 Сүрэҕим тэбиитигэр иһиллэрэ.

Тапталлаабым, сэгэрим барахсан,
 Санаабытынан курдаттыы таайсан,
 Кэпсэтэрбит аһыйах тылы бырахсан,
 Сиэттиһэрбит тарбахтан таһайсан.

Бу манньк кэрэ түгэннэ таалан,
 Сарсынны күн тахсытын көрсөн,
 Кэм хаамытын билбэккэ хаалан,
 Турбуппут сүрэҕинэн утарыта көрсөн.

**Таптал сүрэҕинэн истэр.
 Таптал сүрэххэ үөскүүр.
 Таптал сүрэҕинэн көрөр.
 Таптал сүрэххэ уйаланар.**

ИИТИЛЭЭХ САНАА

Иитиилээх санаам
 дьонго тийдэбинэ,
 Күүһүрэр эбитин
 билиэхпиттэн.
 Эйигин саныыр,
 таптыр буоллахтарына,
 Мин эмиз таптыр
 буоллахпына эрэ,
 Испэр көгүл
 иитиллэрин билбитим.
 Көнгүл буоларбын
 билиэхпиттэн,
 Мин бэйэм бэйэбэр
 айар көгүлү арыммытым,
 Бу олох бохсор
 сабытын арийбытым,
 Кыра бэйэм
 бу олоххо
 Туох суолталаахпын
 ыатара санаабытым.
 Кэлэр олох
 кэскилин кэрэхэлиир
 Улуу күүс нэһилиэнньгэ
 буоларбын өйдөөбүтүм,
 Кэлэр олоғум
 онһуутун анаарбытым,
 Мин бүгүнтэн
 сарсынныга тийбитим.
 Ааспыттан буоларга
 билиһгинэн далаһа уурбутум,
 Икки атах сиргэ онорор
 Ис дынгэ суох
 сокуоннарын үрдүгэр
 Мин дын кырдыгы –
 бырааптан үөһэ туруорбутум,
 Айар айылҕа сокуона
 баарын эппитим.
 Аҕа Халлаан Айар
 атыр дынгин
 айбыт аҕам диэбитим.
 Сирдээҕи сиикэй
 сиппэтэх тыһы кырдыгын
 Сэлээрчэх дыхтарга
 тэннии холообутум.
 Сыһар буоллахпына –
 Үтүгэн үрөйдүн,
 Сах сарайдын! диэбитим.

ОНОН ОННУК ДИЭБЭККЭ...

Онон оннук диэбэккэ,
 Олоғун онкулун булуохха,
 Манан маннык диэбэккэ,
 Мачайдаммакка саҕалыахха.

Итини итинник диэбэккэ,
 Итэҕэһин толоруохха,
 Барыахха-кэлиэххэ,
 Барытын баар оноруохха.

Ону-маны диэбэккэ,
 Ойоҕоһуттан көрө турбакка,
 Онорон-онорон иһиэххэ,
 Олоруохха, туруохха.

Ыык-аах диэбэккэ,
 Ынырана турбакка,
 Ылсан, ыпсан киириэххэ,
 Ынырыахха, ылыннарыахха

Сипсийэ, сирэ барбакка,
 Сиилии, хоһулуу турбакка,
 Ситэрэн-хоторон иһиэххэ,
 Силигин симээн кэбиһиэххэ.

Ыллаан-туойан биэриэххэ,
 Көхтөөх, көрдөөх буолуохха
 Хоһуйуохха, дьүһүйүөххэ
 Уонна айыахха, тутуохха.

Бэйэ эрэ туһа бэриммэккэ,
 Бар туһугар барынаахха
 Тус туһун умнубакка,
 Тула туһугар туруулаһаахха.

Оннук-маннык диэбэккэ,
 Олох амтанын билиэххэ,
 Аахса, араара турбакка
 Астынаахха, махтанаахха.

ДОБУН ДОЛОҖОЙ

ДолоҖойо суох өйдөбүлэ суох,
Өйдөбүлэ суох – ааспыта суох.
Ааспыта суох – кэлэрэ суох!

Кэм-кэрдии дьайаанын кэрэһитэ буолан,
Өйдөбүл – долоҖойго суруллар.
Хаан хантана, киин кимтэнэ этиллэр!

ДолоҖойго тохтоппот буолуу – ыарыы.
ДолоҖойо суох омук омук буолбат,
Кэлэр кэмэ уруккунан туолбат!

Уруккута, устуоруйата суох – омук суох.
Үгэһэ, олонхото, номоҖо кэм суруга,
Омук быһыытынан бүгүнгү туруга!

Кэм-кэрдии кэрэһитэ буолбуттар
ДолоҖойго олохсуйаллар.
Өйдөбүлгэ өрөөн – өрүү өйдөнөллөр!

Өлөн да баран, өлбөт сүбэлэрин булаллар.
Тыыннаахтар долоҖойдоругар,
Бу бүгүн, сүбэлии олохоллор!

Хаан дьоното* – долоҖойго!
Добун ДолоҖой* – Кэм Ытык Сүбэтэ!
Кэм-кэрдии бүппэт Сүмэтэ!

Олох салҕанар – долоҖойго,
Саҥа саҕыллар – долоҖойтон!
ДолоҖой – хаанҥа!
Ис Дьын Кырдьык – хаанҥа!

Хаан дьоното – гены в крови.
Дьоното – гены. Хааҥҥа баар дьонноруң.
Кинилэр этиилэрэ – эн бэйэң буолабын.
Ол аата ис дьын кырдьыгың (истина) хааҥҥар.
Добун ДолоҖой* – вечная память.*

2005 с.

9 СИРИГЭР, 9 БУОЛАН, 9 ХОНОН, 9 КУСТААХ, 9 БАЛЫКТААХ...

Элэккэй Үөрэктиин эрдэттэн үлэхэн,
Сылы быһа сүбэлэхэн,
Кустуу барар буоллубут.
Тоғус күөллээх Тоғус сиригэр,
Бүлүү Эбэккэм бүччүм
Бүөр сыата бүөм кытылыгар.
Курумуннан кэстэххэ
Куучугуруур кумахтаах
Кустаах балыктаах куолайыгар,
Хоргун аллар хоннохтоох
Хоойдоох хомотугар,
Тумустаах үөрэ тумнубат
Тумуһахтаах тумулугар.
Ыам ыйын тохсус түүнэ бүтүүтэ,
Сарсыардалык сайар күн тыгыыта,
Сааска Баабылап тимир атынан
Тийиэн кэллэ тилэри тийэ барарды.
Сүүс биэстээх Лонкурууһарынан
Биэс буолан орубуна туолан,
Ланкыр-инкир суолунан
Лаһыгырата айаннаан,
Бадараан-идэрээн суолунан
Баардаабакка барбах баран,
Көнө сиригэр көппөт эрэ бэтэрээнэн
Айаннаатыбыт Тоғус сиригэр.
Тоғус омурған кэрининэн
Тоғой суолга кэллибит.
Тоғус сириң диэки туора туттубут.
Тоғоостоох сир аайы тохтоон,
Тоғус сири тоғо аһатан,
Тоғус чаас ааһыта кизьэ
Тоғуспутугар, дьэ, тийдибит.
Кыычыкын кыттыста,
Аччаайаннай алтыста,
Аккалуон убайа Бэлиэрий,
Байбал убайа Сааба,
Өлөксөй быраата Аркаадый,
Бааскалыын Боруонналыын,

Барыта тоғус буолан мустаммыт,
Кустуур сирбитигэр
Сүүс отут үстээххэ сүктэрэн,
Тукулааннары тумнубакка,
Куруннары курдарылаан,
Быһыта-орута түһүтэлээн,
Үлэхтээх сирбитигэр
Үс чааһынан тийдибит.
Кыныыраал көрүстэ,
Арыалдыттарынаан аһаста,
Алгыс баһын көтөхтө.
Тоғус хонук устата
Тоғуста дурдабытын уларыттыбыт.
Тумул аайы тулуйан турдубут,
Тоғой аайы тоғо-тоғо манаатыбыт.
Тоғус моонньоғону тос гыннардыбыт,
Уу аайы улугуруохпутугар дылы олордубут.
Уонтан биир итэҕэс умсаағы умсардыбыт.
Халбаны халбыйдыбыт, мородуну морботтубут.
Хас да хааһы хааллардыбыт.
Чыыбыс тартах аайы чыккый суулар
Кыһаан ыллах аайы кынаттаах сатыылыыр.
Илим үтэн, илии туттуурданныбыт
Балык хатаран, баһаам барчыланныбыт.
Сааскы халлаан сайар салгынын тыынныбыт,
Көмүөл мууһа көһөрүн көрдүбүт
Халаан уута халыйарын харахтаатыбыт,
Айылға уһуктар тыыныгар
Арчыланныбыт, абыранныбыт.
Инньэ гынан түмүгэр:
Тоғус сиригэр Бүлүүгэ,
Тоғус буолан,
Тоғус хонон
Тоғустуу кустаах
Тоғустуу балыктаах кэллибит.

25.05.2010

ВАЛЯ ЧИРКОВА

Муус устар 1 к. 2011 с.
Опера уонна Балет театра

Этэр этии эриэнэ,
Сангарар сана сатараана,
Кэпсэл киэнэ кэмэлдылээбэ,
Сэһэн киэнэ сэрэхтээбэ,
Тыытар тыл тырыбынайа,
Хаахый тыл харыбынайа,
Саатыыр тыл салыкынайа –

Баарга баппат балыынкалаах Балантыына,
Чыычий тыл чырыбынайа Чыркуоба.

Дьээбэтэ бэрдиттэн дьэлтэйбит,
Хообото бэрдиттэн хонтойбут,
Бэтиэхэтэ бэрдиттэн бэллэйбит.

Тэллэй курдук тэнийбит
Тэрээһиннээх бэрдэ,
Отон курдук хомуллар
Оноһуулаах ордуга,
Саамай саамай сатыыра
Сарсыардаттан быһа саатыыра,
Сатанар сатаммат сатыыра.

Дьүһүнү-бодону үтүктэр
Дьүүлэ һуох дьүмэриинэ,
Дьиз иһигэр дьибэлиирэ,
Хонтуораҕа хобулуура,
Хоһоһолорун хооболуура,
Хотуну, тойоту хототуура.

Баһын иһэ барыта
Баппат бар санаа,
Баллыгырас балыынка.

Сиэбин иһэ толору
Сирдьигинии сылдьар
Сиикэй сонун,
Суумкатын иһэ
Суугунуу сылдьар
Сурах-садьык.

Күнү барыыра,
Күлүү гынара,
Киэһээни быһа
Кэпсиирэ уонна туохтуура.
Даҕайан ылар даҕааһын,
Арахпат кына аҕааһын,
Түүнү быһа малааһын,
Онтон салгы абылааһын,
Сассыардатыгар салааһын.

Аппыт айах,
Бэлэм бэлэс,
Көстө сылдьар
Көр көрүдүүөс,
Наадыддын эрэ
Нар нарыдьыас.

Кэпсэт-сэлэс
Ынтах-интэх,
Ыгдах-хаңас
Ырбас-марбас
Дьэ, сирэй-харах.

Туттуу-хаптыы,
Игэх-куоҕах,
Ыгыах-ингизэх
Арааһа, уңуох суох.
Тылыгар эмиэ
Уңуох отой суох.

Дьүүлэ-дьаабыта
Биллэр биллибэт,
Дьүһүн-бодо
Көрдөрөн туран
Көрүҥнүүн уларыяр
Көрүү-исти

Сирэй-харах,
Ойдон түһүөх
Оноһуу, быһыы,
Хаһы уонна ыһыы
Ырдьый-мырдьый
Ырбай-марбай.

Быстан барыах
Быһыы-таһаа,
Аһаа-иһээ.
Дьэ, наһаа
Дьэ, наһаа да наһаа
Үчүгэй да үчүгэй
Үтүөлээх артыыска.

САХА БУОЛБУТ ААККА

(Үгкүү тыла)

Эһиэкэйдир эһиэкэй,
 Оһуокайдыр оһуокай!
 Айар халлаан аҕалаах,
 Төрүүр дойду ийэлээх,
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы хаана аатыран,
 Көхсүлэртэн көнтөстөөх
 Күннүүр ууһа буоламмыт,
 Үрүҥ Айыы тойончо
 Үгэр-сүктэр буоларбыт.

Одун хаантан оҥоһуулаах
 Орто туруу дойдуга
 Олохтоммут аатыгар,
 Олонголоох олоһу
 Олороохтоон кэлбиппит.
 Чыныс хаана ыйаахтаан,
 Тыйыс Дьылҕа ылҕалаан,
 Тымыр сыдыаан тардыммыт,
 Тыылла, хабылла сылдыбыт,
 Төһөнөн кэлэр төлкөлөх,
 Аһан биэрбэт айылгылаах
 Ааттаах дьоннор этибит.

Аһыакайдыр аһыакай,
 Оһуокайдыр оһуокай!
 Сайар салгын сабардамар
 Салгын куту сайыннаран,
 Ийэ дойду иэнигэр
 Ийэ куту иччилээн,
 Борон өгнөөх буоругар
 Буордуур куту боролутан,
 Сирдиир ийэ сирэмэр
 Сириэдийэ үүнүөхтээн,
 Орто дойду күөнүгэр
 Олох бэрдин олохтоон,
 Олорбуппут аатыгар,
 Олонголоох оһуокай
 Олохтоһон хаалбыта,
 Этэр тыынар эһиэкэй
 Эһсиллээхтээн иһпитэ.

Саҕар үйэ саҕаттан
 Саха омук буоламмыт
 Саҕа олох саҕарбыт.
 Оппуохалыыр үйэттэн
 Оһуор-бичик анһаммыт
 Ордон хаалбыт омукпут.
 Тимир алтан үйэттэн
 Тиийэн кэлбит уустарбыт
 Мотуок муора кэмнэртэн
 Муну-сору тыырбыппыт.
 Түүрдүүр омук төрүтүн
 Түөрөх кээһэн хаалларбыт
 Түһүнүүр былыр төрүттээх
 Түгэх дьоннор этибит!

Эһиэкэйдир эһиэкэй,
 Оһуокайдыр оһуокай!
 Муустуур бууһук саҕаттан
 Мустар түмсэр биистэрбит,
 Саамай саамыл саҕаттан
 Сайдан-үүнэн турбуппут.
 Дойду ууһа аатыран,
 Дойдулаахха ааһынан,
 Дьохун омук буолбуппут.
 Кыргыз үйэ кырыгытын
 Кылыс-батас тохтотон,
 Саха омук барахсан
 Сайдан-үүнэн испитэ.
 Аҕа атыыр майгыны
 Аман өскө анааммыт,
 Айхаллааммыт алһааммыт,
 Айан-тутан олоорпут.
 Ийэ, тыһы майгыны
 Иилээн, салһаан испиппит.
 Айылҕалыын алтыһан,
 Айыыларга алгыстаан,
 Иччилэргэ иэһиллэн,
 Ыллаан-туойан ыһыахтаан,
 Ыра баҕа санаанан
 Ирбэт тонноох сирбитин
 Иилээн, тарһаан олорон,
 Сүрэхтэргэ угуттаан,
 Сүһүөхтэргэ түһэрэн,
 Тымныы кыһын дьыбарын
 Тыммытынан ириэрэн,
 Кураан чысхаан диэбэккэ,
 Кукка сүргэ холбооммут,
 Кууһа тутан олорон,
 Дойду сирэ ончостон,
 Дьохуннаахтык дьорбооттоон,
 Дьоннуур тэнэ сананан,
 Олорбуппут оҕолоор!

Эһиэкэйдир эһиэкэй,
 Оһуокайдыр оһуокай!
 Самна, кэхтэ иликкэ
 Саха эрдэх кэмнэртэн,
 Нуучча миэрэ иннинэ
 Саха омук өйдөбүлүн
 Салалтатын тутаммыт,
 Дьарык идэ буламмыт,
 Дьаалалаахтык дьаһаллан,
 Санаа курдук салаллан,
 Сайдан үүнэн кэлбиппит.
 Элэй эһэ саҕаттан
 Эбии тупсан испиппит.
 Дойду Ууһа Дьаархантан
 Мунһан Дархан муспута.
 Тыгынныра Дархантан
 Тымыр сыдыаан тардаммыт
 Тыыннаах буолар туһугар

Тыллан, тыллан турбулпут!
 Ажа бийи хомуян,
 Олох бийи ордон,
 Хааааа нуучча батгалын
 Хааны тожо утаран,
 Хабалажа кирибишпит.
 Хоролордуун хомуллан
 Холуоннаага симиллэн,
 Аманаакка аабыллан,
 Арасыйга ыйыстан,
 Анал дьону ыгталаан,
 Дьаһал ыйаах быһыллан,
 Дьаһаах төлүүр этибит.
 Түүлээх түһэн түспүтэ,
 Түрмэ эмиэ буолбута.

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй,
 Оһуокайдыр оһуокай!**
 Көңүл олох бүшпүтэ,
 Көрөр-истэр кэлбитэ
 Нуучча мээрэ кирибитэ,
 Ньуура суох буолбулпут.
 Ааты-суолу умуннара,
 Айылары тумуннара,
 Алгыс баһын муннара,
 Атын омук баһыйта.
 Саха омук байаанын
 Самнан саллан хаалбытын,
 Сага олох ыкпыта,
 Ыраахтааҕы ыйбыта,
 Ыйаах дьылга дэммитэ.
 Чугастааҕы чунгуура
 Чуумпурунан биллэрэ,
 Хандалылаах кымньыта
 Хамаандата иһиллэрэ.

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй,
 Оһуокайдыр оһуокай!**
 Кэлин буолта, оҕолоор,
 Кыһыл, үрүҥ арахан,
 Кыргыһахтаан турбулпут,
 Кулут баайдыын өстөнөн,
 Кумалааннардыын кучуһан,
 Кумалаһан барбышпыт.
 Ажа уоллуун арахан,
 Атааннаһар буолтара,
 Кулут былаас кыайбыта,
 Баттал сүшпүт аатырта.
 Баартыйалаах сокуоннаах,
 Бартыбыаллаах, ыстыктаах,
 Бассабыктар баһылааннар,
 Хомунууустар кэлэннэр,
 Хомуйталы тутаннар,
 Хоммуунаа киллэрэн,
 Холкуос, сохуос олохтоон,
 Холуоннааны тэрийэн,
 Иккис тутул иитигэр
 Иитэн кириэн баартара.
 Сэбиэскэйгэ симиллэн,

Сэтэрийэн турбулпут,
 Сэриилэргэ сиэнэммит,
 Симэлийэ сыспышпыт.
 Хаарыан бэйэ бэртэри
 Хаайыларга симэннэр,
 Харайталыыр этилэр.
 Сойуустарга соһуллан,
 Соттук омук буоламмыт
 Сойо, сүтэ сыспышпыт.
 Онтон ордон тахсаммыт,
 Омук аатын ордон,
 Олох-дьаһах тэринэн,
 Оннулары булаары,
 Онгостунан барбышпыт

**Оһуокайдыр оһуокай,
 Эһиэкэйдиир эһиэкэй!**
 Улугуруу кэннитэн
 Уһуктаммыт, тураммыт,
 Үһүс көңүл тутулга
 Үлүһүйэн үөрбүшпүт
 Сага саха олоһун
 Саҕалаахтаан испишпит.
 Сайдар суолу сонордоон,
 Сарсынныны отордоон,
 Салалтаны таламмыт,
 Санаммышпыт сайдыга,
 Анаммышпыт айыга.
 Көрүммүшпүт көңүлү.
 Ырынакка кириэммит,
 Ыгылларбыт биллиитэ,
 Ыраларбыт ынчыга
 Иһиллээхтир буолбута
 Сага үйэ үүнүүтэ,
 Саха туһа бүтүүтэ,
 Мөҥүөн кэмэ мөһүлгэ
 Мөккүөрдэрэ кэлбитэ.

**Оһуокайдыр оһуокай,
 Эһиэкэйдиир эһиэкэй!**
 Көһөс көңүл тутулбут
 Көстө, сүтэ күрэннэ,
 Саха дэнэр саталбыт
 Салалтабыт, дьаһалбыт
 Салыйаахтаан хааллаҕа.
 Сирбит баайа сиэттэрэн,
 Сиэмэх сиирэ баһылаан,
 Ырынактыр майгынан
 Ыстыр тыгар саҕаттан
 Ылар, биэрэр туһугар
 Ыган үүрэн тураннар,
 Ыйаах, сокуон ылынан,
 Ыччат кэлэр кэскилин
 Ыстааннарын устаннар,
 Омук эстэр тускулун
 Онгочолоох онгоһуутун
 Отуордарын хамсатан,
 Отуойкаҕа олордон,
 Олоотон эрэллэр.

Төрдүс төгүл төхтүүргэ
Төлө тушпут дьолюоҕа,
Үллэһиктээх тэринии
Үлүгэригэр түстүбүт.
Баары бары атыылаан,
Туоҕу бары ыһыктан,
Туокка суоҕу туоһулаан,
Тутулуктаах холуонньаҕа
Тутулламмыт киирдэхпит
Тугун баҕас сататай!

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй,
Оһуокайдыыр оһуокай!**
Саха буолбут ааттарга
Күммүт сириҥ үрдүгэр,
Көнүллөрдөөх олохпут
Күрүлүүрдүүр күнүһүн
Күрэнээхтээн хаалбытын
Дьылҕа Хаамыт дьаһала,
Одун Хаамыт оһоһуута,
Түөрөх төлкө быһыта,
Түгнэстигэс майгыта
Түбэстэҕэ диэммит дуу
Уоскутунар буоллахпыт,
Улугуран эрдэхпит.
Аанныыр ийэ дойдуга
Атыыр майгы сүттэҕэ,
Айар халлаан анныгар
Айыы аймах аһыйаан
Ахтан-кэхтэн эрдэҕэ
Абакката эбитин!

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй,
Оһуокайдыыр оһуокай!**
Күннүүр ууһун иһигэр
Күтүрээһин буолбута
Күүстээх эрэ күөмчүлүүр
Көнүл үйэтэ кэлбитэ
Куһаҕана эбитин.
Бөдөҥсүтэ көрөннөр
Бөлөнөххө бөтүннэрэр,
Бөрүкүтэ суохтуур
Бөһпүрүктэри булбуттар.
Сүһүөхтэри бокутар
Сүбэлэрин тушпуттар.
Сирбит баайын сизирлэр
Силлибэттик тэринэн,
Алмаас, көмүс абылаан,
Инсэлэрин көбүтэн,
Сирбит салын, ньоҕорун,
Тимирдэрин, чохторун,
Хостонору барытын
Хоро таһар туһугар,
Тиһигирэ тиһинэн,
Тэринэннэр кэлэннэр,
Тимир суолу онорон,
Тэринээхтээн эрэллэр.
Турба, ситим гарданнар
Турунаахтаан иһэллэр.

Ирбэт тону хаһаннар,
Илдьиритэ тэпсэннэр,
Адыаччыга тийиээтин,
Алта муора олохтоон,
Ууттан уоту ыланнар
Уодуганныах буоллулар,
Собуот бөҕө тутаннар,
Солбонутуох курдуктар.
Сирбит иэнин хастааннар,
Симэһинин оборор
Сизэмэхтэр буллулар.
Сүлүһүннээх дьайдара
Сүлбэлэргэ сүүрүөҕэ,
Сүрэхтэргэ дьайыаҕа,
Сүһүөхтэргэ охсуоҕа.
Муорга-туорга суоллара
Муораларга мустуоҕа,
Мунна сорго устуоҕа.

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй,
Оһуокайдыыр оһуокай!**
Ирбэт тонноох дойдубут
Илдьиритэ тэпсиллэн,
Хайалардыын хаһыллан,
Өрүстэрдийн бобулан,
Өлөн-сүтэн турарын
Харахтарбар көрөммүн
Хараастаммын этэбин.
Мөлүйүөннээх омуктар
Мөңгүрэхэн, айаатаһан,
Көнүл босхо кэлэннэр,
Көрдөрөөхтөөн тураннар,
Күөмчүлүөхтэрэ турдаҕа.
Бэйэлэрин бэртэрин,
Бэрээдэктэрин, олохторун,
Соннууллара улааттыа,
Солбонутар содуллара
Сордорунаан сойутуо,
Содурдара соһутуо
Саха майгыта сайынан,
Сатамныта сарбыллыа,
Өйдөбүлэ өлбөөдүйэн,
Өйө-төйө буккуллан,
Өлбөт сүбэ онугар
Өлү хабар өрүһүлтэ
Өнөйөөхтүө турдаҕа.
Кушпут-сүрбүт куудьуллан,
Кураанахха уккуллан.
Кууран-хатан хааларын
Кутуохтара аргыннан.
Улуу омук ууларыа,
Ураанхайы умуннарыа.
Кытай омук кыайыаҕа,
Кыра омук суураллыа.
Олохтоохуй омуктан
Ордон хаалар биллибэт
Төрүттээхэй омуктан
Төрүүр-үөскүүр эбиллибэт

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй,
Оһуокайдыр оһуокай!**
Оннук эрэ буолбатын,
Олох отуорун ыспатын,
Омук сүтэн хаалбатын,
Бүтэр уһук кэлбэтин.
Саха үйэтин сафаттан
Сабыллан, салбанан
Быста, быста быһыһанан,
Сүтэ, сүтэ сэргүллэн,
Бүтэ, бүтэ бүтэйэн,
Чээрэ, чээрэ чэлгийэн
Чээлэй күөххэ чэчирээн,
Тонгуу хаарга торолуйан,
Уустан биискэ уһуллан,
Удьуор хааны утумнаан,
Ураанхайдыр сахалар
Тагараттан таптанын,
Талан ылан, тапталлан,
Айыылартан ананан,
Иччилэргэ итиллэн,
Истиир дьынгнээх санаалаах
Ириэнэктиир омукпут
Өйдөбүлүн өйөөммүт,
Өлбөт сүбэ буламмыт
Өрө-чөрө буолуовун!
Өрө көтөн бизриэбин!

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй!
Оһуокайдыр оһуокай!**
Саха туһа санаанан
Салайтаран дьаһанан,
Тэбиктээхтик тэринэн,
Үөтэлээхтик үөрдүһэн,
Үөрэр төрүөт буламмыт,
Үөскүүр төрүт буламмыт,
Үөдүйэммит үксүөбүн,
Үөрэнэммит көрсүөбүн.
Кэлэн иһэр мөһүлгэ
Кэһиилэрдээх кэскилин
Кэтээн кэммин билиэбин,
Кэтэх мэйии этэрин
Кэрэхсээммит истиэбин.
Саха омук сатыырын
Сайыннаран иһиэбин,

Айар тутар быһыынан
Атыыр аҕа майгыны
Аналынан аттаран,
Албас, сүбэ түмэммит
Айыы суолун тутаммыт,
Алгыстары көтөбүн!

**Эһиэкэйдиир эһиэкэй!
Ойор тэтим оонньуута
Оһуокайдыр оһуокай!**
Үрүн Айыы үөдүппүт
Күннүүр ууһа буоллахпыт,
Үрдүк Айыы үөскэппит
Айыы аймах буоллахпыт.
Чынгыс Хаантан ыйаахтаах,
Одун хаантан онуулаах,
Оччолортон баччаҕа
Ордон тийиэн кэлбиттээх
Орто дойду дьонобут.
Омукпутун ордорон,
Олорбуппут даҕаны,
Олоробут даҕаны,
Олоруохпут даҕаны!

**Оһуокайдыр оһуокай,
Эһиэкэйдиир эһиэкэй!**
Саха омук сайыннын,
Саргылара сандаардын!
Ураанхайым аймаҕа
Уруйдара улааттын!
Өлөн, охтон биэрбэккэ
Өрүһүнэн иһиэбин!
Өйтөн-төйтөн сабыллан,
Өлбөт сүбэ булуовун!
Олох дьолун буламмыт,
Отуордаһан туруовун!
Сатабыллаах сахалар,
Саталаахтык сабыллын!
Оһуокайдыр оһуокай,
Эһиэкэйдиир эһиэкэй!

2007.02.19

Сага дьыллаабы Саар Ыыс (шарж) УХХАН АНАБЫЛ ХОҢУЙУКТАРА:

Ырыаһыт этигэн куолаһа
музыка добуһуолугар
бигэнэн,
Тыл иэйиитигэр уйдаран,
санаа ситимин устун
сайа көтөр.
Хайдах эрэ ити
кынаттаах дорвоон
Дайбанан ыла-ыла,
истигэн салгынча
умсаахтыыр.
Онтон,
өрө кыырайан тахсан,
тайаара дайдарар.
Ити, ыра санаам
көмүс дорвоонноро
көтөллөр...
Ардыгар,
тэтимнээх ырыа
дьүрүскэнэ үңкүүлүүр,
Дьйэрэнкэйдиир,
дэгэлдьийэн ыла-ыла,
дэгэрэнниир,
Кылыһах кылын
таарыйа дайбана
кыырайа көтөр...

Ырыа барахсан,
дыкти да умсулбаннаах
уран оҥоһуулааххын,
Иһирэфи, истини уһугуннарар,
нарын да сайыылааххын.
Хас биирдии истээччи
өйүгэр-санаатыгар өрүүр,
кутугар сүрүгэр кутуллар
Тырымнас ийии
тымырын сыдыаанын
булангын,
Ингэн киирэр
имигэс иһирэххин,
истигэн истингин.
Айар куттаах ырыаһыт дьоммун
ырыта, сыаналы,
Анабыл хоһуйуктарынан
ааттарын таайтара,
аттара наарды,
Дьүөрэ тылынан дьүһүйэ,
дьүһүн-бодо быһыталы,
ыһаар-ыыстаталы
Тылынан уруһуйдаталы
олоробун....

1.
Хааман нангардаан,
Төрдүттөн түөрэнгэнэн,
Төрүт сахалы майгылаах,
Хас хамсаныта маанылаах,
Дэгэрэг дэгэттээх,
Дьйэрэтии дыктилээх,
Биһирэмнээх бэлэстээх,

Күөгэйэр күөмэйдээх,
Куттаах-сүрдээх куоластаах.
Ыллаан бардагына
Ытыһын хабыллар,
Туойан бардагына
Турдаххына табыллар.
Эдьийбит барахсан,
Этэн-тыынан бардагына
Эймэһийэ истэбин,
Эппэт кэлэвэй буолабын.
Сахалартан- махалартан
Сайаһас, саймаархай,
Саамай, сыымай
Сахалы ырыалаах,
Кириэн инниттэн
Киэн тутта
Кимин билэбит.
Ааһа илигиттэн
Алгыс кэриэтэ
Аатын ааттыбыт.

Эвэрдэлиир киһибит
Этин эрэ кимий?
(Э-дьиэ - Ма-рыы-на!)

2.
Мытаахтан мыытаралаах,
Солоһонтон солубалаах,
Одьулуунтан олуктаах.
Махачкалааннан матайданан,
Дьокуускайга дьохуннаммыт.
Испирдиэнэбис диэн
Иппит аҕалаах

Ырыаҕа убайа Муслим Магомаев,
Батыһар кинитэ Батыр Закиров,
Эдьийим диэччитэ Эдита Пьеха,
Сыллырабаттан сыстан,
Сыттаах ырыаламмыт
Аркаадыйдыын алтыһан,
Амтаннаах ааттаммыт.
Мэниктээбитэ киинэҕэ уһулар,
Олоһун оһуора кинигэҕэ суруллар.
Сахалы ырыа саймаархай кута,
Абыланнаах ураты дорвоонноох,
Сахалы дьүрүскэн куоластаах,
Айыы ырыатын аламаҕай астыга
Аата суола, этин эрэ, кимий?
(Арайыыса Сахаараба!)

3.
Аарыйалардаах арамааныс
Аартыктарын дабайан,
Уопаралардаах олонхо
Олобуна олорон,
Сэлээпинтэн сэлээпэтин,
Чайкуобускайтан чааккытын.
Онно топпокко

Барыыс ыраахтаабытын,
Онно сөп буолбакка Эрэнэ хорулун,
Состокуобустан Эдэр уолун,
Состоруутугар өлбөт суолун,
Сибириидэптэн Хайатын уолун,
Эбиитин Эргиллибит саллаатын,
Муусарыскайтан Былахытын,
Дарҕамыскайтан Чиэрбэтин,
Бородьуун Ханчаах хаанын,
Борокуопшуйан Кутуусабын,
Иримискэйтэн Ыалдытын,
Килиинкэттэн Суолдьутун,
Кирикийээнтэн Саха сириин,
Ыстаппаанаптаан Өлүөнэтин,
Онон да атыны,
Орто дойду үтүөтүн
Ордорбокко ыллаабыт,
Барытын баһыгар батарбыт,
Атын дойду ааттаахтарын матарбыт
Балыынкалардаах бааспыт,
Баарбыт- суохпут,
Уруйбут-айхалбыт
(Уйбаан Ыстаппаанап)

4.
Ыра тылын
Ымы кэриэтэ
Ырыата кынаттыыр.
Этии тылын
Этигэн куолаһа
Эймэһитэ энсэр.
Уопараттан ордорон,

Аарыйаттан аралдьыйан,
Аҕатын алааһын
Ахтылҕанын ыллыыр.
Иэйиитигэр уйдаран,
Ийэ дойдутун туойар,
Санаа ситимигэр дайдаран
Сахатын сириин саныыр.
Көтөр дорҕоонноох
Көмүс тиэнэр.
Көстөр үрдүк
Көөчүк күөмэй кимий?
(Сэмэн Оконешиников)

5.
Халлаанна кэмэ суох
Сулустар элбэхтэр да элбэхтэр...
Сиргэ ырыаһыт сулустар

Оннооҕор элбэхтэр дии...
Ийээ, сыллаан ылыым дуу,
Ийээ, уоскуйан ылыым дуу...
Муусука солунугар
Сулустары мунньуталыам,
Бэйи, муоскутун тоһуталыам,
Муннукка ыгыталыам!
Ийээ, сыллаан ылыым, дуу,

Ийээ, ыллаан ылыым дуу...
Суох, кэбис, хайҕаталыам...
Саһаттан саһа сулуһу арыйталыам!
Ити эһииргэ ким саһарар?!
(Владимир Корякин-Индигирскэй)

6.
Саары этэрбэс саастардаах,
Сарыал тыгына ырыалардаах,
Саха туһа ыралардаах,
Дапсы диэн дабыдаллаах,
Дуораан диэн кынаттаах,
Дорҕоону айааһаабыт,
Дорҕолдута дуораппыт

Добуһолдьут дьохуннааҕа,
Дорҕоон уус сорсуннааҕа,
Лэкэгэр уонна лискэгэр
Киммит этэй?
(Лэ-киэс!)

7.
Оһуор ойуу айылҕа
Ортотугар буолуо, баһар...
Хайҕахтаах быара хамсыы,
Хайгыы көрбүт кыһыһын
Харааччы умнан кэбиспит
Хаарыан дэгэрэн ырыалаах
Хайалара буоллаҕай?
(Саа-рын!)

8.
Саамал кымыс кэриэтэ
Сайан кириилээх,
Сатабыллаах саймаархай
Сахалыы ырыата
Сайаһаа бәрдин.
Дэгиттэр куолаһа
Дэгэрэнэ, кылыһаҕа

Дэлэгэйэ эбитин.
Уурбут-туһпунт курдук
Уол оҕо олоһун
Аҕыс кырыытын туойбут.
Аан дойду суолларын
Аарыгырар аартыктарын
Алааһыгар аҕалан,
Аймаһыа алҕаабыт
Ааттаах ырыаһыт аата
(Анатолий Бурашов!)

9.
Үргэл сулустуу үргэннээн,
Үемэх балыктыг үлэннээн,
Сикиэр тыаллыг сирилэтэн
Уонна хайаан, уонна хайаан да
Ааптар ааттааба, артыгс бэрдэ,
Детсаат оҕото,
Тыйаатыр сорҕото,

Өрө биэрэн өрүүл бэрдэ,
Өйдөөн эрэ, киммит этэй?
(Өркөн)

10.
Куруучуттары кутугунаппыт,
Хачыгаардары хачыгынаппыт
Туруйалары турууктаппыт,
Туора бытыга тойуксут,
Сулар бытыга суруксут,
Иэхэй-чуохай үнкүүлээн,
Иэмэх талахтыг избиллэн,

Кытта кырдыар доҕоро,
Кытаара кыбыныылаах
Кытаанах көрүгнээх кимий?
(Владимир Татаринов)

11.
Ырыа тойук муоратыгар,
Айар үлэ туонатыгар
Айанныт бэрдэ,
Ырыа, хоһоон айааччы,
Туйгун толорооччу,
Ахтылҕаны аһарааччы.
Кэрдэр тэтим кэрдийһитэ,

Этэр тыл эрдийһитэ.
Көнүлүн иһин
Очуоска ыттыаба,
Өчөстөбүнэ, өрөлөстөбүнэ
Бөрөлүү улуйуоҕа.
Сахатын туһун
Санара туруоҕа,
Ыччаты кэскили
Ыңгыра ыллыаба,
Артыгс ааттааба
Араатар аллааба
Аата суола?
(Ас-ка-лон!)

12.
Былыттан таммаҕы быһыһыр,
Ону көрө-көрө ыллыыр,
Кэрэхсэлиттэн ардыгар ытыыр,
Оһуордаах ыйданаҕа абыламмыт,
Күһүнүн эрэ абыраммыт
Күнүстэри-түүннэри арбаммыт
Арбыытаҕа айымныылаах.

Сүрэҕи үөрдэр, сүргэни көтөҕөр

Ырыаһыт бэйэлээх тап-тал-быт
Баарбыт суохпут...
(Бай-бал-быт!)

13.
Төбө-түөй-кэтин кэппит,
Төрөөбүт түөлбэтигэр
Төһүнүөбүм диэн эппит.
Мүрүчээнэттэн мүччүрүйбүт,
Дьиэтиттэн тэлэһийбит
Дьирэбинэтиттэн илэһийбит.
Сураҕа-садьыга сулардаах,

Дойдубут иһигэр дуорааннаах,
Ырыата-тойуга уорааннаах.
Түөскэ-искэ кимиллибэт
Түөккэ-биэскэ бэриллибэт
(Бүөккэ Бөтүрүөн!)

14.
Элэйбэт, эргэрбэт,
Элэккэйдиги бэйэлээх,
Үөрэ-дьүөрэ үөрэккэй
Ырыа-тойук дьирээнкэй,
Ааптардар сойуустарын
Атаҕар хаамтарааччы,
Мэлэдьиистэри мэлдьэспэт,

Хоһоонньуттары хомоппот,
Мусукааннары муннарбат,
Толорооччулары тумнубат.
Сииккэ-хаарга сизэлбэккэ,
Ситэрэн-хоторон,
Симэһиннээх ситиһиилээх
Ыалынан ырыаһыт,
Тоҕустан тойуксут,
Толору мэлэдьиис
Ситэри сэлэиһ кимий?
(Элэккэй Үөрэк – Алексей Егоров)

15.
Бааһынайдыны хааннаах,
Бааралаһар барааннаах,
Бадарааннаах суоллаах
Бүлүү энээриттэн,
Тойуктаах, ырыалаах
Толору дойдута
Тоҕустан тууралаах .

Саа сүгэхэрдээх,
Ырыа ыһыктаах,
Көтөр тэриэлкэ бултаах,
Кынаттаах дорҕоонноох.
Күндү күөмэйдээх,
Дэлэй дэгэрэннээх
Дэгиттэр ырыаһыт.
Ийдэхпитинэ ИЭ – диибит
Чэмэлийдэхпитинэ ЧЭЭ - диибит
Этин эрэ кимийэйп?
(Василий Еремеев – Чээ Бааска)

16.
Тус хоту, тус хоту
Чүмэчи умай да умай...
Ким эрэ ураһаҥа
Ырыа ай да ай...
Ийэ бу сиргэ баарын
Ийэ-куойа ыллаабыт,
Сүрэбин сөрүүкэтээри,

Сүрүн-кутун өрүккүтээри,
Сүүрэн-көтөн, тахсан,
Үрүйэ дьэнкир уутун
Ырыа матыбыа диэн,
Ыймахтаа да ыймахтаа буолбут
Ырыаһыппыт аата
(*Ыстаппаан Баһылаайан*)

17.
Сайыһа, сайыһа барбыттаах,
Алҕаһаабыппын дии-дии,
Барытын билэ-билэ

хаалбыттаах,
Улахан ырыаһыт дьонноох,
Уулар сайаҕас куоластаах,
Уһун сырдык суһуохтаах,

Улаан кэрэ ньуурдаах,
Ыччат эрдэбиттэн ырыа айааччы,
Оҕо эрдэбиттэн ордон тахсааччы,
Күн тыгара, күн күлэрэ,
Күнгэ көрбүт күндүлэрэ ким этэй?
(*Күннэй*)

18.
Баҕар баҕарыма, ылыннарар,
Баҕанаҥа сибэкки да тылыннарар,
Тимир алтан куолас,
Көндөй көнкөлөй күмэй,
Эстэрээдэ эргэрбэт сулуһа,
Уопара умнууллубат уобараһа,
Сатарытан, ньиргитэн

Саала иһин салыннарар, кимий?
(*Саабылыскай Волуодьа*)

19.
Көтөр оҕото буолбатах,
Кыыл да, сүөл да буолбатах –
Ким оҕото эбитэ буолла...
Хотугу хонуун тыал
Дуулаҕа Дьуһаал тыыннаах.
Кыыһа кэлбит кизэһитигэр
Сайылыкка ыһыахтыыр...

Хоролуу хоһоонноох,
Ыҕра барар ырыалаах,
Кээҕинэбитэ кэҕэлээх,
Өвүнэбитэ өтөннөөх,
Халаахтыгы көтөр хабырҕалаах,
Күүскэ күүрэр күмэй бэрдэ,

Күлүм-чабыл эр бэрдэ
Киммит эбитэй?
(*Иннокентий Васильев-Лэгэнтэй*)

20.
Күн бытархайын тутаары,
Күнү ыйы бараабыт.
Сибэккилэр түһүүлэрин
Силигин ситэ истибит.
Үөмөр-чүөмөр үктэнэн,
Тэлээрбэхтээн иһэн,
Индигииринэн

туундараҕа тийэн,

Бардар бар бараммат хаарга
Батыллыбакка эргиллибит.
Чабылыннас мелодиялаах,
Күлүмүрдэс ырыалардаах,
Ааттаах-суоллаах айааччы.
Арылхай ыраас харахтаах,
Аалыы көмүс ачыкылаах,
Ардыгар маҕан халааттаах
Ааптарбыт аата
(*Андросов Виталий*)

21.
Оһуохай оонньууга
Оҕотуттан орооспут,
Орто дойдуга
Ордон тахсыбыт.
Эһиэхэй этиигэ
Эдэриттэн эллэммит
Дархан Этээчи.

Хоростопуор ырыатын
Хоруонатын кэппит.
Дэнгэрэн ырыаҕа
Көмүс инэхэлээх.
Көһнөрү ырыаҕа
Көрдөһүүгэ сылдыар.
Сахалыы саҥаҕа
Санаалаах бэрдэ.
Толору тойуксут,
Ситэри ырыаһыт
Ааттаах алгысчыт,
Аата суола ким этэй?
(*Миһтэрэй Уйбаныан!*)

22.
Ахта эрэ түстэргит,
Аймаһыһан ылыаххыт,
Санаан эрэ кэллэргит,
Саймаарыһан барыаххыт.
Сибэккилээх сыһынан
Сиэттиспиттээххит дуо?
Сыллар аастылар,

Сыллар аастылар...
Арай кини тийэн кэлин?

Билигин да билигин
Эн кинини таптыгын...
Кини да эйигин таптыыр,
Нарыннык уонна намыннык...
Балыктаахха барыаххайыг,
Байаанна олордон аҕалыахайыг!
Кими?

(Галина Шахурдинаны!)

23.
Тэбэнэттээх баҕайы уол
Тэйэр эбээт, мээчиктин,
Күлэ-сала мичинниин,
Мичээригэр миинэ иитэлиин,
Тиистэрэ килэнниир...
Үнкүүлээн тэйиэккэлиир.
Мэник-тэник ырыалары

Мээнэ элбэҕи айталыыр.
Минньигэс дуо диэбиттин,
Миэрэтэ суох мичилинниир
Мин алаас уолабын- диир.
Ити кимий?

(Мирослав Егоров)

24.
Чолбоннору, Чорооннору,
Айталлары, Дапсылары
Айар суол аартыгар сирдээбит,
Сахалы добууол
саҕахтарын арыйбыт,
Ырыа-тойук
ылыннарыйлаабын ыйбыт.

Ааптардартан ааттаахтара,
Муусукааннар мунгурдара,
Толорооччулар толлуула.
Удьуору уһуйбут, Билгэни билбит,
Атабын тарбагынан
Аҕыс мөлүйүгөннэ тийэ
Аалгыбыралаан аатырбыт.
Матымаатыкалаан матартаабыт,
Сахарал тылынан маатырылаабыт,
Тутум үрдүк санаабыт.
Тумсута, туурата,
Өбүгэ өйдөбүлэ сангалаах,
Өрүү саха саннаах
Өгнөөх түүлээх киһибит
Кимий?

(Тумус Мэхээлэ)

25.
Умнулубут үйэлэр
улажаларыттан,
Уйаар-кэйээр дойдулар
Унаар-умдаар үһү кэмнэрин
салгыннара...
Күпсүүр-сиксиир,

Көҥкөлөй-хонсуо,
Кырыымпа-хомус, хобо-чуораан
эҥсилгэннэрэ иһиллэр...
Туйах-муос, куйах-батас, кирис-дапсы,
Тансык-табык, ойдуо-айаан,
Дүгүр-кыаһаан, дыба-барабаан
дуораанаах уораана...
Хабарҕа-куолай, күөмэй- нөмөгөй,
Таҕалай-хонсуо, көтөр-сүүрэр
сатарыыр саҕата...

Аан Ийэ дойдум атаана-мөҥүнэ,
Ала таай хайалара, баай күөл
Моҕол ис тибиигэ,
Хоро, саха холбоһуута
Аарыгыра айгыстар.
Оҕус айаатыр, сылгы кистиир
Аар тайҕа суугуна, Айылҕа муусуката
Этигэн дорбоон, кэрэ көстүү
Айыы тыына сатылыыр.
Уратылаах тыын
Ыйыппакка ыйыстар...
Хатыламмат көстүүлээх
Хайҕаллаах дьоммут, кимнээхтэрий?
(Хатылаевтар)

26.
Куобах туһаҕа кыллаах,
Хаптаһын кытааралаах,
Күлүөс бүрүүкэлээх,
Уһун баттах,
Улахан сэлэппэ.
Бэйэтин уһуна
Былас кэринэ,

Сураҕа садыга
Саха сиригэр уһуна.
Урут хаһан эрэ, ханна эрэ
Ансаамбыл тэринэн,
Аатыран, суолуран,
Айгыстан тахсыбыта.
Чорооннох кымыска да
Аатын эппэппин.
Билигин даҕаны
Биһирэнэн эрдэҕэ,
Бээрэ, соторутааҕыта
Бизэс уон биһин бэлиэтээбитэ...
Этин эрэ, ким этэ?
(Махно)

27.
Хоромуоскатыгар хоролуу,
Байааныгар бааһынайды,
Ньюура суох нууччалы,
Сахатааҕар сахалы.
Частушкаттан оһуохайга,
Попсаттан патриотикаҕа
Барытын баар оноруо,
Ыллыа, толоруо, эбиитин сыллыа...

Сиэбит сиригэр сэбиэскэй ырыалаах,
Хоммут сиригэр хомсомуол ырыалаах,
Ааһар сиригэр аныгы ааптар,
Барар сиригэр бараммат бард,
Кэлэр сиригэр кэмпэсиитэр.
Ама дьонно үтүөлээх артыыс,
Бэйэ дьонугар биллэр бэйиэт,
Тыллаах бэрдэ, кириитик.
Үөрүүгэ-көтүүгэ, үбүлүөйгэ
Байаныыс, тамадист, солист,
Краковьяк уонна тибийс,
Танго, вальс, брейк-дан,
Тусовка-мустовка, муоска туруохха.
Всем вам дам! Сюль-ву-пле, мадам!
Туора дьоно суох
Туорайдахара олох суох.
Сэлэһэн сэгээрэн, сэргээн,
Кэпсээн кимэн, киммит этэй?
(Сэргэй Попов)

28.
Набыл-намчы бэйэтэ,
Нарын кэрэ куолаһа,
Истини иэтэр иэйиитэ,
Иһирэххэ илдэр ырата,
Истэ, сэргии сылдыахха
Имигэһин эбитин.
Сайан киирэр сайаана

Саймаардара, саатыыра
Сайаһаһын баһаһын.
Ыллыы-ыллыы,
Ыйдангалаахха хаамсыахха,
Сыллыы-сыллыы,
Сыһыларынан дьаарбайыахха,
Күлэ-үөрэ, оонньуу
Күннээххэ көрүлүөххэ,
Киһиээлэри киэргэтиэххэ,
Кэрэлэрин кэрэхсиэххэ.
Кэмчи кэрэ көстүү,
Күнгэ көстүбүт күөрэгэй,
Ыйтан түспү ымыы
Кимий?

(Варя Ларионова-Ый Кыһа)

29.
Элгээйиттэн эйээрбитэ,
Элиэнэҕэ иһиллибитэ,
Сунтаарыттан туойбута,
Сураһынан туолбута.
Кулунчугун сырсыбытынан,
Кулууптары кэрийбитэ,
Сахатын атын ыллаан,

Санаалары саймаардыбыта.
Дэгэрэн салии куолаһа
Дьэрэкээннэнэн иһиллэрэ.
Сытыы хатан куолаһа
Сыппаабатар ханнык.

Үөрэнэнгин, сайдангин,
Үөрдэ сырыт манньк,
Өгнөнөнүгүн, түүлэнэнгин,
Өрүү тупсан ис, итинник!
Кими эттим ити?
(Ваня Трофимов)

30.
Орто дойдуга көңүлү
Олох булбатах кини.
Халлаанга да көңүл суовун
Хата, кини билбит үһү.
Хара тыаҕа киирэн,
Хантан булуоҕай көңүлү.
Кытааратынаан кыттыһан,

Дапсылары кытта ыпсыһан,
Дабыдалларыттан ылсыһан,
Дайан-көтөн тахсыбыт.
Тыыннаахтардыын тытыһан,
Тыллыын-өстүүн сөнүрөн,
Тыыппаламмыт киһибит,
Хаһыакка, араадымаҕа
Көрбүһпүт, истиһиппит
Хайалара буоллаҕай?
(Михаил Семенов-Миисээмпий)

31.
Аман ааппыт толуга,
Алаас кыһын тойуга
Амалыйар, бугуһуйа.
Баара-суоҕа барыта
Кылыһах дэгэрэн кымаахтаах,
Кыраттан улаатар
кылыгыраастаах.

Кытта ыллаһар, быһыыта,
Кытай, кыргыыс, тубаа.
Кыра гынан баран туруйа
Улаатан истин уруйа!
Кимиэнэ?
(Варя Аманатова)

32.
Хардары-таары
хайыылаах ырыалар
Хаспахтарын иһиттэн
хастанан кэлбит курдук,
Түгнэри-таары
түгэхтээх тойуктар
Түүнүктээх түрмэлэриттэн
төлөрүйэн тахсыбыкка дылы,
Кыыс оҕо ханыыта, кыыс кыскыйдаана
Дьахтар киэнэ дьаарайа,
дьарылыкы мэтэйдээнэ.
Ыһыллан тобуллан ыллыы тахсан,
Ыһыахтыы-ыһыраана,
ыһыытаан барбыта,

Иэрийэ-изрийэ күлэн,
 илгистэн турбута.
 Ыллыбын диэбитэ,
 ыһы буолан иһилибитэ,
 Үөрэбин диэбитэ, үөтүү буолан
 үөгүлээбитэ.
 Санарабын диэбитэ, сарылааһын буолан
 сатараабыта,
 Кэпсибин диэбитэ, кээлээни буолан
 кэлэммитэ.
 Чаачыгыры-чаачыгыры
 чабырбайынан көрбүтэ,
 Часкыйа-чыскыйа чанчыктарын
 үргэммитэ.
 Ол оннук ырыаһыт эмиэ
 баар биһиэхэ...
 Ыңгырыктан ыңгырыкка ыраахха
 тийиэ сылдыааччы,
 Аан ийэ дайду аартыктарын
 арбаран арбаталааччы.
 Аатыран-суолуран эрэр артыыс
 атамаана,
 Ырыаһыт кэскиллээбэ,
 эстэрээдэ эрэлэ,
 Этинг эрэ, ким этэ?
(Чыскырай)

33.
 Мэлэдьиһинэн мэлдьитийбит,
 Мэлдээбэ суох идэтиийбит,
 Күндү көмүс күөмэйинэн
 Күнүн уһатан, үйэтиийбит.
 Байаныһынан баарабыддьыт,
 Баарбыт-суохпут кини дэппит.
 Тон уонна сөҥ куолаһынан

Тойон сүрэхтэри ууларбыт.
 Толорооччулартан толүүлара,
 Мэнэ сириттэн улуулара.
 Суруналыһынан сурабырбыта,
 Суола-иһэ соноотор-сонообута.
 Кытыгыраһынан кыайталаабыт,
 Кыттыгастаахтарын матартаабыт,
 Саха ырыатын саарына, өрөгөйө.
 Көрүң, дьүһүн да көһөнөтө.
 Атабынан эмиэ аатырбыта,
 Ааптарынан эмиэ аарыгырбыта.
 Артыыс киэнэ аарымата
 Аата суола ким этэ?
(Аркадий Алексеев)

34.
 Ырыа ыллаан,
 Ыраа бараары
 Ыраахтан кэлээччи.
 Муодунай Муочалары
 Муокастаан ылаары,
 Сэлээппэтин кэтээччи.
 Кытааратын кырбаан,
 Кыра бэйэтэ улаатан,
 Кыргызтары уматааччы.
 Хотуталаан баран,
 Хорумуокалыын хоонньоһон,
 Холуочуйдабына утуйааччы.
 Миэтэрэнэн мичээрдээх,
 Минньигэс ырыалардаах,
 Мэлэдьиис уонна сэлиис
 Кимий?
(Иван Аргунов)